

*ELS CATALANS
A LA MEDITERRÀNIA
ORIENTAL
A L'EDAT MITJANA*

SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Sèrie Jornades Científiques 11

11

sèrie jornades científiques

Jornades
Científiques de
l'Institut d'Estudis
Catalans

SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

*Els catalans a la Mediterrània
oriental a l'edat mitjana*

Coordinadora científica

M. Teresa Ferrer i Mallol

Barcelona, 16 i 17 de novembre de 2000

Jornades d'Estudis Catalans. *Jornades Científiques (2000)*

Els Catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana : Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-arqueològica : Barcelona, 16 i 17 de novembre de 2000. — (Sèrie jornades científiques ; 11)

Textos en català, francès, anglès, italià i castellà. — Bibliografia

ISBN 84-7283-670-3

I. Ferrer i Mallol, Maria Teresa, dir. II. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-arqueològica

III. Títol IV. Col·lecció: Sèrie jornades científiques ; 11

1. Catalunya — Relacions — Mediterrània Oriental — Congressos

2. Catalunya — Comerç — Mediterrània Oriental — Història — Congressos

946.71"11/14" (061.3)

Aquest treball ha comptat amb el suport de la Comissió Interdepartamental de Recerca i Innovació Tecnològica (CIRIT) de la Generalitat de Catalunya

© dels autors de les ponències

© 2003, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: juliol de 2003

Tiratge: 400 exemplars

Text revisat lingüísticament per l'Oficina de Correcció i Assessorament Lingüístics de l'IEC

Compost per Anglofort, SA

Carrer del Rosselló, 33. 08029 Barcelona

Imprès a Limpergraf, SL

Polígon industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISBN: 84-7283-670-3

Dipòsit Legal: B. 29803-2003

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Sumari

PRESENTACIÓ, <i>per Maria Teresa Ferrer i Mallol</i>	7
INTRODUCCIÓ: ANTONI RUBIÓ I LLUCH I ELS ESTUDIS SOBRE ELS CATALANS A LA MEDITERRÀNIA ORIENTAL, <i>per Albert Balcells</i>	17
SESSIÓ I: LES RELACIONS AMB L'ORIENT CRISTIÀ	
Els catalans i l'Imperi bizantí, <i>per Ernest Marcos</i>	23
L'état catalan en Grèce : société et institutions politiques, <i>per David Jacoby</i>	79
Les Catalans dans l'Outre-Mer génois aux XIII ^e -XIV ^e siècles, <i>per Michel Balard</i>	103
Attività catalana in Creta veneziana (XIV sec.), <i>per Chryssa A. Maltezou</i>	113
Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient, <i>per Catherine Otten-Froux</i>	129
The Island of Rhodes and the Hospitallers of Catalunya in the fourteenth century, <i>per Anthony Luttrell</i>	155

Fra Genovesi e Catalani nel Vicino Oriente nel secolo XV, <i>per Laura Balletto</i>	167
Els catalans i els mallorquins a la mar Negra i a la Tartària, <i>per Daniel Duran i Duelt</i>	191
SESSIÓ II: LES RELACIONS AMB L'ORIENT ISLÀMIC	
Els catalans a la Mediterrànea oriental a l'edat mitjana. Les relacions polítiques i diplomàtiques amb el sultanat de Babilònia <i>per Mercè Viladrich</i>	223
El comercio de Barcelona con Oriente en la Baja Edad Media (siglos XIV y XV) <i>per Damien Coulon</i>	243
SESSIÓ III: ASPECTES GENERALS DE LA PRESENCIA CATALANA A LA MEDITERRÀNIA ORIENTAL	
Incidència del cors en les relacions catalanes amb l'Orient (segles XIII-XV), <i>per Maria Teresa Ferrer i Mallol</i>	259
Els consolats catalans d'Ultramar a l'Orient (1262-1549), <i>per Joan-F. Cabestany i Fort</i>	309
SESSIÓ IV: LES RELACIONS CULTURALS	
Història <i>versus</i> literatura: Apunts sobre Rodes, Grècia i l'Orient en textos catalans medievals, <i>per Albert G. Hauf</i>	327
«Per trobar aromatitzants, per reunir condiments, s'explora l'Univers sencer.» Les espècies orientals a Catalunya al segle XII, <i>per Antoni Riera Melis</i>	359

Presentació

Maria Teresa Ferrer i Mallol
Institut d'Estudis Catalans

Els dies 16 i 17 de novembre de l'any 2000 van tenir lloc les Jornades sobre *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana* de les quals ara presentem les actes. La idea d'organitzar-les havia sorgit tres anys abans; des de la Presidència de l'Institut s'havia ofert a les seccions la possibilitat d'organitzar aquesta mena de reunions científiques i se'ns demanà que féssim propostes sobre temes determinats, i que destaquéssim l'interès d'aquests temes i els possibles participants. M'havia fixat llavors que feia cinquanta anys que s'havia publicat el *Diplomatari de l'Orient català*, l'any 1947, i em va semblar que era un aniversari digne de ser commemorat. Vaig pensar que dedicar unes jornades a l'estudi dels catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana seria una ocasió per a honorar la memòria d'Antoni Rubió i Lluch, que portà a terme una tasca gegantina per a documentar i estudiar les activitats de la Companyia Catalana a Orient i els ducats catalans d'Atenes i Neopàtria, al mateix temps que portava a terme molts altres estudis. Antoni Rubió i Lluch, tal com ho exposa el professor Albert Balcells, fou també el primer president de l'Institut d'Estudis Catalans i per tots aquests motius era oportú recordar la seva obra, publicada en una bona part dins d'aquesta institució, tant molts dels articles —a l'*Anuari* de l'Institut— com les grans obres: *Documents per a la història de la cultura catalana medieval* i el *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*. El primer fou reeditat en edició facsímil l'any 2000 i el segon s'ha reeditat l'any 2001, tots dos a càrrec de la Secció Històrico-Arqueològica. Creiem que en aquesta darrera reedició hem recollit el desig dels participants en aquestes Jornades i dels especialistes en la història de la Mediterrània oriental, ja que el *Diplomatari* encara és un instrument de treball indispensable i es trobava completament exhaurit.

Les Jornades tenien encara un altre objectiu, el de promoure l'estudi d'una parcel·la de la història catalana poc estudiada en els darrers temps, reprenent una tradició de recerca molt lligada a l'Institut d'Estudis Catalans a través d'Antoni Rubió i Lluch. De moment, les actes de les Jornades ens proporcionen un estat de la qüestió en molts aspectes de la presència catalana a la Mediterrània oriental i ens forneixen noves dades poudes directament dels arxius, a través de les contribucions d'especialistes de diversos països. No és l'única aportació feta per l'Institut en aquest camp. Fa pocs anys, el 1994, la Secció Històrico-Arqueològica edità la part conser-

vada de l'obra de Constantin Marinescu, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*, que, com altres obres que l'Institut tenia en curs de publicació l'any 1939, havia quedat, impresa en part, tancada en un magatzem durant tota la dictadura del general Franco, sense que s'hi pogués accedir. Malgrat que la recerca de Marinescu havia estat feta feia molts anys, ningú més havia treballat la mateixa documentació i per tant l'obra encara és útil.

L'àrea examinada en aquestes Jornades és una mica més extensa de la que fou estudiada per Rubió i Lluch, ja que comprèn tota la Mediterrània oriental, no solament l'Orient cristià sinó també l'Orient islàmic; són dos móns molt diferents, però complementaris. També ens interessem per un nombre més gran de temes: hem procurat que hi fossin representades diferents facetes de la història, com ara la història política, la història econòmica, la història de l'art, la història de la literatura i la història de la vida quotidiana a través de la història de l'alimentació. Desgraciadament, el professor Barral era malalt en el moment de la realització de les Jornades i posteriorment tampoc no ens ha pogut fer arribar el seu text («Alguns intercanvis artístics entre Catalunya i la Mediterrània oriental en època medieval»), de manera que la història de l'art n'és finalment absent.

Les ponències van ser precedides per les paraules de benvinguda als participants, pronunciatades pel president de la Secció Històrico-Arqueològica, Albert Balcells que, a més, evocà la figura d'Antoni Rubió i Lluch, com s'havia despertat el seu interès per la dominació catalana a Grècia i com hi dedicà una bona part de la seva tasca de recerca. Recordà també els lligams que havia nuat amb Grècia, país al qual representà com a cònsol a Barcelona durant molts anys.

Les ponències de les Jornades són publicades en el mateix ordre establert en el programa en el moment de la realització. Un primer bloc d'estudis se centra en l'estudi de la presència dels catalans a l'Orient cristià, és a dir, a l'Imperi bizantí, Grècia i les illes gregues.

Un segon bloc estudia els catalans a l'Orient islàmic, tant les relacions polítiques i diplomàtiques amb el sultanat de Babilònia com les relacions comercials.

Un altre bloc d'intervencions tracta d'aspectes generals a totes dues àrees com són la incidència del cors i la pirateria en les relacions polítiques i comercials o la xarxa de consolsats de catalans a la Mediterrània oriental.

El darrer bloc se centra en l'estudi de la influència oriental a la literatura i també en l'impacte de les espècies en l'alimentació del món occidental.

Dins del primer bloc, Ernest Marcos, de la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, ens ofereix a «Els catalans i l'Imperi bizantí», una extensa síntesi sobre les relacions diplomàtiques entre la Corona catalanoaragonesa i l'Imperi bizantí, des del matrimoni fracassat d'una princesa bizantina, Eudòcia, amb un germà del rei Alfons, el comte Ramon Berenguer IV de Provença (1177-1178), fins als projectes de croada d'Alfons el Magnànim, que no pogueren impedir la caiguda de Constantinoble en poder dels turcs l'any 1453. Entremig d'aquestes dates extremes, Ernest Marcos ens recorda, situant-los en el context polític corresponent, el projecte de croada a Palestina del rei Jaume I, que havia de portar-se a terme conjuntament amb l'em-

perador de Bizanci i els mongols, l'any 1267, justament quan la Santa Seu havia signat un acord antibizantí amb Carles d'Anjou i altres aliats; la conspiració bizantino-catalano-siciliana per a la revolta de les Vespres sicilianes; la marxa de la Companyia Catalana a l'Orient per a ajudar Bizanci i tots els possibles objectius d'aquesta expedició; l'aliança de la Corona catalanoaragonesa amb Venècia i l'Imperi bizantí contra Gènova l'any 1351 i els contactes posteriors que no arribaren a cristal·litzar en actuacions concretes per a ajudar l'Imperi bizantí contra els turcs. Ernest Marcos assenyala que els intercanvis econòmics tingueren un aspecte secundari en les relacions entre Bizanci i la Corona catalanoaragonesa, al revés del que s'esdevenia en la relació de l'Imperi d'Orient amb les repúbliques italianes, i que ambdues parts edificaren llur relació sobre les enemistats polítiques compartides. També assenyala com un factor polític permanent els objectius d'expansió cap a la Romània de tots els dominadors de la Itàlia meridional, des dels normands fins a Alfons el Magnànim, que s'implicà molt més en la política oriental des del moment que senyorejà el regne de Nàpols.

El professor David Jacoby, de la Universitat Hebrea de Jerusalem, ens ofereix a «L'état catalan en Grèce: société et institutions politiques» una anàlisi de com era l'estat que la Companyia Catalana a l'Orient bastí a Grècia, després de la conquesta del ducat d'Atenes l'any 1311. Si bé la història de les relacions exteriors d'aquest estat són ben conegudes, les institucions per les quals es regí i la composició de la seva societat ho són molt menys, a causa de l'escassetat de la documentació. Malgrat aquestes dificultats i aprofitant tots els indicis, el professor Jacoby ens mostra com la Companyia s'adaptà a les noves ocupacions i competències de govern i d'administració i com solucionà els diversos problemes: la relació amb la població grega autòctona, la formació d'institucions municipals i generals noves, etc. Totes aquestes transformacions es veieren facilitades pel fet que a la Companyia hi havia molta gent que no eren pas simples almogàvers, sinó gent de ciutats i viles, notaris, escrivans, mercaders, etc., que tenien coneixements i experiència per a organitzar el nou estat. El primer any, abans del reconeixement de sobirania al rei de Sicília, fou decisiu per a l'organització del ducat d'Atenes, que es regia per les Constitucions de Catalunya i pels Usatges de Barcelona, i tenia el català com a llengua de la cancelleria.

La ponència del professor Michel Balard, de la Universitat de París I, la Sorbona, versa sobre «Les Catalans dans l'Outre-Mer génois aux XIIIe-XIVe siècles»; assenyala que a la Romània els occidentals —genovesos, venecians o pisans— tingueren bases comercials nacionals, amb implantació territorial, mentre que els catalans no en tingueren (puix que l'estat català d'Atenes és una altra cosa), en canvi sí que en tingueren al món arabomusulmà, a Egipte i a Síria. Se suposa que els catalans cercaren tenir lliure accés a aquelles grans bases comercials per acords entre nacions mercantils. Fins al començament del segle XIII la presència catalana a la Mediterrània oriental havia estat episòdica. A partir d'aquest segle, la documentació notarial genovesa proporciona notícies sobre la presència de catalans al barri genovès de Pera, a Constantinoble, però l'arribada de la Companyia, el 1303, trencà aquesta convivència inicial i els catalans desapareixen de la documentació genovesa. Tampoc no ha trobat notícies el professor

Balard a la documentació de la segona meitat del segle XIV de Kilia i de Licostomo, a la mar Negra, en canvi, n'ha trobat a Caffa, bé que no representen més que el 0,8 % de la població inventariada. A l'Egeu, la documentació genovesa de Quios i de Xipre ofereix notícies de catalans, entre els quals cal destacar Ramon Marquet.

La professora Chryssa Maltezou, de la Universitat d'Atenes, a «Attività catalana in Creta Veneziana (XIV sec.)», fa un repàs de la historiografia grega sobre la presència catalana tant als ducats d'Atenes i Neopàtria com a les illes gregues i examina després les notícies sobre catalans residents o de pas a Creta, que era la possessió veneciana més important. Les notícies corresponen als darrers anys del segle XIII i als primers del XIV i ens informen, per exemple, de la presència d'un cònsol de catalans a Càndia ja l'any 1300, assessorat per un jutge i un consell de mercaders. Assenyala que l'impacte de les activitats de la Companyia és visible en l'augment del tràfic d'esclaus transportats per a vendre des de Gal·lípoli a Creta. També comenta diversos casos de pirateria, exercida tant per gent procedent del ducat d'Atenes com de Barcelona (Hug de Llançà) o patida pels catalans. Analitza les causes de l'antipatia amb què foren vistos els catalans pels occidentals i creu trobar-la en el fet que constituïen una amenaça per als interessos de francs i venecians. També recull la reacció de les fonts gregues, que pinten els catalans amb els colors més negres.

Una altra de les grans illes gregues, Xipre, fou molt més freqüentada pels catalans. La professora Catherine Otten-Froux, de la Universitat de d'Estrasburg, se n'ocupa a «Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient (fin XIIIe - milieu XVe siècles)», treball en el qual utilitza tant documentació catalana com genovesa, a més de la bibliografia. Hi troba catalans des de la fi del segle XIII i també un cònsol des de 1299. Xipre va esdevenir la destinació primordial del tràfic a la Mediterrània oriental a causa de la prohibició papal del comerç amb el sultanat de Babilònia, després de la pèrdua d'Acre, el 1291. La importància de Xipre per a la xarxa comercial catalana queda reflectida a la documentació catalana i també a la genovesa. A mitjan segle XIV hi havia cada any un o més vaixells que anaven a Xipre. L'illa no era només una destinació, també era una escala en la ruta al sultanat de Babilònia, condició que quedà al descobert quan la Santa Seu concedí llicències per a anar al sultanat. La professora Otten creu que la presa de Famagusta pels genovesos no allunyà els catalans de Xipre, bé que potser no la freqüentaren com abans, ja que visitaven molt sovint Rodes. A més, crida l'atenció també sobre els cavallers catalans que, durant el segle XV, acudien a Xipre a fer fortuna a la cort del rei.

El professor Anthony Luttrell, exprofessor de la Universitat de Malta, assenyala a «The island of Rhodes and the Hospitallers of Catalunya in the Fourteenth Century», que la Corona catalano-aragonesa tenia interessos comercials al Llevant mediterrani, però que no tenia la força econòmica, demogràfica i naval per a operar-hi amb força i tenir-hi bases, com Venècia o Gènova, però que pogué comptar amb la bona predisposició dels hospitalers des que l'orde s'establí a Rodes. Destaca que diversos hospitalers catalans participaren en la conquesta de Rodes entre 1306 i 1309, després de deixar Xipre, on s'havien instal·lat arran de la pèrdua d'Acre. Els hospitalers catalans foren pocs a l'illa a la primera meitat del segle XIV, encara que dos d'ells foren

almiralls. El nombre s'incrementà des del moment que fou valorada l'antiguitat en la residència a l'illa per a obtenir càrrecs, tant a la mateixa illa com a l'oest. Les transferències de diners des de les comandes i priorats occidentals a Rodes foren fonamentals per al manteniment d'aquesta posició estratègica. El professor Luttrell assenyalava que, a mitjan segle XIV, un mercader de Barcelona, Joan Lombarda, s'encarregà de fer les transferències de tots els diners dels priorats hispànics a l'Orient. Comenta també l'obra de dos hospitalers de la Corona d'Aragó que ocuparen el càrrec de gran mestre, l'aragonès Juan Fernández de Heredia, i el català Anton de Fluvià.

La professora Laura Balletto, de la Universitat de Gènova, s'ocupa de les relacions entre catalans i genovesos a l'Orient mediterrani a «Fra Genovesi e Catalani nel Vicino Oriente nel secolo XV», a partir de la informació proporcionada per la documentació genovesa, notarial i diplomàtica. Se centra especialment a l'illa de Quios, una de les possessions dels genovesos a l'Egeu. Dedica una part de la seva contribució a sintetitzar les relacions turbulentes entre catalans i genovesos durant la primera meitat del segle XV i les repercussions de les guerres constants i de les negociacions de pau a l'Orient. Preocupava no solament la seguretat d'aquestes places davant d'eventuals atacs de les flotes catalanes sinó potser encara més la seguretat dels vaixells comercials en el viatge de retorn cap a Occident. La professora Balletto assenyalava que aquestes places orientals s'incorporen als compromisos de pau, fins i tot aquelles que són de fet independents, com l'illa de Mitilene o Lesbos, que pertanyia a la família Gattilusi, que s'incorpora a la pau entre la Corona catalanoaragonesa i Gènova. Una altra part del treball analitza la presència catalana a Quios tal com apareix a través de la documentació notarial de l'illa, conservada a Gènova: mercaders que trafiquen amb esclaus, jueus d'origen català instal·lats a l'illa, corsaris catalans i castellans, com Pedro de Niebla, que havia trobat acollida a l'illa i pren com a procurador un català, activitats de la flota de Bernat de Vilamarí, etc.

Daniel Duran i Duelt, a «Els catalans i els mallorquins a la mar Negra i a la Tartària», desmenteix la imatge que teníem d'una presència catalana gairebé inexistent a la mar Negra i a la d'Azov. Recordava que genovesos i venecians s'hi havien instal·lat en el segle XIII, aprofitant les dificultats de l'Imperi bizantí, que havia volgut mantenir els occidentals allunyats d'aquestes regions. També alguns catalans les visitaren a les darreries del segle XIII. En aquesta època era una regió força activa perquè la pau mongòlica donà seguretat a les rutes d'Àsia central i propicià que una bona part del tràfic d'espècies es desviés cap a aquesta regió. L'any 1305, a causa de la crisi en les relacions catalanogenoveses provocada per la Companyia Catalana, els catalans foren expulsats de Caffa i segurament també d'altres places de l'Orient, que quedaren tancades per als catalans durant uns anys. A la segona meitat del segle XIV novament hi ha notícies de catalans a Caffa, en una època en què aquesta regió era només centre d'intercanvis dels productes locals: gra, cera, cuirs i esclaus, perquè les rutes que l'unien a l'Extrem Orient s'havien trencat. Els catalans i mallorquins que s'hi trobaven, l'any 1351, quan començà una nova guerra amb els genovesos, hagueren de marxar; alguns perderen els béns quan sortien de la regió en vaixells genovesos que foren atacats pels venecians, altres s'internaren per Tartària i no torna-

ren fins sis o set anys després. L'any 1359 hi havia a Tana cinc catalans i set valencians. N'hi havia encara quan el lloc fou atacat per Tamerlà, l'any 1395.

La professora Mercè Viladrich, de la Universitat de Barcelona, inicia el segon bloc temàtic de les Jornades, dedicat, com hem dit abans, als catalans a l'Orient Islàmic amb el seu treball «Els catalans a la Mediterrània oriental a l'Edat Mitjana. Les relacions polítiques i diplomàtiques amb el Soldanat de Babilònia», on sintetitza els coneixements actuals sobre l'administració del sultanat de Babilònia en l'època de govern dels mamelucs, especialment els òrgans destinats a regular les relacions internacionals, i seguidament resumeix els contactes diplomàtics amb els catalans, iniciats en època de Jaume I, el 1262, quan s'establí el primer consolat català a Alexandria. Assenyala l'interessant acord entre Alfons el Franc i al-Mansur Qalawun el 1290, que comportava el suport als mamelucs, fins i tot en cas d'atacs de cristians, i suport al comerç mutu, incloent-hi el material bèl·lic prohibit per la Santa Seu. Recorda les intenses negociacions diplomàtiques de l'època de Jaume II i dedica un breu comentari als contactes en temps d'Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós. Però preferentment centra la seva atenció en les relacions establertes en temps d'Alfons el Magnànim i assenyala la tònica agressiva de la política catalana envers el sultanat en aquesta època i comenta alguns dels tractats negociats, particularment el de 1429-1430.

El professor Damien Coulon, de la Universitat de d'Estrasburg, s'ocupa de les relacions comercials dins d'aquest mateix bloc a «El comerç de Barcelona con Oriente en la baja Edad Media (siglos XIV-XV)». L'estudi se centra en una època en què la ruïna de l'Imperi mongol havia fet abandonar la ruta terrestre en benefici de la marítima, que confluïa a Egipte i Síria. Assenyala una etapa de inversions força altes en aquest comerç i una freqüència de quatre viatges anuals com a màxim entre 1330 i 1350, un descens d'aquest comerç entre 1350 i 1370 a causa de les guerres i un gran increment entre 1370 i 1405, amb més de deu viatges anuals entre 1402 i 1405. Entre 1406 i 1430 les relacions són menys intenses i més irregulars, mentre comença a pujar la destinació a Rodes. Cal destacar que l'enfrontament d'Alfons el Magnànim amb el sultà Barsbay influí en la crisi d'aquest tràfic. L'autor fa un repàs de les tècniques comercials usades i dels productes exportats i importats; entre els primers destaquen els draps catalans i el corall, i entre els segons, les espècies. Coulon conclou que aquest tràfic permet constatar que en aquesta època Barcelona era un centre econòmic de primera importància, amb Venècia i Gènova, molt per davant d'altres ciutats mediterrànies.

Ja hem dit abans que un tercer bloc d'estudis responia a temes generals que afectaven totes dues àrees, és el cas de la «Incidència del cors a les relacions amb Orient», tractat per mi mateixa (Maria Teresa Ferrer). Quan els catalans començaren a freqüentar els mercats orientals amb regularitat des del segle XIII esdevingueren competidors malmirats de genovesos i venecians, que hi havien arribat abans, i les tensions aviat es manifestaren en atacs pirates. En aquesta primera època els catalans reberen més danys dels que infligiren. A les primeres dècades del segle XIV, les activitats de la Companyia Catalana a l'Orient comportaren un augment de l'activitat corsària catalana, de la qual la Corona catalanoaragonesa no es considerava responsable.

L'arribada al poder dels güelfs a Gènova, l'any 1317, determinà que els gibel·lins exiliats, fortificats a la Riviera, es dediquessin a activitats corsàries; els catalans en foren víctimes sovint, tant a la Mediterrània occidental com a la oriental. La conquesta de Sardenya pels catalans donà pas a una llarga confrontació amb Gènova, que es dirimí, en bona part, en la guerra de cors. Les revoltes a l'illa determinaren un gran augment dels vaixells catalans armats en cors i l'acolliment a l'illa de corsaris d'altres orígens, que col·laboraven en la seva defensa. La segona meitat del segle XIV fou un període de gran activitat corsària catalana, corresposta des de Gènova. A la darrerria del segle XIV i al començament del XV va créixer la inseguretat al Llevant tant per l'hostilitat amb els genovesos, com per l'actuació dels corsaris biscaïns, nous a la regió. El comerç català a l'Orient en resultà profundament perjudicat.

Joan-F. Cabestany i Fort, a «Els consolats catalans d'Ultramar a Orient (1262-1549)», analitza la vocació marinera catalana, mai desapareguda del tot, ni tan sols en els segles IX i X, i l'identifica com un dels factors determinants de l'expansió catalana. Pel que fa als consolats, recorda els privilegis de concessió de nomenaments de còsols a Barcelona, el de 1258, el fonamental de 1266 i el de 1268. Assenyalava les dificultats per a investigar aquest tema a causa de la fragmentació dels arxius del Consolat de Mar i de la Junta de Comerç, en desaparèixer aquestes institucions, i la pèrdua de documentació que es produí. Sintetitzava després la informació sobre els consolats d'Alexandria, Síria i Armènia, Constantinoble, Famagusta, Càndia, Modó i Quios.

Al darrer bloc de les Jornades trobem visions diferents de les relacions amb el Llevant mediterrani. El professor Albert G. Hauf ens proporciona la visió des de la literatura en la seva aportació «Història versus literatura: apunts sobre Rodes, Grècia i l'Orient en textos catalans medievals», on examina els fragments de la crònica de Jaume I que tracten de l'organització de la croada en col·laboració amb l'Imperi mongol, finalment fallida, i algunes composicions poètiques sobre aquesta mateixa croada; no comenta, en canvi la *Crònica* de Muntaner, que considera ja molt coneguda. Un altre dels textos comentats és *El llibre de les Istòries d'Orient*, d'Aitó de Gorigós, un llibre de propaganda d'un cert itinerari de croada a Terra Santa i d'unes determinades aliances, en la línia de la croada de Jaume I, completament contrari a la progressió pel nord d'Àfrica que preconitzava Ramon Llull, en el *Liber de fine*. D'un gran interès és la *Història de Jacob Xalabí*, protagonitzada pel fill primogènit de Murat I, assassinat pel seu germà Baiazet I a la batalla de Kosovo (1389), per tal de succeir el pare, mort a la lluita. Hauf creu que la novel·la podria ésser un instrument de propaganda contra un altre Baiazet, el segon (1481-1512), que també prengué el tron al seu germà Jem, que hagué de refugiar-se a Occident. Els darrers textos analitzats fan referència als setges de Rodes; el de 1444 fou relatat, en vers, per Francesc Ferrer, mentre que Joanot Martorell en féu una versió novel·lada a *Tirant lo Blanc*, on l'enemic no eren els turcs sinó els genovesos, seguits pel sultà d'Egipte. Del setge de 1480 Guillaume de Caoursin en féu un relat en llatí, del qual es féu una versió catalana, conservada fragmentàriament en el primer diccionari llatí-català, el *Liber elegantiarum*, editat a Venècia el 1489.

El professor Antoni Riera tracta d'una altra influència oriental, la que s'imposa a la cultura alimentària de l'edat mitjana a través del consum de les espècies a «Les espècies orientals a Catalunya en el segle XII». Malgrat que durant l'alta edat mitjana la circulació comercial entre el Llevant i Europa occidental es reduí considerablement i es canalitzà per vies indirectes, les importacions d'espècies no s'interromperen mai del tot. Des de final del segle XI es registrà una reactivació comercial, propiciada per les reconquestes territorials i el desenvolupament de les flotes italianes, provençal i catalana, i les espècies fluïren en quantitats creixents cap a Occident, ja que tenien un paper molt important a les taules de les capes altes de la societat. Estudia com se n'organitzà la distribució, a través de grans importadors, que les feien arribar als especiers o apotecaris i quins foren els estaments socials que hi tingueren accés. Assenyala que tingueren un consum jerarquitzat: els més poderosos en consumien en gran quantitat, els estaments intermedis en feien un consum periòdic i les capes baixes, un consum només en grans ocasions. Analitza, doncs, el consum dels comtes i després reis, dels nobles, de les jerarquies eclesiàstiques, dels monjos i dels camperols. Comenta també quines foren les causes del prestigi de les espècies.

Com es pot veure, els estudis reunits amb motiu d'aquestes Jornades ens mostren quina fou la presència catalana a l'Orient mediterrani: a Grècia, a Creta, a Rodes, a Quios, a l'Imperi bizantí i a la mar Negra, a Xipre i a Síria i Egipte, en diversos períodes cronològics. Hem vist també quina era la xarxa de consolats que donava suport als mercaders catalans en aquesta àrea i els incidents que aquests mercaders havien d'afrontar a causa del cors i la pirateria exercits pels mateixos catalans o per gent d'altres nacionalitats. Finalment, hem vist l'impacte d'alguns esdeveniments històrics del Llevant a la nostra literatura i la penetració dels productes orientals, les espècies, en els nostres costums alimentaris.

La participació de nombrosos historiadors estrangers enriqueix la percepció d'aquesta parcel·la de la nostra història amb visions elaborades a partir de documentació no catalana.

Esperem que els treballs en curs d'elaboració de Daniel Duran sobre els consolats catalans a la Romània i de Carles Vela sobre els especiers de Barcelona i el comerç d'espècies a la menuda, tant per a usos alimentaris com medicines, i altres treballs més limitats de diversos membres del nostre equip de recerca, ens ajudaran a completar o a modificar la visió obtinguda a través d'aquestes Jornades. Esperem també que es pugui publicar aviat la tesi doctoral de Damien Coulon «*Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Age. Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (1330-1430 environ)*», que és una aportació molt important al coneixement del comerç amb el Llevant islàmic, que els barcelonins medievals consideraven la base de la seva prosperitat. I també haurem de pensar a publicar els llibres de comptes de la companyia Benet, alguns dels quals ja han estat publicats de manera íntegra o fragmentària. I no cal dir que hi ha encara molta documentació en els nostres arxius que espera ésser estudiada.

Per acabar, desitjo expressar el meu agraïment pel suport que la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC i el seu president, Albert Balcells, donà a la meua proposta d'organització d'aquestes Jornades, pel suport del president de l'Institut, Manuel Castellet, i de la Junta de

Govern, que les aprovà, així com la presència del senyor Castellet en l'acte d'inauguració de les Jornades. També cal agrair el treball realitzat pel senyor Llebot, llavors secretari científic de l'Institut, així com per la senyora Neus Portet i posteriorment pel senyor Josep M. Mestres; sense la seva tasca eficient no s'hauria pogut portar a terme la reunió ni la publicació de les actes, repesa aquest any, després d'una aturada, gràcies a l'interès del nou Equip de Govern presidit pel doctor Josep Laporte. Naturalment, agraeixo la col·laboració dels participants, membres de l'Institut o d'altres institucions, procedents de Catalunya i de diversos països, des d'Israel fins a Anglaterra, i la promptitud amb la qual ens han tramès la versió definitiva de llurs intervencions.

Introducció

Antoni Rubió i Lluch i els estudis sobre els catalans a la Mediterrània oriental

Albert Balcells
Institut d'Estudis Catalans

Deixeu-me dir unes paraules sobre l'historiador Antoni Rubió i Lluch, primer president de l'IEC, un estudiós que al llarg de la seva vida va dedicar més de quaranta treballs a la presència catalana a Grècia en el segle XIV i que va ser el recopilador de la magna obra que porta per títol *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409)*, un recull que tots coneixeu i que va ser la seva obra pòstuma. D'aquesta obra us parlarà tot seguit la senyora Ferrer, però ja ara us informo que la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC està preparant la reedició facsímil d'una altra gran obra de Rubió i Lluch: *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, en dos volums, i que, quan sigui possible, tenim la intenció de reeditar el *Diplomatari de l'Orient Català*, llibre que com l'anterior ens sol·liciten molts estudiosos, ja que la primera edició està exhaurida com la de l'altra obra que tenim en vies de reedició. D'altra banda, el *Diplomatari de l'Orient Català* té per a l'IEC un valor simbòlic afegit al seu valor historiogràfic, ja que va ser un dels dos primers llibres publicats per l'IEC el 1947 desafiant la prohibició feta per la dictadura franquista de publicar llibres científics en català.

Antoni Rubió i Lluch era deixeble de Milà i Fontanals, al qual va succeir en la Càtedra de Literatura de la Universitat de Barcelona l'any 1885, però va ser també deixeble de l'hel·lenista català Bergnes de las Casas. Per això, Rubió dedicà la seva tesi doctoral al poeta Anacreont. Segons el mateix Rubió i Lluch, va ser a la casa que tenia a Madrid Víctor Balaguer, on ell, de jove, va conèixer i llegir l'any 1879 una història dels catalans a Grècia, escrita en grec modern per Stamatiadis i publicada a Atenes el 1869. Aquest descobriment el decidí a emprendre l'estudi del tema. Li dedicà un primer article el 1881, i el 1887 publicà el seu primer estudi monogràfic sobre la dominació catalana a Grècia vista pels grecs. Rubió es va posar en relació amb la Sociéte de l'Orient Latin de París i, per mitjà d'aquesta, establí comunicació epistolar amb els literats i historiadors més notables de la Grècia del moment.

Ara bé, al marge de l'episodi del coneixement del llibre de Stamatiadis, no cal oblidar que Rubió i Lluch era fill de Joaquim Rubió i Ors, un dels pares de la Renaixença literària de la llengua catalana i que el 1842 Rubió i Ors havia dedicat al tema un poema èpic en català, *Roudor del Llobregat*, inspirat en la *Crònica* de Ramon Muntaner. Per tant, es tractava d'una temàtica

que li era familiar i que constituïa un dels tòpics de la Renaixença catalana. Rubió i Lluch es proposà donar rigor històric i erudit a un tema fins aleshores glorificat literàriament. La Grècia catalana esdevindria un referent de la memòria col·lectiva de forma similar al de la Catalunya grega, mite elaborat a partir de les excavacions de la ciutat grega d'Empúries, que iniciaren arqueòlegs també vinculats a l'IEC.

Com ha remarcat Eudald Solà, Rubió i Lluch no va ser únicament un hel·lenista sinó un greguista, és a dir, un estudiós i un amant de la literatura grega contemporània, i per això entrà en contacte amb els literats grecs més famosos del seu temps, les darreries del segle XIX i els inicis del segle XX. Rubió va traduir diverses novel·les gregues modernes i també va prendre partit en un debat que tenia molts paral·lelismes amb el procés coetani de depuració del català literari. Mentre els universitaris i acadèmics grecs volien apropar la prosa grega moderna al grec clàssic, els literats de la generació de 1880 consideraven que l'únic camí viable era donar categoria literària a la llengua popular. Rubió, que tenia amics als dos camps, es va decantar per la primera posició, però el temps demostrà que l'opció correcta era la segona.

Rubió i Lluch, preocupat pels afers grecs, va inspirar el missatge al rei dels hel·lens, Jordi I, que la Unió Catalanista va entregar el 1897 al cònsol de Grècia a Barcelona, com a mostra de solidaritat amb motiu de la revolta de Creta contra la dominació otomana. Va ser un dels actes del catalanisme polític, que començava aleshores la seva trajectòria.

Rubió i Lluch va fer tres viatges d'estudi a Grècia. El primer, l'any 1895, va ser desgraciat perquè patí un despreniment de retina i va haver de tornar a Barcelona. El segon viatge el va fer el 1896, i va establir amistat amb Vikelas i amb Maurakis, entre altres intel·lectuals grecs. La tercera estada la va fer el 1908, l'any següent de la fundació de l'IEC, i el viatge el va fer per encàrrec d'aquesta institució que ell presidia.

Rubió i Lluch va ser molts anys cònsol de Grècia a Barcelona, i la seva correspondència ha deixat constància de la seva dedicació al càrrec abans i després de la Primera Guerra Mundial.

Rubió i Lluch va exercir el seu mestratge com a professor de literatura catalana als Estudis Universitaris Catalans, des del 1904. Aquests Estudis funcionaven fora de la universitat oficial, que no els va voler acollir, i Rubió i Lluch hi va formar una escola d'historiadors de la literatura, de la cultura i de les institucions, amb alumnes que l'havien conegut a la Universitat de Barcelona, on era catedràtic.

Aquesta generació de deixebles de Rubió i Lluch estigué representada per Lluís Nicolau d'Olwer, Jordi Rubió i Balaguer (fill d'Antoni), Ramon d'Alòs-Moner, Ferran Valls i Taberner, Ramon d'Abadal i Vinyals, Francesc Martorell i Ferran Soldevila. Es tracta de la generació d'historiadors que Vicens Vives qualificà de *generació de 1917* i Josep Pla, de *generació de l'Institut*. Gràcies a Rubió i Lluch i als seus deixebles, la historiografia catalana va ser coneguda arreu i la comunitat científica internacional la reconegué com una col·lectivitat professional diferenciada i digna d'intercanvi. Així va ser com l'IEC estigué representat a la Unió Acadèmica Internacional, a Brussel·les, des de la seva fundació, i participà en els congressos internacionals d'estudis bizantins. Va ser un deixeble eminent de Rubió i Lluch, Nicolau d'Olwer, qui va escriu-

re una primera síntesi del tema que cultivava incansable el seu mestre. Nicolau d'Olwer la va publicar a Barcelona el 1926 amb el títol de *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*.

Va ser important el paper de Rubió i Lluch en la fundació de la Biblioteca de Catalunya, la Biblioteca Nacional de Catalunya, que va començar com a biblioteca de l'IEC, i s'obrí al públic el 1914. Rubió i Lluch tingué la satisfacció de veure nomenat com a director de la Biblioteca de Catalunya el seu fill Jordi, que havia estudiat biblioteconomia a l'estranger. També va ser decisiva la intervenció de Rubió i Lluch en l'inici de l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans, que presentà arreu, en llengua catalana, els progressos del coneixement històric gràcies a la recerca catalana i a la dels estudiosos de tot el món, i que comptà amb la col·laboració d'investigadors de prestigi internacional. No em vull estendre més. Únicament he volgut remarcar la importància que dins la història de la cultura catalana contemporània ha tingut la tasca i la figura de l'historiador que va dedicar bona part de la seva vida a l'estudi de la presència dels catalans a Grècia al segle XIV i va recollir la gran compilació del *Diplomatari de l'Orient català* que tots coneixeu.

SESSIÓ I

Les relacions amb l'Orient cristià

Ernest Marcos
Universitat de Barcelona

El novembre de 1414, quan tot just havia passat un any de la captura a Balaguer del llegendari comte d'Urgell, Jaume III el Dissortat, a l'altra banda de la Mediterrània, l'emperador bizantí Manuel II Paleòleg es disposava a enviar des de Tessalònica una ambaixada al vencedor del Compromís de Casp i de la guerra, el nou monarca catalanoaragonès Ferran I d'Antequera. En la seva carta llatina, conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el basileu agraià la promesa de socors contra els turcs que el rei acabava de fer arribar al seu fill, el dèspota Teodor II Paleòleg de Morea, i evocava afectuosament «la màxima dilecció i l'amor fervent que ha existit entre nosaltres, els nostres predecessors i tots els reis d'Aragó, un amor més fervorós que amb tots els altres prínceps d'Occident».¹ Sens dubte, amb aquestes frases tan cordials, Manuel pretenia sobretot renovar, després del canvi dinàstic, l'amistat que havia mantingut amb el difunt rei Martí l'Humà i alhora assegurar-se també l'acompliment de l'oferta de Ferran d'acudir personalment a Grècia. Tanmateix, més enllà de la retòrica interessada de la cancelleria imperial, si provem d'examinar en conjunt les relacions establertes entre Bizanci i Catalunya del segle XII al segle XV, les paraules de l'emperador cobren sobtadament una versemblança potser inesperada. En el curs d'aquests tractes intensos i regulars que s'estenen al llarg de gairebé tres segles, els aspectes econòmics, que durant aquesta mateixa època són fonamentals, en canvi, en les relacions entre l'Imperi bizantí i les repúbliques marítimes italianes tenen només un paper secundari. Certament, els mercaders procedents del paísos de la Corona d'Aragó visitaven amb regularitat els principals ports de l'Imperi bizantí, i el nomenament del primer cònsol català a Constantinoble i tota la Romània a bord de vaixells data de 1281, però tot sembla indicar que el

* Dedico aquest treball al meu mestre Prof. Dr. Armin Hohlweg, catedràtic de l'Institut de Bizantinística de la Ludwig-Maximilians Universitat de Munic, en ocasió del seu setantè aniversari (abril del 2003), com a expressió del meu agraïment més pregon.

1. MARINESCU (1924), p. 200, (núm. II, 28 novembre [1414]): «[...] significantes vobis qualiter inter nos, predecessores nostros et omnes reges Aragonum maxima viguit dilectio et fervens amor et ferventius quam inter alios principes partium occidentalium».

comerç català no arribà a assolir mai a la Romània la importància i l'extensió que tenia en altres àrees de la Mediterrània oriental.² D'acord amb el testimoni de les nostres fonts, podem definir com a polític, en un sentit ampli de la paraula, el contingut principal de les converses diplomàtiques entre els governants d'ambdós estats. Al nostre entendre, tal com afirma l'emperador Manuel II en la seva carta a Ferran I, la continuïtat i la intensitat de les relacions catalanobizantines es justifica precisament per l'existència d'uns vincles d'amistat duradors i de col·laboració entre la Casa de Barcelona i les diverses dinasties que ocuparen el tron bizantí entre 1143 i 1453 —els Comnè, els Àngel, els Làscaris, els Paleòleg i els Cantacuzè—, uns lligams que no van malmetre ni greus moments de crisi com la famosa *Venjança Catalana*, ni l'oposició manifesta d'importants potències com el Sacre Imperi Romà, les monarquies capetes de França i Nàpols o, fins i tot, la Santa Seu. Ben al contrari: des del primer moment, l'Imperi bizantí i la Corona d'Aragó edificaren la seva aliança sobre les enemistats polítiques compartides. Com a hereus de la gran tradició diplomàtica romana, els emperadors de Constantinoble sabien aprofitar en benefici propi els ressentiments dels altres estats del món. A l'hora d'apropar-se a la llunyana Corona catalanoaragonesa, els bizantins van tenir sempre presents els interessos polítics internacionals de la dinastia barcelonina, localitzats fonamentalment, com se sap, en la àrea mediterrània occidental: el Midi francès, la península Italiana, les illes mediterrànies i el Magrib. En aquesta zona, la política catalana d'expansió conduïa necessàriament a l'enfrontament directe amb adversaris poderosos com la casa reial de França i la república de Gènova. Per aquesta raó, l'Imperi bizantí, que patia l'amenaça militar i la dominació econòmica d'ambdues potències, trobà en la Casa de Barcelona un aliat indispensable en l'escenari polític occidental, malgrat que els auguris inicials no havien estat positius.

En efecte, sembla que la diplomàcia bizantina va adonar-se precisament per primera vegada de l'existència de la Casa de Barcelona a causa de la seva aliança amb l'arxienemic de l'Imperi, el príncep normand Robert Guiscard, duc d'Apúlia i de Calàbria. El 18 de juny de 1078, en un gest inusitat, que inaugurava i, en certa manera, anunciava una nova i posterior etapa de la política matrimonial de la Casa de Barcelona,³ el comte Ramon Berenguer II, *Cap d'Estopes*, es casà amb Mafalda, filla de Robert i germana del futur príncep Boemond d'Antioquia. A banda de la significació que tenia aquest enllaç per a la naixent política d'expansió comercial catalana a la Mediterrània occidental, als ulls dels bizantins significava l'alineament del Comtat de Barcelona en el bàndol de les potències enemigues de Constantinoble. L'any 1081, Robert Guiscard, que es va erigir venjador de l'emperador destronat Miquel VII Ducas i defensor dels drets amenaçats

2. Es tracta del conegut mercader Pere Rius: cf. darrerament els articles de Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Sobre els orígens del Consolat de Mar a Barcelona el 1279 i sobre els cònsols d'Ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 23, 1993, p. 141-150; BENSCH (1995) i BENSCH (l'*Avenç*, 1997), pàssim. Al nostre entendre, tanmateix, per a poder valorar adequadament la importància i l'abast del comerç català a la Romània caldrà esperar la publicació dels resultats de les recerques que està efectuant actualment D. Duran i Duelt.

3. Sobre el significat polític d'aquest matrimoni veg. AURELL (1995), p. 392 i 412, i AURELL (1997), p. 363-364.

del seu hereu, l'infant Constantí Ducas, promès d'Helena d'Apúlia, travessà amb la seva flota el mar Adriàtic i tractà d'obrir-se camí a través de Grècia fins a Constantinoble. Amb aquest atac, que va fracassar a causa de la combinació de perícia militar i destresa diplomàtica que exhibí l'emperador bizantí Aleix I Comnè (1081-1118), Guiscard i els seus fills establiren les bases d'una de les línies mestres de la política internacional de la regió mediterrània fins a 1453: el constant assetjament de l'Imperi bizantí per la potència dominadora del sud d'Itàlia, que tractà adesiara d'emparar-se de Constantinoble per tots els mitjans al seu abast, sense respectar els principis més sagrats. Conscients d'aquesta amenaça, l'emperador Aleix i els seus successors de la dinastia comnena, Joan II (1118-1143) i Manuel I (1143-1180), desconfiaren profundament dels croats, als qui consideraven, amb una certa raó, agents encoberts al servei de la política expansionista normanda, i esmerçaren molts esforços i cabals a fi de sembrar la discòrdia entre ells i impedir una acció conjunta contra Bizanci.⁴ El temor a una coalició de potències occidentals comandada pels senyors normands de Sicília, Apúlia i Calàbria condicionà tots els moviments exteriors de la diplomàcia bizantina, sempre atenta a qualsevol increment de les files dels seus adversaris. Per aquesta raó, a la seva *Alexiada*, la princesa porfirogèneta Anna Comnena, filla d'Aleix I, registra el matrimoni de la filla de Robert Guiscard amb «Raimon, fill del comte de Brachenon» quan exposa les ambicions il·limitades del cabdill normand, que amb aquesta i altres unions aspirava —escriu Anna— a augmentar el seu poder.⁵ De tota manera, el matrimoni normand de Cap d'Estopes no va comportar un gran avenç ni tan sols per als interessos catalans a la zona sud de la Mediterrània occidental. L'assassinat prematur del comte l'any 1082 i les turbulències successòries impediren tal vegada una participació més activa en els afers de Terra Santa i la Romània, i van allunyar Barcelona de les preocupacions de la cort bizantina. El fill de Mafalda d'Apúlia, el comte Ramon Berenguer III el Gran, orientà la seva política mediterrània, d'una banda, vers l'obtenció del suport de les repúbliques italianes de Gènova i Pisa i del regne de Sicília per a les seves empreses croades a la Península i a les illes Balears, i, de l'altra, vers el reforçament de la seva posició al sud de França. Amb el seu matrimoni, el 1112, amb la comtessa Dolça de Provença, Ramon Berenguer III posà, sense sospitar-ho, les bases necessàries per a la primera aliança política entre Catalunya i Bizanci.

Els primers capítols del *Llibre dels fets del rei En Jaume* ens relaten la trista història d'una princesa bizantina, filla de l'emperador Manuel I Comnè, que vingué d'Orient amb el seu següent per contreure matrimoni amb el rei català Alfons el Cast i, en trobar el seu promès casat amb la infanta Sanxa de Castella, acabà esdevenint l'esposa del senyor Guilhem VIII de Montpeller.⁶

D'aquesta unió nasqué una filla, Maria de Montpeller, que anys després es casà amb el rei Pere I de Catalunya-Aragó i fou la mare de Jaume I el Conqueridor. En paraules del rei, el matrimoni de Pere i Maria fou certament «obra de Déu», perquè «aquella convinença que no es com-

4. Sobre aquesta qüestió, veg. MARCOS (l'*Avenç*, 1996).

5. *Alexiade* (Leib), I, p. 46-47 (llibre I, cap. XII).

6. *Llibre dels fets*, cap. 2-5, BRUGUERA, II, p. 7-12; SOLDEVILA, p. 4-5.

plí en aquell temps (el prometatge d'Alfons el Cast i la filla de Manuel Comnè), se complí depuis quan nostre pare pres per muller la néta de l'Emperador». ⁷ Ignorants tal vegada d'aquest felix desenllaç, les *vides* i les *razós* de les cançons dels trobadors Folquet de Marsella i Bertran de Born, que visitaren la cort de Montpeller i celebraren la seva «emperairitz», ens proporcionen una versió similar d'aquests fets, tot condemnant la traïció del monarca català envers la núvia bizantina. ⁸

Tanmateix, com se sap, els relats del rei i del joglar contenen greus errors sobre la identitat dels personatges protagonistes. D'una banda, sabem que la princesa grega no era filla de l'emperador Manuel, sinó neboda seva, tal com ho afirma en la *Historia Albigensium* un contemporani de Jaume I, l'historiador tolosà Guilhem de Puy Laurens. ⁹ D'acord amb el parer de la major part de bizantinistes i genealogistes, la senyora Eudòcia Comnena de Montpeller era filla, probablement, del germà gran de l'emperador Manuel, el sebastocràtor Isaac Comnè. ¹⁰ D'altra banda, des de la publicació el 1968 del testimoni dels contemporanis *Annales Pisani* de Bernardo Maragone per Winifred Hecht, sabem també que el seu promès no era Alfons el Cast, sinó el seu germà, el comte Ramon Berenguer IV de Provença, i posseïm totes les dades necessàries per tal de situar aquest fracassat projecte matrimonial entre la dinastia Comnè i la Casa de Barcelona en el seu context històric: una aliança defensiva contra l'enemic comú d'ambdós estats, l'emperador alemany Frederic I Barba-roja (1153-1190). ¹¹

La política internacional de l'emperador Manuel I Comnè (1143-1180) ha estat definida com el darrer i més seriós intent bizantí de restaurar el vell somni de dominació universal de Justinià. ¹² Però al nostre entendre aquesta és una visió excessivament exagerada de les ambicions del basileu grec. Sens dubte, Manuel Comnè combregava amb el tradicional principi ideològic bizantí que concedia a l'emperador constantinopolità en exclusiva la representació vicària de Crist a la Terra i, per tant, la dignitat de sobirà de sobirans. Tanmateix, el seu immens talent polític el feia conscient de les seves limitacions i l'imposava dues línies d'actuació molt definides. D'una banda, per tots els mitjans al seu abast, recurrent fins i tot a les armes, Manuel I cercà de consolidar la seva posició hegemònica en les àrees tradicionals d'influència bizantina: Hongria i Dalmàcia a la península Balcànica i els estats croats de Palestina i Síria, el regne de Jerusalem i el principat normand d'Antioquia. De l'altra, l'emperador esmerçà, com dèiem

7. *Llibre dels fets*, cap. 7, BRUGUERA, II, p. 12; SOLDEVILA, p. 5.

8. Veg. les «razós» del sirventès «Puis lo gens terminis floritz» de Bertran DE BORN i de la cançó «Uns volers outraidaz» de Folquet DE MARSELLA. Cf. referències bibliogràfiques a MARCOS (1996), p. 33-40.

9. Guilhem de PUY LAURENS, *Historia Albigensium*, Recueil des Historiens des Gaules et de la France 19, p. 201.

10. Cf. la discussió de les fonts i de les teories de Szabolcs DE VAJAY i Konstandinos BARZOS a MARCOS (1996), p. 24-53.

11. Veg. MARAGONE, p. 69. Cf. l'article de W. HECHT, «Zur Geschichte der Kaiserin Eudoxia von Montpellier, Eudoxia Komnena», *Revue d'Études Byzantines*, núm. 26 (1968), p. 161-169.

12. Sobre els judicis historiogràfics de la política exterior de Manuel Comnenos veg. MAGDALINO (1993), p. 15-17. Per a una visió general, veg. MARCOS (1996), p. 86-133.

abans, molts esforços i cabals a fi de neutralitzar militarment i diplomàtica els potencials adversaris d'Occident: el regne normand de Sicília, el Sacre Imperi Romà i les repúbliques italianes de Venècia, Gènova i Pisa. Amb les seves constants intervencions en socors dels enemics dels seus enemics, Manuel I es guanyà l'apel·lació de «lo mellor home de crestians en aquell temps», tal com l'anomena el rei Jaume en el seu *Llibre*.¹³ Els primers quinze anys del seu regnat, entre 1143 i 1158, el basileu mantingué l'aliança antinormanda amb el Sacre Imperi Romà, signada pel seu pare Joan II Comnè amb l'emperador alemany Conrad III el 1142. La pujada al tron d'Occident de Frederic I Barba-roja el 1152 forçà, tanmateix, Manuel I a adoptar un canvi d'estratègia. El Tractat de Constança de 1153 entre l'emperador Hohenstaufen i la Santa Seu significava la declaració de Bizanci i Sicília com a enemics comuns del Sacre Imperi i del Papat. Després d'una expedició militar fracassada contra el regne normand l'any 1156, Manuel Comnè s'apropà diplomàticament al jove rei Guillem I de Sicília i signà un pacte amb ell la primavera de 1158, per mitjà del qual l'Imperi bizantí reconeixia finalment, després de gairebé trenta anys, l'existència del regne de Sicília.

Fins a la mort de Manuel I, el 1180, l'enemic occidental més poderós de Bizanci fou l'emperador alemany, contra el qual el basileu mobilitzà tots els seus adversaris potencials d'Europa, especialment a la península Italiana.¹⁴ Treient profit del cisma que per voluntat de Barba-roja dividia l'Església d'Occident, l'emperador bizantí negocià amb el papa Alexandre III la unió eclesíastica entre Roma i Constantinoble a canvi de fer oficial el reconeixement papal de Manuel com a únic emperador romà. A desgrat de la seva profunda i antiga enemistat amb l'emperador alemany, el pontifex no gosà comprometre l'autoritat de la Santa Seu en un afer tan perillós, que podia comportar la pèrdua definitiva de la prerrogativa papal de nomenament d'emperadors a Occident. Com a campió del partit antialemany d'Itàlia, l'emperador Manuel defensà amb les armes en tres ocasions el port filobizantí d'Ancona i donà suport financer i polític a les ciutats de la Lliga Llombarda alçades el 1167 contra Barba-roja: Milà, Venècia, Verona, Pàdua, Vicenza, Treviso, Cremona, Brescia, Bergamo, Lodi, Parma, Piacenza, Màntua, Ferrara, Bolonya i Mòdena.

Element bàsic i constant de la seva política italiana fou també el moviment d'oscil·lació pendular entre les dues repúbliques marítimes rivals de la Mediterrània occidental, Gènova i Pisa, que, a desgrat dels avantatges de què gaudia la Sereníssima República de Venècia en territori bizantí, competien entre si per obtenir una posició hegemònica en el comerç de la Romània i el Llevant, i es trobaven en estat de guerra des del saqueig del barri genovès de Constantinoble pels pisans el 19 de juny de 1162. Coneixent l'interès de Barba-roja per una prompta resolució d'aquest conflicte, al principi Manuel Comnè atia subtilment l'enemistat entre les repúbliques i, finalment, l'any 1170 signà pactes separats amb ambdues. Tanmateix, l'adveniment de la darre-

13. *Llibre dels fets*, cap. 2, BRUGUERA, II, p. 8; SOLDEVILA, p. 4.

14. Cf. GEORGI, TODT i MARCOS (1996).

ra dècada de la seva vida comportà una greu crisi del sistema d'aliances sobre el qual havia basat fins aleshores tota la seva política exterior. Una rere l'altra, totes les potències que havien col·laborat amb el basileu en el seu llarg i incruent combat contra Barba-roja cercaren l'amistat de l'emperador alemany. El bruscatrençament de relacions entre Manuel Comnè i els venecians el 1171 tingué com a conseqüència l'apropament de la república de Sant Marc a Frederic I.

D'ençà, Venècia treballà per aconseguir la reconciliació entre l'emperador alemany i els seus adversaris d'Itàlia. Després del fracàs del darrer intent alemany de resoldre el conflicte per la força amb la derrota de les tropes imperials a la batalla de Legnano el 29 de maig de 1176, triomfaren les tesis venecianes i s'iniciaren les negociacions, que van acabar l'estiu de 1177 amb la signatura a la ciutat de la llacuna d'una pau quadripartida entre l'emperador Frederic, el papa Alexandre III, la república de Venècia, el rei Guillem II de Sicília (1166-1189) i les ciutats de la Lliga Llombarda. D'aquests acords universals només quedà exclòs l'emperador bizantí, que acabava de patir una greu derrota militar a la batalla de Miriokèfalon davant les tropes del soldà d'Icni el 17 de setembre de 1176. Sentint-se amenaçat per aquesta nova constel·lació de potències aliades a Occident, Manuel Comnè dirigí la seva atenció al cercle dels potencials damnificats pel triomf final de Barba-roja i entre ells s'esforçà per renovar els antics lligams d'amistat i per establir-ne de nous. En aquesta tasca, la república de Pisa, greument perjudicada per la intervenció militar a la Toscana del canceller imperial Christian de Mainz, li prestà consell i ajuda. Un dels fruits de la febril activitat diplomàtica conjunta de l'Imperi bizantí i la Comuna pisana els anys 1177-1178 fou precisament el compromís matrimonial d'Eudòcia Comnena amb Ramon Berenguer IV de Provença. Amb aquesta unió, que havia de complementar i equilibrar alhora les noces gairebé simultànies del jove coemperador Aleix II Comnè amb la princesa Agnès de França, filla del rei Lluís VII, l'emperador bizantí traslladava a terres transalpines el seu conflicte amb Frederic I. La correlació de forces enfrontades en aquesta regió afavoria precisament els interessos de Manuel Comnè.

Com hem dit anteriorment, la Casa de Barcelona era present a la Provença des del matrimoni de Ramon Berenguer III el Gran amb la comtessa Dolça l'any 1112.¹⁵ Des del punt de vista dels dominis feudals, la regió era dividida en dos comtats dits de Provença, els centres respectius dels quals eren Arles i Forcalquier, i un marquesat de Provença, que comprenia els territoris dels comtats d'Avinyó i Venaissin i corresponia als poderosos comtes de Tolosa i Sant Geli. Dolça de Provença era l'hereva del comtat d'Arles, però els seus drets i els dels seus descendents barcelonins eren discutits pels hereus de la seva germana Estefania, els comtes de Baus, que s'enfrontaren amb Ramon Berenguer III en el curs de les denominades *guerres bausenques*. En el testament de 1131, Ramon Berenguer III disposà que el seu fill petit Berenguer Ramon heretés la Provença i els vescomtats de Millau, Gévaudan, Carlat i Rodez, però la mort prematura del jove comte el 1144 i la minoria d'edat del seu fill convertiren en autèntic senyor

15. Per a una visió general de la presència de Catalunya-Aragó a la regió, veg. MARCOS (1996), p. 57-76.

del comtat el seu oncle i tutor Ramon Berenguer IV de Barcelona, que apareix ocasionalment en els seus documents oficials portant el títol de comte, marquès i, fins i tot, duc de Provença. Durant els vint-i-dos anys següents, oncle i nebot hagueren de defensar amb les armes i la diplomàcia la seva posició de poder a la regió no només contra els Baus, sinó també contra els ambiciosos comtes de Tolosa. En efecte, en aquestes dues dècades, el Casal de Barcelona i el Casal de Tolosa estengueren el conflicte per les fronteres del comtat de Provença a una lluita aferrisada per l'hegemonia del Midi, que acabà involucrant, amb més o menys intensitat, totes les potències amb interessos a la zona. Sobre l'enfrontament bàsic entre ambdues dinasties comtals se superposaren altres enemistats tradicionals, fins a constituir dues constel·lacions d'aliances definides. El rei Lluís VII de França, per exemple, donà suport al seu cunyat i vassall Raimon V de Tolosa, a qui pensava utilitzar com a arma per al restabliment de l'antic domini carolingí a les terres del sud de la Gàl·lia. Com a resposta, el seu gran rival, el rei Enric II d'Anglaterra, duc d'Aquitània pel seu matrimoni amb Elionor d'Aquitània, que havia estat reina de França, s'erigí en protector dels catalans fins al punt de ser designat tutor dels fills del comte Ramon Berenguer IV de Barcelona en el testament de 1162.

Les repúbliques de Gènova i Pisa, enfrontades pel control del comerç dels ports del golf de Lleó, canviaren de bàndol diverses vegades d'acord amb l'evolució dels seus interessos i de la guerra que mantenien en aigües de la Mediterrània occidental i oriental des de 1162.¹⁶ L'any 1174, Gènova optà, finalment, per signar una aliança anticatalana amb el comte Raimon V de Tolosa, la qual cosa comportà l'apropament definitiu de Pisa als senyors barcelonins de la Provença. Per la seva banda, l'emperador Frederic Barba-roja tenia també quelcom a dir en aquest conflicte. Com a rei titular de l'Arelat i comte de Borgonya pel seu matrimoni l'any 1156 amb la comtessa Beatriu, Barba-roja reivindicava la seva sobirania sobre aquest territori, que podia proporcionar-li el control de l'accés directe al nord d'Itàlia. En el conflicte per la successió al comtat de Provença-Arles, l'emperador donà, en un primer moment, el seu suport als comtes de Baus i combaté sense èxit les pretensions dels comtes de la Casa de Barcelona. Tanmateix, la necessitat de trobar aliats en l'espinesca qüestió del cisme eclesiàstic obligà Frederic a canviar d'actitud i a oferir l'any 1162 un acord a Ramon Berenguer IV de Barcelona i al seu nebot Ramon Berenguer III de Provença. A la dieta imperial de Torí de l'estiu d'aquell mateix any, el comte català de Provença prestà jurament de vassallatge a l'emperador alemany i reconegué com a legítim pontífex l'antipapa imperial Víctor IV. D'aquest acord, però, restà exclòs el comtat de Barcelona. El comte Ramon Berenguer IV havia mort de camí cap a Torí, i va deixar com a hereu dels seus dominis catalans el seu fill Alfons, un infant de deu anys que esdevingué poc després el primer comte rei, per abdicació de la seva mare, la reina Peronella d'Aragó. Entre els tutors efectius d'Alfons destaca la figura de Guilhem VII de Montpeller, el defensor més fidel dels interessos catalans al Midi i campió de la causa del papa Alexandre III. Sota la seva influència, el jove

16. A propòsit de la influència del conflicte entre Gènova i Pisa sobre la primera aliança bizantinocatalana, veg. MARCOS (1996), p. 76-86.

monarca i els seus territoris es declararen fidels a Alexandre, tot situant-se així en el bàndol antialemany. El 1166 morí el comte Ramon Berenguer III de Provença i va deixar del matrimoni amb Rica de Polònia una única filla com a hereva, Dolça, que havia estat promesa en matrimoni l'any anterior al fill del comte Raimon V de Tolosa. Gràcies novament a la intervenció del senyor de Montpeller i els seus aliats, que feren valdre els drets d'Alfons de Catalunya-Aragó, pogué evitar-se aleshores que el comte de Tolosa s'emparés de la Provença. Amb l'oposició manifesta de Frederic Barba-roja, el jove monarca consolidà durant dos anys la seva posició al Midi abans de retornar a Catalunya a la fi de 1168 i deixar el seu germà petit Ramon Berenguer com a comte de Provença sota la protecció de Gui Guerrejat de Montpeller. L'abril de 1176, el monarca català i el comte de Tolosa finalment signaren un pacte per mitjà del qual Raimon renunciava als drets de successió de Dolça de Provença, que havia mort el 1173, i acceptava a canvi la indemnització que li ofería Alfons. A banda d'això, es confirmava la partició de la Provença establerta el 1125 en l'acord entre Ramon Berenguer III de Barcelona i Alfons Jordà de Tolosa. A desgrat de les aparences, però, la pau definitiva no havia estat assolida. D'una banda, Raimon de Tolosa mantenia una ferma aliança amb Gènova, que representava una greu amenaça per als interessos comercials dels catalans i dels seus aliats en la regió, particularment per als mercaders de Montpeller. De l'altra, la seva estreta relació d'amistat amb l'emperador alemany era un motiu més d'intranquil·litat. Havien començat a Itàlia les negociacions que culminaren amb la Pau de Venècia d'agost de 1177, i era possible d'endevinar els objectius següents de la política expansionista de l'emperador. Al començament de 1177, la república de Pisa, per mitjà d'una ambaixada dirigida pel seu cònsol Ildebrando Sismondi, renovà els seus lligams d'amistat amb dues de les potències amenaçades per la constel·lació aliada de Tolosa, Gènova i el Sacre Imperi: Catalunya-Aragó i la Senyoria de Montpeller. Signaren els tractats respectivament el rei Alfons i el consell de regència del jove Guilhem VIII de Montpeller.¹⁷ Amb l'establiment d'aquesta aliança defensiva, la Corona catalanoaragonesa donà el pas decisiu a fi d'entrar per primera vegada en contacte directe amb l'Imperi bizantí.

En efecte, fou a través de Sismondi i del seu conciuatadà i amic Hormanno Paganello di Porcaria, el fill del qual es casà poc després amb una neboda de Manuel I Comnè, que els senyors catalans de la Provença iniciaren negociacions diplomàtiques amb Bizanci, probablement a la tardor de 1177.¹⁸ Per a segellar l'aliança contreta, s'acordà el matrimoni del jove comte Ramon Berenguer amb una altra neboda de l'emperador, Eudòcia Comnena. La primavera següent, el senescal de Catalunya, Ramon de Montcada, viatjà en un vaixell pisà a

17. Tractat entre Pisa i Alfons de Catalunya-Aragó: Arxiu de la Corona d'Aragó, perg. 214 d'Alfons I. Tractat entre Pisa i Montpeller: *Liber Instrumentorum Memorialium. Cartulaire des Guilhems de Montpeller*, A. GERMAIN i C. CHABANEAU, Montpeller, 1884-1886, p. 346-348. Cf. MARCOS (1996), p. 75-76 i l'article de Maria Teresa FERRER I MALLOL i Daniel DURAN I DUELT, «Una ambaixada catalana a Constantinoble el 1176 i el matrimoni de la princesa Eudòxia», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/2 (2000), p. 963-977.

18. Per a les referències bibliogràfiques més importants, veg. MARCOS (1996), p. 139-146.

Constantinoble i portà una ambaixada d'Alfons de Catalunya-Aragó a l'emperador Manuel. Durant la seva estada a la capital imperial, Montcada s'ocupà dels negocis del monarca català i conegué l'italià Lleó Toscà, que li dedicà amb amables paraules la seva traducció llatina de la *Divina Litúrgia* de sant Joan Crisòstom. Mentre el senescal complia la seva missió al Bòsfor, Eudòcia Comnena i el seu seguici emprènien el camí cap a Provença, on els esdeveniments s'havien precipitat. Després del seu triomf diplomàtic a Venècia, l'emperador Frederic havia dedicat els darrers mesos de 1177 i els primers de 1178 a consolidar la seva posició al nord d'Itàlia. El juliol de 1178 travessà els Alps i es dirigí a Arles amb la intenció de reivindicar els seus drets sobirans sobre la regió. En el curs de la seva marxa triomfal a través del sud de França, Barba-roja rebé l'adhesió de tots els enemics de la Casa de Barcelona: el comte Raimon V de Tolosa, el comte Guilhem II de Forcalquier i Bertran de Baus. Tots ells assistiren a la cerimònia de coronació de Frederic com a rei de l'Arelat el 30 de juliol a l'església de Saint Trophime d'Arles.¹⁹ Ni Alfons, ni el seu germà Ramon Berenguer hi acudiren. Com afirma Bernardo Maragone en els seus *Annales Pisani*, fou aleshores quan els prínceps catalans temeren provocar la còlera de l'Staufer amb les noces bizantines i refusaren l'acompliment del compromís que tenien contret amb els llegats de Manuel.²⁰ La millor solució a fi de conservar l'aliança entre Bizanci i la Provença es presentà en la figura del jove senyor de Montpeller, Guilhem VIII, amic fidel de la Casa de Barcelona i de la república de Pisa. El matrimoni de Guilhem i Eudòcia se celebrà poc després, i el maig de 1180 el senyor de Montpeller acompanyà personalment fins a Pisa la princesa Agnès de França, promesa d'Aleix II Comnè, fet que palesa el seu compromís polític amb l'Imperi grec. Amb les noces gairebé simultànies del seu fill Aleix amb la filla del rei Lluís VII de França, i de la seva filla Maria amb Ranier de Montferrat, Manuel Comnè culminà el disseny de les seves noves aliances en el camp dels enemics de Frederic Barba-roja. Havia establert vincles d'amistat i parentiu amb el regne de França, la Corona catalanoaragonesa, la república de Pisa, la senyoria de Montpeller i el marquesat de Montferrat, tot debilitant en conseqüència la posició de l'emperador alemany a la Toscana, al nord d'Itàlia i al sud i l'est de França. Tanmateix, la mort de Manuel I el 24 de setembre del mateix any 1180 posà fi al llarg enfrontament diplomàtic entre els dos imperis. Bizanci, immersa en una greu crisi successòria, desaparegué momentàniament de l'escena política occidental, i la primera aliança bizantinocatalana es dissolgué tan ràpidament com el matrimoni d'Eudòcia Comnena i Guilhem VIII. Repudiada l'any 1187 pel senyor de Montpeller, l'«emperairitz» dels trobadors es retirà al monestir d'Aniane, on acabà, *sancto fine*, els seus dies en una data indeterminada.²¹

19. Cf. l'article de Johannes FRIED, «Friedrich Barbarossas Krönung in Arles (1178)», *Historisches Jahrbuch*, núm. 103 (1983), p. 347-371.

20. Veg. MARAGONE, p. 69.

21. Sobre el matrimoni d'Eudòcia Comnena i Guillem VIII de Montpeller i el destí posterior de la senyoria de Montpeller fins a la mort de la reina Maria de Catalunya-Aragó el 1213, veg. MARCOS (1996), p. 161-180.

Quan hi hagué el segon encontre diplomàtic entre catalans i bizantins vuitanta anys després, la situació política a la Mediterrània havia canviat completament. El poderós Imperi bizantí de Manuel I Comnè s'havia esfondrat vint anys després de la seva mort. L'any 1203, les tropes franques, alemanyes i venecianes de la quarta croada s'havien desviat del seu objectiu declarat d'atacar el Soldanat d'Egipte per tal d'intervenir a Constantinoble en favor del derrocat emperador Isaac II Àngel, sogre del duc Felip de Suàbia, rei de Romans i fill de Frederic Barba-roja. Després de l'esclat d'una revolució antillatina a la ciutat, el 12 d'abril de 1204 els croats s'empararen per la força de Constantinoble i de la resta de l'Imperi, amb la qual cosa es feren realitat els temors d'Aleix I Comnè i els seus successors. A continuació, es repartiren entre ells les despulles de la Romània. La major part de la capital i una quarta part del territori fou assignada al nou emperador de Constantinoble, que anomenem *Ilatí* a fi de distingir-lo en raó del seu origen i confessió religiosa dels emperadors bizantins. El comte Balduí de Flandes fou el primer monarca d'una dinastia que passà l'any 1217 a portar el nom de l'aristocràtica família francesa dels Courtenay, que fou reconeguda com la legítima propietària del tron de Bizanci per la Santa Seu i per totes les potències d'Europa occidental, que, d'aleshores ençà, denominaren aquest sobirà *Imperator Constantinopolitanus*. Un altre cap croat, el marquès Bonifaci de Montferrat, fundà el regne de Tessalònica, que abastava les zones limítrofes de Macedònia i Tessàlia. Per la seva banda, la Sereníssima República de Venècia aprofità la victòria per a fundar un autèntic imperi colonial a la regió. Sense cap relació de vassallatge amb l'emperador Ilatí, el dux venecià, que posseïa les illes de Creta, Eubea, Andros i Naxos i els ports més importants dels mars Jònic, Egeu i de Màrmara, es feia dir amo i senyor de la quarta part i la meitat d'una altra quarta part de la Romània. En els anys que seguiren a la presa de Constantinoble, sorgiren entorn d'aquests tres centres principals de poder tot un seguit de petits estats feudals, vinculats entre si per complexos lligams de vassallatge, que constitueixen allò que denominem la Grècia franca o llatina. En el futur, foren especialment importants per als interessos catalans a la regió el ducat d'Atenes, fundat per la família borgonyona dels De la Roche, i el principat d'Acaia o Morea, conquerit pels francesos Villehardouin.

Mentre els francs consolidaven les seves posicions en les terres europees de l'Imperi grec, els exiliats de Constantinoble s'agrupaven per a la resistència. El nucli més important s'establí a la ciutat microasiàtica de Nicea, on l'any 1208 el patriarca ecumènic de Constantinoble, dipositari de la tradició ortodoxa, coronà emperador un gendre del difunt Aleix III Àngel, Teodor I (1208-1222), fundador de la dinastia Lascàrida. Sota el comandament de Teodor i del seu successor Joan III Ducas Vatatzes (1222-1254), l'estat petit, però fort i cohesionat, que denominem Imperi de Nicea afrontà amb èxit els seus enemics d'Àsia Menor i Europa, entre els quals hi havia també alguns prínceps d'origen bizantí, com els seus parents Àngel, que els disputaren el títol imperial i establiren estats independents a l'Epir, Tessàlia i Macedònia. Seguint l'ancestral tradició dels basileus bizantins, els emperadors de Nicea cercaren les aliances necessàries per a impedir la formació de grans coalicions enemigues i poder consumir així l'objectiu de restaurar l'Imperi grec en la seva capital secular. En especial, s'esforçaren per evitar la materialització

de les diverses iniciatives de croada en suport de l'Imperi llatí de Constantinoble promogudes per la Santa Seu. Per aquesta raó, Joan III Ducas Vatatzes buscà, primerament, l'amistat de l'emperador alemany Frederic II i el 1244 es casà amb una filla il·legítima d'aquest, Constança, germana del futur rei Manfred de Sicília i, anys a venir, personatge cabdal en la història de les relacions bizantinocatalanes. La impietosa aliança dels dos emperadors herètics provocà la còlera del papa Innocenci IV, que el 1245 en el concili I de Lió deposà solemnement Frederic II i predicà la croada en auxili de l'Imperi llatí de Constantinoble. Tanmateix, l'emperador Joan III s'adreçà personalment a la cúria romana i obrí converses amb els llegats del papa per aconseguir la unió de les esglésies. D'aquesta forma, el basileu s'assegurà la neutralització momentània de l'amenaça croada, d'altra banda, difícilment realitzable mentre l'enemistat entre el pontífex i l'emperador alemany continués pertorbant el panorama polític europeu, i pogué prosseguir tranquil·lament els preparatius diplomàtics i militars de la reconquesta de Constantinoble.

Mentre Joan Ducas Vatatzes teixia la xarxa que havia d'ofegar els seus enemics, l'emperador llatí Balduí II tractava d'aconseguir el suport militar i financer dels seus amics d'Occident. A banda dels seus lligams tradicionals d'amistat i parentiu amb la monarquia dels Capets, la dinastia Courtenay estava emparentada amb les principals cases reials europees. La dona de Balduí, l'emperadriu Maria, era filla de l'exrei de Jerusalem, Joan de Brienne, i de la seva segona muller, la infanta Berenguera de Castella, germana de Ferran III el Sant i tia d'Alfons X el Savi. Els germans de l'emperadriu, els comtes Alfons d'Eu, Lluís de Beaumont i Joan de Montfort, feren llargues estades a la cort castellana, i la mateixa Maria de Brienne obtingué d'Alfons X els cabals necessaris per a rescatar el seu fill, Felip de Courtenay, de les mans d'uns mercaders venecians que el retenien com a penyora d'un préstec no retornat.²² Per la seva banda, la segona muller de Jaume I, la reina Violant d'Hongria, era filla de Violant de Courtenay, germana de l'emperador Balduí II de Constantinoble. Promogut pel papa a fi de refermar la posició de Catalunya-Aragó en el bàndol antimperial, el nou matrimoni del rei comportava també un component prollatí en la seva política europea.²³ A desgrat d'aquests vincles, però, vint anys després el Conqueridor no dubtà a entendre's amb el botxí de l'Imperi llatí.

L'equilibri de forces a l'occident i a l'orient d'Europa es veié greument afectat per una sèrie d'esdeveniments que es produïren al principi dels anys cinquanta del segle XIII.²⁴ La mort de Frederic II el 13 de desembre de 1250 i la del seu fill i hereu Conrad IV quatre anys després, com-

22. Cf. BALLESTEROS BERETTA, p. 137-140, i els articles de R. L. WOLFF, «Mortgage and Redemption of an Emperor's Son: Castile and the Latin Empire of Constantinople», *Speculum*, núm. 29 (1954), p. 45-84, reproducció a *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Variorum Reprints, Londres, 1976; i Cristina SEGURA GRAÍÑO i Agustín TORREBLANCA LÓPEZ, «Personajes bizantinos en la corte de Alfonso X», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 15 (1985), p. 179-187.

23. Cf. ENGELS, p. 254.

24. Per a una visió general de la fi de l'Imperi dels Hohenstaufen, veg. RUNCIMAN, p. 19-41.

portà la fi de l'Imperi dels Hohenstaufen i el triomf del partit del papa. L'herència de les corones imperial, de Jerusalem i de Sicília corresponia al fill de Conrad, l'infant Conradí, refugiat amb la seva mare a la cort del duc de Baviera. De tot aquest patrimoni acumulat i conservat gràcies a la destresa política del seu avi, només li fou reconeguda al petit Staufer la dignitat de rei de Jerusalem per l'Alta Cort d'Acree, que en nom del sobirà absent nomenà batlle del regne el rei Hug II de Xipre. El Sacre Imperi Romà esdevingué motiu de llargs debats diplomàtics entre els dos candidats a la corona imperial, ambdós elegits rei de romans l'any 1257, el comte Ricard de Cornwall, germà del rei Enric III d'Anglaterra, i el rei Alfons X de Castella. En aquest conflicte conegut amb el nom de *negoci de l'Imperi*, el paper d'àrbitre li corresponia al papa, que, traient profit de l'absència d'un emperador a Occident, demorà la resolució gairebé dues dècades. A l'últim, Conradí fou privat de l'herència de l'antic regne normand de Sicília per un germà il·legítim del seu pare, el príncep Manfred de Tarent. Contra la voluntat del papa Innocenci IV, Manfred es féu coronar rei de Sicília el 10 d'agost de 1258 a Palerm, i restaurà així l'odiada dominació dels Hohenstaufen al sud d'Itàlia. Tement la conjunció dels gibel·lins de les ciutats del nord de la península amb el nou campió de la seva causa, el papa Innocenci i el seu successor Urbà IV encetaren una nova empresa diplomàtica, el famós *negoci de Sicília*, que consistia en la recerca d'un príncep europeu que acceptés la investidura papal com a rei de Sicília i organitzés la conquesta militar del territori. Després d'un intent fracassat d'apropament a la cort anglesa, la diplomàcia romana centrà els seus esforços a seduir la casa reial de França per al seu projecte, en concret, el germà petit de Lluís IX el Sant, l'ambiciós príncep Carles, comte d'Anjou, de Maine i de la Provença. Tractant d'evitar la materialització d'aquesta amenaça, Manfred de Sicília s'adreçà a l'adversari més destacat del temut pretendent, el rei Jaume I de Catalunya-Aragó.

El 1256, el monarca català s'havia vist obligat a signar la Pau de Sòria, amb el seu gendre Alfons X de Castella i el Tractat de Corbeil, el 1258, amb el rei Lluís IX de França. En certa mesura, ambdós acords comportaven el reconeixement explícit de la debilitat de la posició de Catalunya-Aragó a la Península i al sud de França.²⁵ D'una banda, el pacte de Sòria era fruit de l'aïllament en què es trobava el rei català per causa de les bones relacions d'Alfons X amb el rei Tibald II de Navarra i de la seva entesa secreta amb el cabdill rebel musulmà al-Azrac. L'elecció del rei castellà *in regem Romanorum* l'any següent alarmà profundament el seu sogre, perquè implicava també diplomàticament un intent de reivindicació de l'antiga dignitat *d'Imperator Hispaniarum*. De l'altra, el Tractat de Corbeil significava l'acceptació oficial per la Corona catalanoaragonesa de l'*statu quo* polític del sud de França després de la fi de la croada albigesa. Per la Pau de París de 1229 i el matrimoni consegüent de Joana de Tolosa amb Alfons de Poitiers, el comtat de Tolosa es trobava ja en mans de la casa de França.

25. Per a una visió general de la política exterior de Jaume I entre 1258 i 1266 amb referències bibliogràfiques, veg. MARCOS (1996), p. 185-251.

El gener de 1246, malgrat els esforços combinats de Jaume el Conqueridor, Raimon VII de Tolosa i Ramon Berenguer V de Provença, que tractaren d'impedir-ho per mitjà de diversos projectes matrimonials, el comtat de Provença havia passat també de la dinastia de Barcelona a la dels Capets pel matrimoni de la comtessa Beatriu amb Carles d'Anjou. Amb aquest enllaç, França assolí l'objectiu de controlar els ports del golf de Lleó i posava les bases de la seva expansió política i comercial a la Mediterrània occidental. Davant l'escomesa simultània dels seus adversaris, Jaume I cercà, d'una banda, el suport oficial de la Santa Seu i del rei Lluís IX de França, ambdós interessats a mantenir sota control les ambicions hegemòniques del rei de Castella i, de l'altra, s'arriscà a acceptar els oferiments d'aliança que li féu l'arxienemic del Papat, Manfred de Sicília.

El 28 de juliol de 1260 es féu oficial a Barcelona el compromís matrimonial de l'infant Pere amb Constança de Sicília, filla de Manfred d'Hohenstaufen. La reacció de la cúria romana i les corts de França i Castella a aquest anunci, que comportava el trencament de l'aïllament diplomàtic decretat contra Sicília, fou molt violenta.²⁶ El papa Urbà IV s'adreçà al rei Jaume en termes molt durs, i li exigí l'anul·lació del vincle. Lluís IX de França amenaçà d'impedir el casament del seu fill i hereu Felip amb la infanta Isabel, filla de Jaume I. Alfons X mostrà també el seu disgust per l'aliança del seu cunyat amb un dels seus rivals per l'herència de Frederic II. A desgrat de tantes protestes, ni el Conqueridor ni el seu fill renunciaren a l'enllaç, i les noces de Pere i Constança se celebraren, finalment, a Montpeller el 13 de juny de 1262. Dues setmanes després, el rei de França consentia les bodes de Felip i Isabel després que Jaume jurés que no prestaria mai ajuda a Manfred contra l'Església ni permetria que el seu fill ho fés. Malgrat aquest compromís, però, l'objectiu del rei català en promoure aquesta aliança amb Sicília s'havia acomplert. L'expansió mediterrània de l'ambició comte francès de la Provença es trobava amenaçada per la renovació de l'antic acord entre el comte rei de Barcelona i el príncep normand de Sicília. Al mateix temps, gràcies a la seva aliança amb Manfred, la Corona catalanoaragonesa podia, d'una banda, reforçar els seus lligams polítics i econòmics amb el Soldanat hafsida de Tunísia, tributari del rei de Sicília des del regnat de Frederic II i, de l'altra, aprofundir els contactes diplomàtics amb el Soldanat mameluc d'Egipte, amic tradicional dels Hohensatufen, per establir un consolat català a Alexandria. Pel seu cantó, Manfred havia trobat un defensor en la persona d'un dels monarques més respectats de la cristiandat per causa dels seus èxits croats a Mallorca i València. Amb aquest pas volia consolidar la imatge de devot sobirà cristià que en aquests moments tractava de construir per mitjà de la seva aliança paral·lela amb l'emperador llatí de Constantinoble.

En efecte, poc després de la seva coronació com a rei de Sicília, Manfred es posà al davant d'una coalició, definida com *antinatural*, dels enemics de l'Imperi bizantí de Nicea.²⁷ Com a caps de les potències més importants de la Grècia llatina, hi formaven part l'emperador Balduí II de

26. Cf. MARCOS (1996), p. 205-218.

27. Cf. GEANAKOPOLOS, p. 47-59.

Courtenay i el príncep d'Acaia-Morea, Guillem de Villehardouin. Els adversaris grecs de Nicea hi eren també representats pel dèspota Miquel II Àngel d'Epir i els seus fills Nicèfor i Joan. Per segellar aquesta insòlita aliança grecollatina, s'acordaren els matrimonis de les dues filles de Miquel, Helena i Anna Angelina, amb Manfred de Hohenstaufen i Guillem de Villehardouin, respectivament. Com a dot d'aquest enllaç, el rei de Sicília rebé l'illa de Corfú i les ciutats de Valona, Durazzo i Berat, i es renovaren així les aspiracions dels seus predecessors normands a les terres de l'altra riba de l'Adriàtic. A desgrat dels imponents contingents militars que pogueren reunir-se a l'Epir la primavera de 1259, les inevitables tensions internes provocaren la derrota de la coalició davant les tropes de Nicea a la batalla de Pelagònia. D'aquesta lluita que significava la darrera esperança de supervivència per a l'Imperi llatí, en sortí victoriós el nou emperador bizantí Miquel VIII Paleòleg (1259-1282), que d'aleshores ençà esdevingué la figura política més important de la Mediterrània oriental.

Descendent d'emperadors per llinatge patern i matern, Miquel Paleòleg havia iniciat la seva imparable carrera ascendent a la cort de Nicea a la dècada dels quaranta, i havia mostrat de bell antuvi un gran talent per a la intriga i la duplicitat.²⁸ A la mort de Teodor II Làscaris l'agost de 1258, Miquel, com a cap del partit dels aristòcrates, s'emparà del poder, primerament, com a tutor legal del petit basileu Joan IV Ducas Làscaris i, posteriorment, a títol d'emperador. Després d'aconseguir derrotar les tropes de Manfred a Pelagònia, Miquel VIII accelerà els preparatius de la imminent reconquesta de Constantinoble. El març de 1261 signà a la ciutat de Nimfea un tractat amb Gènova, per mitjà del qual l'emperador es comprometia a recompensar el suport militar que demanava de la flota genovesa amb la futura posició de privilegi de què gaudiria la República en el restaurat Imperi bizantí. Pocs mesos després, un escamot grec ocupà per sorpresa Constantinoble el 25 de juliol de 1261. Sense temps per a defensar-se, l'emperador Balduí II, el patriarca llatí i la guarnició franca abandonaren precipitadament la capital. El 15 d'agost següent, Miquel VIII Paleòleg, aclamat pels constantinopolitans com a *nou Constantí*, s'instal·là a l'antic palau imperial. Durant la tardor i l'hivern de 1261, l'emperador consolidà la seva posició en l'interior de l'Imperi. Després de rebre la corona per segona vegada de mans del patriarca Arseni, Miquel procurà el matrimoni de les filles solteres del difunt emperador Teodor II, les princeses lascàrides, amb nobles estrangers, i permeté la marxa cap a Sicília de la vídua de Joan III Ducas Vatatzes, Constança-Anna de Hohenstaufen, germana de Manfred, a canvi de rescatar del seu captiveri el cèsar Aleix Estrategòpulos.²⁹ A l'últim, desafia la còlera del patriarca i dels partidaris de l'antiga família imperial, en ordenar el 25 de desembre de 1261 que l'emperador legítim Joan IV Ducas Làscaris fos eixorbat i empresonat de per vida en una llunyana fortalesa d'Àsia Menor. En plena possessió del poder, Miquel VIII pogué consagrar-se aleshores a l'exercici d'una complexa política exterior que tenia, en essència, els

28. Sobre Miquel VIII Paleòleg, veg. GEANAKOPLIS, pàssim. Per a una visió de la seva política exterior entre 1258 i 1266, veg. MARCOS (1996), p. 252-296.

29. Sobre la data de la partida de Constança de Hohenstaufen cap a Sicília, veg. FAILLER (1980), p. 77-85.

mateixos objectius que la del seu predecessor Manuel I Comnè: l'increment i la conservació de les posicions adquirides fonamentalment per mitjà de la diplomàcia, defugint els enfrontaments bèl·lics oberts.

La primera reacció del papa Urbà IV a la notícia de la caiguda de l'Imperi llatí de Constantinoble havia estat la predicació d'una croada contra els cismàtics bizantins. Ben aviat, però, l'actitud del pontífex canvià quan comprengué el profit que Manfred de Sicília pretenia treure d'aquesta iniciativa. L'exiliat emperador Balduí II havia trobat refugi a la cort de l'Staufer i n'havia fet el campió de la seva causa. Els anys següents, Balduí de Courtenay visità les corts de França, Catalunya i Castella a fi de demanar ajuda militar i econòmica per a l'empresa de reconquesta de l'Imperi sota la direcció del monarca sicilià amb el suport de Venècia. Els seus esforços, tanmateix, foren inútils, i no aconseguí altra cosa que enemistar-se greument amb la Santa Seu. Per fer encara més impossible l'acord dels seus enemics, Miquel VIII Paleòleg reprengué novament les converses amb la cúria romana sobre la unió de les esglésies, i obtingué d'aquesta manera una certa immunitat diplomàtica mentre visqué el papa Urbà IV. El 1265, però, ocorregué un esdeveniment cabdal que canvià radicalment la geografia política de la Mediterrània i afectà greument els interessos de l'Imperi bizantí.

Després de llargues i difícils negociacions, el papa francès Climent IV, vint dies després de la seva elevació al solí pontifici, investí rei de Sicília el comte Carles d'Anjou i de la Provença el 26 de febrer de 1265. Després de gairebé un any de frenètics preparatius militars i diplomàtics, l'exèrcit angeví creuà el gener de 1266 la frontera entre el patrimoni de sant Pere i el regne de Sicília i inicià la invasió.³⁰ Un any exacte després de la infeudació papal, el 26 de febrer de 1266, Carles d'Anjou vencé al camp de batalla de Benevent les tropes comandades per Manfred de Hohenstaufen, que perdé la vida en el combat. Mentre el nou rei feia l'entrada triomfal a Nàpols, els gibel·lins prenien els camins de l'exili que portaven o bé, en direcció nord, a la residència muniquesa on vivia encara retirat el legítim hereu dels Hohenstaufen, el jove Conradí, o bé, travessant el mar, a la cort valenciana de l'infant Pere i la seva muller Constança, a qui els fidels partidaris de Manfred ja anomenaven *madona la reyna*. Fins aleshores, la Corona catalano-aragonesa, lligada per les seves promeses de neutralitat a Lluís IX de França, no havia mostrat públicament el seu refús a la conquesta angevina de Sicília. A desgrat del desig que sentia l'infant Pere d'intervenir a favor del seu sogre, el rei Jaume evità qualsevol moviment que pogués comprometre les seves relacions amb la Santa Seu. D'altra banda, en el moment que tingué lloc la invasió angevina, el monarca català i el seu fill lluitaven al regne de Múrcia contra els súbdits musulmans rebels del rei de Castella. El Conqueridor, plenament implicat en una empresa croada finançada per l'Església, no podia obertament prendre partit pel seu consogre Manfred. Tanmateix, per al rei Jaume, la conquesta de Sicília no representava només un ultratge personal per les seves implicacions familiars, sinó també un cop sever a la política catalana a la

30. Sobre la investidura de Carles d'Anjou i la invasió i conquesta de Sicília, veg. RUNCIMAN, p. 69-97.

Mediterrània occidental, aleshores un veritable llac francès. S'havia acabat la tradicional amistat entre la Casa de Barcelona i la monarquia normanda que havia caracteritzat les relacions catalanosicilianes des dels temps de Cap d'Estopes, i començava una etapa d'enfrontaments que demanava una nova política d'aliances. En aquest nou ordre mediterrani, era inevitable un nou apropament de Bizanci a la Corona catalanoaragonesa.

En efecte, la conquesta angevina havia tingut també conseqüències funestes per al restaurat Imperi bizantí. El nou monarca sicilià havia assumit com a pròpia la tradicional política normanda d'enemistat amb Bizanci i havia reprès, amb l'aprovació del papa, els contactes amb Balduí II de Courtenay per a l'organització d'una empresa de reconquesta de Constantinoble, l'anomenat *negoci de Constantinoble*. Conscient d'aquesta amenaça, Miquel VIII Paleòleg desplegà novament totes les seves armes diplomàtiques davant la cúria romana a fi d'obtenir la protecció del pontífex. En aquesta ocasió, a l'habitual promesa d'aconseguir la unió de les esglésies hi afegí un seriós compromís de col·laboració en la croada a Orient, el *negoci de Terra Santa*, que tractava d'organitzar el papa Climent IV.³¹ Des de l'ascensió de l'emir Baibars al tron del Soldanat mameluc d'Egipte la tardor de 1260, la situació de les restes dels antics estats croats de Palestina i Síria havia esdevingut veritablement desesperada. Les peticions de socors que des d'Ultramar arribaven a Occident no havien trobat a penes resposta per causa del conflicte entre el papa i Manfred de Sicília. L'endemà mateix de la conquesta angevina del regne, el pontífex consagrà tots els seus esforços a preparar l'empresa *in auxilium Terrae Sanctae*. Climent IV pensava en el passatge d'un contingent no gaire nombrós de tropes de reforç sota el comandament del marquès Joan de Brandenburg, però, en contra de la seva voluntat inicial, el projecte inicial adquirí dimensions més grans quan s'hi involucraren el rei Lluís IX de França, que desitjava retornar a Orient després de la seva croada fracassada de 1250, i els seus parents, el rei Teobald II de Navarra i el comte Alfons de Poitiers i Tolosa. Després que el rei Lluís pronunciés els seus vots croats en un acte solemne celebrat a la Santa Capella de París el 25 de març de 1267, el papa posà a disposició del monarca francès tots els recursos financers i organitzatius de l'Església i exhortà la resta de prínceps europeus a integrar-se en el projecte de croada dels Capets. Entre els qui foren aconsellats en aquests termes pel pontífex hi havia el rei Jaume I. En una ambaixada enviada a la cúria papal de Viterbo al principi de 1267, el Conqueridor havia comunicat a Climent IV la seva intenció de partir a Terra Santa per a combatre els mamelucs.³² En contra del que es podia esperar, el papa respongué molt enutjat a aquest anunci, perquè desconfiava profundament de les veritables intencions del monarca català. En aquells moments, Jaume I tractava d'obtenir del pontífex l'anul·lació eclesiàstica de la seva unió amb Teresa Gil de Vidaure i el permís per a legalitzar la seva relació de concubinat amb

31. Sobre l'organització de la croada a Terra Santa entre 1265 i 1269, veg. MARCOS (1996), p. 302-358. Per a resum de la qüestió, veg. MARCOS (1998).

32. Veg. la resposta de Climent IV (POTTHAST 19.922) a MARTÈNE, II, p. 440 (núm. 426). Sobre el matrimoni del rei amb Teresa Gil de Vidaure i el seu efecte sobre les relacions amb el papat, cf. MARCOS (1996), p. 314-317 i 325-328.

Berenguera Alfonso, filla de l'infant castellà Alfonso de Molina. Com que creia que el rei volia ensarronar-lo amb falses promeses de croada i coneixia les limitades possibilitats econòmiques de la Corona catalanoaragonesa, Climent IV es limità a amonestar el Conqueridor per la seva conducta immoral i ignorà la possible seriositat del seu projecte. Gens interessat a posar les seves forces al servei de l'empresa de Lluís IX de França, Jaume I s'inclinà, finalment, pel projecte alternatiu que Miquel VIII Paleòleg presentà a Viterbo la primavera de 1267.

El cap visible de la croada de Paleòleg era el seu gendre Abaqa, el poderós il-khan mongol de Pèrsia, arxienemic de les potències islàmiques d'Orient.³³ En el curs de les seves expedicions de conquesta del Pròxim Orient i de l'Orient Mitjà a partir de 1250, que havien culminat el 1258 amb la destrucció del califat abbàsida de Bagdad, el seu pare Hülegü, mort l'any 1265, havia gaudit del suport de les potències cristianes amenaçades pel Soldanat seljúcida d'Icni i pel Soldanat mameluc d'Egipte. Durant la invasió mongola de Síria i Palestina el 1260, el rei Hethum I de la Petita Armènia i el seu gendre, el príncep franc Boemond VI d'Antioquia, vassalls de l'il-khan, havien tractat inútilment de convèncer els barons del regne de Jerusalem perquè participessin amb les tropes d'Hülegü en un atac conjunt contra els mamelucs. La derrota dels mongols a 'Ain Ğālūt davant les forces comandades pel futur soldà Baibars féu oblidar momentàniament aquest projecte de col·laboració, però l'evolució dels esdeveniments polítics a la regió n'imposà, uns anys després, la revifalla. L'actitud antiislàmica de l'il-khan li guanyà l'enemistat del seu parent musulmà, Berke, el khan de l'Horda d'Or, que des del seu territori a l'estepa russa del Quiptchang establí una aliança defensiva a llarga distància amb el soldà mameluc Baibars. Les tensions entre ambdues potències mongoles esclataren en enfrontaments oberts a les regions limítrofes del Caucas i repercutiren també en les relacions d'equilibri que Miquel VIII Paleòleg desitjava mantenir amb els seus poderosos veïns del mar Negre i l'Àsia Menor. A desgrat de provocar l'ira de Berke Khan i de patir-ne les conseqüències en forma de violentes incursions de búlgars i tàrtars a Tràcia, l'emperador Miquel, pressionat per l'il-khan, que controlava de fet el veí Soldanat seljúcida d'Icni, es veié obligat a estrènyer els lligams d'amistat amb la Pèrsia mongola per mitjà del matrimoni d'Abaqa amb una filla il·legítima seva, Maria Paleologuina. Tractant de treure profit de la situació, el basileu assumí aleshores com a pròpia la iniciativa de croada cristianomongola que el rei de la Petita Armènia i el príncep d'Antioquia havien seguit promovent sense èxit en les corts europees després del fracàs de 1260.³⁴ La seva iniciativa, però, no serví per a impedir la materialització de l'amenaça angevina contra l'Imperi. Efectivament, quan l'ambaixador que portava de retorn a Constantinoble la resposta amable, però freda, del papa a l'oferiment de l'emperador, probablement encara no havia abandonat la cúria papal, els dies 24 i 27 de maig de 1267 se signaren a la mateixa Viterbo els famosos pactes antibizantins, coneguts amb el nom d'aquesta ciutat, entre Carles de Sicília, l'emperador

33. Sobre els mongols de l'il-khanat de Pèrsia, veg. la introducció de HAUF a la seva edició d'Aitó.

34. Veg. MARCOS (1996), p. 331-334.

Balduí II de Constantinoble i el príncep Guillem de Morea.³⁵ Els acords donaven un termini de sis o set anys als preparatius de l'expedició contra Bizanci i preveien el pas de la major part de la sobirania directe de l'Imperi a mans del monarca angeví de Sicília. L'acord se segellà amb els matrimonis de Felip i Beatriu d'Anjou amb l'hereva de la Morea, Isabel de Villehardouin, i l'hereu de Constantinoble, Felip de Courtenay, respectivament, i amb la sanció oficial atorgada pel papa. Tanmateix, Miquel Paleòleg no es desanimà i mantingué les relacions diplomàtiques amb la Santa Seu a través d'una ambaixada del seu gendre Abaqa, que visità la cúria papal l'estiu de 1267.³⁶

En aquells moments ja s'havien iniciat els tractes entre l'il-khan de Pèrsia i el rei Jaume I per a l'organització d'una croada conjunta contra els mamelucs. Segons el relat del *Llibre dels fets*, el rei català rebé a Perpinyà el febrer de 1267 una ambaixada del «rei dels Tartres» que l'omplí d'orgull.³⁷ La crònica no ens informa del contingut del missatge d'Abaqa, però les iniciatives gairebé simultànies del seu sogre, Miquel Paleòleg, davant la cúria papal ens permeten d'afirmar que molt probablement es tractava d'una petició d'ajuda per a l'afer de Terra Santa. Per negociar a la cort de Tabriz els detalls de l'empresa, Jaume I envià a Orient un ciutadà de Perpinyà, el mercader Jaume Alarich, que romangué un any a Pèrsia. Quan Alarich es presentà, de retorn, davant el rei el mes de gener de 1269, la situació política a Occident havia canviat molt.

L'entrada a Itàlia la tardor de 1267 de les tropes gibel·lines del «jove rei» Conradí de Hohenstaufen, que hi anava a reclamar per la força l'herència dels seus avantpassats, paralitzà durant un any els preparatius de les empreses contra els mamelucs i els bizantins.³⁸ El 23 d'agost de 1268, Carles d'Anjou assolí, finalment, la victòria sobre el seu enemic a la batalla de Tagliacozzo. Un mes després, desafiant l'opinió pública europea, que considerà un escàndol i un crim la decisió del monarca angeví, Carles de Sicília féu executar Conradí i alguns dels seus partidaris més destacats públicament a Nàpols. La mort del papa Climent el novembre del mateix any i el llarg interregne papal que la seguí, d'una banda, perjudicaren notablement l'organització de la croada a Terra Santa i, de l'altra, alliberaren Carles d'Anjou de qualsevol possible pressió en contra de l'expedició antibizantina. Entre 1268 i 1270, l'emperador grec diposità totes les seves esperances en el rei Lluís de França, l'únic interlocutor europeu del qual podia esperar una protecció efectiva contra els plans de conquesta del rei de Sicília. Tanmateix, la mort del monarca francès durant la croada de Tunísia privà Miquel Paleòleg del seu valuós aliat.³⁹ En l'endemig ja havia tingut lloc la croada catalanomongola a Terra Santa.⁴⁰

35. Veg. MARCOS (1996), p. 338-342.

36. Veg. l'intercanvi epistolar a LUPPRIAN, p. 221-224 (núm. 42 i 43). Cf. MARCOS (1996), p. 343-344.

37. *Llibre dels fets*, cap. 458, BRUGUERA, II, p. 330-331; SOLDEVILA, p. 162.

38. Sobre l'estada de Conradí a Itàlia, veg. RUNCIMAN, p. 99-118.

39. Sobre les relacions entre Miquel VIII Paleòleg i Lluís IX de França, veg. MARCOS (1996), p. 435-438.

40. Sobre els preparatius de la croada catalanomongola, veg. les monografies de RÖHRICHT i CARRERAS CANDI, i MARCOS (1996), p. 359-390.

Tal com ens informa el *Llibre dels fets*, el mes de gener de 1269 arribaren a València en companyia de Jaume Alarich dos dignataris mongols i un ambaixador de l'«emperador dels grecs», l'*Imperator Graecorum* dels documents de les cancelleries europees. Mentre que l'il-khan mongol prometia unir les seves forces a les tropes del Conqueridor per atacar conjuntament el soldà mameluc, el sobirà bizantí els ofería únicament «conduyt», queviures.⁴¹ El temor de Miquel Paleòleg, d'una banda, a la invasió angevina i, de l'altra, a una reacció violenta dels seus veïns musulmans li feia impossible una implicació militar directa en el projecte. Encara que no siguin esmentats per la crònica, també formaven part del seguici els enviats del rei de la Petita Armènia, del príncep d'Antioquia i de l'emperador grec de Trapezunt, tots ells vassalls de l'il-khan persa. Mentre aquests llegats acudien la primavera d'aquell any a Gènova i París sense obtenir res més que paraules de conhort, el rei Jaume aplegava en vuit mesos els efectius necessaris per a una expedició comparable a les croades a Ultramar de Teobald I de Navarra el 1239 i Ricard de Cornwall el 1240: vuit-cents homes a cavall, entre cavallers i ballesters, prop de dos mil peons i uns trenta vaixells, que palesen el suport que la burgesia mercantil catalana donà al projecte reial.⁴² El dia 4 de setembre de 1269, l'estol croat salpà del port de Barcelona en direcció a Sant Joan d'Acre sota el comandament del mateix monarca. Pocs dies després, una terrible tempesta, descrita amb tota minuciositat al *Llibre dels fets*, obligà el Conqueridor a desembarcar a Aigüesmortes i a renunciar al seu propòsit croat.⁴³ Tanmateix, dues companyies dirigides pels fills bastards del rei, Ferran Sanxís i Pere Ferrandis, aconseguiren d'arribar a mitjan octubre al port d'Acre. La seva actuació a Terra Santa pot reconstruir-se gràcies a les fonts franques i mameluques que l'esmenten i, especialment, al *Llibre de racions d'Orient*, conservat a l'arxiu de la Corona d'Aragó, que registra la comptabilitat de les dues companyies i ens informa de l'import de la civada i els cabals que l'emperador bizantí aportà a l'empresa.⁴⁴ Finalment, la incompareixença de les forces d'Abaqa féu fracassar el projecte. Després d'una intervenció poc afortunada en una escaramussa davant les muralles de Sant Joan d'Acre, els croats catalans abandonaren Terra Santa al començament de 1270.⁴⁵ Certament, la segona iniciativa conjunta de la Corona catalanoaragonesa i l'Imperi bizantí havia acabat, com la primera, aparentment amb un fracàs. De tota manera, s'havia establert un nou canal de comunicació entre ambdues potències que donà grans fruits en un futur molt pròxim.

En aquesta època i en aquest context d'aliança amb Bizanci, Jaume I inclou, precisament, en el *Llibre dels fets*, el relat del pretès compromís matrimonial frustrat de la seva àvia Eudòcia

41. *Llibre dels fets*, cap. 482, BRUGUERA, II, p. 342; SOLDEVILA, p. 168. Veg. DÖLGER, *Regesten*, III, núm. 1966, p. 105.

42. Cf. les dades recollides a MARCOS (1996), p. 376-388.

43. *Llibre dels fets*, cap. 484-490, BRUGUERA, II, p. 342-346; SOLDEVILA, p. 168-170.

44. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, registre núm. 17, f. 117-144. Veg. una anàlisi de les dades a MARCOS (1996), p. 400-425.

45. Veg. ERACLES, p. 457-458, *Chronique du Templier de Tyr*, p. 182-186; IBN AL-FURAT I, p. 172-173 i II, p. 136-138; i AL-MAQRIZI I B, p. 76-78.

Comnena amb el rei Alfons el Cast. En llegir els capítols inicials de la crònica, d'una banda, ens sobta l'entusiasme del Conqueridor quan destaca tan emfàticament el seu vincle de parentiu amb la nissaga imperial dels Comnè. De l'altra, ens intriguen els errors del rei a l'hora d'identificar els veritables protagonistes de la història. Creiem que resulta impossible d'afirmar amb tota certesa que el rei manipulés a consciència les dades de què disposava. Com hem vist abans, el nucli de la llegenda de la senyora bizantina de Montpeller havia estat també difós al començament del segle XIII per les *vides* i *razós* dels trobadors d'Occitània. Amb o sense coneixement de la veritat, el rei acollí la versió més coneguda de l'afer en la seva obra i l'interpretà com un dels senyals prodigiosos que demostraven el favor diví envers la seva persona i la seva família. A banda del prestigi que aquesta relació amb Bizanci comportava, el relat proporcionava una justificació evident als drets de sobirania de la Corona catalanoaragonesa a la Senyoria de Montpeller, drets que eren discutits per la casa reial de França. Però el paper tan fonamental que té l'emperador Manuel en aquesta narració s'explica, al nostre entendre, també per una altra causa. Evocant el seu parentiu directe amb el famós Comnè, Jaume I refutava de manera indirecta els arguments sobre els quals es basaven les pretensions d'Alfons X de Castella a les corones del Sacre Imperi Romà i de les Espanyes. En efecte, el monarca castellà s'enorgullia de ser descendent de les dues nissagues imperials d'Occident i d'Orient: la seva mare, Beatriu de Suàbia, era néta de Frederic I Barba-roja i de l'emperador bizantí Isaac II Àngel. Els llegats pisans que proclamaren la candidatura d'Alfons a rei de Romans la primavera de 1256 no oblidaren esmentar aquest fet i tingueren cura de substituir el nom d'Isaac, massa desprestigiats pel fet d'haver estat involucrat en la catàstrofe de la quarta croada, pel del gloriós Manuel Comnè, convertit així en el principal avantpassat bizantí del rei savi. En recordar el seu propi i més directe parentiu amb el basileu, Jaume I en reivindicava l'herència i alhora afirmava els drets del Casal de Barcelona davant de les aspiracions hegemòniques de la corona de Castella. Així doncs, els lligams d'afecció entre les dinasties catalana i bizantina són exhibits al *Llibre dels fets* amb una clara intenció política.⁴⁶

En una data indeterminada, al final dels anys seixanta o començament dels setenta del segle XIII, arribaren també a Catalunya, procedents d'Itàlia, dues princeses bizantines, com les anomena Joaquim Miret i Sants, que mantingueren molt viu el record de l'Imperi d'Orient al Casal de Barcelona.⁴⁷ L'una era la famosa Constança-Anna de Hohenstaufen, vídua de l'emperador Joan III Ducas Vatatzes de Nicea, que després de la derrota i mort del seu germà Manfred cercà refugi a la cort de la seva neboda Constança de Catalunya-Aragó. En el seu equipatge portava una butlla imperial de Miquel VIII Paleòleg i el record d'unes possessions perdudes a Anatòlia que anys després va llegar al rei Jaume II. Fins a la seva mort a València el mes d'abril de 1307, «l'antiga emperadriu dels grecs» gaudí de tota mena de privilegis concedits pels seus nebots reials. L'altra princesa que arribà era Eudòcia Lascarina, una de les filles de l'emperador Teodor II

46. Per a referències bibliogràfiques, veg. MARCOS (1996), p. 47-53.

47. Veg. MIRET (1903, 1906 i 1908), MARINESCU (*Byzantion*, 1924), MASIÀ DE ROS, FAILLER (1979), BAUCCELLS I BRAVO, pàssim.

Làscaris de Nicea, casada amb el gibel·lí genovès comte Guillem de Ventimiglia per voluntat de Miquel Paleòleg. Amb ella venien el seu fill Joan i quatre filles que feren la seva fortuna a Catalunya. La gran, Làscara, es casà amb el comte Arnau Roger de Pallars; Beatriu fou l'esposa de Guillem de Montcada, senyor de Fraga; Vatatzà fou una mena d'agent al servei de Jaume II a les corts de Castella i Portugal, i Violant, la menor, fou infeliç en el seu matrimoni amb Pere d'Ayerbe. Totes elles foren molt respectades per la família reial, que les tractà de parentes consanguínies en els seus documents, les titulà *infantes de Grècia* i els atorgà moltes rendes i privilegis. Enemistades amb Miquel Paleòleg per raó de la seva usurpació del tron dels Làscaris, oblidaren aparentment els greuges patits i serviren lleialment la causa de la Sicília gibel·lina que exigia en aquest moment una entesa amb el basileu bizantí.

La croada francesa de 1270 representà només una disminució temporal de la pressió angevina sobre l'Imperi bizantí. Al nostre entendre, Carles d'Anjou fou l'inspirador de la funesta decisió de Lluís IX de dirigir l'atac croat contra el regne hafsida de Tunísia, aliat magribí de la Corona catalanoaragonesa.⁴⁸ Únic vencedor de l'expedició, finalment, que acabà amb la mort del rei de França i gran part del seu exèrcit i alliberat del fre diplomàtic que li imposaven les negociacions entre el seu germà i l'emperador bizantí, el monarca sicilià continuà els preparatius de la gran empresa contra Constantinoble amb el suport dels seus aliats a la península Balcànica: el regne d'Hongria, el rei Esteve Urosh de Sèrbia, el príncep de Morea i, entre els grecs, els fills del vell sogre de Manfred, el difunt dèspota Miquel II d'Epir, Nicèfor d'Epir i Joan el Bastard de Tessàlia. El 1272 el monarca angeví signà un tractat amb la població albanesa de Durazzo, per mitjà del qual esdevingué rei d'Albània, i d'aquesta forma afegí una corona de nova creació al seu patrimoni. Sentint-se assetjat també pels venecians d'Eubea i les illes del mar Egeu, el basileu mobilitzà tots els recursos de la seva diplomàcia a Orient i a Occident per impedir la consolidació dels plans angevins.⁴⁹

De 1270 a 1275 el màxim objectiu de la política exterior bizantina fou l'aliança amb la Santa Seu. El llarg interregne papal, que tant havia afavorit els interessos de Carles de Sicília, finalitzà el setembre de 1271 amb l'elecció de l'italià Teobald Visconti, que pujà al solí de sant Pere amb el nom de Gregori X. Reprenent la política dels darrers anys del pontificat del seu predecessor Climent IV, el nou papa, que era precisament a Terra Santa en el moment de la seva elecció, dedicà tots els seus esforços a promoure la croada contra els mamelucs d'Egipte. A fi de disposar-ne l'organització, poc temps després de la seva arribada a Itàlia, al començament de 1272, el papa convocà tots els monarques d'Europa, fins i tot l'emperador bizantí, a un concili general que se celebrà dos anys després. Treient profit de la situació, Miquel VIII Paleòleg posà novament sobre la taula de la diplomàcia curial la carta de la unió de les esglésies, i obtingué de Gregori l'encoratjament i les promeses de suport necessàries per a arriscar-se a portar a

48. Sobre la intervenció de Carles d'Anjou en el desviament de la croada a Tunísia, veg. els arguments recollits per MARCOS (1996), p. 439-443.

49. Veg. la completíssima visió d'aquest període que ofereix GEANAKOPLIS, p. 229-257.

terme el projecte. En efecte, per a l'emperador el sotmetiment al primat romà podia comportar l'obtenció d'una protecció gairebé definitiva contra el projecte croat angeví, però comportava també un greu perill de dissensions a l'interior de l'Imperi ortodox. Desafiant l'oposició manifesta del clergat grec i de bona part de la família imperial, el basileu envià la primavera de 1274 els seus llegats al concili II de Lió, que portaren l'adhesió personal a la unió de Miquel i del seu fill, el coemperador Andrònic II, i la promesa de tractar de convèncer els bizantins perquè l'adoptessin.⁵⁰ L'acte oficial de reconciliació de l'Església universal sota l'autoritat del successor de Pere se celebrà solemnement a Lió el 6 de juliol de 1274, però tots els esforços de Paleòleg per a imposar-la als seus súbdits foren inútils. Únicament els clergues fidels a l'emperador i al patriarca prollatí Joan Bekkos acceptaren les condicions de la cúria papal. El baix clergat, els monjos i el poble mostraren una oposició frontal a qualsevol entesa amb els odiats llatins. Fins i tot, una germana de Miquel VIII, Eulògia Paleologuina, convertí la cort de la seva filla Maria Cantacuzena, esposa del tsar Constantí Tich de Bulgària, en el refugi dels exiliats enemics de la unió i el centre de conspiracions contra l'emperador. Tractant de recuperar la posició de força que havia perdut en el concili de Lió, Carles de Sicília presentà davant els successors de Gregori X, mort el 1276, les dificultats de consumar la unió que argüïa Miquel Paleòleg com a excuses de mal pagador. Segons el monarca sicilià, el basileu no havia estat sincer amb el Papat i encara romania secretament compromès amb el bàndol ortodox del seu clergat. Al mateix temps, Carles combinava aquesta estratègia de deslegitimació de la posició del Paleòleg davant la Santa Seu amb atacs constats a les migrades possessions bizantines a Grècia amb el suport de les forces de la República de Venècia. D'altra banda, a la Mediterrània oriental, Carles d'Anjou havia estès darrerament les seves pretensions de dominació al regne de Jerusalem, que es trobava des de 1269 en mans del rei Hug III de Xipre per una decisió de l'Alta Cort d'Acre. Cobejós de la corona que havia portat Conradí, el rei de Sicília comprà el 1277 els drets hereditaris d'una vella pretendenta al tron de l'Estat croat, la princesa Maria d'Antioquia, i assumí oficialment el títol de rei de Jerusalem. Pocs mesos després, un contingent de forces angevines sota el comandament de Roger de Sant Severin ocupava la ciutadella de Sant Joan d'Acre i obtenia dels barons del regne el reconeixement de la sobirania de Carles d'Anjou. L'opinió pública europea de l'època mirava amb temor aquest rei ambiciós que —diuen amb veu unànime els cronistes d'Orient i d'Occident— aspirava a dominar tot el món.⁵¹ Davant aquesta amenaça creixent d'intervenció en la seva tradicional àrea d'influència, Miquel VIII Paleòleg, essent conscient del fracàs a llarg termini que significava la política de defensar una unió impossible de les esglésies, canvià de tàctica i, dedicà els darrers anys de la dècada de 1270 a 1279 a l'organització d'una gran conspiració antiangevina a la Mediterrània occidental.⁵²

50. Veg. GEANAKOPLIS, p. 258-276.

51. Cf. DESCLOT, cap. 64, p. 452.

52. Veg. GEANAKOPLIS, p. 277-304.

Feia anys que els vincles entre Bizanci i els gibel·lins d'Europa havien estat establerts, i el basileu no els havia descurat mai. Segons els *Annales Placentini Ghibellini*, el 1271 hi havia hagut converses sobre un possible matrimoni entre un fill de Miquel VIII, probablement el futur emperador Andrònic II, i una filla d'Alfons X de Castella. Aquest projecte d'enllaç, que hauria representat la renovació de la vella aliança familiar entre els Àngel i els Hohenstaufen, no es materialitzà a causa de les dificultats que comportava per a la realització dels plans de dominació del nord d'Itàlia del monarca castellà, però el basileu mantingué, tanmateix, els contactes amb els agents del Savi a la regió, el seu gendre i vicari, el marquès de Montferrat, i el comte Guillem de Ventimiglia, l'espòs d'Eudòcia Lascarina.⁵³ Foren, en canvi, molt més profitoses les relacions que l'emperador bizantí nuà durant aquests anys amb la cort catalanoaragonesa. Com se sap, Jaume I fou l'únic monarca regnant europeu que assistí personalment a les sessions del concili II de Lió. El rei cronista ens ha deixat el relat de la seva brillant intervenció davant la cúria papal en favor d'una croada a Terra Santa i del poc entusiasme i col·laboració que trobà, malgrat tot, en el seu auditori.⁵⁴ No ens consta que el monarca català s'entrevistés en aquesta ocasió ni amb els llegats de Miquel VIII ni amb els enviats de l'il-khan Abaqa, també presents al concili. Dos anys després del seu viatge a Lió, el Conqueridor morí a València, l'estiu de 1276, i el succeí el seu fill Pere, marit de Constança de Sicília, a qui tots els gibel·lins d'Europa consideraven, després de la mort de Conradí, la legítima hereva del regne de la família Hohenstaufen. En el seu entorn destacaven les figures d'il·lustres exiliats sicilians com el canceller Joan de Pròixida —Giovanni da Procida—, Conrad Llança —Corrado Lancia— i Roger de Llúria —Ruggiero Loria—, que sens dubte estimulaven els sentiments antiangevins dels nous monarques. En aquest ambient enrarit, descrit amb dramàtiques paraules per Ramon Muntaner, les propostes bizantines de venjança foren acollides amb entusiasme.⁵⁵

La realitat de l'existència d'una conspiració bizantinocatalana que hauria conduït a la revolta de les Vespres Sicilianes de la població de Palerm contra la guarnició angevina el 30 de març de 1282 ha estat tradicionalment objecte de debat entre els historiadors. El silenci de les cròniques de Bernat Desclot i Ramon Muntaner sobre aquesta qüestió ha estat interpretat com una prova del caràcter fantasiós dels relats que afirmen l'existència de la conjura. Tanmateix, les fonts que en parlen són, com s'acostuma a dir, ben informades i de distinta filiació política: Tolomeu de Lucca, Marino Sanudo Torsello, el Templar de Tir, els *Annales Placentini Ghibellini*, Salimbene de Parma, Vicentino Ferreto, Francesco Pipino, Giovanni Villani i, finalment, *Lu Rabellamentu de Sichilia*, crònica popular escrita en sicilià que ofereix el relat més complet i detallat —també, certament, el més novel·lesc—, sobre els perills que desafiaren i les peripècies que patiren els conspiradors.⁵⁶ Totes aquestes fonts afirmen que l'emperador bizantí i el rei de

53 . Veg. GEANAKOPOLOS, p. 252-254.

54. *Llibre dels fets*, cap. 523-542, BRUGUERA, II, p. 364-374; SOLDEVILA, p. 179-184.

55. Veg. MUNTANER, ap. 35-36, p. 697-699.

56. Veg. les referències bibliogràfiques aplegades per TSIRPANLIS, pàssim.

Catalunya-Aragó foren còmplices de la preparació de l'esclat de les Vespres Sicilianes. A banda del seu testimoni, hi ha tota una sèrie de documents exhumats de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de diversos arxius italians que permeten reconstruir parcialment l'intercanvi d'ambaixades entre Bizanci, Catalunya i els centres de resistència gibel·lina a la península Italiana. També sembla que es pot afirmar que el rei Alfons X de Castella tenia informació de la marxa dels preparatius i no els desaprovava. Sobre aquestes evidències documentals, historiadors moderns i contemporanis, com ara Otto Cartellieri, Helena Wieruszowski, Deno Geanakoplos, Steven Runciman i Antonio Franchi, han presentat la rebel·lió de la població de Sicília contra el rei angeví i la consegüent invasió catalana de l'illa com el resultat dels esforços conjunts de Miquel VIII Paleòleg i Pere de Catalunya-Aragó.⁵⁷ Amb independència del crèdit que mereixen les seves investigacions, cal dir que la seva opinió coincideix amb la percepció que tingueren de l'afer els qui en patiren les conseqüències. Ni el rei Carles de Sicília ni el papa Martí IV dubtaren mai del fet que rere els palermitans revoltats hi havia les promeses de suport de Pere el Gran i els diners esmerçats per l'emperador Miquel. De fet, feia temps que observaven amb desconfiança els moviments d'aproximació dels seus rivals.

A la mort del papa Joan XXI, el mes de novembre de 1277, el partit antiangeví de la cúria romana havia aconseguit imposar com a pontífex el seu candidat, el cardenal Joan Gaiatà Orsini, que pujà al soli de sant Pere amb el nom de Nicolau III. Aquesta elecció fou un greu entrebanc per a les aspiracions hegemòniques del rei de Sicília a la península Italiana. El nou papa obligà Carles d'Anjou a renunciar a les dignitats de vicari imperial a la Toscana i de senador de Roma i li prohibí atacar Constantinoble de moment. Oficialment, Nicolau III tractava de forçar l'acompliment de la promesa unió de les esglésies, i amb aquest objectiu intercanvià diverses ambaixades amb el basileu. A causa d'aquestes, l'emperador Miquel hagué de suportar una autèntica rebel·lió d'importants sectors del clergat bizantí, que refusaren prestar el jurament de sotmetiment a Roma. A desgrat dels retrets públics que el papa Orsini dirigia a l'emperador, segons el testimoni d'algunes de les fonts suara esmentades, el contingut secret de les seves converses era de naturalesa molt distinta. Sembla que el pontífex actuà de mitjancer entre Miquel VIII Paleòleg i Pere de Catalunya-Aragó, i s'implicà plenament en la conspiració antiangevina que, segons la tradició, havia dissenyat el canceller Joan de Pròixida.⁵⁸ Mentre els agents de les potències aliades anaven a Orient i Occident i en venien, Carles d'Anjou, que havia esdevingut príncep de Morea després de la mort del seu consogre el príncep Guillem de Villehardouin el maig de 1278, tractava d'imposar-se per la força a la península Balcànica amb el suport del dèspota Nicèfor d'Epir, que es declarà vassall del rei d'Albània i Sicília i li cedí places importants al seu territori. Amb la mort del papa Nicolau el 22 de novembre de 1280, els conspiradors bizantins i catalans patiren un greu revés. El febrer de l'any següent, el rei de

57. Veg. les referències a la bibliografia.

58. Sobre les relacions entre Miquel VIII, Paleòleg i el papa Nicolau III, veg. especialment FRANCHI, pàssim.

Sicília forçà l'elecció del seu candidat, el francès Simon de Brie, cardenal de Santa Cecília, que s'havia distingit especialment pels serveis prestats anteriorment a la casa reial de França. El nou papa Martí IV retornà al monarca sicilià la dignitat de senador de Roma i impulsà decididament la renovació dels pactes antibizantins de Viterbo amb la inclusió d'un nou soci, la Sereníssima República de Venècia, que esperava recuperar així la seva posició hegemònica en el restaurat Imperi llatí de Constantinoble. El 3 de juliol de 1281 se signaren a la cúria papal d'Orvieto els nous convenis entre Carles d'Anjou, el seu gendre, l'emperador llatí Felip de Courtenay, i el dux de Venècia. En aquests convenis, els aliats es comprometien a enviar a Corfú una flota de vaixells sicilians i venecians amb els primers contingents de tropes l'abril de 1282. Un any després, l'abril de 1283, havia de seguir la gran invasió de l'Imperi bizantí. Per fer explícit el seu suport al projecte angeví, el papa Martí publicà el 18 de novembre de 1281 la butlla d'excomunió de Miquel VIII Paleòleg i la seva deposició com a emperador. El document contenia una amenaça contra tots els monarques cristians que prestessin ajuda al basileu heretge. El pontífex s'adreçava així de manera indirecta al rei de Catalunya-Aragó, que acabava d'anunciar-li la intenció d'emprendre una croada «contra inimicos fidei christianae». Tal com deu anys abans havia fet el rei Lluís IX de França, Pere el Gran mantingué en secret el punt de destinació de la seva expedició tot el temps que fou possible. El monarca pensava emparar-se del regne hafsida de Tunísia amb la complicitat del governador de Constantina i no desitjava descobrir el seu joc massa aviat.⁵⁹ De fet, aquesta expedició era també una intromissió directa en l'esfera d'interessos de Carles de Sicília, que es considerava, com hem vist abans, sobirà i protector de Tunísia. El rei angeví era conscient d'aquesta amenaça i temia, d'altra banda, l'arribada de tropes del seu enemic al regne veí just en el moment en què havia d'emprendre's la primera expedició a la Romània. Per aquesta raó, el papa negà de bell antuvi el seu suport al projecte croat catalano-aragonès.

Segons el testimoni del cronista italià Tolomeu de Lucca, que afirma haver vist personalment el document,⁶⁰ a desgrat de les advertències del papa, els conspiradors català i bizantí signaren, finalment, un pacte secret amb el compromís de desposseir Carles d'Anjou del regne de Sicília.⁶¹ Per a finançar les despeses de l'empresa, Marino Sanudo Torsello escriu, i cita com a informador seu l'almirall Roger de Llúria, que Miquel VIII va prometre pagar al rei Pere 60.000 perpres anuals durant tot el temps que durés la guerra.⁶² D'antuvi, segons Giovanni Villani, s'avançà una primera suma de 30.000 perpres. La cronologia de la conclusió d'aquest acord

59. Sobre els objectius de la croada de Pere el Gran a Tunísia, veg. Hans SCHADEK, «Tunis oder Sizilien? Die Ziele der aragonischen Mittelmeerpolitik unter Peter III von Aragon», *Spanische Forschungen der Görres-Gesellschaft*, núm. 28 (1975), p. 335-349.

60. PTOLOMEUS DE LUCCA, *Historia ecclesiastica*, cap. IV, a L. A. MURATORI, RIS 11, 1727 (col·l. 1186-1187).

61. Veg. el resum a GEANAKOPLIS, p. 344 i s. Veg. també DÖLGER, *Regesten*, III, núm. 2059, p. 140-141.

62. Sobre les distintes interpretacions possibles d'aquest obscur passatge de la *Istoria del Regno di Romania* de Marino Sanudo Torsello, veg. LAIOU, p. 46-48.

resta encara confosa. En una carta a la Comuna de Pisa de gener de 1282, Pere el Gran anunciava la seva intenció d'envair Sicília, i esmenta la relació d'amistat que acaba de contreure amb *l'Imperator Constantinopolitanus*, amenaçat per les pretensions de Carles d'Anjou. Sembla que aquest document, que Deno Geanakoplos considera, amb raó, el testimoni més important a favor de l'existència de la conspiració, suggereixi que les llargues negociacions entre les corts catalana i bizantina havien culminat en un pacte escrit en els darrers mesos de 1281, probablement després de l'excomunió de Miquel VIII Paleòleg.⁶³ Sens dubte, també foren posats al corrent de les intencions dels conjurats la resta dels seus aliats a Occident: el rei Alfons X el Savi, el seu parent italià, el marquès Guillem VII de Montferrat, i la República de Gènova. A mesura que s'apropava la data de la partida de la flota angevinoveneciana cap a Corfú, la necessitat d'un esdeveniment que capgirés la situació era cada vegada més urgent.

A l'hora de vespres de 30 de març de 1282, un incident aparentment poc important entre una parella de sicilians i un grup de soldats angevins provocà l'esclat de la rebel·lió de la població de Palerm i donà el senyal per a un alçament general de la població de l'illa contra els francesos. L'expedició contra l'Imperi bizantí quedà immediatament en suspens. Com recorda molt significativament Bernat Desclot, quan un mes després esclatà, finalment, la revolució a Messina, els seus habitants emmurallaren la ciutat amb «la fusta de naus e tarides [...], que Carles havia fetes fer per anar en Romania».⁶⁴ L'emperador bizantí havia aconseguit el seu propòsit. En els primers mesos de la revolta, quan encara era incerta l'evolució dels esdeveniments, els conspiradors mantingueren el contacte entre ells. Dos enviats de Paleòleg, el genovès Benedetto Zaccaria, que havia tingut un paper decisiu en les negociacions anteriors a la conclusió de l'aliança, i l'arquebisbe de Sardes, que l'acompanyava, viatjaren la primavera de 1282 a Catalunya i Castella amb la intenció aparent de trobar una núvia per al coemperador Andrònic II Paleòleg, que havia enviduat recentment de la seva primera esposa, Anna d'Hongria.⁶⁵ Mentre els ambaixadors imperials eren a Castella tractant inútilment d'entrevistar-se amb el rei Alfons, ocupat en els afers interiors del Regne, Pere el Gran i el seu exèrcit de 15.000 guerrers salpaven de Portfangós cap a Tunísia el 3 de juny de 1282. En els mesos següents, el campament croat català de Collo fou l'escenari d'una situació de paràlisi de l'expedició i espera inútil de reforços que recorda molt la croada de Lluís IX de França de 1270.⁶⁶ En aquesta ocasió, però, el desenllaç fou l'esperat: el rei Pere acceptà els oferiments i homenatges que li feren els ambaixadors dels rebels sicilians i desembarcà a Tràpani el 30 d'agost de 1282. Començà aleshores la guerra del Vespro entre la Corona catalanoaragonesa i el regne angeví de Nàpols, que va durar vint anys. El setembre següent, ja a Palermo, el monarca català rebé finalment l'ambaixada de Zaccaria i

63. Cf. GEANAKOPLIS, p. 348-349.

64. Veg. DESCLOT, cap. 82, ed. Soldevila, p. 471.

65. Veg. GEANAKOPLIS, p. 375-377.

66. Cf. els relats de DESCLOT, cap. 80-90, ed. Soldevila, p. 469-478; MUNTANER, cap. 51-59, ed. Soldevila, p. 709-715.

l'arquebisbe de Sardes, i negocià amb ells sobre el possible matrimoni d'Andrònic Paleòleg amb una de les seves filles. No s'arribà a cap acord. Nou mesos després, en una carta adreçada a Joan de Pròixida el 29 de juliol de 1283, el rei Pere es pronuncià contra aquesta unió dinàstica per raó de la inconveniència que podia representar emparentar amb l'herètic Paleòleg en aquest moment tan delicat de les seves relacions amb l'Església. El rei, que acabava de retornar del frustrat desafiament de Bordeus, tractava aleshores de trobar una solució diplomàtica al conflicte que li assegurés el domini de l'illa de Sicília i li permetés alhora evitar l'amenaça de la croada que el papa Martí IV i el rei de França projectaven per instal·lar el comte Carles de Valois, fill menor de Felip III, en el tron catalanoaragonès. D'altra banda, Miquel VIII Paleòleg havia mort sobtadament l'11 de desembre de l'any anterior, sense haver fruit a penes del triomf de la seva estratègia diplomàtica antiangevina. Alliberat momentàniament de la pressió de Carles de Sicília, el nou emperador Andrònic II Paleòleg renuncià solemnement a la unió de les esglésies i restaurà en les seves seus els defensors de l'ortodòxia. A conseqüència de tot això, l'aliança bizantinocatalana, que havia esdevingut innecessària i perjudicial almenys per als interessos diplomàtics del Casal de Barcelona, entrà en un període de refredament.

Tanmateix, els contactes entre el nou basileu i els enemics dels Anjou persistiren, com ho demostra la presència de llegats bizantins a la cort de Pere el Gran el 1284 i el matrimoni d'Andrònic amb una néta d'Alfons X de Castella, Yolanda-Irene de Montferrat, aquell mateix any. Amb aquesta unió, l'emperador reforçà, d'una banda, els lligams establerts pel seu pare amb els gibel·lins de la península Itàlica i, de l'altra, anuncià també una nova direcció de la seva política exterior a Occident: l'apropament diplomàtic als hereus dels conqueridors llatins de la quarta croada. A canvi de la promesa d'Andrònic d'enviar-li anualment subsidis per a les seves campanyes a Itàlia, el marquès Guillem VII de Montferrat renuncià oficialment al títol de rei de Tessalònica a favor de la seva filla Irene, que aportà així com a dot al seu espòs l'antic regne croat del seu avantpassat Bonifaci de Montferrat. En aquesta mateixa línia, Andrònic inicià poc després converses amb la Santa Seu i les cases reials de França i Nàpols per a posar terme, pacíficament i per sempre, als plans de reconquesta llatina de l'Imperi. L'emperador llatí de Constantinoble, Felip de Courtenay, morí el 1283, i deixà com a única hereva una filla del seu matrimoni amb Beatriu d'Anjou, Caterina de Courtenay. Entre 1288 i 1294, el basileu, el papa Nicolau IV i el rei Carles II de Nàpols negociaren un possible matrimoni de Caterina, emperadriu titular de Constantinoble, amb el fill primogènit d'Andrònic i la seva primera esposa Anna d'Hongria, el jove coemperador Miquel IX Paleòleg. La reunió d'ambdues corones sobre els caps d'ambdós esposos hauria comportat la solució pacífica definitiva del negoci de Romània. Tanmateix, hi havia massa impediments per a arribar a un acord. Malgrat l'existència de converses diplomàtiques amb la cort de Constantinoble, el rei Carles de Nàpols havia donat un nou impuls a la política antibizantina del seu pare en traspasar el 1294 tots els drets i territoris angevins de la Romània al seu fill Felip de Tarent, que aspirava a la creació d'un domini personal a la península Hel·làdica. D'altra banda, la dificultat d'assolir un nou compromís sobre la unió de les esglésies entre la Santa Seu i Bizanci feia impossible el suport del papa a les pre-

tensions d'Andrònic. Finalment, com veurem a continuació, els drets de Caterina de Courtenay al tron constantinopolità, reconeguts oficialment per totes les cancelleries europees, la convertiren en una núvia cobejada també pels prínceps occidentals. Conscient d'aquesta situació, l'any 1295, Andrònic II decidí, finalment, donar una direcció distinta a la seva política matrimonial i casà el seu fill Miquel amb una germana del rei Hethum II de la Petita Armènia.⁶⁷

Mentrestant, la guerra catalanoangevina es prolongava a la Mediterrània occidental a desgrat dels intents de Pere el Gran de resoldre el conflicte diplomàticament i d'agosarades aventures militars com la denominada *croada d'Aragó*, la invasió de Catalunya pels francesos l'any 1285. Aquest mateix any moriren sobtadament els protagonistes principals de tot l'afer: el rei Carles de Sicília, el rei Pere de Catalunya-Aragó i el rei Felip III de França. De manera simultània, una nova generació de prínceps pujà als trons dels països en guerra. El procés de successió francès fou el menys complicat de tots. Sense cap impediment, Felip IV el Bell succeï el seu pare, mort a Perpinyà mentre fugia de Catalunya després del fracàs de la croada. El nou monarca angeví, en canvi, Carles II el Coix, príncep de Salerno, havia estat capturat pels catalans el juny de 1284 i no fou alliberat del seu captiveri fins a la tardor de 1288. Pel que fa al Casal de Barcelona, d'acord amb les disposicions del testament de Pere el Gran, els seus estats foren dividits entre els fills. El primogènit, Alfons el Franc, rebé els regnes d'Aragó i València i el comtat de Barcelona, mentre que un dels seus germans menors, l'infant Jaume, fou coronat rei de Sicília, i conservà d'aquesta manera la independència de l'antic reialme dels Hohenstaufen. Per treure profit d'aquesta situació de divisió dels estats regits pels prínceps de la dinastia barcelonina, el rei Alfons signà els primers dies de febrer de 1291 la pau amb França i el regne angeví de Nàpols. A canvi d'obtenir la renúncia del comte de Valois a les seves pretensions a la Corona catalanoaragonesa, el monarca es comprometé a no prestar suport al seu germà Jaume i a exhortar-lo a retornar Sicília al seu legítim senyor, el papa. Tanmateix, la mort sobtada d'Alfons el juny del mateix any canvià el curs dels esdeveniments en reunir-se novament en la persona de Jaume les herències paterna i materna. Deixant el seu germà petit Frederic com a lloctinent, Jaume I de Sicília abandonà l'illa mediterrània per a esdevenir Jaume II de Catalunya-Aragó i continuar la guerra contra els angevins a la Mediterrània. No obstant això, en els primers anys del seu regnat, el nou monarca reprengué les negociacions amb el rei de França i Nàpols amb la mediació de Sanç IV de Castella. El seu millor aliat, tanmateix, fou el papa Bonifaci VIII, elevat al soli de sant Pere el desembre de 1294 després de l'abdicació de Celestí V. De bell antuvi, el pontífex, que no simpatitzava particularment amb el partit francès, s'esforçà per trobar una solució política al conflicte que fos acceptable per als prínceps del Casal de Barcelona. Com l'entrega de Sicília era la condició indispensable per a la pau, Bonifaci VIII procurà guanyar-se la bona voluntat de l'infant Frederic i donà suport a un esbós de tractat que havia estat presentat per Jaume II el 1293. Com a compensació per les seves concessions al rei de Nàpols i a la cúria, el monar-

67. En general, sobre la política exterior d'Andrònic II Paleòleg, veg. l'estudi fonamental de LAIOU.

ca català proposà en aquella ocasió el matrimoni de Frederic amb l'emperadriu Caterina de Constantinoble i l'organització d'una expedició llatina conjunta contra Bizanci.⁶⁸ Fent seu aquest pla, a desgrat de l'oposició del rei Felip de França, el pontífex promogué l'enllaç de Frederic i Caterina durant les converses diplomàtiques que culminaren amb la conclusió de la Pau d'Anagni el juny de 1295. Jaume II acceptà les condicions d'aquest pacte i es reconcilià amb l'Església, a la qual prometé retornar l'illa de Sicília; amb el seu oncle Jaume II de Mallorca, a qui restituí el regne balear a canvi que el monarca mallorquí reconegués el lligam feudal que el subordinava a Catalunya-Aragó; amb França, de qui obtingué la renúncia definitiva de Carles de Valois a les seves pretensions, i, finalment, amb Nàpols, tot establint un vincle de parentiu amb els angevins per mitjà del seu matrimoni amb Blanca d'Anjou, filla de Carles II. Però els sicilians no van permetre l'acompliment de la condició principal del tractat en negar-se a acceptar el seu lliurament a l'autoritat papal. L'infant Frederic oblidà de moment el llunyà tron de Constantinoble, i acceptà esdevenir rei de Sicília, i fou coronat a Palerm el 25 de març de 1296. De nou esclatà la guerra, i en aquesta ocasió el rei Jaume es veié obligat a combatre el seu propi germà. Finalment, amb la signatura de la Pau de Caltabellotta el 31 d'agost de 1302 entre Carles de Nàpols i Frederic de Sicília, s'arribà a la conclusió de la llarga guerra del Vespro. En aquesta ocasió, el monarca napolità s'avenia a reconèixer Frederic com a rei de *Trinàcria*, és a dir, de Sicília, amb el benentès que, a la mort d'aquest, el domini de l'illa passaria definitivament a la Casa d'Anjou. Com a confirmació de l'acord, Frederic contragué matrimoni amb Elionor, filla de Carles de Nàpols i germana de la reina Blanca de Catalunya-Aragó. Un cop restablerta la pau i la concòrdia entre angevins i catalans a la Mediterrània occidental, com d'habitud, l'atenció de les potències de la regió es dirigí novament cap a Bizanci.

El gener de 1301 s'havia celebrat, finalment, el matrimoni de l'emperadriu titular Caterina de Constantinoble amb el comte Carles de Valois, l'antic pretendent a la Corona catalanoaragonesa. Amb aquest casament, la casa reial de França feia seva la causa de l'Imperi llatí, que havia estat fins aleshores patrimoni dels seus cosins angevins de Nàpols. Tanmateix, Carles de Valois no disposava de forces ni cabals suficients per a organitzar una empresa pròpia i, d'altra banda, s'havia compromès a donar suport a Carles II de Nàpols en la seva lluita contra Frederic de Sicília. Per aquesta raó, el príncep francès s'oferí com a mitjançer en les converses diplomàtiques anteriors a la Pau de Caltabellotta i es féu pagar, a continuació, els seus serveis. Primerament, l'11 de març de 1302, el comte de Valois obtingué del seu oncle Carles el Coix la renovació dels pactes de Viterbo de 1267, que els comprometien a una expedició conjunta contra l'Imperi bizantí. A continuació, un mes després de la conclusió de la pau entre Nàpols i Sicília, el 26 de setembre de 1302, l'emperador titular de Constantinoble signà un tractat amb el nou rei de Trinàcria, en el qual s'estipulava que Frederic havia d'ajudar l'empresa antibizantina de Carles amb vint galeres i dos-cents cavallers armats a expenses seves per un període total

68. Per a les propostes de Jaume II d'Aragó sobre aquest afer, veg. LAIOU, p. 53-54.

de vuit mesos. Si el rei catalanosicilià volia, a més, intervenir personalment en la guerra, havia d'afegir a la seva contribució prèvia deu vaixells i quatre-cents cavallers més. A banda d'això, una clàusula del pacte que prohibia a Frederic establir cap acord amb Andrònic II implicava que la Sicília catalana es trobava ja de fet en estat de guerra amb l'Imperi bizantí. Més enllà del profit material que el comte de Valois n'esperava obtenir, la conclusió d'aquest pacte era un èxit també per a Frederic de Sicília. Participar en el *negoci de Romània* representava adherir-se públicament a una causa molt estimada per l'Església romana i donar alhora una mostra de lleialtat envers els interessos dels seus nous aliats, els Anjou i els Capet. Tanmateix, qualsevol observador coneixedor de la política de la regió havia d'advertir necessàriament un component amenaçador en la iniciativa del monarca català de Sicília. Després d'assegurar-se definitivament el tron de l'illa, el rei Frederic donava amb aquest pacte el primer pas per a revifar els plans antibizantins de tots els sobirans de Sicília, fossin normands, Hohenstaufen o Anjou. A partir d'aleshores, la política constantinopolitana de Frederic fou extremadament ambigua, i era difícil de distingir les veritables intencions del monarca: si actuava en interès de l'emperador llatí o bé si tractava simplement de satisfer la seva ambició personal. Com veurem a continuació, la seva actitud respecte a la Companyia Catalana n'és la millor prova.

En el capítol 199 de la seva Crònica, Ramon Muntaner descriu les conseqüències que la Pau de Caltabellotta tingué per a Roger de Flor, el cap d'una companyia de soldats de fortuna catalans i aragonesos al servei de Frederic de Sicília.⁶⁹ Havent perdut la seva font d'ingressos habituals i trobant-se, d'altra banda, en una situació personal de perill, Roger i els seus homes s'oferiren com a mercenaris a l'emperador Andrònic II Paleòleg, que necessitava tropes experimentades per a combatre els turcs de l'Àsia Menor. D'acord amb Muntaner, quan l'informaren d'aquest propòsit, el rei Frederic es limità a manifestar la seva aprovació amb amables paraules i a declarar la seva ignorància sobre aquests afers. Tanmateix, com hem vist, la realitat era molt distinta. Certament, sembla difícil de conciliar el compromís adquirit amb Carles de Valois amb el suport i l'assistència logística i financera que Frederic prestà a l'expedició de la Companyia de Roger de Flor a l'Imperi grec, però cal tenir present la importància que tenia la presència de tropes catalanes i aragoneses en terres gregues abans de la partida cap a Orient de les forces de l'emperador llatí. D'una banda, els almogàvers podien actuar a Bizanci com a agents del rei Frederic i preparar l'arribada del gruix de l'expedició llatina. De l'altra, ells podien, fins i tot, emparar-se de Constantinoble de sorpresa i, a desgrat dels drets de Carles i Caterina, entregar la corona imperial a Frederic. La possible connivència dels caps de la Companyia Catalana amb el monarca sicilià fou un element determinant per a l'evolució posterior del conflicte que esclatà inevitablement entre la Companyia Catalana i l'emperador Andrònic II Paleòleg.⁷⁰

69. MUNTANER, cap. 199, p. 845-847.

70. Sobre la Companyia Catalana a Orient, veg. la bibliografia recollida en els articles del dossier de *L'Avenç* (1997), reproduïda, en part, en aquest article.

Abans d'emprendre el viatge cap a Orient, els almogàvers cercaren també l'aprovació del qui consideraven el seu «senyor natural», el rei Jaume II de Catalunya-Aragó.⁷¹ En un document del 30 d'octubre de 1303, que recull la resposta del rei als capítols presentats pels caps dels almogàvers, Roger de Flor, també anomenat Roger de Bríndisi, i Berenguer d'Entença es comprometen a demanar a l'emperador Andrònic II diners i vaixells per a l'expedició de conquesta de Sardenya que Jaume II projectava en aquells moments. A canvi d'això, el monarca català prometia ajudar els seus fidels, si aquests ho necessitaven. En aquest document i en la resposta que Entença envià a Jaume II des de Messina el 20 de juny de 1304⁷² s'esmenten, d'altra banda, uns missatges de viva veu confiats a un súbdit català del rei, un tal Torelles de Vilafranca. El més probable és que fessin referència a la intenció de Frederic de Sicília d'aprofitar la presència dels almogàvers a Bizanci en benefici propi. En aquests dies de començament d'estiu de 1304, segons un informe anònim de l'activitat de la Companyia Catalana a terres bizantines que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó,⁷³ el rei Frederic havia escrit precisament al papa Benet XI a fi d'expressar-li el seu desig de combatre els enemics de la fe catòlica per l'honor de l'Església i l'amor de Carles de Valois, i de demanar-li permís per a enviar a la Romània una flota de deu naus sota el comandament del seu germanastre Sanç d'Aragó. La missió d'aquest fill il·legítim de Pere el Gran era fer la guerra a l'emperador Paleòleg i sondejar les intencions de Roger de Flor i els seus homes respecte del *negoci de Romània*. Frederic havia rebut notícies de les greus dissensions que ja existien entre la Companyia i la cort bizantina i confiava convèncer els caps almogàvers perquè l'ajudessin a emparar-se de Constantinoble.

Des de l'arribada a Bizanci de les forces almogàvers el setembre de 1303, la situació de l'Imperi bizantí s'havia deteriorat considerablement. Tal com havia estat acordat, Roger de Flor havia rebut de l'emperador la dignitat de megaduc o comandant en cap de les forces navals de l'Imperi i la mà de Maria Asen, filla del tsar Ivan Asen III de Bulgària i neboda d'Andrònic II. Després que hi haguessin a la capital imperial els primers incidents greus entre els catalans i altres aliats de l'Imperi, com els mercenaris alans de l'exèrcit del coemperador Miquel IX Paleòleg i els mercaders genovesos de Pera, Roger de Flor i els seus homes es traslladaren a Cízic per passar l'hivern. La primavera de 1304 iniciaren amb un gran èxit la campanya militar a l'Àsia Menor, en salvar la ciutat de Filadèlfia del setge turc. Ben aviat, però, es veieren involucrats en conflictes d'ordre públic amb la població grega de la regió. L'arribada de nous contingents comandats per Ferran d'Ahonés i Bernat de Rocafort complicà l'abastament de queviures i el pagament de les soldades de la Companyia. Al mateix temps, féu augmentar la desconfiança de la cort imperial sobre les veritables intencions d'un exèrcit cada vegada més nombrós i menys disciplinat. A la fi de l'agost de 1304, d'acord amb les instruccions d'Andrònic II, Roger de

71. Diplomatarí de l'Orient català (DOC), núm. 9, p. 9-10.

72. DOC, núm. 10, p. 10-11.

73. DOC, núm. 15, p. 16-19.

Flor i els seus homes abandonaren Anatòlia i s'instal·laren a la península de Gal·lípoli, convertida a partir d'aleshores en la caserna general de la Companyia Catalana a l'Imperi. En aquest clima de forta tensió, mentre es negociaven les noves condicions militars i econòmiques que havien d'assegurar la permanència dels almogàvers a la Romània, Frederic de Sicília tractà de provocar, amb l'enviament de la flota comandada per Sanç d'Aragó, l'enfrontament definitiu entre Roger i el basileu. El rei sicilià confiava en la complicitat de Berenguer d'Entença, que arribà a Gal·lípoli l'octubre de 1304 amb tres-cents cavallers i mil almogàvers, però es veié decebut. La narració anònima abans esmentada blasma Berenguer per haver traït les seves promeses de col·laboració amb els plans de Frederic de Sicília.⁷⁴ Tot sembla indicar que Entença actuava en aquest afer seguint les instruccions del rei de Catalunya-Aragó, que probablement li havien estat comunicades per mitjà de Torelles de Vilafranca. Jaume II devia témer una greu pertorbació del precari equilibri polític de la Mediterrània si el seu germà es decidia a atacar Constantinoble sense el consentiment i l'ajuda de Carles de Valois. Per aquesta raó, tractà d'influir sobre la Companyia Catalana per apaivagar els ànims dels descontents. D'altra banda, quan l'estiu de 1304 Frederic de Sicília féu arribar, a través de l'almirall Roger de Llúria, una carta a Jaume II de Catalunya-Aragó demanant-li consell sobre el *negoci de Romània*, la resposta del monarca català fou fraternal, però evasiva «car l'afer era dubtós i incert». No obstant això, s'oferia de tot cor a ajudar-lo gratuïtament.⁷⁵

Mentrestant, a Bizanci creixia la tensió entre els almogàvers, que atacaven des de Gal·lípoli les comarques de Tràcia i els vaixells imperials, i les autoritats de l'Imperi, que tractaren de pagar les soldades dels catalans amb moneda devaluada.⁷⁶ Les notícies que difonien els genovesos sobre els plans d'atac de Carles de Valois i Frederic de Sicília feien augmentar el temor a una intervenció de la Companyia Catalana a favor del pretendent llatí. Davant aquesta amenaça, l'emperador Andrònic II Paleòleg s'esforçà per guanyar-se els caps almogàvers amb la tradicional política d'apaivagament diplomàtic per mitjà de suborns i concessions, que havia proporcionat molts èxits en el passat als basileus de Bizanci. En canvi, el seu fill Miquel IX Paleòleg, certament humiliat, com afirma Muntaner,⁷⁷ pels èxits militars de Roger de Flor a Anatòlia, però també seriosament preocupat per la hostilitat que la població de l'Imperi sentia envers la Companyia, mostrava la seva negativa als acords amb els catalans. En les negociacions que tingueren lloc l'hivern de 1304-1305 aparentment triomfà la línia política de l'emperador Andrònic. Roger de Flor fou investit amb l'alta dignitat de cèsar i rebé 33.000 perpres d'or i 100.000 *modii* de blat per a retornar amb tres mil homes a Anatòlia i seguir combatent els turcs. Per la seva banda, el cap almogàver refusà prestar el seu ajut a l'expedició naval siciliana de Sanç d'Aragó. Al mateix temps, Berenguer d'Entença jurà fidelitat al basileu i heretà de Roger

74. DOC, núm. 15, p. 18.

75. DOC, núm. 11, p. 11-12, i núm. 13, p. 14.

76. Veg. MUNTANER, cap. 210, p. 855.

77. Veg. MUNTANER, cap. 213, p. 856.

la dignitat de megaduc. Poc temps després, tanmateix, un revés de fortuna capgirà completament la situació. Mentre visitaven la cort del coemperador Miquel IX a Adrianòpolis, Roger de Flor i els seus acompanyants foren assassinats a traïció per la guàrdia alana durant un banquet al palau imperial la nit del 30 d'abril de 1305. Amb aquesta demostració de força, Miquel Paleòleg esperava provocar si no la completa desaparició, almenys el sotmetiment definitiu de la Companyia a la voluntat imperial, però s'equivocà en calcular malament la reacció dels almogàvers supervivents. Pocs mesos després, el 10 de juliol de 1305, la infanteria almogàver vencé a la batalla d'Àpros un exèrcit de grecs, valacs i mercenaris turcs i alans comandat pel mateix Miquel IX. Mentre la famosa *Venjança Catalana* devastava a continuació, durant dos anys, els camps de Tràcia, a Orient i a Occident es desenvolupava una activitat diplomàtica frenètica entorn de la Companyia almogàver.⁷⁸

En el curs d'una operació de càstig contra els ports bizantins de la mar de Màrmara, poc després de l'assassinat de Roger de Flor, Berenguer d'Entença fou empresonat per una flota genovesa, que, en lloc de lliurar-lo a l'emperador, el traslladà prudentment a Itàlia. Alliberat ràpidament per la intervenció del rei Jaume de Catalunya-Aragó, Entença s'erigí aleshores en el representant de la Companyia Catalana a Europa i inicià, sota la protecció del monarca català, negociacions directes sobre el *negoci de Romània* amb el comte de Valois.⁷⁹ En aquells moments, l'emperador titular tractava d'aprofitar la situació de caos que vivia l'Imperi bizantí per posar definitivament en marxa la seva empresa. El gener de 1306, Carles havia aconseguit que el papa Climent V, persuadit que la reconquesta llatina de Constantinoble era el primer pas necessari per a la recuperació de Terra Santa, ordenés la predicació de una croada contra Bizanci. D'aquesta manera s'inicià oficialment el procés de captació dels recursos financers per a l'expedició, però les dificultats econòmiques i els problemes polítics del comte de Valois a les seves terres d'Occident acabaren endarrerint els preparatius. Les converses amb Berenguer d'Entença fracassaren precisament per la impossibilitat de satisfer les peticions econòmiques del cap almogàver. En una carta adreçada el mes de febrer de 1306 al rei Jaume II de Catalunya-Aragó, Carles de Valois informa el seu reial cosí d'aquest fracàs i li prega que exhorti els seus súbdits, residents actualment a l'Imperi bizantí, a no perjudicar la marxa del *negoci de Romània*.⁸⁰ Carles no oblidà mai la presència d'aquests contingents catalans en terres gregues i s'hi tornà a apropar més tard a través del seu agent Teobald de Chepoy.

Mentre tenien lloc aquests primers contactes entre el comte de Valois i els representants a Occident de la Companyia Catalana, Frederic de Sicília prenia la iniciativa d'obrir una via de comunicació directa i sense intermediaris amb els almogàvers de la Romània. El monarca sicilià

78. Veg. especialment els treballs de BURNS i LAIOU.

79. Sobre el captiveri genovès d'Entença, veg. DOC, núm. 16-21, p. 19-28, núm. 26, i núm. 28, p. 31-34. Per a les negociacions del cap almogàver amb Carles de Valois l'hivern de 1305, veg. DOC, núm. 701, p. 727. Sobre la presència a Itàlia de llegats de la Companyia Catalana, veg. DOC, núm. 23, p. 28-29 (22 de gener de 1306).

80. DOC, núm. 702, p. 728.

pretenia que la Companyia Catalana el reconegués com a senyor natural i fes la guerra contra l'Imperi sota les ordres d'un representant seu, el seu cosí l'infant Ferran de Mallorca. Aquest príncep de la Casa de Barcelona, fill del rei Jaume II de Mallorca, havia signat un conveni amb Frederic el 10 de març de 1307, per mitjà del qual el rei el nomenava el seu lloctinent prop de la Companyia Catalana de la Romània.⁸¹ Dos mesos després, el 20 de maig, Ferran arribà amb quatre galeres sicilianes a Gal·lípoli, on no el reberen amb l'entusiasme que ell i el seu reial parent esperaven. En el si de la Companyia Catalana s'havia produït una escissió irreparable entre els partidaris de Bernat de Rocafort, que durant l'absència d'Entença havia esdevingut el cap més poderós dels almogàvers, i els del mateix Berenguer, que havia retornat a Gal·lípoli la tardor de 1306 amb tot el suport polític del rei Jaume II de Catalunya-Aragó. Malgrat l'acollida com a cap que Ramon Muntaner i el Consell dels Dotze que dirigia la Companyia li havien dispensat, Entença no aconseguí el sotmetiment de Rocafort, que actuava de fet de manera independent amb les seves forces lleials d'almogàvers i mercenaris turcs i turcoples. L'arribada de l'infant Ferran complicà encara més la situació.

Fins aleshores, la Companyia Catalana havia actuat com un cos independent i sobirà, desvinculat de qualsevol senyoria immediata. Com se sap, el seu canceller Ramon Muntaner emprava un «segell de la comunitat» amb la inscripció «Segell de la host dels Francs qui regnen en lo regne de Macedònia», per mitjà del qual els membres de la Companyia es presentaven no com a catalans o súbdits d'un rei determinat, sinó com a occidentals, llatins de confessió catòlica que dominaven una regió de la Romània.⁸² Tanmateix, com demostra l'episodi de la confecció de banderes de Muntaner per a la torre major de les muralles de Gal·lípoli, els almogàvers declaraven alhora públicament la seva lleialtat al pontífex romà i als dos fills de Pere el Gran, Jaume II de Catalunya-Aragó i Frederic de Sicília.⁸³ Aquest estat d'independència i indefinició, que era sens dubte profitós per als integrants de la Companyia, es veié amenaçat per la presència de l'infant Ferran com a representant de la corona siciliana. Muntaner escriu que Rocafort va veure amb mals ulls la seva arribada perquè temia que Ferran afavorís els membres nobles de la Companyia, Berenguer d'Entença i Ferran Ximenes d'Arenós.⁸⁴ Per tal d'evitar-ho, Rocafort proposà públicament als membres de la Companyia allò que sabia que Ferran havia de refusar indefectiblement: que els almogàvers, enlloc de prestar jurament de vassallatge a Frederic de Sicília, que els havia fet marxar del seu regne després de la Pau de Caltabellota, el prestessin al mateix Ferran. Com calia esperar, l'infant mallorquí es negà a acceptar qualsevol jurament en aquest sentit, i l'afer quedà momentàniament irresolt. Quan, poc temps després, l'estiu de 1307, la Companyia abandonà les exhaustes comarques de Gal·lípoli i la Tràcia per a continuar la seva activitat de saqueig a Macedònia i al regne de Tessalònica, els partidaris de Rocafort assas-

81. DOC, núm. 32, p. 38-40.

82. Veg. MUNTANER, cap. 225, p. 865.

83. Veg. MUNTANER, cap. 219, p. 860.

84. Veg. MUNTANER, cap. 230, p. 871-872.

sinaren Berenguer d'Entença en un obscur incident durant el camí i aprofitaren la confusió per emparar-se definitivament del control de l'expedició.⁸⁵ Ferran Ximenes d'Arenós desertà i acceptà les recompenses que l'emperador Andrònic II li oferí: la dignitat de megaduc, que havia estat anteriorment de Roger de Flor i Roger d'Entença, i la mà d'una altra neboda de l'emperador. Davant la inutilitat dels esforços esmerçats per a guanyar els almogàvers per a la Corona catalana de Sicília, l'infant Ferran i el seu fidel Ramon Muntaner abandonaren la Companyia i iniciaren un atzarós viatge de retorn a Occident.

Finalment, les tropes almogàvers s'instal·laren a la península de Cassàndria a la Calcídica, des d'on atacaren i devastaren durant tres anys les terres veïnes de Macedònia i Tessàlia, especialment els rics monestirs del mont Athos. L'objectiu personal de Rocafort era la conquesta de la ciutat de Tessalònica per a restaurar-hi el regne llatí de Bonifaci de Montferrat, que, com hem vist anteriorment, havia estat el dot de l'emperadriu Irene. No obstant això, el cap almogàver es mostrà receptiu a les ofertes de col·laboració en el *negoci de Romània* que li transmeté el representant de Carles de Valois davant la República de Venècia, el francès Teobald de Chepoy. La seva arribada a la caserna de la Companyia fou precedida per la captura de l'infant Ferran i del seu acompanyant Muntaner a mans dels venecians de Negrepoint, l'illa veneciana d'Eubea. El príncep malloquí, que fou lliurat a Robert de Nàpols, fill de Carles II d'Anjou, romangué en captiveri fins a l'estiu de 1308, quan fou finalment alliberat per la intercessió del rei Felip IV de França i del mateix Carles de Valois. Amb l'infant de Mallorca a mans de venecians i angevins i amb Rocafort com a cabdill indiscutible de la Companyia, Chepoy aconseguí fàcilment que els almogàvers juressin fidelitat a l'emperador titular llatí de Constantinoble. Segons una carta de la Companyia a Ramon Muntaner que Rubió publicà al *Diplomatari de l'Orient català*, l'acte de sotmetiment al «nostre senyor emperador micer Xarles» tingué lloc el mateix estiu de 1307.⁸⁶ Tanmateix, a desgrat d'aquest reconeixement escrit de submissió a la causa llatina, els almogàvers mostraren aparentment poc interès per l'empresa del seu senyor feudal i conservaren certa autonomia d'acció sota el comandament de Rocafort. A fi de no perdre el control sobre els seus nous vassalls, Carles de Valois s'adreçà en una data indeterminada de 1308 a la reina Blanca de Catalunya-Aragó per demanar novament la intercessió del seu espòs Jaume II davant Bernat de Rocafort i els altres caps de la Companyia Catalana de la Romània.⁸⁷ Com a compensació, el comte de Valois li comunicà que el rei Felip IV de França estava disposat a cedir la sobirania de la vall d'Aran a la Corona catalanoaragonesa. El rei atengué amb diligència la petició de Carles i adreçà el maig de 1308 una carta als almogàvers en la qual els recomanava perseverar «fideliter, sollicite, fervide» en el servei de l'emperador titular.⁸⁸ Dos mesos després, Jaume II intervingué novament prop de la Companyia Catalana en pregar als seus membres que no ataqués-

85. Veg. MUNTANER, cap. 232, p. 873-875.

86. DOC, núm. 34, p. 42 (31 d'agost de 1307).

87. DOC, núm. 38, p. 48.

88. DOC, núm. 39, p. 49.

sin el monestir de Sant Atanasi del mont Athos. El metge Arnau de Vilanova fou qui recomanà al sobirà els monjos ambaixadors de la comunitat atonita, que amb el seu gest d'adreçar-se al rei català demostrà que el considerava el «senyor natural» dels almogàvers.⁸⁹

Mentre el termini fixat per a l'inici de l'expedició contra Constantinoble s'apropava, el comte de Valois dedicà els seus esforços a establir contactes amb tots els possibles enemics del basileu dins i fora de l'Imperi. La mateixa primavera de 1308, Carles signà un pacte antibizantí amb el rei serbi Esteve Uroš II, l'anomenat *Tractat de Lis*. Aquest acord, tanmateix, no fou un impediment per al doble joc d'Esteve a Macedònia, on continuà oposant-se als catalans com a protector oficial del monestir serbi de Chilandar a la península del mont Athos. Paral·lelament, per preparar una revolta similar a la de les Vespres Sicilianes, Chepoy i els agents de Valois a l'interior de l'Imperi negociaren amb els cercles de traïdors potencials de la causa bizantina: els defensors de la unió de les esglésies, els enemics personals de la dinastia paleòloga, els pocs partidaris que encara tenien els desterrats Làscaris, i els escassos nostàlgics de l'Imperi llatí. A desgrat de les exhortacions de Jaume II, el pretendent francès no disposava, tanmateix, del control total de la seva arma més important, la Companyia Catalana. Sempre cercant el benefici propi, Rocafort projectava, d'una banda, emparar-se pacíficament del ducat d'Atenes per mitjà del seu casament amb una germana del duc Gui II de la Roche, i, de l'altra, conquerir per la força l'illa veneciana de Negrepont.⁹⁰ Aquests plans amenaçaven de pertorbar el delicat equilibri de poder de la zona entre francs i venecians i de comprometre, en conseqüència, l'èxit de l'empresa de reconquesta llatina de Constantinoble. A la fi de 1308, amb la complicitat dels caps de la Companyia que, com escriu Muntaner, «ja no el podien sofrir més», Chepoy féu empresonar Bernat de Rocafort.⁹¹ Carles de Valois i els venecians s'havien desfet, per tant, de l'obstacle més greu per als seus propòsits, però no en treieren cap profit, perquè la situació dels almogàvers a Cassàndria aviat esdevingué insostenible. Les dificultats d'abastament de les tropes, la impossibilitat de conquerir Tessalònica, defensada per les emperadrius Iolanda-Irene i Rita-Maria, i les derrotes sofertes davant l'exèrcit bizantí comandat pel general Chandrenos feien inútil la permanència dels almogàvers a la regió. La solució més adient per a les necessitats de la Companyia era endinsar-se a la península Hel·làdica, i entrar als territoris governats pel sebastocràtor Joan II Àngel, gendre de l'emperador Andrònic. D'altra banda, les notícies que arribaven d'Occident sobre els problemes econòmics i polítics de Carles de Valois eren un mal averany per a una ràpida realització del *negoci de Romània*. Conscient de la inutilitat de prolongar una situació que perjudicava els seus interessos immediats i amenaçat pels partidaris del captiu Rocafort, Chepoy abandonà, finalment, la Companyia, retornà a Occident i s'endugué Bernat de Rocafort, que acabà els seus dies mort de fam a la presó napolitana del castell d'Aversa. La partida de Chepoy comportà el trencament de tots els llaços de fidelitat entre la

89. DOC, núm. 40, p. 50.

90. DOC, núm. 43, p. 53-54.

91. Veg. MUNTANER, cap. 239, p. 881.

Companyia Catalana i l'emperador titular de Constantinoble. A partir d'aleshores, els almogàvers emprengueren un nou camí de devastació i campanyes mercenàries que els allunyà del territori de l'Imperi bizantí i els convertí en una amenaça per als interessos llatins a la Romània. L'any 1310, després de sis mesos de lluitar contra el sebastocràtor de la Tessàlia al servei del duc Gualter V d'Atenes, esclatà un conflicte obert entre patró i mercenaris per motius econòmics. Al camp de batalla d'Halmyros el 15 de març de 1311 la flor de la cavalleria franca de la Romània fou derrotada finalment pels almogàvers. Amb aquesta inesperada victòria comença la història del ducat català d'Atenes.

Durant els quaranta anys que seguiren la crisi que havia significat l'estada de la Companyia Catalana en terres de l'Imperi grec, les relacions entre Bizanci i la Corona catalanaragonesa esdevingueren novament de naturalesa exclusivament diplomàtica i d'índole més aviat econòmica. En efecte, en els darrers anys de vida de Jaume II, durant tot el regnat del seu fill Alfons el Benigne (1327-1336) i els primers quinze anys de govern del seu successor Pere el Cerimoniós, la branca primogènita del Casal de Barcelona concentrà els seus interessos polítics en la zona de la Mediterrània occidental, ocupada amb empreses com la conquesta de Sardenya (1323-1326) i els enfrontaments amb Pisa i Gènova que tingueren lloc a causa d'aquesta, la repressió de les posteriors revoltes de la població de l'illa i la campanya d'invasió del regne de Mallorca (1343-1349). En aquesta mateixa època, en canvi, la dinastia catalana de Sicília prosseguia la política tradicional d'intervenció en els afers de la Romània dels seus avantpassats, sense defugir els conflictes que podien produir-se en topar amb els objectius angevins a la regió. El 1312, un any després de la conquesta de la Companyia Catalana, el ducat d'Atenes se sotmeté a l'autoritat del rei Frederic II de Sicília, que nomenà duc el seu fill Manfred.⁹² A partir d'aleshores, els antics almogàvers de l'host de Roger de Flor esdevingueren un instrument d'expansió del monarca català de Sicília a la península Hel·làdica. Sota el comandament del vicari reial i fill il·legítim del rei, Alfons Frederic d'Aragó, els contingents catalans d'Atenes portaren a terme el 1319 la conquesta de la major part de la Tessàlia, on establiren el ducat de Neopàtria. En aquests anys, Frederic de Trinàcria negocià també diverses vegades amb els seus parents Anjou de Nàpols l'entrega de l'illa de Sicília a canvi de l'obtenció dels drets angevins sobre el regne d'Albània i el Principat de Morea, però els interessos contraposats dels principals implicats en el projecte —el mateix monarca catalanosicilià i el príncep Felip de Tarent i Joan de Gravina, dipositaris dels drets napolitans a la Romània— impediren un acord.⁹³ D'altra banda, per mitjà de les accions militars del seu ambiciós representant, Alfons Frederic, a l'illa veneciana d'Eubea, la Corona catalana de Sicília exercia una forta pressió sobre els interessos de la Sereníssima República a la zona, i comprometia d'aquesta forma el seu possible suport a la causa dels hereus del ducat d'Atenes de la desposseïda Casa de Brienne.

92. DOC, núm. 53, p. 67-69.

93. Cf. DOC, núm. 47, p. 58-61 (28 d'abril de 1311), núm. 90, p. 119-121 (juliol de 1318), i núm. 136, p. 165-167 (15 de març de 1326).

La política oriental de Jaume II de Catalunya-Aragó no demostra a penes interès en els afers de la regió nord de la Mediterrània oriental. El monarca català adreçà especialment la seva atenció a la difícil situació en què es trobava el regne franc de Xipre sota el govern del rei Enric II. Després d'un seguit d'ambaixades intercanviades entre ambdues corts entre 1311 i 1315, el desembre d'aquest darrer any se celebraren a Girona les noces de Jaume II, enviduat de Blanca d'Anjou cinc anys abans, amb la princesa Maria de Lusignan, germana del monarca xipriota. A desgrat dels projectes de croada a Ultramar i d'expansió a la regió que sens dubte promovia aquesta unió, els fruits de l'aliança catalanoxipriota foren tan poc brillants com el matrimoni del rei Jaume i la reina Maria, que morí el 1322 sense haver tingut descendència.⁹⁴ Mentre es negociava amb Xipre el casament reial, Jaume II rebé notícies a Osca de l'arribada a Occident d'un ambaixador de l'emperador Andrònic II Paleòleg que portava també un oferiment d'aliança dinàstica.⁹⁵ El basileu bizantí havia revifat el vell projecte de liquidació del *negoci de Romània* per via matrimonial i proposava ara les noces d'un fill seu, possiblement el príncep Demetri Paleòleg, amb Caterina de Valois, l'única filla de Carles de Valois i Caterina de Courtenay, que havia esdevingut emperadriu titular de Constantinoble després de la mort de la seva mare l'any 1308. Com d'habitud, el basileu prometia també l'acompliment definitiu de la unió de les esglésies. Com havia passat amb la seva mare en el passat, Caterina de Valois era aleshores una núvia cobejada per poderosos pretendents de tot Europa, però el seu pare la reservava per a un dels seus cosins Anjou, el príncep Felip de Tarent, fill de Carles II de Nàpols i, com hem vist, príncep de Morea des de 1294, amb el qual es casà, finalment, l'emperadriu titular el 6 d'abril de 1313. Dos anys abans, però, quan el llegat d'Andrònic s'assabentà del compromís entre Caterina i Felip, com els seus predecessors de 1177 a la Provença, tractà aleshores de trobar una princesa i una aliança occidental que substituïssin la primera i fracassada elecció. Amb aquesta intenció, durant la seva estada a la cúria papal d'Avinyó s'adreçà al guardià dels frares menors de Perpinyà i li preguntà si el rei de Catalunya-Aragó tenia filles en edat núbil. Assabentat d'aquesta pregunta i de l'oferta que comportava, el rei demanà als seus agents a la ciutat dels papes més informació sobre aquest afer, que considerava, amb raó, «arduum». Sembla, tanmateix, que no va haver-hi cap contacte oficial entre les corts catalana i bizantina a propòsit d'aquesta unió.⁹⁶ Com ja s'ha dit anteriorment, les relacions catalanobizantines en els darrers anys del regnat de Jaume II tingueren un caràcter menys polític que econòmic, tal com ho demostren els documents que conservem a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i publicats, la majoria, per Rubió i Lluch al *Diplomatari de l'Orient català*.⁹⁷

94. Cf. MARTÍNEZ FERRANDO, p. 133-135.

95. DOC, núm. 49, p. 62-63 (7 de juny de 1311).

96. Sobre les negociacions que precediren el matrimoni de Felip de Tarent amb Caterina de Valois, veg. LAIOU, p. 237-242.

97. Sobre aquestes relacions, veg. MARINESCU (*Byzantion*, 1924); DÖLGER i LAIOU, p. 277-281, i BENSCH (*L'Avenç*, 1997).

L'any 1315, una ambaixada de Jaume II, composta pels mercaders Berenguer Carbonell, Bonanat Reig, Guillem Bertolí i Tomàs de Puig, demanà i obtingué de l'emperador Andrònic II la concessió d'un privilegi que fixava per al comerç català el pagament del 2 % com a drets de duana per a la importació i l'exportació de mercaderies en tot el territori de l'Imperi.⁹⁸ Malgrat que no en fa explícitament cap esment, aquest crisòbul imperial comportava la renovació d'un privilegi anterior, concedit per Andrònic II el gener de 1296 a la comunitat de mercaders catalans de la Romània a petició del cònsol Dalmau Sunyer de Constantinoble i, tal vegada, anul·lat després de 1305 per causa de la crisi provocada per la venjança dels almo-gàvers.⁹⁹ En aquella primera ocasió, el basileu bizantí, a banda d'oferir protecció als comerciants catalans contra els possibles abusos dels seus súbdits, exigí el 3 % de drets de duana, per la qual cosa el privilegi atorgat per intercessió directa de Jaume II el 1315 significà una millora de les condicions de pagament dels aranzels. No obstant això, tal com succeïa sovint en aquells temps, hi hagué dificultats en l'aplicació del privilegi, com ho demostra una carta dels consellers i prohoms de la ciutat de Barcelona, datada el 27 de maig de 1320, que demanava al rei Jaume II que enviés un missatge al «sublim emperador de Constantinoble» i sol·licités que la taxa dels drets de duana no superés el 2 % assegurat en el crisòbul de 1315.¹⁰⁰ En aquells anys, a part dels conflictes amb els oficials imperials, les tensions entre els mercaders catalans i els seus competidors genovesos, pisans i venecians provocaren sovint enfrontaments oberts en territori bizantí.

Coincidint cronològicament amb les negociacions sobre la concessió del privilegi comercial de 1315, el rei Jaume II es decidí a exhumar un afer amb la cort bizantina que tenia pendent des dels anys de l'estada de la Companyia Catalana a terres de l'Imperi. Com ja s'ha dit anteriorment, l'abril de 1307 morí a València l'emperadriu Constança-Anna de Nicea, vídua de l'emperador Joan III Ducas Vatatzes, que deixà el seu nebot Jaume II de Catalunya-Aragó com a hereu de tots els seus drets i possessions a l'Imperi bizantí.¹⁰¹ Tal com havia explicat sovint als seus parents reials catalans, la filla de l'emperador Frederic II es considerava expoliada dels béns que havia rebut en ocasió de les seves esponsalles amb el basileu nicè, especialment, de les rendes de tres ciutats d'Anatòlia que afirmava que li havien estat assignades aleshores: Estilar, Laquera i Camares.¹⁰² Els culpables d'aquest robatori havien estat el seu fillastre Teodor II Làscaris, el pare de la princesa Eudòcia Lascarina i avi de les *infantes de Grècia* que freqüentaven la cort catalanoaragonesa, i l'emperador Miquel VIII Paleòleg, que l'havia enviada a Sicília amb un crisòbul que només li assegurava la manutenció en cas que decidís retornar a l'Imperi bizantí.

98. DOC, núm. 115, p. 140-141. La datació de RUBIÓ (1320) ha estat corregida per DÖLGER, p. 305-306.

99. Publicat en la seva doble versió llatina i grega per CAMPANY, p. 467-470.

100. DOC, núm. 115, p. 138-140.

101. Cf. MARINESCU (Byzantion 1924); DÖLGER; *Regesten* III, núm. 1779, 1780, 1781, 1916; p. 37-38 i 84-85; LAIOU, p. 277-281; BRAVO, pàssim.

102. Sobre els intents d'identificació d'aquestes ciutats per H. AHRWEILER, veg. BRAVO, p. 85-87.

Vuit anys després de la mort de Constança, en veure l'èxit que en el cercle de l'emperador havia tingut la seva petició d'un privilegi per als mercaders catalans, Jaume II presentà una reclamació a Andrònic II Paleòleg a compte dels béns dels quals havia estat privada la seva tia. A partir dels documents conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó es pot reconstruir tot el procés d'elaboració i presentació de la demanda davant el basileu bizantí. El 4 de juliol de 1316, el monarca català ordenà a Enric de Quintavall que comencés la recerca dels papers de la difunta emperadriu que continguessin notícies sobre els seus drets a Anatòlia a fi de preparar adequadament la seva propera ambaixada a Orient i reclamar allò que li corresponia.¹⁰³ Un mes després, quan era a Poblet, el rei Jaume escriví a Andrònic Paleòleg, *imperatorii et moderatorii Romeorum*, per agrair-li els privilegis que el basileu acabava de concedir als mercaders catalans i presentar-li el seu llegat actual, el burgès de Barcelona Bonanat Reig. El document, datat el 15 d'agost de 1316, conté a continuació un resum en català de la migrada informació que posseïa el rei sobre els drets de la difunta Constança de Nicea i els antecedents del cas.¹⁰⁴ El monarca confiava que en els arxius constantinopolitans hi hagués una còpia grega de l'acta matrimonial de Joan III i Constança, perduda en la seva versió llatina tal vegada durant els fets que seguiren la conquesta angevina de Sicília el 1266, però es veié decebut en aquesta esperança. L'agost de 1317, l'emperador Andrònic contestà al seu «estimadíssim oncle», Jaume de Catalunya-Aragó, que ni en els arxius ni en les memòries dels dignataris de l'Imperi quedava el més mínim record del document esmentat i dels clams que hi anaven associats. El basileu es declarà molt interessat a aprofundir els vincles d'amistat i proximitat entre les dues dinasties unides pel seu comú parentiu amb Constança-Anna de Nicea, però no mostrà cap inclinació a satisfer les demandes del rei català.¹⁰⁵ Amb aquesta afectuosa, però ferma resposta d'Andrònic II, l'afer del testament de Constança de Sicília restà en suspens durant els trenta-cinc anys següents.

La reaparició coincidí amb el final de la primera aliança bizantinocatalana que tingué un caràcter militar clarament ofensiu.¹⁰⁶ Una dècada després de la seva pujada al tron, vers el 1346, quan encara no s'havia extingit l'eco de la greu crisi de les unions, el nét de Jaume II, el rei Pere el Cerimoniós de Catalunya-Aragó, hagué de fer front a una nova guerra amb la República de Gènova per la intervenció de la ciutat estat lígur en favor dels revoltats de l'illa de Sardenya. Aquest nou conflicte, que s'inseria en una llarga cadena d'enfrontaments entre catalans i genovesos a la Mediterrània occidental, féu aparèixer novament la Romània bizantina a l'horitzó de la política exterior de la Corona catalanoaragonesa. El 1349, el rei Pere contragué matrimoni amb Elionor de Sicília, filla gran del rei Pere de Sicília i cosina segona seva. Amb aquest enllaç, el monarca català inicià un procés d'acostament a Sicília que culminà, com en el cas del recentment reconquerit regne de Mallorca, amb la definitiva absorció de l'illa per la branca primogè-

103. DOC, núm. 81, p. 100-101.

104. DOC, núm. 72, p. 101-103.

105. MARINESCU (*Byzantion*, 1924), Document, núm. IV, p. 466-468.

106. Veg. LUTTRELL (1968) i COSTA (1972).

nita del Casal de Barcelona. La nova relació amb Sicília comportà també un nou interès per la situació dels ducats d'Atenes i Neopàtria, paral·lel a la irrupció de la Corona catalanoaragonesa al mar Egeu. En efecte, per combatre l'amenaça genovesa, l'any 1351 el rei Pere establí una aliança amb la Sereníssima República de Venècia que acabava de saquejar, la primavera d'aquell mateix any, la colònia genovesa de Pera al Corn d'Or. L'atac venecià als interessos genovesos al mar de Màrmara apropà la República de Sant Marc a l'enemic més gran de Gènova a la regió, l'emperador bizantí Joan VI Cantacuzè. A banda de les dificultats que havia d'enfrontar amb els seus enemics exteriors, la posició del basileu a l'interior de l'Imperi no era fàcil. A la mort del seu amic i protector Andrònic III Paleòleg l'any 1341, el gran domèstic de l'Imperi Joan Cantacuzè es féu proclamar emperador, amb la qual cosa desafiava els drets del successor legítim d'Andrònic, el seu fill Joan V Paleòleg, encara infant. Després de cinc anys de guerra civil, Cantacuzè aconseguí la primavera de 1347 l'objectiu d'ocupar Constantinoble i de governar l'Imperi, i a partir d'aleshores mantingué Joan V Paleòleg, que havia esdevingut el seu gendre, com a emperador associat.¹⁰⁷ Preocupat per una possible entesa entre els genovesos i el jove emperador Paleòleg, Joan VI Cantacuzè acceptà el 1351 l'aliança que li oferí Venècia i esdevingué, d'aquesta manera, amic de la Corona catalanoaragonesa. Les hostilitats entre els dos bàndols esclataren l'estiu de 1351 amb l'atac dels genovesos als ports de l'illa veneciana d'Eubea. En aquest context, l'1 de juny de 1351, el rei Pere prengué la iniciativa d'adreçar-se als seus «estimats i nobles fidels aragonesos i catalans, súbdits i naturals» de les parts de Romània, especialment als habitants dels ducats catalanosicilians d'Atenes i Neopàtria, i d'exhortar-los a lluitar conjuntament amb els venecians contra els genovesos. En la seva carta, el monarca invoca, per primera vegada, els vincles d'afecte i fidelitat que uneixen els catalans de Grècia amb la llunyana Corona catalanoaragonesa, els lligams sobre els quals s'havia d'edificar posteriorment la seva dominació directa sobre els ducats.¹⁰⁸ La resposta dels catalans d'Atenes fou la seva participació en la defensa del port venecià d'Oreos a Eubea contra la flota genovesa comandada per Paganino Doria. La tardor de 1351 aparegué, finalment, a la Mediterrània oriental una flota catalana de vint-i-cinc vaixells, que havia partit de València i Maó sota el comandament de l'almirall Ponç de Santa Pau i d'un grup selecte de consellers escollits, com escriu el rei Pere, entre els ciutadans de Barcelona «més aptes i més destres en el fet de la mar».¹⁰⁹ No obstant això, l'expedició fou un fracàs per la falta de coordinació i entesa que mostraren els integrants de la coalició antigenovesa, l'almirall Ponç de Santa Pau, l'almirall venecià Niccolò Pisani i l'emperador Joan VI. El 13 de febrer de 1352, en unes terribles condicions atmosfèriques, l'estol de Venècia, Bizanci i Catalunya s'enfrontà a la flota de Gènova en aigües del Bòsfor, davant mateix de les muralles de la capital imperial. En un primer moment, com ho demostra l'informe que Ponç de Santa Pau remeté al rei Pere, el resultat del combat fou incert ateses les grans

107. Sobre el regnat de Joan VI Cantacuzè, veg. OSTROGORSKY, p. 503-524.

108. DOC, núm. 199, p. 257-258.

109. Veg. el relat de l'expedició a PERE EL CERIMONIÓS, cap. 5 (SOLDEVILA, p. 1111-1114).

pèrdues d'homes i vaixells que patiren ambdós bàndols.¹¹⁰ Ben aviat, però, es féu evident que Gènova s'emportaria la victòria, i la coalició dels seus enemics començà a dissoldre's. El primer a deslliurar-se del compromís adquirit fou l'emperador Joan VI Cantacuzè, que pel seu compte signà una pau amb els genovesos el 6 de maig de 1352. Un cop informat de l'inici de les negociacions entre el basileu i la «infeliç nació dels genovesos», però sense conèixer encara la seva conclusió, Pere el Cerimoniós adreçà a Cantacuzè el 2 d'agost del mateix any una carta indignada en la qual l'exhortava a persistir en la seva aliança i li anunciava la prompta arribada de reforços navals catalans a aigües bizantines.¹¹¹ En aquesta missiva, el monarca català, en contra del costum tradicional, adoptat en el passat pel seu avi Jaume II en la seva correspondència amb Andrònic II, col·locà a la capçalera el seu nom i els seus títols abans dels de l'emperador. A la fi de la carta, Pere es refereix explícitament a aquest fet i afirma que el rei català només atorga aquesta precedència d'honor al pontífex romà com a vicari de Crist a la terra. Sens dubte, Joan VI va entendre perfectament l'insult i l'intent d'humiliació pública que les paraules del Cerimoniós contenien, però no renuncià a la nova amistat contreta amb Gènova. Venècia s'havia també distanciat dels seus antics aliats, i l'octubre del mateix any signà un pacte amb l'emperador Joan V Paleòleg que palesà l'intercanvi d'aliances que s'havia produït entre les dues repúbliques marítimes italianes i els dos emperadors bizantins enfrontats. No obstant això, la Corona catalanoaragonesa i Venècia prosseguiren la seva lluita a la Mediterrània occidental contra Gènova els anys següents. L'estiu de 1353, Pere III, molest encara amb el basileu per la traïció que aquest havia comès, ordenà al seu fidel Bernat de Cabrera la represa de la reclamació dels drets testamentaris de Constança-Anna de Nicea davant l'«emperador dels grecs». Per reforçar la legitimitat dels clams del rei, s'exhumà el crisòbul de Miquel VIII Paleòleg que acompanyà l'emperadriu vídua en la seva marxa a Sicília la tardor de 1261 i se'n féu una traducció literal al llatí. El seu contingut resultà, tanmateix, decebedor per a les esperances del rei, i l'afer caigué novament en l'oblit. D'aquesta única aliança militar ofensiva catalanobizantina a Joan VI Cantacuzè només li restà, finalment, un contingent de mercenaris catalans que constituïren la seva guàrdia personal i el defensaren fins al mateix moment de la seva derrota i forçada abdicació el 10 de desembre de 1354.¹¹²

Novament s'obrí un parèntesi de vint-i-cinc anys en les relacions bizantinocatalanes.¹¹³ El juny de 1370, amb el suport del partit català dels ducats, la reina Elionor de Catalunya-Aragó tractà sense èxit d'obtenir del seu germà Frederic III de Sicília el títol de duquesa d'Atenes i Neopàtria com a compensació del dot encara no satisfet de la difunta infanta Blanca, comtessa d'Empúries.¹¹⁴ En aquells mateixos dies, el monarca sicilià s'esforçà precisament per con-

110. DOC, núm. 202, p. 259-260.

111. DOC, núm. 204, p. 261-262.

112. LUTTRELL (1968), p. 273-276.

113. Sobre la Grècia catalana durant el període 1379-1394, veg. LUTTRELL (1969).

114. DOC, núm. 323 i núm. 324, p. 411-415.

solidar el seu govern a la Grècia catalana amb el nomenament de Mateu de Peralta com a vicari general.¹¹⁵ Tanmateix, el període 1370-1379 fou turbulent per a l'estat català de la Romània, amenaçat exteriorment pels seus veïns francs i pels turcs i agitat per greus discòrdies internes. Finalment, després de la mort el 1377 del rei Frederic III i de la discutida pujada al tron de la seva filla Maria de Sicília, acabà triomfant el bàndol dels nobles i burgesos locals que donaven suport als drets dinàstics del rei Pere de Catalunya-Aragó. Esdevingut oficialment duc d'Atenes i Neopàtria el setembre de 1379, el Cerimoniós reprengué immediatament els contactes diplomàtics amb els seus antics aliats bizantins per qüestions relacionades amb la difícil situació que vivien els seus nous dominis de la Romània. Precisament, un dels primers actes com a governant d'Atenes i Neopàtria, fou adreçar-se a Mateu Cantacuzè, dèspota de la Morea bizantina, i comunicar-li el nomenament del vescomte Dalmau de Rocabertí com a vicari general dels ducats. En aquesta carta, que representa la resposta a una ambaixada anterior del fill de Joan VI Cantacuzè i que fou enviada per mitjà d'un domèstic del monarca català anomenat Jaume Saguàrdia, Pere III escriu en primer lloc a la capçalera el nom del seu interlocutor a qui anomena «emperador» i «moderador», és a dir, autòcrata, «dels romans». Un quart de segle després de la seva insolent actitud envers el pare de Mateu Cantacuzè, el Cerimoniós desplega ara tota la seva cortesia diplomàtica per afalagar el poderós veí dels seus nous territoris.¹¹⁶ Igualment cordials en el to i profundament respectuosos en la forma, foren els dos altres missatges que Pere III dirigí al dèspota de la Morea els dos anys següents, mentre tenien lloc, amb moltes dificultats, els preparatius del viatge a Grècia del vescomte de Rocabertí, i la Companyia Navarresa i Nerio Acciaiuoli, el senyor florentí de Corint, feien estralls als ducats.¹¹⁷ Pel que fa al basileu bizantins de la dinastia paleòloga, immersos en una interminable guerra civil des de 1373, l'infant Joan, fill i hereu del monarca català, havia escrit el setembre de 1380, amb molta menys cerimònia, a l'«excel·lent i magnífic príncep» Joan V Paleòleg, «emperador de Constantinoble», per intercedir a favor d'uns mercaders de Perpinyà que havien estat empresonats a la capital imperial.¹¹⁸ Tres anys després, el desembre de 1383, Pere III s'ocupà de resoldre una queixa que li havia fet arribar l'emperador Joan V Paleòleg. El basileu li havia mostrat el seu disgust pel fet que els mercaders catalans de Pera haguessin escollit com a cònsol seu un ciutadà de Gènova, nació enemiga consuetudinària de grecs i catalans. Completament d'acord amb el parer de l'emperador, el Cerimoniós demanà al Consell de Cent barceloní la revocació del nomenament del cònsol genovès i la designació d'un català o d'un grec per al càrrec.¹¹⁹ A continuació, comunicà amb data del mateix dia la seva iniciativa a l'emperador bizantí.¹²⁰ Finalment, pocs mesos abans

115. DOC, núm. 322, p. 410-411.

116. DOC, núm. 379, p. 460 (13 de setembre de 1379).

117. DOC, núm. 419, p. 500 (18 de setembre de 1380) i núm. 466, p. 531 (31 [sic] d'abril de 1381).

118. DOC, núm. 426, p. 504.

119. DOC, núm. 556, p. 600 (23 de desembre de 1383).

120. DOC, núm. 557, p. 600-601.

de la seva mort, el monarca català intervingué prop del coemperador Manuel II Paleòleg, governador de Tessalònica, a favor d'uns mercaders catalans que havien vist embargats els seus béns a la capital de Macedònia.¹²¹

Manuel II Paleòleg, que succeí el seu pare Joan V com a emperador principal el 1391, fou l'interlocutor diplomàtic del darrer sobirà del Casal de Barcelona, el rei Martí I l'Humà. Rubió i Lluch, que pràcticament edità la totalitat de la correspondència que intercanviaren ambdós erudits monarques entre 1399 i 1409, qualifica la relació d'«íntima amistat».¹²² Aquesta afirmació peca potser d'exageració: Manuel II i Martí I no es conegueren mai personalment, i el to de les seves cartes, bo i afectuós, no és gaire distint del que emprà posteriorment l'emperador bizantí amb el successor del rei català, Ferran d'Antequera. Al nostre entendre, el que traspua en la relació epistolar entre Manuel II i Martí I és l'amistat i la consideració existents entre les dues dinasties, i, a més, de banda del monarca catalanoaragonès, l'enorme fascinació que Bizanci li produïa. Aquest era un sentiment molt comú a les corts europees de l'època. Davant l'amenaça creixent del soldà Baiazet, que el setembre de 1396 havia vençut a Nicòpolis l'exèrcit croat comandat pel rei Segísmond d'Hongria i havia devastat, a continuació, les terres de Grècia, l'emperador Manuel II es decidí, l'hivern de 1399, a seguir l'exemple del seu pare Joan V i anar en persona a buscar socors a Occident. Fins al seu retorn a Constantinoble el 1402, el basileu visità personalment la Sereníssima República de Venècia, diverses ciutats italianes i les corts de Carles VI de França a París, i Enric IV d'Anglaterra, a Londres, i causà arreu una profunda impressió. Les cròniques occidentals contemporànies ens han deixat el testimoni del respecte que inspiraven les figures imponents de l'emperador i dels membres del seu seguici amb les seves blanques vestidures i la seva venerable saviesa. Allà on no pogué desplaçar-se en persona, Manuel II hi envià un ambaixador. L'octubre de 1400 visità Barcelona el llegat bizantí Aleix Branas, que tenia la missió de demanar al rei Martí I socors financer i militar per a la defensa de l'Imperi grec i prosseguir, a continuació, el viatge cap a les corts d'Enric III de Castella i Carles III de Navarra.¹²³ En dues cartes amb data de 16 d'octubre de 1400, el monarca catalanoaragonès anuncia a l'emperador Manuel II i al seu nebot el coemperador Joan VII Paleòleg, que exercia la regència a Constantinoble durant l'absència del basileu, el seu propòsit de col·laborar en l'empresa que el rei Carles VI de França volia organitzar contra Bazaiet.¹²⁴ En la missiva adreçada a Manuel II, Martí I li agraeix de tot cor les santes relíquies que l'emperador li ha fet arribar: uns fragments de la túnica de Crist i l'esponja

121. DOC, núm. 598, p. 634-635 (18 d'octubre de 1386).

122. DOC, núm. 651, p. 679, nota 2. Es tracta de la primera carta de Martí I adreçada a Manuel II: la recomanació de l'escuder Dalmau Darnius que marxa a Constantinoble per servir el basileu en la companyia del mariscal de Boucicaud, enviat del rei Carles VI de França (28 de maig de 1399). Sobre la correspondència entre Manuel II i Martí I, veg. MARINESCU (1953).

123. DOC, núm. 658, p. 685. Sobre l'estada de Branas a les corts de Navarra i Castella, veg. MARINESCU (1953), p. 422-425.

124. DOC, núm. 659, p. 685-686 (Joan VII) i núm. 660, p. 686-687 (Manuel II).

de la passió. L'arribada dels bizantins a Occident, que portaven valuoses relíquies dins dels seus bagatges, havia despertat ja anteriorment l'interès del pietós rei català, que desitjava obtenir molt especialment el cap de Sant Jordi.¹²⁵ L'ambaixador grec tornà a la cort de Barcelona al començament de febrer de 1401. D'aquesta data són dues cartes que confirmen les bones intencions del rei Martí i esmenten, en concret, les sis galeres amb les quals pensava contribuir a l'expedició col·lectiva dels monarques europeus contra els turcs.¹²⁶ Però les promeses d'ajut que el basileu recollí en persona o per mitjà de llegats en totes les corts europees a penes s'acompliren. L'agost del mateix any, Martí I escriu a l'emperador Manuel excusant-se per no haver preparat les seves galeres a temps de partir a la Romània amb l'estol que el rei de França havia enviat el juliol des de Gènova. El rei atribueix la seva mancança a un malentès amb el llegat Aleix Branas, que torna ara a recórrer les corts de la península recordant els compromisos contrets.¹²⁷

Fins a la primavera de 1403 no tenim notícies d'intercanvi epistolar entre les corts bizantina i catalana. El 5 de març d'aquell any, Martí I escriu des de València al papa avinyonès Benet XIII, li comunica les ambaixades que ha rebut de l'emperador de Constantinoble i dels cavallers de Sant Joan i li anuncia les brutalitats comeses per l'exèrcit de Timur o Tamerlan a l'Àsia Menor.¹²⁸ El contingut i el to de la carta revelen la ignorància del rei sobre la situació a l'Orient la primavera de 1403, set mesos després de la victòria de Tamerlan sobre el soldà Baiazet a la batalla d'Ankara. Quan poc després Aleix Branas arribà novament a Catalunya amb la notícia de la derrota i la mort de l'odiad soldà i de les disputes successòries en què eren immersos els otomans, Martí l'Humà canvià ràpidament d'opinió i adreçà una carta al basileu en què es congratulava de l'èxit obtingut sobre el «pèrfid part infidel».¹²⁹ L'abril de l'any següent, el rei contestà, amb paraules de gratitud i felicitació, una ambaixada que Tamerlan, «príncep victoriós i potentíssim dominador de tot l'Orient», li havia fet arribar per mitjà de l'arquebisbe Joan d'Orient. Amb aquest intercanvi diplomàtic, que el rei considerava molt profitós i convenient per als súbdits mercaders, es renovava de paraula l'antiga aliança catalanomongola del seu

125. DOC, núm. 656, p. 683-684 (carta de 28 de juliol de 1400 per al vescomte de Roda). Sobre les relíquies distribuïdes per Manuel II entre els sobirans europeus, veg. MARINESCU (1953), pàssim. Sobre el cap de Sant Jordi, veg. l'article de Kenneth M. SETTON, «Saint George's Head», *Speculum*, núm. 48 (1973), p. 1-12; ed. catalana: *Recerca i troballa del cap de Sant Jordi, Festivitat de Sant Jordi, Diada del Llibre 500è aniversari del primer llibre imprès en català*, Barcelona, Edicions Proa, Aymà S.A. Editora, 1974. Obsequi d'aquestes editorials.

126. DOC, núm. 663, p. 688-689 (carta de 3 de febrer de 1401 al rei Carles VI de França) i núm. 664, p. 689 (carta de 3 de febrer de 1401 a Manuel II Paleòleg).

127. DOC, núm. 665, p. 690 (carta de 26 d'agost de 1401 a Manuel II), núm. 666, p. 691 (carta de 27 d'agost de 1401 al rei Carles VI de França) i núm. 667 (salconduit de 28 d'agost de 1401 per a Aleix Branas). Veg. MARINESCU (1953), p. 426-427.

128. DOC, núm. 672, p. 695 (5 de març de 1403). Sobre la donació de relíquies que l'emperador havia fet el juny de 1402 a Benet XIII, veg. MARINESCU (1953), p. 427-430.

129. DOC, núm. 675, p. 697 i núm. 676, p. 698 (documents sobre l'ambaixada bizantina), i núm. 677, p. 699 (carta de 27 de juny de 1403 per a Manuel II).

avantpassat Jaume I amb l'il-khan Abaqa.¹³⁰ El setembre de 1404 dos enviats de la cort bizantina, Constantí Raül i el seu fill Teodor, parents de l'emperador Manuel II Paleòleg visitaren novament Catalunya amb l'objectiu de recaptar diners «in auxilium civitatis Constantinopolitane».¹³¹ Durant els dos anys següents, el monarca catalanoaragonès s'adreçà en diverses ocasions a les autoritats del seus regnes per donar suport públicament a la predicació de la croada del papa d'Avinyó Benet XIII en auxili de Bizanci i per disposar que els cabals que havien estat recollits arribessin íntegrament a mans dels llegats grecs.¹³² Mentre mostrava amb aquests fets la seva implicació en la defensa de l'amenaçat Imperi grec, l'agost de 1405, Martí I envià una ambaixada a Constantinoble que demanà com a pagament dels seus serveis una nova tramesa de relíquies. Amb aquest objectiu, el fidel domèstic del rei Pere de Quintana portà a Bizanci dues elegants cartes llatines de Martí I, escrites pel seu erudit secretari Bernat Metge, adreçades al basileu i al patriarca de Constantinoble.¹³³ En el seu bagatge, l'enviat portava també una nota de recomanació per a un agent català a la capital imperial i dues cartes de presentació per als prínceps turcs, en què es demanava que ni ell ni els mercaders que l'acompanyaven fossin molestats.¹³⁴ L'ambaixada acabà en tragèdia per a Quintana, que s'ofegà en naufragar el seu vaixell durant el viatge de retorn a Occident. Dos anys després, l'octubre de 1407, l'emperador bizantí envià a Catalunya el seu fidel conseller i procurador in «partibus Occidentis», l'erudit bizantí Manuel Chrysoloras, el principal introductor de l'estudi del grec a la Itàlia del primer Renaixement. En el *pròstagma* imperial que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó es consignen les relíquies que el basileu, assistit pel consell del patriarca i dels seus barons i magnats, havia decidit de trametre al rei català com a mostra de la seva distingida consideració: un fragment de la columna de la flagel·lació de Crist, un tros de la pedra sobre la qual plorà sant Pere després d'haver negat el seu Mestre, un altre de la roca sobre la qual es diposità el cos del Salvador després de ser davallat de la creu i un fragment de la graella del martiri de sant Llorenç.¹³⁵ Sens dubte, Martí l'Humà acollí el savi bizantí i els tresors que portava amb afecte i devoció, però ja no tenim constància de la resposta.¹³⁶

130. DOC, núm. 679, p. 700 (carta d'1 d'abril de 1404 a Tamerlan) i núm. 680, p. 701 (carta d'1 d'abril de 1404 al fill de Tamerlan).

131. DOC, núm. 681, p. 702 (salconduit de 25 de setembre de 1404 per als ambaixadors) i núm. 682, p. 703 (carta de 25 de setembre de 1404 sobre un impostor que recapta diners per a la defensa de Constantinoble).

132. Sobre la predicació de la croada i la recaptació de fons, veg. el DOC, núm. 682, p. 703 (25 de setembre de 1404), núm. 683, p. 704 (24 de novembre de 1404), núm. 684, p. 705-709 (3 d'abril de 1405) i núm. 693, p. 715-716 (23 d'agost de 1406). Veg. MARINESCU (1953), p. 431-434.

133. DOC, núm. 686, p. 710 (carta de 17 d'agost de 1405 a Manuel II) i núm. 687, p. 711 (carta de 17 d'agost de 1405 al patriarca de Constantinoble).

134. DOC, núm. 688, núm. 689 i núm. 690, p. 711-713.

135. DOC, núm. 694, p. 716-718 (23 d'octubre [1407]), MARINESCU [1924], p. 198-200, i MARINESCU, (1953), p. 434-436.

136. Per a tenir una informació més completa sobre l'intercanvi d'ambaixades entre Bizanci i Catalunya durant els regnats de Martí I, Ferran I i Alfons V caldrà esperar la publicació de les recerques arxivístiques que està efectuant Daniel Duran i Duelt.

Com hem indicat al principi, el contacte diplomàtic entre Catalunya i Bizanci persistí després del Compromís de Casp i de l'adveniment de la dinastia castellana dels Trastàmara. Com ho palesa la carta adreçada per l'emperador Manuel al rei Ferran I el 28 de novembre de 1413, hi havia hagut un intercanvi anterior d'ambaixades sobre l'organització d'una expedició de defensa del despotat de la Morea contra la invasió turca. Sembla que en aquella ocasió l'interlocutor del monarca catalanoaragonès havia estat el dèspota Teodor II Paleòleg, fill de Manuel II.¹³⁷ Dos anys i mig després, el 28 de març de 1416, el basileu informà el rei Ferran del seu darrer viatge a la Morea i li demanà notícies per mitjà d'un jove català que partia cap a Occident.¹³⁸ El mateix mes, Constantí Raül Paleòleg, un dels antics ambaixadors bizantins a la cort catalana, s'adreça a Ferran I en nom del coemperador Joan VIII Paleòleg per assegurar-li la seva afecció i recordar-li la promesa que el rei havia fet d'enviar a Constantinoble els llebrers que tant li agradaven a l'hereu del tron grec. Amb aquesta nota de frívola cortesia entre prínceps es clou la correspondència bizantinocatalana editada per Constantin Marinescu el 1924.¹³⁹ La darrera ambaixada del basileu Manuel no trobà en vida el seu destinatari: el rei Ferran I morí a Igualada el 2 d'abril de 1416. A diferència d'ell, el seu fill i successor, el rei Alfons el Magnànim, mantingué amb el moribund Imperi bizantí unes relacions dotades d'un fort contingut polític.

Com ha demostrat Constantí Marinescu amb el seu llibre clàssic sobre aquesta qüestió, amb el regnat d'Alfons el Magnànim es pot tornar a parlar d'una autèntica política oriental de la Corona catalanoaragonesa després dels anys d'eclipsi que havia comportat la desaparició de les restes dels ducats catalans d'Atenes i Neopàtria a la fi del segle XIV.¹⁴⁰ Com a rei de Sicília, abans de la conquesta de Nàpols el 1442, Alfons mostrà ja un gran interès pels afers de la Mediterrània oriental i tractà d'erigir-se en el protector oficial de les potències cristianes d'Ultramar amenaçades pels mamelucs d'Egipte i els turcs de l'Àsia Menor. Amb aquest objectiu, el rei combinà en la seva política envers el Soldanat de Babilònia l'acció militar de càstig per mitjà d'expedicions regulars de cors amb les negociacions diplomàtiques que conduïren a la signatura de diverses treves.¹⁴¹ A través dels seus súbdits residents a l'illa de Xipre, el Magnànim intervingué també en els afers interns del regne dels Lusignan i donà suport davant la cúria papal a les demandes de socors de la cort de Nicòsia.¹⁴² Aprofitant la lleialtat dels cavallers d'origen catalanoaragonès i manipulant sàviament els enfrontaments entre els membres de les distintes «llengües», el rei Alfons es presentà també davant les potències d'Orient i Occident com el màxim defensor de la dominació de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem a l'illa de

137. MARINESCU (1924), p. 200-201 (núm. II: 28 de novembre de 1414).

138. MARINESCU (1924), p. 201-202 (núm. III: 25 de març de 1416).

139. MARINESCU (1924), p. 202-203 (núm. IV: 3 de març de 1416).

140. D'ara endavant, veg. MARINESCU (1994) i DURAN (1999).

141. Veg. MARINESCU (1994), p. 1-12.

142. Veg. MARINESCU (1994), p. 29-43 i 115-132.

Rodes.¹⁴³ No obstant això, el 1450 s'emparà amb la complicitat del papa Nicolau V de l'illa hospitalària de Castellorizzo, que, a desgrat de les protestes de l'orde, tractà de convertir en una base econòmica i comercial catalanoaragonesa a Llevant. En el context de la seva expansió diplomàtica vers l'Orient, Alfons el Magnànim també arribà a establir relacions amb l'Imperi cristià d'Etiòpia amb l'objectiu declarat d'organitzar una croada conjunta contra els mamelucs, però la llunyania geogràfica i la diversitat d'interessos impediren la realització d'aquest projecte.¹⁴⁴ En aquesta primera etapa del seu regnat, mentre Alfons combatia a Itàlia amb Renat d'Anjou i la República de Gènova per la successió del tron de Nàpols, el monarca mantingué alguns contactes amb la cort bizantina per afers econòmics relacionats amb el consolat català de Constantinoble i l'activitat corsària dels seus súbdits en territori bizantí i amb els negocis que el mateix sobirà havia tingut amb l'emperador Joan VIII Paleòleg.¹⁴⁵ Tal com afirma Daniel Duran, el nomenament de Pere Rocafort com a cònsol català a Constantinoble el 1437 significa un punt important d'inflexió en la política bizantina del Magnànim. Ultrapassant les competències tradicionals de la institució consular catalana, Rocafort esdevé «una figura investida d'unes prerrogatives que el lliguen estretament al rei i amb un fort component polític», un agent diplomàtic permanent d'Alfons davant la cort imperial. Per aquesta mateixa raó, es produí en la dècada següent un enfrontament obert entre el rei i els mercaders barcelonins, que rebutjaren Rocafort i nomenaren Joan de la Via per al càrrec de cònsol, reconegut finalment pel Magnànim el 1451.¹⁴⁶ En la primera etapa del seu regnat, però, els interessos polítics del monarca català a la península italiana foren determinants per a la seva actitud envers l'Imperi bizantí. L'any 1437, mentre l'emperador bizantí Joan VIII Paleòleg dubtava si havia d'adreçar-se al papa Eugeni IV o al concili de Basilea a fi de demanar socors per a l'Imperi, Alfons V i el seu aliat el duc de Milà Filippo Maria Visconti tractaren d'influir sobre la seva decisió i guanyar-lo per al bàndol anti-papal. Quan, finalment, el basileu s'embarcà per anar a l'encontre del papa, uns pirates catalans tractaren sense èxit d'emparar-se del vaixell i de la persona de l'emperador.¹⁴⁷ Arribat sa i estalvi a Ferrara la primavera de 1348, el basileu i el seu seguici romangueren a Itàlia i assistiren a les sessions del Concili fins a la proclamació de la unió de les esglésies el 6 de juliol de 1439 a Florència. Aquest acte, que significava una renovació del sotmetiment de l'Església ortodoxa al primat de Roma tal com havia estat establert al concili II de Lió de 1274, consumà el divorci existent a la societat bizantina entre l'emperador i l'elit d'intel·lectuals favorable a l'entesa amb Occident per tal de salvar l'Imperi, i el partit antillatí, que rebutjava qualsevol compromís que comportés el triomf de la mitra del pontífex. Mentre el concili de Ferrara-Florència es clausurava amb mals auguris per a la reconciliació dels enemics, Alfons prosseguia la seva ofensiva

143. Veg. MARINESCU (1994), p. 45-70 i 115-132.

144. Veg. MARINESCU (1994), p. 13-28.

145. Veg. MARINESCU (1994), p. 72-73.

146. Veg. DURAN (1999), p. 3 i s.

147. Veg. MARINESCU (1994), p. 74-77.

contra els angevins de Nàpols, culminada el 12 de juny de 1442 amb la conquesta de la ciutat. Convertit en únic senyor de les dues meitats en què havia estat dividit l'antic regne normand per la Pau de Caltabellotta cent-quaranta anys abans, el Magnànim repregué la política d'expansió a la Romània que havia caracteritzat els seus predecessors.

Una de les primeres preocupacions del monarca en instal·lar-se a Nàpols el febrer de 1443 fou la represa de les relacions amb Bizanci per mitjà d'una ambaixada adreçada a l'emperador Joan VIII el juliol del mateix any. Sembla que hi havia un projecte per a casar dos dels germans del basileu amb filles de nobles catalans. El pla no s'arribà a dur a terme, en part probablement per les dissensions que existien en el si de la família imperial.¹⁴⁸ L'emperador havia de fer front als seus ambiciosos germans, els dèspotes Teodor, Andrònic, Constantí, Demetri i Tomàs, que governaven de manera pràcticament independent la major part dels territoris que romanien de l'antic Imperi bizantí. Atès que Joan VIII Paleòleg no tenia fills, els dèspotes competiren entre ells els darrers anys del seu regnat per assegurar-se la successió al tron imperial. Mentrestant, les constants peticions de socors de Constantinoble i la creixent amenaça turca a la península Balcànica provocaren l'any 1443 l'organització d'una croada dirigida pel rei Ladislau d'Hongria amb el suport de poderosos magnats de la regió, com l'hongarès Joan Hunyadi, el serbi Jordi Branković i el valac Vlad Dracul. Després de l'èxit inicial de l'empresa a Niš el novembre de 1443, a Occident li semblà que la victòria sobre les tropes turques comandades pel soldà Murad II era possible, però les forces croades foren, finalment, completament derrotades a Varna el 10 de novembre de 1444. Amb la mort del rei d'Hongria i del llegat papal en el camp de batalla, la coalició antiturca es dissolgué ràpidament. A desgrat de les seves promeses d'ajuda, Alfons de Catalunya-Aragó no participà en la croada de Ladislau d'Hongria. Tanmateix, el monarca català esperava beneficiar-se dels seus èxits inicials i ressuscità els clans dinàstics als ducats d'Atenes i Neopàtria amb el nomenament del marquès de Gerace, de la família Ventimiglia, com a vicari reial als antics territoris de la Grècia catalana.¹⁴⁹ Paral·lelament, Alfons el Magnànim exhumà els plans angevins de dominació d'Albània i l'Epir, i s'enfrontà directament a la Sereníssima República de Venècia, que veia perillar les seves posicions a la costa del mar Adriàtic. En el curs dels anys que seguiren al fracàs de la croada de Varna i a l'atac mameluc simultani a Rodes i Xipre, el monarca catalanoaragonès tractà de consolidar els seus interessos a la Romània i al Llevant per mitjà d'una mobilització general d'aliances entre els enemics de les potències que l'amenaçaven.¹⁵⁰ A la península Balcànica, Alfons nuà llaços amb la coalició antiveneciana de senyors albanesos que dirigia el poderós cabdill local Jordi Scanderbeg, que el 1451 cedí al Magnànim el castell de Kroia, i amb l'ambiciós vovoïda bosnià Esteve Vukcic, enemic del rei Esteve Tomàs de Bòsnia i de la seva aliada República de Sant Marc. Amb aquest fi, el rei donà també suport als dèspotes d'Arta de la família Tocco,

148. Veg. MARINESCU (1994), p. 85 i s.

149. Veg. MARINESCU (1994), p. 100.

150. Veg. MARINESCU (1994), p. 153-189.

Carlo II (mort el 1448) i Lionardo III, que perdé la seva capital a mans dels turcs el març de 1449. En aquest context d'aliances, Alfons el Magnànim es veié també implicat en una intriga política interna de l'Imperi bizantí.

A banda del seu intercanvi diplomàtic regular amb l'emperador, el rei Alfons mantenia també contactes amb els seus germans, especialment amb els dèspotes Tomàs de Mistràs i Constantí de Patras per raó de la seva condició de veïns dels territoris de la seva esfera d'influència. Vers la fi de 1445 arribà a Nàpols una ambaixada de Demetri Paleòleg, dèspota del mar Negre, que sol·licità l'ajuda del rei per a emparar-se del tron imperial.¹⁵¹ Amb el pretext de les seves ocupacions a Itàlia, Alfons refusà momentàniament la participació en aquesta conjura contra Joan VIII, però el pla tornà a revifar-se després de la mort de l'emperador el 31 d'octubre de 1448. El dèspota Constantí Paleòleg aconseguí imposar-se en la lluita per la successió al tron, i els seus germans supervivents Tomàs i Demetri es veieren obligats a acceptar la tria del poble i les autoritats de Constantinoble, i foren recompensats amb la partició entre ells del despotat de la Morea. No obstant això, mentre el nou basileu arribava des de la Morea a la capital imperial el 12 de març de 1449 navegant amb el seu seguici en galeres catalanes, el seu germà Demetri reprenia els seus plans conspiratoris amb les potències que cobejaven Constantinoble. Després de mantenir contactes amb Venècia i el papa Nicolau V, el dèspota signà el febrer de 1451 un pacte amb el rei Alfons el Magnànim que preveia, en cas de victòria sobre el soldà Murad, el repartiment de les restes de l'Imperi bizantí entre els dos aliats.¹⁵² En primer terme, la dignitat imperial havia de correspondre al monarca català. Si Alfons el Magnànim moria abans de Demetri Paleòleg, el dèspota en seria el successor. Per a segellar l'acord, es negocià la boda d'una filla de Demetri Paleòleg amb un nebot d'Alfons el Magnànim, Enric, fill de l'infant Enric, o amb el seu nét, Alfons, fill del duc Ferran de Calàbria. El projecte, que significava la resurrecció del vell somni de Frederic II de Sicília d'emparar-se de Constantinoble, fracassà per decisió de Demetri Paleòleg que preferí, finalment, apropar-se al seu germà Tomàs i oblidà l'aliança amb el Magnànim. A desgrat dels seus tractes amb el dèspota, el rei rebé a Nàpols la primavera de 1451 un ambaixador de Constantí XI que demanava auxili contra el nou soldà Mehmet II.¹⁵³ Mesos després, un nou enviat del basileu visità Ferrara, Venècia, Roma i Nàpols sense aconseguir cap ajuda. El papa Nicolau V exigí a Constantí l'acompliment previ de la unió de les esglésies, i el rei Alfons li negà el suport per causa dels seus afers a Itàlia, concretament per la guerra que mantenia amb Venècia per la successió al ducat de Milà.¹⁵⁴ Tanmateix, en aquella mateixa època, un estol català comandat per Bernat de Vilamarí féu la guerra als mamelucs en les aigües de Llevant, que havia esdevingut l'escenari principal de les preocupacions polítiques d'Alfons. L'estiu de 1452 arribaren a la cort de Nàpols noves peticions d'auxili procedents de

151. Veg. MARINESCU (1994), p. 140-141.

152. Veg. MARINESCU (1994), p. 165-170.

153. Veg. MARINESCU (1994), p. 241.

154. Veg. MARINESCU (1994), p. 242.

Bizanci, i un vicari de l'exiliat patriarca prol·latí Gregori negocià amb el Magnànim el matrimoni del seu nét Alfons amb Zoè Paleologuina, la filla del dèspota Tomàs, que esdevingué posteriorment gran duquesa de Moscòvia.¹⁵⁵ Segons Marinescu, la notícia d'un pacte secret entre Alfons el Magnànim i Constantí XI, que estipulava l'entrega de l'illa de Lemnos al monarca català com a recompensa de l'ajuda que prometia, és falsa.¹⁵⁶ Però els dies del mil·lenari Imperi bizantí estaven comptats. El 12 de desembre de 1452, tal com havia exigít el papa, se celebrà a Santa Sofia la trista cerimònia de confirmació de la unió de les esglésies. A partir d'aleshores, el poble ortodox de la capital no tornà a visitar la profanada basílica. Mentre el papa i Venècia feien arribar els seus migrats contingents de socors a Constantinoble, Alfons de Catalunya-Aragó endarrerí, tanmateix, la tramesa de les quatre galeres sota el comandament de Bernat de Vilamarí que havia promès a l'emperador Constantí i al dèspota Tomàs.¹⁵⁷ La guerra amb Gènova a la Mediterrània occidental li impedia enviar qualsevol ajuda. D'aquesta manera, la presència catalana entre els defensors de la capital imperial es veié reduïda als homes comandats per Pere Julià i el cònsol Joan de la Via, qui pagà amb la seva vida la fidelitat als interessos comercials dels seus conciutadans quan, després d'un setge de gairebé dos mesos, Constantinoble fou presa pels turcs la matinada del 29 de maig de 1453.

Amb la incompareixença dels vaixells del Magnànim davant les muralles de Constantinoble es clouen, amb una nota dissonant, els quasi quatre segles de relacions entre l'Imperi bizantí i la Corona catalanoaragonesa. Foren gairebé sempre relacions de cordialitat i col·laboració, no exemptes, tanmateix, d'alguns moments de forta tensió. Mentre Bizanci visqué hores de glòria al segle XII i un postrem moment d'esperança i temor ensem després de 1261, Catalunya-Aragó s'integrà en les vastes constel·lacions d'aliances dirigides contra els enemics comuns, ordides per genis de la diplomàcia com Manuel I Comnè i Miquel VIII Paleòleg. Quan la maquinació més perfecta de Paleòleg tingué èxit i Pere el Gran i els seus fills i successors aconseguiren instal·lar-se a l'illa de Sicília, s'obrí paradoxalment una nova i incòmoda etapa en les relacions bizantino-catalanes. Com que feren seves les aspiracions de domini a la Romània dels seus predecessors normands i angevins, els monarques del Casal de Barcelona entraren en conflicte directe amb el basileu bizantí i amenaçaren, fins i tot, la pròpia supervivència de l'Imperi en tractar d'utilitzar la Companyia Catalana en benefici propi. Tanmateix, la força de les circumstàncies adverses limità les seves ambicions d'expansió política a la regió a les possessions catalanosicilianes dels ducats d'Atenes i Neopàtria i permeté, finalment, una represa de les relacions d'amistat i col·laboració del passat. Paralitzats per les guerres civils i les discòrdies internes, els emperadors bizantins dels segles XIV i XV tractaren de conjurar el perill turc per mitjà de l'acostament diplomàtic a les potències aliades tradicionals. Però la recerca d'ajuda en les corts amigues europees, també en la dels reis catalans, fou inútil. Immersos en els seus propis problemes

155. Veg. MARINESCU (1994), p. 247-248.

156. Veg. MARINESCU (1994), p. 249, nota 1.

157. Veg. MARINESCU (1994), p. 251.

interns i en les seves ambicions exteriors, els regnes occidentals no podien ni volien acudir en socors de Bizanci. Després de la pèrdua de les restes dels seus estats a Grècia, la Corona catalanoaragonesa només mostrà compassió i simpatia per la causa de la Romània amenaçada pels otomans. Pitjor encara: quan Alfons el Magnànim dugué a terme, finalment, amb cent seixanta anys de retard el vell projecte de Pere el Gran de conquerir l'antic regne dels Hohenstaufen íntegrament, experimentà també, com hem vist, la temptació de conquerir Constantinoble. Al nostre entendre, tanmateix, comptat i debatut, el balanç final de les relacions bizantinocatalanes s'adiu força bé amb l'elegant sentència de Manuel II Paleòleg: en el període que hem analitzat, cap altra dinastia d'Europa mostrà tanta amistat i dilecció envers l'Imperi grec de Constantinoble com el Casal de Barcelona.

Bibliografia

Fonts

- AITÓ DE GORIGOS. *La flor de les històries d'Orient*. Ed. d'Albert Hauf. Barcelona, 1989. (Biblioteca Escriny, Col·lecció de Textos Medievals Breus)
- CAMPANY Y DE MONPALAU, Antonio. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*. Barcelona, 1961-1963.
- COMNENA, Anna. *Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène)*. Ed. i trad. francesa de B. Leib. 2a ed. París, 1967. (Collection Byzantine, Les Belles Lettres)
- DESCLOT, Bernat. «Llibre del rei en Pere». A: *Les quatre grans cròniques*. Ed. de Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1983. (Biblioteca Perenne; 26)
- «L'Estoire d'Eracles empereur et la conqueste de la Terre d'Outremer». A: *Recueil des Historiens des Croisades, Occ.* Vol. II. París, 1859.
- AL-FURAT, Ibn. *Ayyubids, Mamluks and Crusaders. Selection from the Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk of Ibn al-Furat in two volumes (I: Text - II: Translation)*. Text i trad. de V. Lyons i M. C. Lyons, introd. hist. i notes de J. S. C. Riley-Smith. Cambridge, 1971.
- JAUME I. *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Ed. de Jordi Bruguera. Barcelona: Editorial Barcino, 1991. (Els Nostres Clàssics, Col·lecció B; 10) També a: *Les quatre grans cròniques*. Ed. de Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1983. (Biblioteca Perenne; 26)
- LUPPRIAN, K. E. *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels*. Ciutat del Vaticà, 1981. (Studi e Testi; 291)
- MARAGONE, Bernardo. *Gli Annales Pisani*. Ed. de M. L. Gentile. Bolonya, 1936. (RIS VI; II)
- MARTÈNE, E; DURAND, U. [ed.]. *Thesaurus novus anecdotorum*. París, 1717. Farnborough, 1968.
- AL-MAQRIZI. *Taki-Eddin-Ahmed-Maqrizi, Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte*. Trad. de M. Quatremère. París, 1837-1845. 2 v.

- MUNTANER, Ramon. «Crònica». A: *Les quatre grans cròniques*. Ed. de Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1983. (Biblioteca Perenne; 26)
- PAQUIMERES, G. *Georgios Pachymeres, De Michele et Andronico Paleologis*. Ed. d'I. Bekker. Bonn, 1835. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)
- *Relations historiques*. Ed. d'A. Failler i trad. de V. Laurent. París, 1984. 2 v. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae; 24/1-2)
- *Relations historiques*. Ed. d'A. Failler i trad. de V. Laurent. París, 1999. 2 v. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae; 24/3-4)
- PERE EL CERIMONIÓS. «Crònica». A: *Les quatre grans cròniques*. Ed. de Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1983. (Biblioteca Perenne; 26)
- POTTHAST, A. *Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVII ad a. MCCCIV*. Berlín, 1874-1875. Graz, 1957.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409): Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1947.
- Chronique du Templier de Tyr (1242-1309)*. A: *Les Gestes des Chiprois: Recueil des chroniques françaises en Orient aux XIIIe et XIVe siècles*. Ed. de G. Raynaud. Ginebra: Publications de la Société de l'Orient latin, 1887. (Série historique; V)

Literatura secundària

- AURELL, Martin. *Les noces du comte: Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*. París, 1995. (Série Histoire Ancienne et Médiévale; 32)
- «Du nouveau sur les comtesses catalanes (IXe-XIIIe siècles)». *Annales du Midi* (1997), p. 357-380.
- L'Avenç: Revista d'Història*, núm. 213 (abril 1997): Dossier *Els Catalans a Grècia*. Coord. d'Ernest MARCOS. Amb articles d'Eusebi AYENSA, Stephen P. BENSCH, Maria DOUROU-ELIOPOULOU, David JACOBY, Anthony LUTTRELL, Ernest MARCOS, José Simón PALMER i Elizabeth A. ZACHARIADOU.
- BALLESTEROS-BERETTA, Antonio. *Alfonso X el Sabio*. Barcelona, 1963.
- BENSCH, Stephen P. «Early Catalan Contacts with Byzantium». A: *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages: Studies in Honor of Robert I. Burns S.I.* Proceedings from Kalamazoo. Leiden; Nova York; Colònia, 1995.
- BAUCELLS I REIG, Josep. «L'expansió catalana, fou vehicle d'irradiació cultural?». A: *Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental* [Barcelona, 28 setembre - 4 octubre 1975]. Barcelona: Universidad Autónoma de Barcelona, 1978, p. 247-269.
- BRAVO GARCÍA, Antonio. «Documentos greco-bizantinos conservados en España (I)». *Erytheia*, núm. 7 (1986), p. 63-89.

- BURNS, I. Robert. «The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311». *Speculum*, núm. 29 (1954), p. 751-771.
- CARRERAS I CANDI, F. «La creuada a Terra Santa (1269-1270)». A: *Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època*. Barcelona, 1909, p. 106-138.
- CARTELLIERI, Otto. *Peter von Aragon und die Sizilianische Vesper*. Heidelberg, 1904.
- COSTA, Mercè. «Sulla battaglia del Bosforo (1352)». *Studi Veneziani*, núm. 14 (1972), p. 197-210.
- *Documents relatifs aux Balcons. XIIIe-XIXe ss. Conserves aux archives de la Couronne d'Aragon*. Barcelona. Inventarie. Sofia: Centre International d'Information sur les sources de l'histoire balkanique et mediterrannée, 1987.
- DADE, Erwin. *Versuche zur Wiederrichtung der lateinischen Herrschaft in Konstantinopel in Rahmen der abendländischen Politik 1261 bis etwa 1310*. Jena, 1938.
- DIETTEN, H. «Beziehungen zwischen Spanien und dem byzantinischen Reich im Mittelalter (6-15 Jh.)». A: IRMSCHER, Johannes [ed.]. *Byzantinische Beiträge*. Berlin, 1964.
- DÖLGER, Franz. «Els documents de l'emperador bizantí Andrònic II per a Catalunya-Aragó en el regnat de Jaume II». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 31 (1936): *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, p. 300-308.
- *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 506-1453. 3 Teil Regesten von 1204-1282*. Ed. de Peter Wirth. 2a ed. Munic, 1977.
- DURAN I DUELT, Daniel. «Monarquia, consellers i mercaders. Conflictivitat en el consolat català de Constantinoble a la primera meitat del segle XV». A: FERRER, Maria Teresa; COULON, Damien [ed.]. *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*. Actes del Séminare/Seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona). Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals, 1999. (Anuario de Estudios Medievales; annex 36)
- ENGELS, Odilo. «König Jakob I. von Aragón und die internationale Politik im 13. Jahrhundert». A: *Reconquista und Landesherrschaft. Studien zur Rechts- und Verfassungsgeschichte Spaniens im Mittelalter*. Paderborn; Munic; Viena; Zuric, 1989.
- FAILLER, Albert. «Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère». *REB*, núm. 38 (1980), p. 4-103; núm. 39 (1981), p. 145-249; núm. 48 (1990), p. 5-87.
- FRANCHI, A. *I Vespri siciliani e le relazioni tra Roma e Bisanzio*. Palerm, 1984. (Ho Theológos, Nuova Serie; II/I)
- GEANAKOPOLOS, Deno. *Emperor Michael Palaeologus and the West. A Study in Byzantine-Latine Relations*. Cambridge (Mass.), 1959.
- GEORGI, Wolfgang. *Friedrich Barbarossa und die auswärtigen Mächte: Studien zur Aussenpolitik 1159-1180*. Frankfurt am Main, 1990. (Europäische Hochschulschriften; 03/442)
- JACOBY, David. «La Compagnie Catalane et l'état catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire». *Journal des Savants* (1966), p. 78-103. A: JACOBY, David. *Société et démographie a Byzance et en Romanie latine*. Londres, 1975. (Variorum Reprints)

- «Catalans, turcs et vénitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello». *Studi Medievali*, 3a sèrie, núm. 15 (1974), p. 223-230. A: JACOBY, David. *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*. Londres, 1979. (Variorum Reprints)
- LAIYOU, Angeliki E. *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*. Cambridge (Mass.), 1972. (Harvard Historical Studies; 88)
- LOENERTZ, R. J. *Byzantina et Franco-graeca*. Roma, 1970-1978. 2 v.
- LUTTRELL, Anthony. «John Cantacuzenus and the Catalans at Constantinople: 1352-1354». A: *Martínez Ferrando, Archivero: Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*. Barcelona, 1968. A: LUTTRELL, Anthony. *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades: 1291-1440*. Londres, 1982. (Variorum Reprints)
- «La Corona de Aragón y la Grecia catalana: 1379-1394». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 6 (1969), p. 219-252. A: LUTTRELL, Anthony. *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades: 1291-1440*. Londres, 1982. (Variorum Reprints)
- MAGDALINO, Paul. *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*. Cambridge, 1993.
- MARCOS HIERRO, Ernest. «La Primera Croada a l'Alexiada d'Anna Comnena». *L'Avenç: Revista d'Història*, núm. 208 (novembre 1996), p. 56-60.
- Die byzantinisch-katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*. Munic: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Ludwig-Maximilians Universität, 1996. (Miscelanea Byzantina Monacensia; 37)
- «Miguel VIII Paleólogo y Jaime I el Conquistador». A: MORFAKIDIS, M.; GARCÍA GÁLVEZ, I. [ed.]. *Estudios neogriegos en España e Iberoamérica: II. Historia, literatura y tradición*. Granada: Athos-Pérgamos, Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 1998.
- MARINESCU, Constantin. «Du nouveau sur Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée». *Byzantion*, núm. 1 (1924), p. 451-468.
- «Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon. Commentaire sur quatre lettres inédites, expédiées par la chancellerie byzantine». *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, núm. 11 (1924), p. 193-206.
- «Du nouveau sur les relations de Manuel II Paléologue (1391-1425) avec l'Espagne». A: *Atti dell'VIII Congresso di Studi Bizantini (Studi bizantini e neoelleneci)*, núm. 7 (1953). Roma, 1953.
- La política oriental d'Alfonse V d'Aragón, rei de Naples (1416-1458)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; 46)
- MARTÍNEZ I FERRANDO, Jesús Ernest. «Jaume II». A: MARTÍNEZ I FERRANDO, J. E.; SOBREQÜÉS, S.; BAGUÉ, E. *Els descendents de Pere el Gran*. Barcelona, 1954. (Història de Catalunya, Biografies Catalanes; 6)
- MASIÀ DE ROS, A. «La emperatriz de Nicea, Constanza y las princesas Lascara y Vataza». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 20 (1947), p. 145-169.

- MIRET I SANS, J. «La princesa grega Láscaris, condessa de Pallars en Catalunya». *Revue Hispanique*, núm. 10 (1903), p. 455-470.
- «Tres princesas gregas». *Revue Hispanique*, núm. 15 (1906), p. 668-716.
- «Nuevos documentos de las tres princesas gregas». *Revue Hispanique*, núm. 19 (1908), p. 112-134.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís. *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*. Barcelona, 1926. (Enciclopèdia Catalunya; 1)
- OSTROGORSKY, Georg. *Historia del Estado Bizantino*. Madrid: Akal, 1984. [3a ed. alemanya, 1963]
- RÖHRICHT, R. «Der Kreuzzug des Königs Jacob I. von Aragonien (1269)». *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, núm. 11 (1890), p. 372-379.
- RUNCIMAN, Steven. *Vísperas Sicilianas: Una historia del mundo mediterráneo a finales del siglo XIII*. Madrid: Alianza, 1979 [1a ed. anglesa, 1958].
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409): Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1947.
- Paquimeres i Muntaner*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1927. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; 1/2), p. 33-60.
- SETTON, Kenneth M. *Athens in the Middle Ages*. Londres, 1975. (Variorum Reprints)
- Catalan Domination of Athens, 1311-1388*. Londres, 1975.
- Los catalanes en Grecia*. Barcelona: Aymá, 1975.
- TSIRPANLIS, Constantine N. «The Involvement of Michael VIII Palaeologus in the Sicilian Vespers (1279-1282)». *Byzantina*, núm. 4 (1972), p. 300-329.
- TODT, Klaus Peter. «Kaiser Friedrich I. Barbarossa und Byzanz». *Hellenika: Jahrbuch für die Freunde Griechenlands* (1963), p. 132-172.
- WIERUSZOWSKI, Helena. «Der Anteil Johanns von Procida an der Verschwörung gegen Karl von Anjou». *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, núm. 5 (1935), p. 230-239. A: WIERUSZOWSKI, Helena. *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*. Roma, 1971. (Storia e Letteratura; 121)
- «La corte di Pietro d'Aragona e i precedenti dell'impresa siciliana». *Archivio Storico Italiano*, núm. 17 (1938), p. 141-162, 200-217. A: WIERUSZOWSKI, Helena. *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*. Roma, 1971. (Storia e Letteratura; 121)
- «Politische Verschwörungen und Bündnisse König Peters von Aragon gegen Karl von Anjou am Vorabend der sizilianischen Vesper». *Quellen und Forschungen aus den italienischen Archiven und Bibliotheken*, núm. 37 (1957), p. 136-191. A: WIERUSZOWSKI, Helena. *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*. Roma, 1971. (Storia e Letteratura; 121)
- ZACHARIADOU, Elizabeth A. «The Catalans of Athens and the Beginning of the Turkish Expansion in the Aegean Area». *Studi Medievali*, 3a sèrie, núm. 21, 2 (1980), p. 821-838.

David Jacoby
Université Hébraïque de Jerusalem

La Compagnie catalane obtint le 15 mars 1311 une victoire décisive sur l'armée de Gauthier V de Brienne, duc d'Athènes, à la bataille d'Halmyros en Thessalie.¹ Elle s'avança ensuite vers le sud et occupa rapidement le duché d'Athènes. Thèbes fut prise sans résistance.² Divers habitants de Livadia remirent spontanément leur ville à la Compagnie et en furent récompensés.³ Seule l'Acropole d'Athènes résista pendant quelque temps sous la direction de la veuve de Gauthier V de Brienne, Jeanne de Châtillon, qui finalement se réfugia dans la ville de Négrepont en Eubée.⁴ Les membres de la Compagnie catalane s'établirent de manière définitive dans le duché d'Athènes après sa conquête. Ainsi prit fin le long périple de ce contingent militaire qui, de 1303 à 1311, avait parcouru de vastes territoires byzantins en Asie Mineure et en Europe.⁵

1. Pour la localisation définitive de cette bataille à Halmyros, et non dans la région du Céphise de Béotie et du lac Copais, cf. David JACOBY, « Catalans, Turcs et Vénitiens en Roumanie (1305-1332) : un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello », *Studi medievali*, 3a serie, n° 15 (1974), p. 223-230, reproduit in idem, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London, 1979, n° V. Raymond-Joseph LOENERTZ, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel, 1207-1390*, Firenze, 1974, p. 121-122, arrive à la même conclusion.

2. A. MOREL-FATIO (éd.), *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea. Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles*, Genève, 1885, p. 120-121, § 552-553.

3. Pour l'examen de leurs privilèges, cf. infra.

4. A. MOREL-FATIO, *Libro de los fechos*, p. 120-121, § 552-554. La date à laquelle Jeanne de Châtillon arriva en Eubée est inconnue, mais précède en tout cas le 11 octobre 1302, quand un banquier siennois installé dans cette ville établit son testament. Ce document inédit révèle qu'il avait financé en partie les opérations de la Compagnie au service de Gauthier V, et, après la mort de ce dernier, avait conclu un accord avec Jeanne à Négrepont : cf. David JACOBY, « Italian Migration and Settlement in Latin Greece : the Impact on the Economy » ; in Hans E. MAYER, *Die Kreuzfahrerstaaten als multikulturelle Gesellschaft. Einwanderer und Minderheiten im 12. und 13. Jahrhundert* (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, n° 37), München, 1997, p. 108-109 ; Kenneth SETTON, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, revised edition, London, 1975, p. 13, affirme à tort que Jeanne avait gagné la principauté de Moree.

5. Je ne traiterai pas ici de son histoire politique pendant cette période. Contrairement à l'opinion courante, la Compagnie a été créée après la conclusion de la paix de Caltabellotta le 31 août 1302 ; elle n'a donc pas participé à la guerre entre Frédéric II d'Aragon, roi de Sicile, et Charles II d'Anjou, roi de Naples : cf. D. Jacoby, « La 'Compagnie catalane'

L'histoire de la Compagnie catalane a attiré beaucoup d'attention, tant parmi les historiens qu'au niveau populaire, en particulier à cause des almogàvers ou almugavares qui en faisaient partie et avec lesquels elle est souvent identifiée, à tort d'ailleurs.⁶ L'état fondé par la Compagnie en Grèce centrale est loin d'avoir suscité autant d'intérêt. Certes, divers aspects de son histoire, fort mouvementée d'ailleurs, ont été examinés à partir du XIXe siècle. Antoni Rubió i Lluch a considérablement élargi le champ de la recherche à son sujet en s'appuyant sur une documentation abondante, en grande partie inédite, rassemblée dans son *Diplomatari de l'Orient català*.⁷ Ce recueil est toujours indispensable, malgré ses nombreuses lacunes. Seul Kenneth M. Setton a présenté une vue d'ensemble de l'état catalan de Grèce.⁸ D'autres auteurs se sont penchés sur des aspects particuliers de son histoire. Alors que les rapports de l'état catalan avec ses voisins et d'autres forces extérieures sont relativement bien connus, il n'en est pas de même de son histoire intérieure. La documentation qui concerne celle-ci est fragmentaire et limitée. On peut suivre dans une certaine mesure l'évolution des institutions. En revanche, l'étude de la société s'avère extrêmement difficile, en particulier à cause du petit nombre d'actes privés provenant de l'état catalan de Grèce et de références au contenu de tels actes, susceptibles de jeter quelque lumière sur ce domaine. Les quelques dizaines de documents privés relatifs à la Grèce catalane rédigés ailleurs ne suffisent pas à combler les lacunes. Une recherche systématique dans les archives de Barcelone reste à faire.⁹

Kenneth M. Setton a consacré un chapitre de son premier livre à la société en Grèce catalane.¹⁰ Il en a fourni une révision partielle dans une étude postérieure, appuyée sur le *Diplomatari* de Rubió i Lluch.¹¹ Cette synthèse est toutefois loin de couvrir l'ensemble du sujet. Qui plus est, elle présente une vue statique de la société en Grèce catalane. Or, afin de reconstruire l'évolu-

et l'état catalan de Grèce - Quelques aspects de leur histoire», *Journal des Savants*, 1966, p. 79-80, reproduit in idem, *Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine*, London, 1975, n° V.

6. Brève mise au point au sujet des almugavares dans une revue de vulgarisation par Maria Teresa FERRER, « Els almogàvers a la frontera amb els Sarraïns en el segle XIV », *L'Avenç. Revista d'Història*, n° 209 (désembre 1996), p. 14-18. Mon étude « L'estat català a Grècia : evolució interna » a paru dans le même fascicule. Le rédacteur de la revue y a introduit, sans mon approbation, le sous-titre « Almogàvers i grecs », qui identifie ces soldats avec la Compagnie. Sur leur place dans le cadre de celle-ci, cf. toutefois infra, p. 83.

7. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, Barcelona, 1947 (ci-après : DOC). SETTON, *Catalan Domination*, p. 287-290, fournit la liste des travaux de Rubió i Lluch.

8. Cf. son livre cité supra, note 4. Cet auteur traite du même sujet dans d'autres cadres, bien que de manière plus succincte. Plusieurs de ses articles ont été reproduits dans son *Athens in the Middle Ages*, London, 1975, qui a servi de base aux quatre premiers chapitres d'un livre en espagnol intitulé *Los Catalanes en Grecia*, Barcelona, 1975.

9. Quelques documents concernant la Grèce catalane y ont été découverts il y a une dizaine d'années : cf. l'étude signalée infra, note 36.

10. Cf. SETTON, *Catalan Domination*, p. 216-260, traduit avec quelques additions in idem, *Los Catalanes en Grecia*, p. 201-252.

11. Kenneth M. SETTON, « Catalan Society in Greece in the Fourteenth Century », in *Meletemata ste mneme tou Basileiou Laourda. Essays in Memory of Basil Laourdas*. Thessalonike, 1975, p. 241-284.

tion de celle-ci, il est indispensable de traiter conjointement de la Compagnie et de l'état qu'elle fonde. Seule une telle approche permet de dégager les phénomènes de continuité et de rupture qui se manifestent à la suite du passage direct, sans solution de continuité, de l'armée itinérante et semi-nomade qui traverse les territoires byzantins, à un état à base territoriale ayant une population sédentaire. Il en est de même dans la perspective du passage de l'époque franque, avec son héritage byzantin et son régime féodal, à la période catalane. L'objet des pages qui suivent est précisément de mettre l'accent sur ces phénomènes de transition dans les premières années d'existence de l'état catalan.¹² Il est évident qu'un examen exhaustif du sujet est impossible dans le cadre restreint imposé par un volume collectif.

Il suffira ici d'une brève esquisse de l'histoire politique de l'état catalan, avec une attention particulière aux événements et facteurs influant sur son évolution intérieure. Après sa victoire à Halmyros, la Compagnie se tourna vers un des ses prisonniers, Bonifacio da Verona, vassal de Gauthier V duc d'Athènes pour Gardiki, Égine et Salamine. Elle lui proposa de devenir son chef, mais il refusa.¹³ Faute de mieux, la Compagnie investit de cette fonction Roger Deslaur, un chevalier de rang inférieur originaire du Roussillon, lui aussi vassal du duc franc avant la mort de ce dernier.¹⁴ Pendant près d'une année, l'état fondé par la Compagnie jouit d'une indépendance politique totale. Conscients toutefois des dangers qui le menaçaient, ses chefs firent appel en 1312 à Frédéric II d'Aragon, roi de Sicile, et reconnurent son autorité. Le roi nomma son second fils Manfred duc d'Athènes et leur envoya son représentant, Berenguer Estanyol. Ainsi commença une longue période de domination des rois aragonais de Sicile sur l'état catalan de Grèce, soit par l'entremise des ducs nommés par les rois, soit directement. En 1312 la Compagnie tenta de pénétrer dans le Péloponnèse, mais elle fut arrêtée par la résistance franque dans l'Acrocorinthe. Dès 1313 elle organisa sous la direction de Berenguer Estanyol des incursions en Epire et en Thessalie.¹⁵ En 1314, elle projeta la conquête du royaume de Thessalonique en collaboration avec Guy Dauphin, baron de Montauban, mais cette entreprise ne fut jamais réalisée.¹⁶

La mainmise effective du pouvoir royal sur le duché d'Athènes commença seulement en 1316. Elle se manifesta par la nomination d'un notaire de Messine, Pierre d'Ardoyno, au poste de chancelier de la Compagnie.¹⁷ En 1317 Frédéric II envoya son fils illégitime Alfonso Fadrique

12. J'en ai déjà brièvement traité dans « L'estat català a Grècia : evolució interna », *L'Avenç. Revista d'Història*, n° 213 (abril 1997), p. 18-21

13. Ramon MUNTANER, « Crònica », dans *Les quatre grans cròniques*, ed. de F. Soldevila, Barcelona, Selecta, 1971, chap. 240, p. 882-883. Bonifacio détenait également Karystos et Larmena, inclus dans le tiers méridional de l'Eubée, ainsi que d'autres terres dans cette île. Au sujet de ses biens, cf. JACOBY, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 226-227, 239-241 ; LOENERTZ, *Les Ghisi*, p. 123 et note 2, 136, 139-141.

14. MUNTANER, chap. 240, p. 882-883.

15. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 96-97 ; idem, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 235.

16. DOC, n° LXX, p. 88-89.

17. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 97-98.

pour prendre la tête du duché. Ce chef énergique reprit l'offensive militaire de l'état catalan dans deux directions. Il tenta de s'emparer de l'Eubée avec l'appui de troupes turques et d'alliances avec des seigneurs francs. Venise, dont les intérêts dans l'île et les lignes de navigation étaient gravement menacés, opposa une résistance farouche et parvint à mettre un terme à l'offensive catalane en 1331.¹⁸ Alfonso Fadrique obtint un succès plus durable ailleurs. Avec l'aide de renforts amenés du royaume d'Aragon, il s'empara en 1318 ou 1319 de la Thessalie méridionale. Cette région, appelée par la suite duché de Néopatras, fut conquise directement au nom du roi de Sicile et fut unie au duché d'Athènes occupé en 1311 par la Compagnie.¹⁹ Les deux territoires, dont le passé et l'héritage différaient, constituèrent par la suite l'état catalan de Grèce jusqu'à sa disparition définitive.

L'arrivée d'Alfonso Fadrique dans le duché d'Athènes en 1317 s'accompagna de celle de nobles catalans, aragonais et siciliens et eut pour conséquence l'introduction de structures féodales aux côtés du régime politique et foncier établi par la Compagnie.²⁰ Cette dualité persistera tout au long de l'existence de l'état catalan de Grèce. Les rapports entre le pouvoir royal et les barons, la rivalité entre ceux-ci, divisés en deux clans, et les prises de position des villes dans les luttes intérieures engendrèrent peu après 1350 des troubles, qui affaiblirent progressivement cet état. Le particularisme baronnial et municipal aboutit en définitive à l'éclatement de celui-ci qui, de surcroît, fut privé de tout appui extérieur à cause de l'anarchie qui sévit en Sicile après la mort de Frédéric IV en 1377. Un contingent de la Compagnie navarraise sous la conduite de Juan Urtubia s'empara de Thèbes en 1379 et de Livadia l'année suivante. A la demande de divers nobles et bourgeois, Pierre IV d'Aragon accepta alors de prendre le pouvoir dans les duchés catalans, mais ne vint pas à leur aide. Le Florentin Nerio Acciaiuoli, seigneur de Corinthe, s'empara d'Athènes en 1388 et étendit sa domination sur le duché d'Athènes dans les six années qui suivirent.²¹ Après 1394, seule l'île d'Égine restait encore aux mains d'un seigneur catalan.²²

Comme je l'ai déjà souligné plus haut, il est indispensable de se pencher sur l'évolution intérieure de la Compagnie catalane dans les années qui précèdent son installation en Grèce afin de

18. JACOBY, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 238-261.

19. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 97-98 ; idem, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 235-236.

20. En 1318 ou peu après Frédéric II de Sicile octroyait six fiefs compris dans le domaine ducal à Alfonso Fadrique, selon un document qu'on peut dater entre 1328 et 1335 : DOC, n° CXXI, p. 172. Pour cette donation et les fiefs des Fadrique, des Lluria et des Novelles, cf. Raymond-Joseph LOENERTZ, « Athènes et Néopatras. I. Regestes et notices pour servir à l'histoire des duchés catalans (1311-1394) », *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 25 (1955), version revue in idem, *Byzantina et Franco-Graeca*, Roma, 1970-1978, II, p. 253-254, 270-285.

21. SETTON, *Catalan Domination*, p. 52-64, 71-76, 99-184 ; Anthony LUTTRELL, « La Corona de Aragón y la Grecia catalana », *Anuario de Estudios Medievales*, n° 6 (1969), p. 219-252, reproduit in idem, *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades, 1291-1440*, London 1982, n° XI ; « Appunti sulle Compagnie Navarresi in Grecia, 1376-1404 », *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, n° 3 (1984), p. 113-127, reproduit in idem, *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World*, Aldershot, 1992, n° VIII.

22. SETTON, *Catalan Domination*, p. 108-110.

comprendre celle de l'état qu'elle y établit.²³ Dès sa création en Sicile en 1302, la composition ethnique de la Compagnie était hétérogène, caractéristique qui s'accrut au cours des années suivantes. A son arrivée dans le duché d'Athènes en 1311, elle comprenait des Catalans, des Aragonais, des Navarrais, des Roussillonnais, des Italiens d'origines diverses, ainsi que des Grecs et des Turcs. N'empêche que le nombre des Catalans devait être supérieur à celui des autres groupes ethniques et prépondérant du point de vue politique, ce qui explique certains traits de la Compagnie qu'il suffira de mentionner : son nom, les effigies et symboles figurant sur ses pennons, bannières et sceaux, qui illustrent ses rapports privilégiés avec les souverains de Sicile et d'Aragon,²⁴ l'usage du catalan en tant que langue de chancellerie,²⁵ en plus du latin, enfin, le régime de droit qu'elle appliquait.²⁶

Venons-en à la composition sociale de la Compagnie. Durant les huit années de ses pérégrinations divers nobles catalans et aragonais se joignirent à elle. Certains d'entre eux furent tués, tandis que d'autres la quittèrent après quelque temps. On n'en trouve plus de haut rang avant la bataille d'Halmyros. Leur absence incita la Compagnie à offrir le commandement à des nobles francs installés en Grèce, à Bonifacio da Verona d'abord, à Roger Deslaur ensuite. Il est significatif que le chroniqueur Ramon Muntaner rapporte, avec une certaine emphase, que certains membres de la Compagnie épousèrent les veuves des seigneurs francs morts à Halmyros, et souligne que le rang social de ces femmes était nettement supérieur au leur.²⁷

Malgré son caractère militaire, la Compagnie comprenait un nombre important de non-combattants, hommes, compagnes et enfants. Parmi les hommes figuraient des marchands, dont certains avaient probablement suivi la Compagnie dès son départ de Sicile, tandis que d'autres l'avait rejointe plus tard. En 1306 Muntaner plaça des marchands catalans à la tête des femmes armées pour la défense de Gallipoli contre les Génois, alors que les hommes combattaient ailleurs.²⁸ Aux marchands s'ajoutaient des notaires et un personnel administratif expérimenté dans la chancellerie de la Compagnie, dont l'empreinte se manifesta dans les structures administratives de celle-ci et, après 1311, dans celles de l'état catalan. Malgré l'inclusion d'éléments sociaux marginaux, tels que les almogàvers et autres soldats de fortune accoutumés à la vie nomade ou semi-nomade, les non-nobles d'origine urbaine, issus en partie de la Catalogne et de la Sicile, constituaient la majorité au sein de la Compagnie.

Les structures sociales et politiques de celle-ci reposaient sur des liens personnels et la fidélité au chef de guerre, ainsi que sur la hiérarchie et la cohésion dans le cadre des divers contin-

23. Je mets ci-dessous en évidence certains aspects de l'évolution intérieure de la Compagnie, qui seront traités en détail dans une étude en voie de préparation.

24. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 80-87.

25. DOC, n° XXXIV, p. 42.

26. Sur celui-ci, cf. infra, p. 94-95.

27. MUNTANER, chap. 240, p. 882-883.

28. MUNTANER, chap. 227, p. 867-869.

gents militaires. Les chefs se réunissaient afin de prendre des décisions d'ordre politique ou militaire, les plus importantes étant soumises à l'approbation d'assemblées générales. Il est impossible d'établir la place des non-combattants, tels que les marchands, dans ce cadre. Les données quantitatives disponibles ne permettent pas de déterminer les effectifs de la Compagnie au moment de la conquête du duché d'Athènes. On peut tout au plus arriver à une estimation. Le nombre de combattants était en tout cas supérieur aux 500 hommes que Gauthier V de Brienne avait retenus à son service en 1310 puisque, faute de moyens, il avait été contraint de licencier les autres.²⁹ Au total, on peut suggérer le chiffre de 1.500 hommes d'armes environ après le départ des Turcs, qui refusèrent de s'établir dans le duché d'Athènes après sa conquête,³⁰ et un chiffre plus ou moins semblable de non-combattants.

L'établissement définitif de la Compagnie dans le duché d'Athènes entraîna le passage de la vie semi-itinérante de l'armée à la vie sédentaire et à la constitution de multiples noyaux de population dispersés à travers un territoire passablement étendu. Le processus de peuplement qui suivit la conquête catalane différa sensiblement de celui qui avait caractérisé l'établissement des Francs dans le duché d'Athènes après la quatrième croisade. Au début du XIIIe siècle, l'existence côte à côte de deux classes sociales dans le milieu féodal franc se traduit par la création de noyaux de colonisation parallèles, comprenant des bourgeois d'une part, des nobles de l'autre. Les non-nobles francs s'établirent uniquement dans les villes.³¹ Quant aux nobles, il y a lieu de distinguer entre les grands feudataires et la plupart des vassaux des ducs francs d'Athènes. L'Acropole d'Athènes servit de résidence aux ducs et de centre administratif et religieux du duché.³² A Thèbes Nicholas II de Saint-Omer, seigneur de la moitié de la ville, fit construire un puissant château à l'extrémité nord de la Cadmée, sur l'emplacement de l'acropole antique.³³ Si certains chevaliers s'installèrent dans les villes, il faut croire que la plupart d'entre eux, de rang plutôt modeste, s'établirent dans leurs fiefs ruraux, où des tours leur servirent de résidences fortifiées à partir desquelles ils géraient leurs biens. Une trentaine de ces tours dispersées à travers les régions rurales du duché sont attribuées à l'époque latine, sans qu'on puisse

29. JACOBY, « Italian Migration and Settlement », p. 108-109 et note 40.

30. JACOBY, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 230-234.

31. David JACOBY, « Les états latins en Roumanie : phénomènes sociaux et économiques (1204-1350 environ) », *XVe Congrès international d'études byzantines (Athènes, 1976), Rapports et co-rapports*, I/ 3, Athènes, 1976, p. 19, reproduit in idem, *Recherches*, n° 1.

32. Othon de La Roche, premier seigneur franc d'Athènes, s'y était déjà établi en 1204 et le Parthénon était devenu l'église Notre-Dame : Cf. J. LONGNON, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 118.

33. Antoine BON, « Forteresses médiévales de la Grèce centrale », *Bulletin de Correspondance Hellénique*, n° 61, 1937 ; p.188-191 ; Charalampos BOURAS, « City and Village : Urban Design and Architecture », in *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 1981, Akten I/2 = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, n° 31/2 (1981), p. 624-625. Les réserves de ce dernier au sujet de la localisation de l'acropole, *ibid.*, 625, note 105, me semblent excessives, compte tenu de la nature du terrain. Le château fut détruit en 1331 par les Catalans, qui craignaient son occupation par les forces de Gauthier VI de Brienne, massées en vue d'une invasion de leur état : SETTON, *Catalan Domination*, p. 40-41, 49.

préciser davantage la date de leur construction.³⁴ Leur attribution au XIIIe siècle paraît plus probable qu'à la période catalane, compte tenu du régime féodal et de la dispersion des chevaliers pendant le siècle de domination franque précédant l'arrivée de la Compagnie.³⁵

La dualité des noyaux de peuplement existant à l'époque franque ne se retrouve pas à l'époque catalane. En effet, les membres de la Compagnie et les immigrants latins qui se joignirent à eux résidaient uniquement dans les centres urbains, tout en détenant des biens ruraux. C'était notamment le cas d'Antic Sabater, notaire de Barcelone qui, vraisemblablement en 1325, s'établit à Thèbes où son frère résidait déjà.³⁶ L'inventaire de ses biens, rédigé dans cette ville après sa mort en décembre 1336, révèle qu'il possédait des terres cultivées par des vilains grecs non-libres dans quatre localités rurales.³⁷ L'installation des colons dans les villes n'est guère surprenante, compte tenu de l'origine urbaine, du mode de vie et des occupations de la plupart d'entre eux dans leurs pays d'origine. Ce choix était également dicté par des considérations d'ordre militaire. Les enceintes urbaines, restées intactes lors de la conquête de 1311, offraient aux conquérants une protection en cas d'attaque par des ennemis de l'extérieur.³⁸ Il en était de

34. Cf. Peter LOCK, « The Frankish Towers of Central Greece », *The Annual of the British School of Archaeology at Athens*, n° 81 (1986), 101-123, en particulier 108-110, et idem, « The Medieval Towers of Greece : A Problem in Chronology and Function », *Mediterranean Historical Review*, n° 4 (1989), 129-145, reproduit in Benjamin ARBEL, Bernard HAMILTON and David JACOBY (ed.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London, 1989 ; John BINTLIFF, « The Frankish Countryside in Central Greece : The Evidence from Archaeological Field Survey », in Peter LOCK and G. D. R. SANDERS (ed.), *The Archaeology of Medieval Greece* (Oxbow Monographs, n° 59), Oxford, 1996, p. 5-6. Une tour est signalée en 1366 dans le village de Lespileya, voisin de Livadia : DOC, n° CCLXXVIII, p. 362-363 ; pour sa localisation probable, cf. Johannes KODER und Friedrich HILD, *Hellas und Thessalia (Tabula Imperii Byzantini, I = Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 125. Band)*, Wien 1976, p. 261, s. v. *Spelaia*, version grecque du nom.

35. Dispersion analogue dans la principauté franque de Morée, mais le nombre de vassaux du prince habitant des châteaux y était plus grand : Jean LONGNON, *L'Empire latin de Constantinople*, p. 190-192. Sur l'habitat urbain de chevaliers, cf. JACOBY, « Les états latins », p. 19.

36. C'est sans doute peu avant son départ pour la Grèce le 22 mars 1325 qu'il céda à perpétuité un terrain planté d'oliviers et d'arbres fruitiers à proximité de Barcelone contre un cens annuel : acte édité par Anna PÉREZ I CASTILLO, « Notícia d'un inventari de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (Els béns d'un Barceloní a Tebes) », *Homenatge a la memòria del prof. Emilio Sáez. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*, Barcelona, 1989, p. 143-144, doc. 1. Son frère Arnau, signalé dans le testament d'Antic établi à Thèbes en 1336 (cf. note suivante), apparaît parmi les représentants de la Compagnie signant une trêve avec Venise en 1321 : DOC, n° CVI, p. 143 ; cf. aussi PÉREZ I CASTILLO, « Notícia », p. 139-140.

37. Ibid., p. 145-146, doc. 3, du 28 décembre 1336. Son testament date du 7 du même mois : ibid., p. 144-145, doc. 2. Je ne suis pas parvenu à identifier les localités mentionnées, apparemment des lieux-dits ayant disparu après le XIVe siècle ; ils devaient toutefois être proches de Thèbes. Autres cas de citoyens de Livadia et de Thèbes détenant des biens ruraux, signalés respectivement en 1366, 1367, 1381 et 1383 : DOC, n° CCLXXVIII, p. 362-363 ; n° CCXCIV, p. 382-383 ; n° CDLXXX, p. 541-542 ; n° DXLIII, p. 592-593.

38. Il en était ainsi dans le duché de Néopatras, où vers 1325 les Albanais ravagèrent les campagnes, mais ne parvinrent pas à occuper les *castra*, *kastron* en grec byzantin désignant dans ce contexte une ville fortifiée : DOC, n° CXXIX, p. 160-161, lettre de 1325 du Vénitien Marino Sanudo ; cf. JACOBY, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 237.

même des acropoles fortifiées situées à l'intérieur de certaines villes, face à la population grecque autochtone.³⁹ Ces citadelles, qui surplombaient les autres quartiers urbains et permettaient de les surveiller, ne furent pas endommagées au moment de la conquête, à l'exception peut-être de l'Acropole d'Athènes.⁴⁰ Ainsi s'explique l'importance que la Compagnie attachait à leur occupation et à la politique de peuplement qu'elle y pratiquait, dont il sera bientôt question. La concentration urbaine des conquérants, conscients de leur isolement au sein d'une population grecque beaucoup plus nombreuse, répondait également à un besoin psychologique : les villes et en particulier les citadelles de celles-ci leur conféraient un sentiment de sécurité relative.⁴¹

L'occupation des villes du duché d'Athènes en 1311 fut effectuée par des contingents militaires opérant séparément. Leurs chefs respectifs, qui représentaient la Compagnie sur le plan local, conduisirent des pourparlers avec les habitants en vue de leur reddition, comme à Livadia.⁴² Aussitôt après la conquête ils prirent possession des biens immobiliers restés sans propriétaires, soit ceux du domaine ducal, des Francs tués et de ceux qui avaient pris la fuite, d'ailleurs relativement nombreux. En effet, les rangs des feudataires du duché avaient été décimés à la bataille d'Halmyros.⁴³ A l'exception de Roger Deslaur, on ne connaît point de chevaliers francs continuant à résider en territoire catalan après 1311,⁴⁴ bien que Bonifacio da Verona, en excellents rapports avec la Compagnie, ait conservé son fief d'Égine et de Salami-ne dans les années suivantes, du moins jusqu'à l'occupation de cette dernière île par Byzance.⁴⁵ Quant aux colons francs non-nobles, pris de panique à l'approche de la Compagnie, ils abandonnèrent leurs demeures pour se réfugier ailleurs, en particulier à Négrepont.⁴⁶ La Compagnie s'empara également de certains biens ecclésiastiques.⁴⁷

39. Les vestiges sur le terrain et les sources écrites ne permettent pas de déterminer l'existence d'acropoles fortifiées dans toutes les villes du duché d'Athènes au moment de la conquête catalane. Sur celle de Salona, cf. BON, « Forteresses médiévales », p. 167-186 ; sur celle de Livadia, cf. infra, p. 87 et note 50. Au sujet de celles du Péloponnèse franc, cf. A. BON, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 213), Paris, 1969, p. 601-676, 680-684, *passim* ; BOURAS, « City and Village », p. 617-622.

40. Sur le siège de ce dernier en 1311, cf. supra, p. 79.

41. Sur l'ensemble du sujet, cf. JACOBY, « Les états latins », p. 19-20.

42. Cf. infra, note 49, p. 87.

43. MUNTANER, chap. 240, p. 882-883, exagère toutefois à ce propos : cf. JACOBY, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 230, núm 77.

44. Sur ses possessions, cf. infra, p. 88 et 91.

45. Cf. JACOBY, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 240, 244. Égine passa aux mains d'Alfonso Fadrique, marié à Marulla, fille de Bonifacio, après la mort de celui-ci en 1317 ou 1318 ; pour cette date, cf. LOENERTZ, *Les Ghisi*, p. 139. L'île était détenue par Alfonso Fadrique en 1325 : cf. JACOBY, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 253.

46. Sans doute avec quelque exagération le pape Clément V affirme en janvier 1313 que tous les Latins du duché (*cuncti fideles latini*) avaient pris la fuite et s'étaient réfugiés en Eubée : DOC, n° LX, p. 75. En 1311 Domenico Tibertino perd le privilège de citoyenneté vénitienne qui lui avait été octroyé quand il fuit Thèbes pour se réfugier à Négrepont : DOC, n° CLXXVI, p. 227-228.

47. Selon le pape Clément V : DOC, n° LXIV, p. 80-81.

Au début du XIIIe siècle les conquérants francs du duché d'Athènes et du Péloponnèse avaient expulsé des Grecs des acropoles urbaines pour s'y installer.⁴⁸ La Compagnie catalane usa du même procédé, ainsi qu'il ressort des privilèges octroyés à certains Grecs de Livadia en 1311.⁴⁹ Ces Grecs, qui avaient spontanément négocié la reddition de la ville, étaient vraisemblablement des archontes, membres de l'élite urbaine habitant l'acropole de Livadia (*in dicti castris fortificio*).⁵⁰ Leur intégration au sein du groupe des Francs ou Latins (*in Francorum numero aggregati*) implique qu'ils ne souffriraient pas du sort d'autres Grecs expulsés de cette région urbaine. La plupart des Grecs libres habitant hors des acropoles ne furent probablement pas touchés par une telle mesure. Ils conservèrent leurs biens immobiliers urbains et ruraux, ainsi que leurs paysans, bien que certains d'entre eux subirent des expropriations.⁵¹

Il faut croire que chaque unité militaire, présidée par un comité comprenant ses chefs assistés d'un personnel administratif, s'occupa des biens immobiliers situés dans la ville où elle s'était établie et de ceux de la région avoisinante. Selon Ramon Muntaner, les conquérants auraient partagé entre eux *toutes* les villes et *tous* les châteaux, chacun obtenant une part selon son rang, ce qui suggère une répartition systématique de tous les biens selon la hiérarchie au sein des contingents militaires.⁵² Cette affirmation est en partie inexacte. Le maintien d'Égine et de Salamine aux mains de Bonifacio da Verona après 1311 l'indique déjà.⁵³ Un acte de 1329 révèle d'ailleurs un mode d'acquisition autre que par répartition pure et simple. Ramon Arnau réclamait alors la restitution d'une ferme qui avait été confisquée par Alfonso Fadrique, en s'appuyant sur le fait que sa famille l'avait obtenue par ses propres mérites et que cette acquisition avait été confirmée ensuite par un acte officiel (*suis meritis sibi dederat cum privilegio inde facto*).⁵⁴ La formule *suis meritis* ne pouvait en aucun cas s'appliquer à un achat ou à un hérita-

48. Les Génois agirent de même dans la ville de Chio après l'avoir conquise en 1346, bien qu'en accord avec la noblesse grecque de l'île : cf. Michel BALARD, *La Romanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 235), Rome, 1978, I, p. 215-221 ; JACOBY, « Les états latins », p. 19.

49. Ces privilèges sont mentionnés dans un acte de 1362 : DOC, n° CCLXVIII, p. 352-353, date rectifiée par LOENERTZ, « Athènes et Néopatras », p. 291, 296-298. Seul le sceau de la Compagnie était attaché aux chartes délivrées à ces Grecs, ce qui permet de dater ces dernières en 1311 : JACOBY, « Compagnie catalane », p. 88-89.

50. A noter que la forteresse était située à l'intérieur du *castrum* qui, dans ce contexte, signifie la ville fortifiée ; il y a donc lieu de corriger mon interprétation de ce terme in JACOBY, « Compagnie catalane », p. 88. Sur les vestiges archéo-logiques à Livadia, cf. BON, « Forteresses médiévales », p. 192-206, qui attribue aux Catalans la fortification de l'acropole de Livadia : *ibid.*, p. 193 et 206. Celle-ci l'était déjà en 1311, au moment de la conquête catalane : le témoignage du document mentionné ci-dessus est catégorique à ce propos. Au sujet des archontes, cf. *infra*, p. 96-97.

51. Biens d'Esteve de Mastrotheodoro, habitant de Thèbes mort en 1366 : DOC, n° CCLXXIV, p. 358-359. Selon SETTON, « Catalan Society », p. 243, les Grecs ne pouvaient pas posséder des biens immobiliers, à moins d'un privilège spécial à cet effet. Cette affirmation est sans fondement. Seules l'acquisition de tels biens et l'aliénation en faveur de certaines catégories d'individus ou d'institutions ecclésiastiques étaient interdites : cf. *infra*, p. 93.

52. MUNTANER, chap. 240, p. 882-883.

53. Cf. *supra*, p. 86. D'autres éléments examinés plus loin le confirment.

54. DOC, n° CXLVI, p. 177 ; rubrique erronée de Rubió i Lluch.

ge ; en revanche, elle convenait fort bien à la saisie de force au moment de la conquête. La suite de la phrase implique que cette saisie avait été confirmée postérieurement par une autorité quelconque, et que le bénéficiaire avait obtenu des droits inaliénables sur le bien en vertu du droit de conquête.⁵⁵ Cette interprétation est confirmée par l'accord conclu entre la Compagnie et Guy Dauphin en 1314. Une des clauses de cet accord, qui prévoyait la coopération des deux parties à la conquête du royaume de Thessalonique, stipulait que les membres de la Compagnie qui y participeraient personnellement auraient droit à leur part selon la coutume en vigueur dans les autres conquêtes effectuées par des Latins.⁵⁶ L'allusion à la conquête du duché d'Athènes, trois années plus tôt, est évidente. On excluait aussi d'emblée d'autres modalités de répartition du butin.

Il existe encore un autre élément contredisant l'affirmation de Muntaner, mentionnée plus haut, au sujet de la répartition des biens immobiliers. Une partie de ceux-ci ne furent pas partagés entre les conquérants en 1311 et restèrent propriété collective de la Compagnie. Le fief de Salona, compris dans ce domaine, fut octroyé à Roger Deslaur peu après son élection comme chef de la Compagnie. Avant la bataille d'Halmyros ce fief avait été aux mains de Thomas III d'Autremencourt, dont Deslaur épousa la veuve.⁵⁷ L'accord de 1314 entre Guy Dauphin et la Compagnie révèle que celle-ci continuait à détenir le château de Saint-Omer (*nostrum castrum*) et ses dépendances, maintenus dans son domaine collectif. Fait encore plus surprenant, la Compagnie octroya ces biens à Guy Dauphin en toute propriété sans intervention ou approbation de Frédéric II de Sicile, malgré la reconnaissance de l'autorité royale deux années plus tôt.⁵⁸ Il semble donc que, surtout pour des raisons militaires, la Compagnie s'était réservée certains châteaux situés à des endroits stratégiques. Alfonso Fadrique, arrivé en Grèce en 1317, prit possession au nom du roi du domaine collectif de la Compagnie, qui dès lors constitua le domaine ducal. En 1318 ou peu après le fief de Salona était entre ses mains, probablement après avoir été incorporé temporairement au domaine ducal suite à la mort sans héritiers de Roger Deslaur. Les conditions étaient différentes dans le duché de Néopatras, conquis en 1318 ou 1319 sous la direction d'Alfonso Fadrique au nom de Frédéric II de Sicile. Dans ce territoire, les châteaux et les terres qui en dépendaient passèrent directement aux mains du roi. Entre 1318 ou 1319 et 1325 celui-ci inféoda Lidoriki et

55. Notons l'existence de fiefs de conquête à l'époque franque.

56. DOC, n° LXX, p. 88-89 : *quod illi homines dicti nostri exercitus qui personaliter interfuerint equitando seu peditando [...] habeant et consequantur partes suas, secundum quod in aliis conquestis per fideles et catholicos Christianos factis est fieri consuetum*. Cf. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 90-91.

57. MUNTANER, chap. 240, p. 882-883. Il s'agit bien du fief et non seulement de la ville, ainsi qu'il ressort de documents postérieurs : cf. supra, note 20.

58. DOC, n° LXXI, p. 89 : *quae data et assignata non sunt alicui de exercitu nostro*. Cf. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 90-93. L'utilisation d'un contre-sceau royal, en plus de celui de la Compagnie, traduit uniquement la reconnaissance de l'autorité du roi de Sicile : cf. ibid., p. 91.

Zitouni à Alfonso Fadrique, mais refusa de lui céder la ville de Néopatras, qui fut maintenue dans le domaine ducal.⁵⁹

La répartition des biens, tant au niveau des institutions centrales de la Compagnie que sur le plan local, nécessita le recours aux registres cadastraux établis pendant la période franque. Ceux-ci devaient être semblables à ceux de la Morée franque, soit un registre des fiefs en français, ainsi que d'autres registres cadastraux concernant les biens non-féodaux. Certains de ces derniers ainsi que divers documents étaient vraisemblablement rédigés en grec, comme en Morée franque. Quoiqu'il en soit, la consultation de ces registres n'était guère possible sans l'assistance d'officiers au courant du régime fiscal et des pratiques administratives de l'époque franque.⁶⁰ À défaut de disposer de fonctionnaires francs, au cas où ceux-ci auraient tous fui, on pouvait avoir recours aux Grecs restés sur place ayant servi dans l'administration franque.⁶¹ On trouve des fonctionnaires grecs de haut rang dans les dernières décennies des duchés catalans, tels que Dimitri Rendi et Nicholas Macri, chanceliers successifs de la municipalité d'Athènes, ou les castellans de Salona Dimitri et Mitro.⁶² Il y en avait certainement de rang plus modeste à l'époque suivant immédiatement la conquête. Seule la carence des sources peut expliquer l'absence de témoignages à leur propos.

La répartition des biens nécessita une mise à jour des anciens registres cadastraux ou la rédaction de nouveaux registres. Ce travail fut achevé rapidement. Quand la Compagnie reconnut l'autorité de Frédéric II de Sicile en 1312, celui-ci garantit la possession des biens que les membres de la Compagnie avaient acquis.⁶³ En revanche, on ne trouve aucune clause semblable concernant les biens collectifs de la Compagnie qui, on l'a vu, dès 1317 constitueront le domaine ducal dans le duché d'Athènes. L'enregistrement put être mené à bien grâce à l'apport de notaires et d'autres individus ayant une formation juridique et une expérience solide sur le plan administratif, dont la présence au sein de la Compagnie est dûment attestée avant la conquête de 1311.⁶⁴ Sans l'apport de ce personnel la constitution de chancelleries locales, la répartition et la confirmation des biens aux membres de la Compagnie, la formulation de nouvelles lois et l'émission de documents n'auraient guère été possibles. Notons en passant que les chancelleries municipales, tout

59. Cf. supra, note 20.

60. David JACOBY, « From Byzantium to Latin Romania : Continuity and Change », *Mediterranean Historical Review*, n° 4, 1989, p. 10-15 (= ARBEL, HAMILTON and JACOBY, *Latins and Greeks*), reproduit in David JACOBY, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot, 2001, n° VII.

61. Sur leur présence en Morée, cf. *ibid.*, p. 12-15.

62. Au sujet des premiers, cf. SETTON, *Catalan Domination*, p. 161, 166-169, 178-179, 218-219 ; au sujet des autres, *ibid.*, p. 114, 253-254.

63. DOC, n° LIII, p. 68 : le roi s'engage à maintenir *quemlibet [...] in statu, officio seu beneficio in quibus nunc sunt, non minuendo de eodem exercitu de hiis que usque ad presentem diem acquisiverunt* [au lieu de *acquisiverit*], *tenent et possident in ducatu Athenarum* ; datation de cet acte *ibid.*, p. 67, note 1. Cf. également JACOBY, « Compagnie catalane », p. 90-92.

64. Cf. supra, p. 83.

comme celle de la Compagnie, utilisaient le sceau de St. Georges, ce qui illustre bien le double phénomène de décentralisation et de continuité dont il a déjà été question.⁶⁵ L'usage du catalan en tant que langue de chancellerie constitue un autre aspect du phénomène de continuité.⁶⁶

La structure hiérarchique verticale des rapports dans les contingents militaires et la cohésion existant dans le cadre compact de l'armée avant 1311, exprimée dans la participation directe aux assemblées générales, ne pouvaient plus être maintenues par la suite. Elles firent place à des rapports horizontaux à l'intérieur des groupements urbains et à la création d'institutions locales à base territoriale dans les villes maintenues dans le domaine collectif de la Compagnie. Les conquérants, pour la plupart d'origine citadine et bourgeoise, nous l'avons vu, étaient porteurs d'une tradition municipale. Celle-ci se traduit par la création de communes urbaines autonomes, appelées *universitates*, dans les villes du duché d'Athènes maintenues dans le domaine collectif de la Compagnie et incorporées, sans doute en 1317, dans le domaine ducal. Bien que le terme *universitates* ne soit pas attesté dans l'état catalan de Grèce avant 1354, il ne peut faire de doute que la mise en place des institutions municipales fut rapide. En effet, elle se manifeste dès 1311 à Livadia, où les *principales civitatis* agirent au nom de la communauté locale des conquérants et délivrèrent des privilèges à certains Grecs habitant l'acropole.⁶⁷ On peut en conclure que les *universitates* du duché d'Athènes furent établies avant la reconnaissance du pouvoir royal en 1312. Les membres de la Compagnie qui s'établirent dans le duché de Néopatras suite à la conquête de celui-ci en 1318 ou 1319 en constituèrent également dans les villes de Néopatras et de Siderokastron, elles aussi maintenues dans le domaine ducal. Les chefs militaires de la Compagnie contribuèrent sans nul doute de manière décisive à la création des nouvelles institutions politiques, militaires, judiciaires et administratives de leurs villes respectives, et figuraient certainement parmi les *principales civitatis* qui les dirigeaient.⁶⁸ Les communes manifestèrent une vitalité surprenante et occupèrent une place déterminante dans la vie politique des duchés catalans tout au long de leur existence.⁶⁹

La mise en place des institutions municipales souligne la différence majeure entre le rôle dévolu aux villes respectivement à l'époque franque et à l'époque catalane. Dans le cadre du régime féodal franc, ni les colons francs d'origine bourgeoise, ni les Grecs habitant les villes ne participaient à la vie politique du duché d'Athènes, à moins d'être intégrés à titre individuel dans la classe des chevaliers francs et dans les cours seigneuriales.⁷⁰ Quant aux villes, elles

65. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 100-102.

66. Sur cet usage, cf. SETTON, « Catalan Society », p. 250-252, 255.

67. Cf. supra, p. 87.

68. Cf. supra, p. 87.

69. Cf. LOENERTZ, « Athènes et Néopatras », p. 260-270.

70. David JACOBY, « The Encounter of Two Societies : Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade », *American Historical Review*, n° 78 (1973), p. 873-906, reproduit in idem, *Recherches sur la Méditerranée orientale*, n° II ; idem, « Les états latins », p. 23-26 ; idem, « Social Evolution in Latin Greece », in Kenneth M. SETTON (ed.), *A History of the Crusades*, Madison, Wisconsin, 1969-1989, VI, p. 198-200.

étaient toutes administrées par les officiers du duc.⁷¹ Il en était de même dans les villes de l'état catalan inféodées à des vassaux des rois de Sicile, dans lesquelles on ne trouve pas d'institutions municipales. Tel était le cas de Salona, accordée avec son territoire à Roger Deslaur en 1311 et appartenant au fief des Fadrique à partir de 1318 ou peu après.⁷² En revanche, les villes non-inféodées restées dans le domaine ducal avaient leurs propres communes, tout en étant administrées par des officiers ducaux.⁷³ Alors que les sièges du pouvoir et les centres administratifs étaient situés dans les châteaux des seigneurs francs à l'époque franque et ceux des seigneurs catalans après 1311, ils se trouvaient dans les villes restées sous l'autorité directe des rois. L'évolution fut différente dans les villes de la Thessalie méridionale à régime byzantin. Des archontes grecs habitant les villes y participaient à l'exercice du pouvoir et y jouaient un rôle important dans la vie politique avant la conquête catalane de 1318 ou 1319.⁷⁴ Celle-ci mit fin à leur rôle dans ce domaine.

A la suite de la décentralisation du pouvoir au sein de la Compagnie, les affaires de celle-ci furent gérées par les représentants des communes réunis au sein d'un conseil central. C'est bien cette institution qui décida en 1312 de dépêcher son chef, Roger Deslaur, auprès de Frédéric II de Sicile et, après délibération, approuva les conditions auxquelles la Compagnie se soumettait à l'autorité du roi.⁷⁵ En outre, elle édicta des lois et détint des biens collectifs, octroya des privilèges aux Grecs autochtones et les approuva.⁷⁶ La reconnaissance des droits, biens et fonctions aux mains de la Compagnie et de ses membres par Frédéric II de Sicile, en 1312, impliquait également celle de leurs institutions à deux niveaux, les communes et le conseil central.⁷⁷ La Compagnie maintint donc son existence en tant que corps autonome doté d'une personnalité juridique après la reconnaissance du pouvoir royal en 1312. Elle possédait sa propre chancellerie qui, comme avant 1311, utilisait le sceau de St. Georges et conservait les textes législatifs adoptés en 1311-1312.⁷⁸ Ces textes, appelés *capitula* en latin, étaient rédigés en catalan, comme le révèle un acte de 1367. Leur validité était reconnue par les rois de Sicile, qui juraient de les respecter.⁷⁹

71. C'est ce qu'on peut déduire du régime en vigueur en Morée franque, où les officiers du prince en étaient chargés, comme à Chiarenza et Androusa : cf. BON, *La Morée franque*, p. 322, 411.

72. Cf. supra, note 20.

73. Sur ceux-ci, cf. LOENERTZ, « Athènes et Néopatras », p. 253-257 ; SETTON, « Catalan Society », p. 275-278.

74. Paul MAGDALINO, « Between Romaniae : Thessaly and Epirus in the Later Middle Ages », *Mediterranean Historical Review*, n° 4 (1989), p. 91-100, reproduit in ARBEL, HAMILTON and JACOBY, *Latins and Greeks* ; JACOBY, « Catalans, Turcs et Vénitiens », p. 235-238.

75. DOC, n° LIII, p. 67-69.

76. Pour les détails, cf. infra.

77. Cf. supra, note 63.

78. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 87-88, 99-102. On en trouvera plusieurs exemples plus loin.

79. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 87- 92, 101. Pour le serment du roi, cf. infra, note 94. Pour l'acte de 1367, cf. infra, p. 93.

L'existence du conseil central de la Compagnie est attestée à de nombreuses occasions. Les ducs annonçaient la nomination des gouverneurs aux syndics des municipalités, qui en tant que corps collectif représentaient la Compagnie. A leur arrivée en Grèce, leurs officiers juraient devant l'assemblée des syndics de remplir fidèlement leur fonction.⁸⁰ Bien que cette procédure soit attestée uniquement par un acte de Frédéric III expédié en 1375, il ne peut faire de doute qu'elle était de rigueur dès 1312. Les syndics de la Compagnie figurèrent aux côtés du gouverneur ducal comme garants des traités conclus avec Venise en 1319, 1321 et 1331.⁸¹ Certes, à partir de 1316 l'intervention royale restreignit les prérogatives de la Compagnie. La politique étrangère n'était plus de son ressort, le chancelier et les officiers chargés de l'administration centrale et du domaine ducal, y compris les villes, étaient nommés par le roi, et celui-ci se réservait également l'octroi de privilèges aux Grecs.⁸² N'empêche qu'aux époques de crise politique, le conseil central agissait à nouveau de manière indépendante, comme en 1355 quand il pria Frédéric III de Sicile de remplacer Ramón Bernardi, gouverneur des duchés.⁸³ En 1359 Pierre III d'Aragon demandait au conseil central de la Compagnie de lui envoyer des archers turcs.⁸⁴

Les membres de la Compagnie, leurs descendants et les Latins qui se joignaient à eux étaient considérés comme Francs, terme qui désignait les Latins de condition libre reconnaissant l'autorité de l'Eglise romaine, par opposition aux Grecs orthodoxes.⁸⁵ Les hommes latins constituaient une armée permanente, chargée de maintenir l'hégémonie acquise par la conquête face aux ennemis de l'extérieur et à la population grecque autochtone. Il est significatif à cet égard qu'au moment de sa mort à Thèbes en 1336 Antic Sabater possédait des armes, dont des épées et une arbalète, des cuirasses et d'autres armures, ainsi que deux chevaux, bien qu'il ait été notaire de profession. Il détenait également quinze unités d'exploitation paysannes réparties dans quatre localités rurales et, en outre, des animaux de labour et de transport, notamment deux paires de boeufs et deux ânes. De ses biens ruraux il tirait des revenus en froment, orge et vin, ces produits étant entreposés dans sa demeure urbaine et dans une des localités rurales.

80. DOC, n° CCCLI, p. 437-438 : *prestito prius simili juramento per eundem nobilem in manibus sindicorum per universitates civitatum, terrarum et locorum ipsorum ducatum propterea ordinandum*.

81. DOC, n° CIX, p. 133-134, acte de 1319 : *consiliiarii sindicique Compagne pro se et tota Compagna* ; DOC, n° CXVI, p. 143 ; n° CLIV, p. 199. En 1321 Lodovico Morosini, baile de Venise à Négrepont, exigea en outre que *usque quinquaginta de melioribus Compagne* jurent de préserver le traité.

82. JACOBY, « Compagnie catalane », p. 98 et notes 94, 99, 101, et cf. supra, p. 91. La commune avait cependant le droit de proposer au roi un candidat à la fonction de castellan, ainsi qu'il ressort d'un acte de 1374 relatif à Livadia : DOC, n° CCCXLIII, p. 431.

83. DOC, n° CCXXV, p. 300-301 : réponse du roi à la demande soumise *pro parte universitatum eorundem ducatum*. En revanche, la nomination de Mateu de Moncada au poste de vicaire général des duchés est réclamée en 1363 par Thèbes et d'autres municipalités, mais pas toutes, *per certas universitates* : DOC, n° CCLIII, p. 336-337.

84. DOC, n° CCXXXVII, p. 313 : *sindicis et consilio proborum hominum universitatum ducatum*.

85. JACOBY, « Les états latins », p. 23.

Les revenus en espèces obtenus des paysans et de la vente de produits ne sont évidemment pas mentionnés dans l'inventaire de ses biens.⁸⁶

Celui-ci illustre fort bien le rapport étroit entre service militaire et biens immobiliers. En effet, la terre constituait la base économique principale de la puissance politique et militaire des conquérants et, par conséquent, elle devait être préservée entre leurs mains. Dès 1311 ou 1312, en tout cas avant la reconnaissance de l'autorité de Frédéric II de Sicile, la Compagnie adopta une législation restrictive concernant les biens immobiliers, dont le texte catalan a été préservé in extenso, mais avec des erreurs de copie, dans un acte rédigé à Messine en 1367 par un notaire de la chancellerie royale.⁸⁷ La Compagnie interdisait l'acquisition de ces biens par achat, donation, héritage ou à titre de censive à ceux qui n'appartenaient pas à la classe des conquérants. Seules les maisons d'habitation payant un cens échappaient à cette règle. La loi visait les membres de divers groupes sociaux :⁸⁸ les ecclésiastiques et leurs vilains, pour des raisons spécifiées dans des actes de 1367 et 1380 mentionnés plus loin ; les Grecs ayant obtenu le statut de Francs ;⁸⁹ les paysans grevés de corvée ;⁹⁰ enfin, les chevaliers alleutiers.⁹¹

La législation restrictive de la Compagnie concernant les biens immobiliers resta en vigueur tout au long de l'existence des duchés catalans. Les dérogations accordées par les rois de Sicile le confirment. En 1362 Frédéric III de Sicile permit au Grec Dimitri Rendi, habitant d'Athènes, d'acquérir et d'aliéner des biens immobiliers, ce qui lui était interdit bien qu'il eut obtenu auparavant le statut de Franc.⁹² En 1380 Pierre III d'Aragon accorda le même droit à Zoé de Megara, maîtresse grecque de Romeu de Bellarbre, castellan catalan d'Athènes, dont elle avait eu plusieurs enfants. Il souligna toutefois que ce privilège était contraire à certaines lois promulguées

86. Cf. supra, note 37, pour celui-ci.

87. DOC, n° CCXCIV, p. 382. Le notaire ne semble pas avoir compris le texte. Je tiens à remercier Maria Teresa Ferrer pour son aide dans la lecture de celui-ci. Divers problèmes restent toutefois en suspens, puisque le texte concerne seulement cinq groupes sociaux et ne semble pas couvrir l'ensemble de la population grecque : cf. note suivante.

88. La ponctuation erronée du passage qui les concerne dans l'édition de RUBIÓ I LLUCH rend l'identification des groupes encore plus difficile. Je propose la lecture suivante : *negun clergue, ni villans lurs, ni Grec afranquit, ni paysan qui engaremeno vel cavalers olers.*

89. Cette interprétation est confirmée par deux actes cités plus loin. Il ne s'agit en aucun cas de Grecs de condition servile ayant été affranchis, sur lesquels cf. infra, p. 98-99.

90. Le terme *engaremeno* dérive du grec *angareia*, latin *angaria*, corvée de caractère public à Byzance, maintenue en tant que telle dans les territoires vénitiens de Coron et Modon, dans le sud-ouest du Péloponnèse, mais privatisée dans l'ensemble de la Romanie latine : cf. David JACOBY, « The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261) : the Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance », *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, n° 43 (1993), p. 176-177 ; en outre, Jean LONGNON - Peter TOPPING, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris - La Haye, 1969, p. 271-272, s. v. *servicium personale*.

91. Il s'agit manifestement d'empêcher que des biens grevés de service militaire ne deviennent des alleux, mais il n'est pas clair qui sont les chevaliers alleutiers.

92. DOC, n° CCLXIX, p. 353-354, date rectifiée par LOENERTZ : cf. supra, note 49.

par la Compagnie.⁹³ En 1367 Frédéric III de Sicile s'appuya sur le statut mentionné ci-dessus pour destituer le curé de la cathédrale de Thèbes des biens ruraux dont il avait hérité dans la région avoisinante. Comme le curé était une personne ecclésiastique, il n'y avait pas droit et, par conséquent, ces biens étaient dévolus au fisc.⁹⁴ Cette législation est à nouveau attestée en 1380 et avait apparemment été réaffirmée à Athènes à une date inconnue, ainsi qu'il ressort d'une pétition visant à la supprimer, adressée par les habitants de cette ville au roi Pierre IV d'Aragon. Le roi refusa toutefois l'aliénation de biens immobiliers en faveur des ecclésiastiques en invoquant le petit nombre de Latins présents dans les duchés catalans, le fait que les gens d'église n'étaient pas des hommes d'armes pouvant assurer la défense de ces territoires, et le besoin de préserver les biens fonciers affectés à cette tâche. D'ailleurs, une fois transférés aux ecclésiastiques, ces biens échapperaient à la juridiction royale.⁹⁵

Le poids de l'élément urbain catalan, en particulier parmi les dirigeants, détermina le régime de droit que la Compagnie appliqua, tant avant 1311 qu'après son installation dans le duché d'Athènes. La nature de ce droit, qui se substitua au droit franc de l'époque précédente,⁹⁶ ressort de l'accord de 1312 entre Frédéric II de Sicile et la Compagnie. Celle-ci reconnût Manfred, fils du roi, comme duc d'Athènes, et ses membres s'engagèrent à lui obéir et à le défendre conformément aux lois d'Aragon et aux usages de Barcelone, tels qu'ils étaient observés par la Compagnie, *secundum foros Aragonie vel consuetudines Barchinonie in hoc eidem universitati electione servata*. De son côté, le roi observerait les mêmes lois.⁹⁷ En 1380 Pierre IV d'Aragon mentionne les *estatus, constitucions e Usatges e Costumes de Barchinona* en vigueur à Athènes,⁹⁸ tandis que dans une lettre de la même année adressée à Luis Fadrique, seigneur de Salona, ainsi qu'aux habitants de cette ville, de Thèbes et de Livadia, il se réfère à la juridiction dans les duchés *juxta usaticos Barchinone et constituciones Cathalonie*.⁹⁹ D'une part, il s'agit des *Usatici* de Barcelone, à l'origine le droit en vigueur dans le comté de ce nom et étendu à l'ensemble de la Catalogne au cours du XIIIe siècle ;¹⁰⁰ en outre, du droit consigné dans le recueil connu sous le nom

93. DOC, n° CCCXCI, p. 476.

94. DOC, n° CCXCIV, p. 382-383 : *contra iusticiam et tenorem capitulorum editorum inter felicem societatem Francorum ducatum eorundem et iuratorum per nostram excellenciam*. Le roi avait donc juré de respecter la législation de la Compagnie.

95. DOC, n° CCCXCI, p. 476-477 : *car les gents eclesiastiques no son gents d armes ne son de jurisdicció del senyor rey*. Le texte du statut invoqué, rédigé en catalan, diffère de celui qui avait été cité en 1367, puisqu'il traite uniquement des ecclésiastiques. Le texte catalan du décret interdisant l'aliénation est cité en partie.

96. Sur celui-ci, cf. David JACOBY, *La féodalité en Grèce médiévale. Les « Assises de Romaine » : sources, application et diffusion*, Paris - La Haye, 1971, p. 19-91, 309-311.

97. DOC, n° LIII, p. 68.

98. DOC, n° CCCXCI, p. 478.

99. DOC, n° CCCXCII, p. 481-482.

100. Guillermo Maria de BROCA, *Historia del derecho de Cataluña, especialmente del civil*, Barcelona, 1918, I, p. 127-141, 179-181, 191.

de *Recognoverunt proceres*, appliqué dans la ville de Barcelone en vertu du privilège octroyé par Pierre III d'Aragon à celle-ci en 1284.¹⁰¹ Fait significatif, en 1362 Frédéric III de Sicile citait une partie du chapitre XXIV de ce recueil en rapport avec le régime de droit des duchés catalans, *ritu, more et observancia ac capitulis civitatis Barquinonie diu obtentis et observatis*.¹⁰² L'application du droit de Barcelone dans l'état catalan de Grèce n'est guère surprenante, compte tenu de la composition sociale de la Compagnie au moment de la conquête et de la constitution de municipalités peu après. Il ne peut donc faire de doute que ce droit était en vigueur dès cette époque. Au droit importé de Catalogne et de Barcelone par les membres de la Compagnie s'ajoutèrent des lois postérieures. Il a déjà été question à plusieurs reprises de la législation promulguée par la Compagnie elle-même en 1311-1312 dans divers domaines. Une loi adoptée aux *cortes* de Barcelone de 1311, soit l'année de la conquête du duché d'Athènes, limitait la fonction d'officiers chargés de la justice à une période de trois années.¹⁰³ Des actes de 1372 et 1373 émanant de Frédéric III de Sicile se réfèrent à cette règle comme étant comprise parmi les *capitula* des duchés, sans faire explicitement mention de la Compagnie.¹⁰⁴ On ne peut donc pas établir si elle avait été adoptée par celle-ci ou avait été introduite dans les duchés par les rois de Sicile. Enfin, signalons la législation des ducs d'Athènes et Néopatras, à laquelle fait allusion Pierre III d'Aragon en 1381.¹⁰⁵

Dans le duché d'Athènes les conquérants se trouvèrent en 1311 face à une population grecque orthodoxe. Sous la domination franque, l'identité religieuse constituait le critère fondamental déterminant la condition sociale. Les Latins appartenant à l'Église romaine étaient des *Franchi*, libres par définition, tandis que les Grecs étaient considérés en bloc comme de condition inférieure.¹⁰⁶ La Compagnie adopta d'emblée cette stratification sociale rigide et l'appliqua de manière encore plus stricte qu'à l'époque franque. En effet, sous la domination franque antérieure à 1311 la structure stratifiée de la société, divisée entre nobles et non-nobles, avait permis à la classe des chevaliers, appuyée sur sa force militaire et imbue de sa supériorité sociale, de préserver sa suprématie acquise par la conquête tout en intégrant en son sein un certain nombre de Latins non-nobles et de Grecs libres.¹⁰⁷ En revanche, les membres de la Compagnie étaient issus de la classe des *burgenses*. Ni leur habitat, ni leur mode de vie ou leurs activités économiques dans le milieu urbain ne les séparaient des citoyens grecs, bien plus nombreux. La présence côte à côte des Latins et de la population autochtone et leurs rapports quotidiens sur

101. Ibid., p. 300-306.

102. DOC, n° CCLVII, p. 351-352 et 352, note 1. Pour la datation de cet acte, cf. supra, note 49. En 1381 Pierre III d'Aragon confirme l'application du droit de Barcelone à Livadia : DOC, n° CDLXXVIII, p. 539.

103. DOC, n° CCCXXXIII, p. 420 : *secundum mores civitatis Barchinonie*, référence de Frédéric III de Sicile en 1372 au sujet d'une nomination au poste de *veguer* d'Athènes. Cf. aussi SETTON, *Catalan Domination*, p. 82.

104. DOC, n° CCCXXXIX, pp. 427-428 ; n° CCCXLIII, p. 431.

105. DOC, n° CDLXXVIII, p. 539 : *et etiam capitulis editis et indultis vobis per predecessores nostros duces dictorum ducatum*.

106. JACOBY, « Les états latins », p. 23.

107. Cf. supra, p. 90.

le plan social et économique risquaient d'affaiblir à la longue la distinction entre eux et de saper la domination de la Compagnie. Afin de parer à ce danger, celle-ci imposa peu après la conquête une véritable ségrégation sociale institutionnalisée, basée sur le critère religieux, visant à assurer la continuité du clivage social entre conquérants et Grecs. Les transfuges latins à l'orthodoxie et grecs à la foi romaine, apparemment peu nombreux, ne portèrent pas atteinte à ce principe.¹⁰⁸ Certains Grecs des duchés catalans adhérèrent à l'Église catholique par opportunisme, afin d'obtenir les avantages dont bénéficiaient les Latins. Leur retour à la foi orthodoxe entraînait la confiscation de leurs biens par le fisc.¹⁰⁹

La politique de ségrégation est reflétée par une législation restrictive dans divers domaines. Celle qui défendait aux Grecs l'acquisition de biens immobiliers a été examinée plus haut. En outre, la Compagnie interdit strictement les mariages de femmes latines à des Grecs, *même* si ceux-ci avaient adopté la foi romaine. On a vu qu'en 1311 les habitants de Livadia ayant remis leur ville à la Compagnie avaient été intégrés dans la classe des conquérants (*in Francorum numero*), et ce privilège incluait également leurs descendants. Toutefois, il est hautement significatif que cette intégration n'était pas complète, puisque le mariage avec des femmes catholiques leur était interdit. Cette règle était encore en vigueur en 1362. Frédéric III de Sicile autorisa alors deux Grecs, Nicholachi de Mauro-Nichola de Livadia et Dimitri Rendi d'Athènes, ainsi que leurs descendants mâles, à épouser des femmes latines, à condition que chaque époux maintiendrait sa propre foi. Il souligna toutefois le caractère exceptionnel de cette concession, en ajoutant qu'elle était contraire aux lois promulguées par la Compagnie.¹¹⁰ En revanche, les mariages mixtes entre Latins et femmes grecques étaient permis, parce qu'ils ne portaient pas atteinte à la suprématie des conquérants. En effet, la condition sociale de l'individu et ses biens fonciers se transmettaient par voie masculine. Ces mariages devaient être assez fréquents, à cause de la nette prépondérance de l'élément masculin parmi les immigrants, particulièrement marquée pendant les premières décennies après la conquête. On en connaît quelques exemples, surtout à l'échelon supérieur de la société catalane, dans le cadre duquel on trouve des alliances de caractère dynastique avec des Grecques étrangères de haut rang.¹¹¹

A l'époque franque la population grecque était partagée en deux groupes : les Grecs libres et les vilains de condition servile. Les Grecs libres étaient concentrés pour la plupart dans les villes.

108. Sur ces transfuges et les phénomènes de symbiose religieuse en Roumanie latine, cf. JACOBY, « Les états latins », p. 34 ; idem, « Social Evolution », p. 218-220.

109. Exemples de 1366 et 1367 : DOC, n° CCLXXIV, p. 358-359 ; n° CCXCII, p. 380-381.

110. DOC, n° CCLXVIII, p. 352-353, en faveur du Grec de Livadia : *non obstante quod in capitulis editis per dictam societatem Francorum inter alia contineatur quod de nulla de catholicis christianis detur in uxorem alicui Greco vel qui fuerit Grecus*. Même langage dans un autre acte de cette année en faveur de Rendi : DOC, n° CCLXIX, p. 353-354. Cf. également supra, note 49, au sujet de la datation de ces actes.

111. Exemples de tels mariages : SETTON, « Catalan Society », p. 248-249 ; cf. aussi JACOBY, « Les états latins », p. 33-34 et note 179.

On trouvait parmi eux des archontes, dont certains habitaient les acropoles. Il en était vraisemblablement ainsi à Livadia.¹¹² La Compagnie maintint la stratification sociale des Grecs héritée de l'époque franque, sauf dans un domaine.¹¹³ On a déjà constaté que certains Grecs avaient été intégrés dans la classe des feudataires francs.¹¹⁴ Ils perdirent toutefois le bénéfice de cette promotion sociale avec la disparition de la hiérarchie féodale franque au moment de la conquête. Seuls ceux qui obtinrent la condition de Francs des nouveaux maîtres du pays jouirent d'une condition privilégiée par rapport à l'ensemble de la population grecque.¹¹⁵ Entre autres cette condition leur permettait l'accès à de hautes fonctions dans l'administration de l'état catalan. C'est bien ce qui ressort du privilège octroyé en 1380 par Pierre IV d'Aragon à Dimitri Rendi, habitant d'Athènes. On a vu que les Grecs reconnus comme Francs restaient néanmoins soumis à diverses restrictions sur le plan juridique et dans le domaine économique, ainsi qu'à des paiements particuliers, dont Rendi fut exempté à titre exceptionnel.¹¹⁶

La paysannerie byzantine subit un nivellement social à la suite de la conquête franque du début du XIIIe siècle et, dans son ensemble, fut considérée comme appartenant à la classe des *villani*. La documentation concernant les vilains des duchés catalans est extrêmement limitée. Elle permet néanmoins de constater que la condition héréditaire de ces individus resta inchangée après 1311, malgré les bouleversements intervenus dans le domaine de la juridiction à la suite de la disparition du régime féodal franc, remplacé par celui de la Compagnie et par la féodalité introduite par les rois de Sicile. La condition du vilain en Grèce catalane s'apparentait à celle des vilains dans l'ensemble de la Romanie latine.¹¹⁷ En tant que bien du seigneur de la terre, il pouvait être cédé à autrui et légué au même titre que la terre ou d'autres biens,¹¹⁸ avec ou sans la tenure à laquelle il était attaché,¹¹⁹ sauf à l'Église et à certaines catégories d'individus, dont il a déjà été question.¹²⁰ Le vilain était soumis à divers paiements et services,¹²¹ imposés à l'unité fiscale pour laquelle il était responsable. Dans les documents des duchés catalans, celle-ci était dénommée *estacia*.¹²² Ce terme, dérivé du grec

112. Cf. supra, p. 87.

113. Le cadre restreint de cette étude exclut une analyse approfondie de la société grecque vivant dans les duchés catalans.

114. Cf. supra, p. 90.

115. Exemples cités supra, p. 87, 93, 96.

116. DOC, n° CCCXCI, p. 474-475.

117. Sur ceux-ci, cf. JACOBY, « Les états latins », p. 35-41 ; idem, « Social Evolution », p. 207-213.

118. Légation mentionnée en 1380 : DOC, n° CCCXCI, p. 476-477.

119. Cession avec la terre en 1381 et 1383 : DOC, n° CDLXXX, p. 541-542 ; n° DXLIII, p. 592-593.

120. Cf. supra, p. 93.

121. DOC, n° CCCXXXV, p. 422-423, de 1372 : *in certis servitutibus realibus et personalibus angariis tanquam eius villanus aut villicus*.

122. Exemples de 1366 et 1367 : DOC, n° CCLXXVIII, p. 362-363 ; n° CCXCIV, p. 385-386, et n° CCXCIV, p. 382. Dans ce dernier document, au lieu de *estaries* lire *estacies*, comme dans l'inventaire de 1336 publié par PÉREZ I CASTILLO,

stasis, était sans nul doute utilisé à l'époque franque sous la forme *stasia*, comme en Morée franque.¹²³

La liberté de mouvement du vilain, ainsi que sa capacité économique et juridique étaient limitées. La mobilité du vilain était admise, aussi longtemps qu'il s'acquittait de ses obligations envers son propre seigneur. Entre autres cette mobilité était nécessaire pour la culture de terres situées hors de son village ou de la seigneurie dans laquelle il résidait, en vertu de contrats de location ou de fermage.¹²⁴ Elle était toutefois restreinte aux duchés catalans, les seigneurs de vilains craignant la perte de leur main-d'oeuvre paysanne. En 1365 Roger de Lluria, gouverneur des duchés, protestait contre les agissements de Pietro Gradenigo, baile vénitien de Négrepont de 1362 à 1364, qui avait affranchi de nombreux vilains des territoires catalans ayant fui en Eubée.¹²⁵ Les récoltes de ces territoires devaient obligatoirement être vendues dans les duchés, afin d'assurer l'approvisionnement de ceux-ci. C'est bien ce que suggère le traité conclu en 1331 entre les Catalans et Venise. Une de ses clauses autorisait les paysans d'Eubée cultivant le blé sous contrat dans les territoires catalans à emporter les récoltes dans leur île, une fois la taxe coutumière acquittée, malgré certains édits de la Compagnie.¹²⁶ Il était interdit au vilain d'acquérir et d'aliéner des biens immobiliers,¹²⁷ mais il testait vraisemblablement au sujet de ceux-ci. En revanche, son témoignage dans d'autres affaires n'était pas admis, ainsi qu'il ressort d'une sentence au sujet du mariage de deux Latins, émise en 1334 par un tribunal ecclésiastique de Thèbes.¹²⁸

L'émancipation de vilains semble avoir été passablement rare en Grèce catalane. Le seigneur pouvait exempter le vilain de ses obligations et même l'affranchir.¹²⁹ Il lui délivrait un privilège à cet effet, celui-ci étant parfois confirmé par le roi afin de donner plus d'autorité au document.¹³⁰ Les droits des vilains affranchis restaient toutefois limités dans le domaine juridique et économique. Nous avons vu que même les Grecs ayant obtenu le statut de Francs ne pouvaient pas épouser des femmes latines, ni acquérir ou aliéner des biens immobiliers, à moins d'approbation explicite des autorités.¹³¹ Certains vilains émancipés jouissent néanmoins d'une ascension

« Notícia », p. 146, doc. 3. A noter dans cet inventaire la détention conjointe d'une tenure par deux frères et la formule *estaciam vocatam de Voyla*, qui semble indiquer que cette dernière tenure, enregistrée comme étant aux mains d'un nommé Voylas, était abandonnée au moment de la rédaction de l'inventaire.

123. Cf. LONGNON - TOPPING, *Documents sur le régime des terres*, p. 265-267, s. v. *stasia*.

124. Sur ces contrats d'origine byzantine, cf. JACOBY, « From Byzantium to Latin Romania », p. 18.

125. DOC, n° CCLVIII, p. 341-342, § 5.

126. DOC, n° CLIII, p. 198-199.

127. Cf. supra, p. 93.

128. DOC, n° CLX, p. 210-212 : *propter villitatem et conditionem ipsarum [personarum]*.

129. DOC, n° CCCXXV, p. 422-423, de 1372 : le seigneur signale que le bénéficiaire avait été *in certis servitutibus realibus et personalibus angariis tanquam eius villanus aut villicus*. Sur les affranchissements ailleurs en Roumanie latine, cf. JACOBY, « Les états latins », p. 41-42 ; idem, « Social Evolution », p. 213-214.

130. DOC, n° CCCXXV, p. 422-423.

131. Cf. supra, p. 93-94, 96.

sociale remarquable, tel ce Nicola Embau, qui en 1372 était baile d'Athènes,¹³² ou Zoé de Megara, maîtresse du castellan d'Athènes en 1380.¹³³

Des esclaves apparaissent dans le cadre de la Compagnie avant 1311 et dans l'état catalan de Grèce, mais la documentation qui les concerne reflète uniquement leur traite. Les membres de la Compagnie se livrèrent en effet à ce commerce, alimenté par leurs actions militaires, au cours de leur long périple à travers les territoires de Byzance.¹³⁴ Ils maintinrent néanmoins des esclaves à leur service, sans nul doute pour les tâches lourdes et les travaux domestiques. C'est ce qu'on peut déduire des références à des individus capturés en Thessalie, en Macédoine et dans la région de Thessalonique avant la conquête du duché d'Athènes et exportés de celui-ci dans les années 1312-1316. La majorité de ces esclaves étaient grecs, mais parmi eux il y avait également des Valaques et des Bulgares.¹³⁵ Thèbes était le grand marché d'esclaves de l'état catalan, approvisionné dans les décennies suivantes par l'activité militaire de ce dernier dans les régions voisines. Ainsi un Catalan résidant à Thèbes vendait-il en 1317 un esclave grec du Péloponnèse à un habitant de Candie.¹³⁶ Des Turcs figurent parmi les esclaves attestés plus tard en Grèce catalane. En 1359 Pierre III de Catalogne, IV d'Aragon s'adressait à la Compagnie pour obtenir vingt à vingt-cinq archers turcs, captifs réduits en esclavage ou hommes libres.¹³⁷ L'esclavage domestique devait être fort répandu en Grèce catalane, comme dans tous les pays méditerranéens, bien qu'il ne soit pas directement documenté. On ne trouve point d'esclaves utilisés dans l'exploitation agricole de la Morée franque, pour laquelle les sources sont nettement plus abondantes.¹³⁸ Il faut croire qu'il en était de même dans les duchés catalans.¹³⁹

Il reste à signaler un dernier élément de la population des duchés catalans, notamment les Juifs. Le voyageur juif Benjamin de Tudèle, qui visita Thèbes vers 1160, estimait leur nombre à

132. Selon RUBIO I LLUCH, DOC, p. 422, note, Embau pourrait être une forme grécisée de En Pau et l'individu cité dans cet acte serait donc un Catalan. Ceci est impossible, puisque les Latins étaient tous de condition libre. Il est donc probable qu'à la suite de son émancipation le Grec mentionné dans cet acte avait adopté un nom catalan. Les esclaves émancipés prenaient parfois le nom de leur ancien maître.

133. Cf. supra, p. 93-94.

134. Cf. Daniel DURAN I DUELT, « La Companyia catalana i el comerç d'esclaus abans de l'assentament als ducats d'Atenes i Neopàtria », in Maria Teresa FERRER I MALLOL, Josefina MUTGÉ (ed.), *De l'esclavitud a la llibertat a l'Edat Mitjana*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 2000, p. 557-571.

135. Charles VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, *Italie-Colonies italiennes du Levant-Levant latin-Empire byzantin*, Gent, 1977, p. 648-649, 827-831.

136. DOC, n° LXXXVII, p. 107 : cet esclave de mère grecque était originaire de *partibus Achelle*, soit l'Achaïe ou Morée franque. Pour la période suivante, cf. DOC, n° CXLIII, p. 173-175 ; VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, p. 832-837 ; Jocelyn N. HILLGARTH, « A Greek Slave in Majorca in 1419-26 : New Documents », *Mediaeval Studies*, n° 50 (1988), p. 548, note 18, actes de 1361 et 1362.

137. DOC, n° CCXXXVII, p. 313 : *sclavos si habere poteritis seu captivos, sinon des liberos et franchos*.

138. Cf. en particulier les inventaires fiscaux du XIVe siècle édités par LONGNON - TOPPING, *Documents sur le régime des terres*.

139. Sur les esclaves en Roumanie latine, cf. JACOBY, « Social Evolution », p. 214-216.

deux mille.¹⁴⁰ Les sources du XIIe siècle révèlent que les Juifs jouèrent un rôle important dans la production des soieries de haute qualité de Thèbes.¹⁴¹ On ne possède aucune donnée sur eux depuis le passage de Benjamin jusqu'à la conquête catalane de 1311, et la documentation émanant des duchés catalans est muette à leur sujet. Il existe cependant des sources juives attestant leur présence à Thèbes à l'époque catalane. Un document hébraïque non daté, dont la copie se situe vers 1330, mentionne un Juif ayant fui Thèbes pour se réfugier à Négrepont. Ni la date ni les circonstances ayant motivé cette fuite ne sont indiquées. Avant 1328 un des fils de ce Juif regagna Thèbes et y mourut.¹⁴² La présence de Juifs dans cette ville dans les années suivantes est confirmée par deux pierres tombales et un manuscrit hébraïque de la bibliothèque Bodleiana d'Oxford. Une des inscriptions funéraires, datée 1337 ou 1338, mentionne le fils d'un *parnas*.¹⁴³ Ce titre d'un dignitaire communal suppose l'existence d'une communauté juive bien structurée à Thèbes à cette époque. La copie du manuscrit de la Bodleiana, qui contient plusieurs traités astronomiques d'Abraham Ibn Ezra, a été achevée dans cette ville au printemps de 1367, d'après un de ses colophons.¹⁴⁴ L'activité du scribe implique la présence d'un mécène et d'un ou plusieurs érudits juifs. Notons que la présence de ceux-ci à Thèbes se situe à l'époque où Simon Atumano y arriva, après avoir été nommé archevêque de la ville. Il est donc vraisemblable que ce prélat, qui résida à Thèbes jusqu'en 1380 environ, y consulta des érudits juifs pendant la préparation de sa *Biblia Triglotta*, qui comprend des versions de l'Ancien Testament en trois langues, grecque, hébraïque et latine.¹⁴⁵ Bien que brèves et éparses, ces quelques indications suggèrent que la communauté juive de Thèbes signalée par Benjamin de Tudèle traversa les époques franque et catalane sans solution de continuité. Nous ne savons malheureusement pas si les Juifs de Thèbes continuèrent à participer à la fabrication des soieries locales, attestée pendant l'époque franque et toute l'époque catalane.¹⁴⁶

140. Marcus N. ADLER (ed. and trans.), *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, New York, 1907, texte hébraïque, p. 12, traduction, p. 10.

141. David JACOBY, « Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade », *Byzantinische Zeitschrift*, n° 84/85 (1991-1992), p. 462-463, 466-468, 485-488, reproduit in idem, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton, 1989, n° VII.

142. Document publié par Carlo BERNHEIMER, « Document relatif aux juifs de Négrepont », *Revue des Études Juives*, n° 65 (1913), p. 224-228, traduction anglaise in Steven B. BOWMAN, *The Jews of Byzantium, 1204-1453*, University of Alabama, 1985, p. 234-238, n°30. Celui-ci attribue le document à 1300 environ sur la base d'une identification erronée. Pour la date, cf. David JACOBY, « Venice and the Venetian Jews in the Eastern Mediterranean », in Gaetano Cozzi (ed.), *Gli Ebrei e Venezia (secoli XIV-XVIII)*, Milano, 1987, p. 43, 54-55, notes 51-52, reproduit in JACOBY, *Studies*, n° X.

143. Traduction in BOWMAN, *The Jews of Byzantium*, p. 270, n° 60b.

144. Traduction du colophon *ibid.*, p. 287, n° 92. Cf. aussi Steven BOWMAN, « Jews in Fourteenth-Century Thebes », *Byzantion*, n° 50 (1980), p. 406-407.

145. Cf. SETTON, *Catalan Domination*, p. 140-143, 222. Ni Setton, ni BOWMAN, « Jews in Fourteenth-Century Thebes », p. 408-409, ont noté la concordance chronologique mentionnée ci-dessus.

146. Cf. David JACOBY, « The Production of Silk Textiles in Latin Greece », in *Teknognosia ste latinokratoumene Hellada [=Technology in Latin-Occupied Greece]*, Athens, 2000, p. 24-27. Le nom de l'éditeur du volume manque.

Nous pouvons conclure. L'adaptation des membres de la Compagnie aux conditions spatiales et sociales nouvelles dans le duché d'Athènes, l'adoption d'activités autres que militaires, ainsi que la confrontation avec la population grecque majoritaire et avec l'héritage institutionnel du duché susciterent de nombreux problèmes et exigèrent des solutions rapides. La courte période d'indépendance entre la conquête du duché franc d'Athènes en 1311 et la reconnaissance de l'autorité de Frédéric II, roi de Sicile, l'année suivante, s'avéra cruciale à cet égard. Elle permit l'affermissement de la domination des conquérants sur leur nouveau territoire, la transformation de diverses institutions politiques, militaires et administratives de la Compagnie, enfin, la création de cadres nouveaux qui, toutefois, reflétèrent les traditions et la mentalité de ses membres les plus influents. L'élément catalan prépondérant au sein de la Compagnie marqua profondément l'état fondé en Grèce dans le domaine social, institutionnel et juridique. C'est également en 1311-1312 que les modalités des rapports de la Compagnie avec la population grecque autochtone furent établies. La confrontation avec celle-ci engendra au sein de la Compagnie des réflexes de défense, qui renforcèrent l'écart social entre conquérants et Grecs. Les structures mises en place à cette époque furent maintenues tout au long de l'existence de l'état catalan. Cette continuité fut toutefois limitée par le pouvoir royal, qui se superposa au conseil central de la Compagnie et aux communes urbaines établies par les membres de celle-ci et introduisit la féodalité. Dans le domaine politique et social, il y eut une nette rupture par rapport à l'époque franque, sauf dans le régime la paysannerie.

Michel Balard

Université de la Sorbonne (Paris 1)

Les études menées sur l'expansion occidentale en Orient au Moyen Âge ont démontré le caractère national des implantations mercantiles. En Terre Sainte, les quartiers génois, pisans, vénitiens d'Acre sont nettement différenciés, isolés les uns des autres par de solides défenses et leurs habitants proviennent en majeure partie des métropoles qui en ont obtenu la concession. Dans les territoires ayant appartenu à l'empire byzantin, que ce soit en mer Egée ou en mer Noire, il en est de même. Les trois grands comptoirs génois d'Orient, Péra, Caffa et Chio sont majoritairement peuplés de Ligures — plus de 80% — tandis que les villes vénitiennes de Crète accueillent une population originaire de manière quasi exclusive de la Lagune.¹

Or les Catalans se distinguent des marchands italiens dans la mesure où ils n'ont pas obtenu — mais les ont-ils cherchés? — de comptoirs coloniaux bénéficiant d'une totale extra-territorialité. Certes, ils ont pu former des communautés assez bien individualisées dans le monde arabo-musulman, Égypte, Syrie mamlûke par exemple. Mais on ne les voit point obtenir des *basileis* ou des khans tatars un territoire urbain dont ils seraient les maîtres exclusifs et qui servirait de base à leur implantation commerciale. Le duché catalan d'Athènes, arraché de force à un empire byzantin à bout de souffle, ne saurait répondre à la définition d'un comptoir occidental dans le monde oriental. Dans cette situation, l'on pourrait imaginer que les hommes d'affaires catalans aient cherché par des accords entre nations marchandes à obtenir le libre accès aux grands établissements commerciaux italiens, qui jalonnent les grandes routes commerciales. Est-ce le cas aux XIIIe-XIVe siècles, alors que s'ébauche l'expansion catalane en Orient et que s'exacerbent les conflits coloniaux, auxquels peu ou prou se trouvent mêlés les marchands catalans?

1. M. BALARD, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, 2 vol., Gênes-Rome, 1978, BEFAR núm. 235, t. 1, p. 235-254 ; F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge*, Rome, 1958, p. 270-286; M. GALLINA, *Una società coloniale del Trecento. Creta fra Venezia e Bisanzio*, Venise, 1988, p. 16-30.

Jusqu'au début du XIIIe siècle, la présence catalane n'avait été qu'épisodique en Méditerranée orientale. La première expérience « coloniale » a eu pour cadre les Etats Francs de Syrie-Palestine, mais jamais Barcelone n'a pu y rivaliser avec les trois grandes républiques maritimes italiennes. Deux documents concernant des établissements ruraux du royaume de Jérusalem citent la présence de Catalans: parmi les trente-deux familles installées sur le territoire de Ramla-Lyddā, auxquelles l'ordre de Saint-Jean de l'Hôpital accorde quelques privilèges figure un Catalan, Petrus.² En 1156, les bourgeois de la Grande Mahomerie prêtent serment à Baudouin III et au patriarche de Jérusalem: parmi les 140 jureurs, on dénombre deux Catalans, Giribertus et Petrus, dont on ignore le lieu d'origine.³ Un certain Guglielmus de Catalogne intervient comme témoin dans plusieurs actes du comte de Tripoli. D'autre part, dans son étude du Livre des Assises des Bourgeois, J. Prawer note l'influence des *Usatges* de Barcelone sur la rédaction d'une assise concernant le déshéritement des parents: il est probable que le cas a pu se produire dans le royaume de Jérusalem, à propos d'un Catalan, et donner lieu à la rédaction d'une assise s'inspirant des coutumes de la partie mise en cause.⁴ Barcelone a pu obtenir, à l'exemple des autres villes marchandes, des privilèges commerciaux dans le royaume de Jérusalem, mais elle n'y a pas développé de noyau colonial, de communauté catalane permanente pouvant rivaliser avec les quartiers italiens. Enfin, il faut rappeler que le rabbin Moses ben Nahman, originaire de Barcelone, choisit de s'établir en 1267 à Jérusalem, où il compose son commentaire du Pentateuque et attire de nombreux étudiants à ses enseignements.⁵

Cette première expérience de diaspora a-t-elle porté ses fruits lorsque Génois et Vénitiens créent leurs réseaux d'affaires en Méditerranée orientale, appuyés sur quelques comptoirs appelés à un brillant avenir? En se limitant aux XIIIe et XIVe siècles, on cherchera à voir l'importance numérique, l'activité des marchands catalans et, si possible, leurs rapports avec les autres communautés d'hommes d'affaires.

L'empire byzantin constitua le premier secteur d'expansion des Italiens. Dans le comptoir génois de Péra, où les Génois s'installent après 1267, quelques Catalans ont choisi de séjourner. L'un des plus notables est Nicolau Despalau qui fait rédiger son testament par le notaire Gabriele de Predono le 17 juillet 1281. Le texte nous montre ce marchand en relations d'affaires avec une communauté cosmopolite. À son chevet, un Lucquois, un Vénitien, un Messinois, un habitant de Vicenza, un Génois et un artisan d'origine inconnue. Le testateur est associé à un marchand de Bologne et est créancier de quatre autres Espagnols: Petrus Goxabis pour neuf hyperpères, Xamenus pour un hyperpère, Domingo pour six hyperpères et demi prêtés contre remise d'une cape et d'une épée en gage, Pietro de Navarre pour douze carats dus pour une

2. J. PRAWER, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, p. 120-121.

3. J. PRAWER, *Crusader Institutions*, p. 127.

4. J. PRAWER, *Crusader Institutions*, p. 457.

5. J. PRAWER, *Colonialismo medievale, Il regno latino di Gerusalemme*, Rome, 1982, p. 293.

tunique, une futaine et des braies. Les legs ne profitent guère aux institutions ecclésiastiques ou charitables de Catalogne: ils vont à des hôpitaux de Péra et d'Acre, ainsi qu'à l'église Sainte-Marie de Constantinople, où le testateur demande à être inhumé.⁶ Un second Catalan, Bernat, est entré au service du podestat génois comme trompette; il charge un Pisan de recouvrer une créance et de louer une maison qu'il possède à Péra, signe peut-être de son désir de revenir en Occident.⁷ Deux seuls contrats commerciaux sont conclus par des Catalans: Giacommino de Valence reçoit d'un Génois, Percivale di Arenzano, une commande de 30 hyperpères 18 carats, investis en deux pièces de drap, pour aller commercer dans l'empire byzantin, tandis qu'un certain Pericó de Castelló (« Petichonus de Castelions ») part en mer Noire avec une commande de quatre hyperpères, que lui a confiée un Barcelonais, Jaume, fils d'Andreu.⁸ Ce sont là des investissements bien modestes en comparaison de ceux que manient les membres des grands clans familiaux génois, en particulier les Zaccaria, présents à Péra dans les années 1280.⁹ Bien qu'un consulat catalan ait été établi à Constantinople dans les dernières décennies du XIIIe siècle, ce qui prouve l'existence d'une certaine communauté marchande, on n'en trouve nulle trace dans les actes notariaux génois de la fin du XIIIe siècle.¹⁰

Il semble bien que cette première présence catalane dans la colonie génoise ait connu un coup d'arrêt, au moment de l'arrivée de la Compagnie catalane dans l'empire byzantin. Les relations catalano-génoises avaient pourtant commencé selon les lois habituelles du commerce. Roger de Flor avait emprunté la somme importante de 20.000 hyperpères à des marchands génois de Péra, auprès desquels il avait aussi affrété les navires de transport pour sa petite armée jusqu'en Roumanie. A son arrivée, les Pérotés demandèrent naturellement à être remboursés. Une querelle éclata, suivie de rixes mortelles de part et d'autre, au point qu'un certain Rosso da Finale poursuivit les Catalans jusque sous les murs du palais des Blachernes. Le basileus Andronic II intervint pour éviter le pillage du quartier génois par les Catalans.¹¹ Après avoir pris la ville de Philadelphie, Roger de Flor et ses troupes, impayées, rassemblèrent quelques bateaux qui s'en allèrent piller Chio et d'autres îles égéennes. Les Génois de Péra, avertis que Frédéric III de Sicile préparait une flotte menaçante pour l'Empire, se rangèrent du côté

6. G. I. BRATIANU, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle*, Bucarest, 1927, p. 102.

7. G. I. BRATIANU, *Actes des notaires...*, p. 139.

8. G. I. BRATIANU, *Actes des notaires...*, p. 112 et 148.

9. M. BALARD, *La Roumanie génoise*, t. 1, p. 235-236.

10. G. I. BRATIANU, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929, p. 104. Sur le premier consul catalan à Constantinople, en 1281, voir : Maria Teresa FERRER I MALLOL, « Sobre els orígens del Consolat de Mar a Barcelona el 1279 i sobre els còsols d'Ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281 », *Anuario de Estudios Medievales*, 23 (1993), p. 141-150. Stephen BENSCH, « Early catalan contacts with Byzantium », dans P. CHEVEDDEN, D. KAGAY, P. PADILLA (ed.), *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Studies in Honour of R.I Burns*, Leiden-New York: E. J. BRILL, I, 1995, p. 156-158. Daniel DURAN (CSIC de Barcelona) est en train d'étudier le consulat.

11. A. E. LAIOU, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicos II 1282-1328*, Cambridge (Mass.) 1972, p. 135.

d'Andronic II et montrèrent à l'empereur le danger que faisait courir la Compagnie catalane. Ils mirent leur comptoir en état de défense et resserrèrent leur alliance avec Byzance, contrainte de requérir leur aide, surtout après l'assassinat de Roger de Flor par la garde alaine de Michel IX (30 avril 1305). L'expansion aragonaise en Méditerranée occidentale, au détriment des intérêts génois en Corse et en Sardaigne, pousse Gênes à contrecarrer les menées des Catalans dans l'empire byzantin et à aider le basileus à y faire face. Les chrysobulles de 1303 et de 1304 renforcent la puissance génoise dans l'Empire et ont comme contrepartie l'alliance décisive de Gênes avec Andronic II.¹² Une flotte génoise s'empare des bateaux de Berenguer d'Entença peu de temps après que des Catalans de Péra se furent efforcés d'envoyer des provisions à leurs compatriotes qui s'étaient emparés de Gallipoli. L'ambivalence de la politique génoise à l'égard des Catalans est alors à son comble: Gênes cherche à empêcher les Catalans de conquérir l'Empire, mais ne veut point encore rompre avec Jacques II, la Sicile et l'Aragon. De nouveau en 1306, Andronic II fait appel à la flotte génoise contre les Catalans, mais n'obtient rien, sinon une attaque infructueuse contre Gallipoli, où la Compagnie catalane s'était retranchée. Seule la pénurie alimentaire décide les Catalans à quitter la Thrace pour la Macédoine au cours de l'été 1307. Ce départ permet au basileus de se montrer plus ferme vis-à-vis de Gênes, obligée de tenir compte des plaintes de l'empereur dans le nouvel accord conclu avec celui-ci en 1308.¹³

L'insuffisance de la documentation ne permet pas de savoir si, dans les années suivantes, les Catalans ont pu occuper une certaine place dans le trafic de Constantinople et de Péra. La rivalité de plus en plus vive entre la Commune de Gênes et la couronne d'Aragon, rivalité qui débouche sur l'alliance des Catalans avec Venise lors de la bataille du Bosphore, n'est certainement pas un facteur favorable au développement des affaires. Tant dans les actes notariés de 1381-1382 que dans ceux de Donato di Chiavari, établi à Péra en 1389, aucun Catalan n'est mentionné.¹⁴ Les quatre registres de la Massaria de Péra, échelonnés de 1390 à 1402, ne citent que deux Espagnols, Johannes de Séville et Laurencius de Saragosa,¹⁵ encore n'est-il pas certain que ce dernier terme désigne Saragosse, mais plutôt Syracuse, comme l'a montré Laura Balletto.¹⁶ Il faut donc conclure que les conditions n'étaient pas très favorables aux affaires dans le comptoir génois de Péra. Si Pegolotti mentionne les Catalans astreints au paiement d'un *commerchium* au taux de 2%, comme les Florentins, les Siciliens et les Provençaux, il est caractéristique que

12. A. E. LAIOU, *Constantinople and the Latins...*, p. 147-157; M. BALARD, *La Romanie génoise*, t. 1, p. 62-64.

13. A. E. LAIOU, *Constantinople and the Latins...*, p. 183-185.

14. G. AIRALDI, *Studi e Documenti su Genova e l'Oltremare*, Gênes 1974, p. 31-110; M. BALARD, « Péra au XIVe siècle. Documents notariés des Archives de Gênes », dans M. BALARD, A.E. LAIOU, C. OTTEN-FROUX, *Les Italiens à Byzance*, Paris, 1987, p. 9-78.

15. Archives d'Etat de Gênes (abrégé ASG), San Giorgio, Massaria Perae, 1390, f. 138v; 1391, f. 115r.

16. L. BALLETO, « Linee di traffico e toponomastica (Siracusa e Saragozza) », dans *Atti dell'Accademia Ligure di Scienze e Lettere*, XXXV, 1978, p. 3-11.

l'auteur de la *Pratica della Mercatura* ne mentionne ni la longueur des draps de Barcelone ni l'équivalence des mesures entre Constantinople-Péra et la Catalogne, alors qu'il donne cette équivalence pour Séville et Cadix.¹⁷ Il y a là confirmation qu'au XIVe siècle les Catalans ne fréquentent guère les ports de la Corne d'Or.

Une situation identique se retrouve en mer Noire. Les actes de Kilia et de Licostomo de la seconde moitié du XIVe siècle ignorent totalement les Catalans.¹⁸ Quelques-uns cependant se rencontrent à Caffa dès les premières décennies de la fondation du comptoir génois. En 1289, un certain Arnaldus Speratus est témoin d'un acte notarié instrumenté par Lamberto di Sambuceto. Un marchand nommé Berenguer de Terrés (« Terricio ») reçoit des sommes modiques d'un Génois, dont l'une pour un chargement d'alun confié à Bartomeu Desllor (« Bartolomeus de Lorio »). Une nef, la *Sanctus Iulianus*, patronnée par le Catalan « Bartolomé de Lovel » a relâché à Caffa. Son patron engage un marin de Trapani pour un voyage vers Messine et lui verse 10 hyperpères 15 carats, en présence d'un certain Pietro, qualifié d'interprète des Génois.¹⁹ En 1344, un marchand de Montpellier déclare par testament dicté à Caffa qu'il a prêté 7 *sommi* et demi d'argent à un Catalan Pericó « Pilliconus », mais il n'est pas certain que ce prêt ait eu lieu en mer Noire. Il a pour témoin Francesc Civeller (« Francischus Civallerius »), qualifié de *burgensis et habitator Caffe*, ce qui dénote une installation déjà ancienne dans le comptoir génois.²⁰ A la fin du XIVe siècle, la communauté catalane reste bien modeste. En 1382 (« Stephanus ») de Valence reçoit une procuration d'un Arménien pour recouvrer une créance, et dans le registre de la Massaria de Caffa de 1386 l'on rencontre cinq Catalans qui côtoient sept habitants de Valence et un de Murcie.²¹ Ce nombre représente à peine 0,8% de l'échantillon de population que nous livre le gros registre de la Massaria. Tout se passe comme si la présence des Catalans n'était qu'épisodique et modeste dans les régions pontiques, où seuls s'affrontent les intérêts des deux plus puissantes républiques maritimes, Gênes et Venise. Mario del Treppo souligne à juste titre que les marchands catalans sont restés totalement étrangers à la ligne de navigation vers la Roumanie, la mer Noire et la Turquie.²² Leurs intérêts sont ailleurs: en mer Egée et surtout au long de la ligne qui va de Barcelone à Rhodes, Beyrouth et Alexandrie.

En mer Égée, Chio est la base principale du trafic génois, orienté vers Constantinople et la

17. F. B. PEGOLOTTI, *La pratica della mercatura*, éditée par A. EVANS, Cambridge, (Mass.), 1936, p. 52.

18. G. PISTARINO, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò*, Gênes, 1971; M. BALARD, *Gênes et l'Outre-Mer. Les actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò (1360-1361)*, Paris - La Haye 1981.

19. M. BALARD, *Gênes et l'Outre-Mer. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto (1289-1290)*, Paris - La Haye, 1973, doc. núm. 275, 276 et 333.

20. G. BALBI, S. RAITERI, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo*, Gênes, 1972, doc. núm. 15, p. 43.

21. G. AIRALDI, *Studi e Documenti*, doc. núm. 40, p. 88; M. BALARD, *La Roumanie génoise*, t. 1, p. 267.

22. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Naples, 1971, p. 15.

mer Noire, d'une part, vers l'Anatolie turque d'autre part. Peu de documents ont subsisté à propos de la première occupation génoise de l'île, effectuée par les Zaccaria.²³ En revanche sous la domination de la Mahone depuis 1346, Chio est fréquentée par de nombreux marchands catalans, en relations d'affaires avec des Génois. Un différend entre Bernabò Dentuto, l'un des plus gros commerçants génois de la seconde moitié du XIVe siècle, et un groupe de marchands catalans monopolise l'activité du notaire Giuliano de Canella au cours du printemps 1381. Juan Peres de Heya, patron d'une *cocha* d'une couverte, a chargé 157 cantares d'alun à Péra pour le compte de neuf marchands catalans, puis s'est rendu à Chio pour y prendre 594 cantares d'alun de Phocée, acheté par le Génois Bernabò Dentuto, lequel a échangé quelques cantares d'alun contre un chargement de savon. Mais, aux dires du patron, la navigation de la *cocha* est compromise par la négligence du Génois, chargé de recruter un pilote et de faire calfater les structures du navire exposées au risque de mer. Bernabò Dentuto proteste devant le notaire en faisant valoir qu'il a rempli ses obligations, qu'il a recruté le meilleur pilote alors disponible. Si le Catalan en trouve un meilleur, alors qu'on le recrute. Il reconnaît d'autre part qu'un Flamand, nommé Pierre Cholzat, a chargé à son compte 34 cantares d'alun sur la dite *cocha*, dont l'affrètement pour la moitié de la cargaison a été réglé par le Génois, à concurrence de 410 francs d'or — on remarquera ici l'utilisation exceptionnelle de la monnaie française — et de 315 ducats d'or. Cette affaire qui fait l'objet de six actes notariés²⁴ se conclut lorsque le podestat de Chio, le 25 mars 1381, interdit le départ de la dite *cocha*, comme de tout autre bâtiment génois, en raison sans doute des périls engendrés par le conflit vénéto-génois, non encore achevé.

Au même moment, le notaire enregistre un autre différend opposant cette fois deux marchands de Barcelone à deux patrons d'une *cocha* catalane d'une couverte.²⁵ Martí Vicens et Arnau Belenguer, propriétaires du navire, sont accusés par Jaume Salvador (« Salvatoris ») et Mateu Novell (« Matteo Novello ») de n'avoir pas respecté leurs obligations contractuelles, attestées par un acte d'un notaire barcelonais, lors d'un voyage de Barcelone à Thessalonique puis à Chio, au sujet d'un transport de cuivre. Les plaignants choisissent deux Génois, Francesco Malocello et Nicola de Guiso, comme arbitres de leur différend. Une semaine plus tard, est rendue la sentence arbitrale qui mentionne les marchandises chargées à bord et le trajet de la *cocha*. Les deux Génois décident que le navire pourra se rendre à Altoluogo puis à Alexandrie ou à Beyrouth pour porter une cargaison de cire et de cuir, dont le nolis est fixé à un demi ducat par cantare. Sur les autres marchandises, les plaignants acquitteront un nolis inférieur d'un sou de Barcelone par cantare à ce que paieront les autres marchands, alors que sur les perles, pierres précieuses et or qu'ils possèdent, ils ne paieront que pour les quanti-

23. B. GATTO, « Per la storia di Martino Zaccaria signore di Chio », dans *Bullettino dell'Archivio Paleografico italiano*, n.s., II, 1956, p. 325-345 ; M. BALARD, *La Romanie génoise*, t. 1, p. 119-122.

24. E. BASSO, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Giuliano de Canella (2 Novembre 1380 – 31 Marzo 1381)*, Athènes 1993, doc. núm. 62, 63, 64, 67, 70, 71.

25. E. BASSO, *Notai genovesi in Oltremare...*, doc. núm. 25, 32.

tés chargées à Barcelone. Sur le même navire, un homme d'affaires de Valence, « Bartolomeo Boleya », porte trois balles de crin de cheval que lui a confiées un Génois Luchino de Savignone.²⁶

Ces deux affaires montrent quels sont les intérêts commerciaux des Catalans en mer Égée. Ils participent, en association avec des Génois, au grand trafic de l'alun de Phocée et d'Anatolie vers les Flandres. A partir de Barcelone, ils emportent des matières premières et des métaux précieux vers l'Orient, faisant escale dans les ports les plus notables de la mer Égée, Thessalonique et Chio, avant de se rendre en Méditerranée orientale où Rhodes constitue pour eux une escale essentielle.

Quelques autres Catalans apparaissent fugitivement dans les actes notariés de Chio: des Juifs, comme un certain Salvus, qui se porte caution dans un acte conclu entre deux Ligures, comme Moises, qui accueille un notaire génois dans sa maison située dans le *castrum* de Chio, ou comme Benoit de Ologar, qui accorde un legs de 100 florins de Barcelone à une certaine Drueda.²⁷ En 1404, le Catalan Miquel Gombau (« Michael Gombaul ») acquiert auprès d'un Allemand, Andrea, deux esclaves bulgares, au prix de 35 ducats. Ce même marchand, habitant Catane, se plaint auprès du podestat de Chio d'un traitement fiscal défavorable, selon lui, et contraire aux accords conclus entre la Commune de Gênes et le roi de Sicile. Venu sur le navire de Martí Vicens, le même patron cité vingt-trois ans plus tôt dans l'affaire que nous avons évoquée, il a été contraint de payer un *commerchium* au taux de 2,25% à l'entrée et à la sortie du port de Chio, alors qu'il devrait être exempté de toute taxe. Le podestat affirme en revanche le caractère normal de cette imposition.²⁸ Les abords de Chio sont aussi menacés par des pirates catalans qui en 1394 se sont emparé de la *cocha* de Benedetto Cibo, et dont la présence en mer Égée conduit les patrons de navires génois à renoncer à un départ immédiat.²⁹ D'ailleurs les actes du notaire vénitien Nicola de Boateriis évoquent à plusieurs reprises les activités d'Hug de Llançà (« Ugo Lançono ») de Barcelone, patron d'une galère pirate navigant en mer Égée.³⁰ À la fin du XIVe siècle, comme l'attestent d'ailleurs les lettres adressées à Marco Datini par ses facteurs,³¹ la piraterie est un mal endémique, aggravé par les tensions entre Gênes et Barcelone pour la domination économique en Méditerranée occidentale. De tels conflits rejaillissent sur les trafics génois et catalans en Orient.

26. E. BASSO, *Notai genovesi in Oltremare...*, doc. núm. 41 et 42.

27. M. BALARD, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Donato di Chiavari (17 febbraio – 12 novembre 1394)*, Gênes, 1988, doc. núm. 30, p. 92; P. PIANA TONIOLO, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Gregorio Panissaro*, Gênes, 1995, doc. núm. 109, p. 157; A. ROCCATAGLIATA, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453-54 - 1470-71)*, Gênes, 1982, doc. núm. 136, p. 239, et 139 p. 245.

28. P. PIANA TONIOLO, *Notai genovesi in Oltremare*, doc. núm. 86 et 94.

29. M. BALARD, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio*, doc. núm. 73, p. 203.

30. A. LOMBARDO, *Nicola de Boateriis, notaio in Famagosta e Venezia (1355-1365)*, Fonti per la storia di Venezia, sez. III, Archivi notarili, Venise, 1973, doc. núm. 59, p. 63, núm. 155, p. 155, et núm. 159, p. 167.

31. M. BALARD, *La Romanie génoise*, t. 2, p. 597-598.

La voie maritime vers Alexandrie et Beyrouth est essentielle dans le trafic catalan. Si Rhodes, où les chevaliers d'origine catalane sont nombreux dans l'ordre de l'Hôpital, occupe une position-clef dans l'organisation de ce trafic, les hommes d'affaires catalans ne négligent pas l'escale de Chypre qui, au temps des prohibitions pontificales du commerce avec les Sarrasins, constitue avec la Petite Arménie le point extrême de l'avancée des marchands occidentaux en Orient, avant que ceux-ci ne retrouvent la liberté d'accès à Beyrouth et à Alexandrie dans la seconde moitié du XIVe siècle.

En Chypre, dès la fin du XIIIe siècle, les Catalans sont représentés par un consul, établi à Famagouste, Bartomeu Baster (« Bartolomeo Basterius »). On le voit intervenir en faveur de marchands catalans contre le patron d'une nef « Sant Nicolau », Ramon Marquet (« Marchetus ») de Barcelone, à propos d'un chargement de sucre endommagé lors d'un transport : c'est d'ailleurs là l'une des premières mentions de l'exportation de sucre chypriote.³² Une communauté influente d'hommes d'affaires catalans est établie à Famagouste dans les premières années du XIVe siècle. Les actes de Lamberto di Sambuceto nous mettent en présence de Guillem Ginabreda, citoyen de Barcelone, qui paraît être un marchand de haut niveau. Au nom d'un de ses compatriotes, Guillem de Caliasi, il déclare devant Ramon Guerau (Guirardi) et Jaume Carbó (« Carbono »), eux aussi de Barcelone, avoir reçu des héritiers de Bernard de Villa une somme de 27 besants blancs.³³ Quelques mois plus tard, il apparaît comme témoin dans un acte de vente d'une taride, la « San Giacomo e San Martino », dont six carats sont cédés à un Pisan.³⁴ Le même jour, il acquiert quatre carats de ce bâtiment et accorde un prêt de 321 besants blancs à un citoyen de Pise, Zanus Lanfreduzus. Puis il conclut pour une durée de quatre mois une compagnie avec deux Vénitiens qui apportent une part de ce navire, pour une valeur de 2.000 besants blancs de Chypre et deux Génois qui investissent 5.000 besants blancs dans la dite compagnie.³⁵ Une autre société commerciale unit un Catalan Pere Beltran (« Pietro de Beltrame ») à un Génois et à un Crémonais.³⁶ En présence de quatre Barcelonnais, témoins de l'acte notarié, un Génois Pietro Albertengus reconnaît avoir reçu une somme provenant des biens de Guillem Satria de Barcelone, nocher décédé d'un navire catalan, somme qu'il promet de remettre sans faute aux héritiers du défunt à Gênes ou à Majorque.³⁷ Lamberto di Sambuceto nous fait encore connaître quelques Catalans, Bernat et Miquel Pol

32. M. BALARD, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (11 ottobre 1296-23 giugno 1299)*, Gênes, 1983, doc. núm. 151, p. 179-181.

33. V. POLONIO, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (3 luglio 1300 – 3 agosto 1301)*, Gênes, 1982, doc. núm. 95, p. 110.

34. V. POLONIO, *Notai genovesi in Oltremare...*, doc. núm. 354, p. 423.

35. V. POLONIO, *Notai genovesi in Oltremare...*, doc. núm. 355, p. 425, núm. 356, p. 427, et núm. 410, p. 489.

36. R. PAVONI, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio-agosto 1302)*, Gênes, 1987, doc. núm. 105, p. 133.

37. V. POLONIO, *Notai genovesi in Oltremare...*, doc. núm. 307, p. 368.

(« Polus »), témoins d'actes concernant d'autres communautés et un marchand catalan qui atteste que la nef de Pons Oliver (« Olivi »), se rendant à Alexandrie, a été prise par les galées du roi de Chypre en 1301.³⁸

Les informations, malheureusement très partielles que nous livre la documentation génoise, permettent néanmoins de caractériser l'activité des marchands catalans dans l'Outre-Mer génois aux XIIIe et XIVe siècles. En Haute-Romanie —Constantinople et les régions pontiques— ne se rencontrent que des individualités très isolées dans les comptoirs génois: des hommes d'affaires qui se rendent dans la capitale byzantine, mais ne vont guère plus loin. Aux bouches du Danube, comme à celles du Don, les Catalans sont totalement absents. Sur les côtes de Crimée, seule Caffa en accueille quelques-uns, mais encore est-ce pour des affaires de faible ampleur. Ce vide de la documentation confirme donc pleinement les conclusions de Mario del Treppo, pour lequel la ligne de Constantinople et de la mer Noire a un intérêt très réduit pour les Catalans.³⁹

En revanche, leur activité se déploie surtout sur le grand axe maritime qui mène en Méditerranée orientale, avec des prolongements jusqu'à Chio et en Petite Arménie. C'est là que le commerce catalan prend tout son essor; ses caractéristiques ne sont guère différentes de celles du commerce génois: en direction de l'Orient, des matières premières, des draps et des métaux précieux nécessaires pour équilibrer la balance des comptes, dans celle de l'Occident de l'alun, des épices et sans doute des esclaves. A côté de Rhodes, Famagouste, point de rencontre de toutes les nations d'Occident, constitue une escale indispensable. C'est là que la communauté catalane s'organise sous la direction d'un consul, à une époque, il est vrai, où la ville n'est pas encore tombée au pouvoir des Génois, mais dépend totalement de l'autorité royale. Chio accueille également un grand nombre de Catalans s'intéressant au commerce de l'alun et recueillant de leurs associés génois les produits pontiques ou anatoliens. Privés de tout comptoir qui leur soit propre, les Catalans s'efforcent dans l'Outre-Mer génois de gommer les obstacles que l'impérialisme barcelonais dresse inévitablement dans les relations entre Gênes et la couronne d'Aragon. Les conflits, les actes de piraterie n'empêchent pas les affaires, mais seuls vraiment Chio et Famagouste voient se déployer au XIVe siècle des bribes du réseau commercial catalan.

38. R. PAVONI, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio – 27 ottobre 1301)*, Gênes, 1982, doc. núm. 2, p. 29-30, núm. 25, p. 33, et núm. 163, p. 201.

39. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani*, p. 15.

Chryssa A. Maltezou

Università di Atene, Istituto Ellenico di Venezia

Nel 1997 circolò ad Atene il romanzo dello scrittore Thanassis Scrumbeles dal titolo «San Giorgio dei Greci». ¹ L'eroe del romanzo, rievocando il passato, narra la storia della sua famiglia, quando i suoi parenti erano scrivani dei Cataluna, nella loro calata verso il sud. Luogo del racconto è il fiume Kifissòs e i bei giardini di Kolokinthù. Il nome Cataluna, che rivela l'origine della famiglia, sostituisce qui il patronimico smarrito nel corso del tempo. I personaggi che entrano ed escono nella scena del romanzo portano i nomi roboanti di Deflor, Blum, Rocafort, Muntaner, Luria. Nel testo si fa spesso riferimento alla parola «cumpagnia» (traslitterata in greco) e si introduce anche un canto con le parole (pure traslitterate in greco): «Sen Zorz, Sen Zorz Aragon, il drago del fuoco e del ferro».

È evidente che il fulcro storico del romanzo si trova nelle vicende dei catalani in Oriente durante il XIV secolo e che la fonte di ispirazione dello scrittore greco si trova in una delle pieghe della latinocrazia in Grecia, nota oggi più largamente come «catalanocrazia». La pubblicazione di un romanzo che si riferisce alla storia dei catalani in Grecia presenta interesse, perché si collega, sia pure indirettamente, al problema dell'inserimento del periodo del dominio straniero nel corpo della storia greca.

Vale la pena esaminare sistematicamente il modo con cui la storiografia greca ha affrontato fino ad oggi l'epoca della catalanocrazia, in quanto studi di tal genere contribuiscono ad una più completa comprensione dei problemi inerenti alla coscienza nazionale di una società. ² Si ritiene pertanto opportuno formulare qui alcune osservazioni, al fine di meglio definire questo periodo, considerandolo entro il prisma della più generale storia europea. Secondo la tradizione, il dominio catalano in Grecia non lasciò altro che il ricordo della brutalità e delle violenze degli invasori. Questa concezione si basa soprattutto sul fatto che sino all'Ottocento si ritrovavano nella bocca dei greci espressioni ingiuriose come «che ti raggiunga la vendetta dei

1. Th. SCRUMBELOS, *Ο Αϊ-Γιώργης των Γραικών*, Atene, 1997.

2. Vedi K. M. SETTON, *Catalan Domination of Athens 1311 - 1388*, Variorum, London, 1975, p. 248 - 249.

catalani», «sei un catalano», «quello non lo fanno neanche i catalani»; è noto d'altronde il canto popolare, dal titolo «Inganno», ove una greca prega che il suo amato cada «nelle mani dei catalani», nel caso che la tradisse.³ L'immagine negativa dei catalani emerge particolarmente forte negli studi degli storici greci della fine dell'Ottocento e degli inizi del Novecento, influenzati dalle correnti nazionalistiche dell'epoca. Non mancano così nelle loro opere giudizi retorici, come p. es. quelli formulati da Spyridon Lampros, per il quale i catalani erano più crudeli degli animali più feroci, oppure da Spyridon Theotokis, per il quale il dominio catalano costituiva una pagina nera nella storia greca.⁴ Malgrado queste posizioni, l'interesse della storiografia greca per questo periodo si presenta vivace, se si giudica dalle traduzioni delle opere di Rubió y Lluch che appaiono nei primi anni del Novecento.⁵ La storiografia greca contemporanea, affrancata naturalmente da concezioni ristrette e da impressioni errate, si dedica ultimamente sempre di più allo studio di questo passato storico, nell'ambito della più generale fioritura che nei giorni nostri conosce la storia dalla latinocrazia in terra greca.⁶ Mentre, però, la ricerca ha progredito nel campo dello studio di vari problemi riguardanti l'insediamento dei ducati catalani in Grecia, al contrario la presenza dei catalani, che avevano agito per proprio tornaconto nell'area dell'Egeo, è stata esaminata in modo carente. La mia relazione, incentrata sull'attività dei catalani a Creta durante il XIV secolo, cerca di formare, sulla base delle fonti archivistiche, un'immagine sintetica della presenza catalana nel più importante possedimento di Venezia nel Mediterraneo orientale. Gli elementi attinti dal materiale notarile riguardano per la maggior parte la presenza dei catalani nell'isola nel primo decennio del Trecento, prima dell'installazione della dominazione catalana in Attica e in Beozia. Minori sono le notizie riguardanti i catalani a Creta durante il periodo in cui i loro compatrioti dominavano in parte del territorio greco. La non corrispondenza quantitativa è fenomenica e si deve al fatto che le fonti a nostra disposizione per il momento si datano per lo più nei primi decenni del XIV secolo⁷.

Nei documenti notarili i catalani vengono dichiarati talvolta con il nome e cognome affiancato dall'aggettivo nazionale «Catalanus» (*Petrus Roverio Catalanus*,⁸ *Bernardus Sapila*

3. SETTON, *Catalan Domination*, p. 247 - 248.

4. Cfr. SETTON, *Catalan Domination*, p. 248 e n. 127, p. 249 e n. 129.

5. Vedi le traduzioni del medico greco G. N. MAVRAKIS negli anni 1900, 1912 e 1928 (SETTON, p. 288-289).

6. V. p. es. Maria DOUROU- LIOPOULOU, «Οι Καταλανοί στις Κυκλάδες τον 14ο αιώνα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1991-1993), 227-232 (= *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 1991*), eadem, «Καταλανική παρουσία στην Κρήτη τον 14ο αιώνα», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 6-7 (1995), 587-592 (= *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, v. 2, 2); Ch. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, «*Les Catalans en Thrace*», *Ευφυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* (= *Byzantina Sorbonensia* 16), v. 1, Paris 1998, p. 63-73.

7. Molti nomi di catalani, tratti dal materiale notarile, citati in questo lavoro, si menzionano nell'articolo di LIOPOULOU, «Καταλανική παρουσία στην Κρήτη», op. cit.

8. *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella. Venetian Notaries in Fourteenth - Century Crete*, ed. A. M. STAHL, Washington, D.C. 2000, p. 87 n. 225.

Catellanus,⁹ *Raymundus Carbonelli Catalanus*)¹⁰ e talvolta con la menzione, accanto al nome nazionale «Catalanus», del luogo della loro provenienza (*Petrus Colorerius Catellanus de Barcelona*,¹¹ *Dominicus de Vals Catellanus, habitator Maioricarum*,¹² *Guilielmo Insalata Catellano, habitator Maioricarum*).¹³ Spesso il termine «Catalanus» si usa al posto del cognome (*Johannes Catellano, Martinus Catellano, Franciscus Catellano, Georgius Catellano*), ma anche al posto del nome (*Catelanus de Noara et Herini eius uxor*).¹⁴ Il nome «Catalanus» si riscontra inoltre come soprannome; è il caso del greco Hemanuelis Gorgorapti che veniva soprannominato «Catalano» (*dictus Catelanus*).¹⁵ Tra i catalani dei nostri documenti abbastanza sono ebrei, i cui nomi vengono sempre registrati con la menzione a fianco dell'aggettivo distintivo *iudeus* (*Helia Catellanus, iudeus*,¹⁶ *Salamon Serot, iudeus de Barchelona*,¹⁷ *Ysaac Gracian, iudeus, civis et habitator Barcelone*).¹⁸ Perfino le donne vengono citate, avendo come nome quello nazionale *Catalanissa*: Herina Catelanisa p.es. è testimoniata nel 1314 per aver ricevuto gioielli in pegno dall'ebrea Helea, vedova di Sambathini Cumani,¹⁹ mentre Chierana Catalanisa affitta nel 1304 un giardino, sito nel casale Macrendigo, contro pagamento annuo.²⁰ Ancora nei registri dei feudi del XIV secolo incontriamo villani registrati con il nome «Catelanus»: nel 1328 p.es. nelle cavallerie del feudatario Marco Cornaro, in Creta orientale, si erano stabiliti i villani Costa Catelan, Theotochi Catelan e Çorci Catelan che vengono testimoniati come allevatori di molte pecore e capre.²¹ Ciò non significa certo che quanti, come questi ultimi, portavano il nome «Catalano» fossero necessariamente catalani. Come in altri casi di nomi nazionali usati in luogo del nome proprio (p.es. Greco), così anche qui il riconoscimento dei catalani solo sulla base di questo elemento non è assolutamente sicuro. Segnaliamo in fine che il nome è sopravvissuto fino ad oggi in Grecia, dove si riscontrano i cognomi *Catalan, Catalanos, Catelanos, Catelanakis*.²²

Le prime indicazioni sulla presenza catalana a Creta, che incontriamo nelle fonti notarili fino-

9. Duca di CANDIA, *Bandi (1313- 1329)*, a cura di Paola RATTI VIDULICH, Venezia (Fonti per la Storia di Venezia), 1965, p. 176-177 n. 436.

10. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 96 n. 248.

11. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1 (1300), a cura di S. CARBONE, Venezia (Fonti per la storia di Venezia), 1978, p. 45 n. 88.

12. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 95 n. 196.

13. Ibidem.

14. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 73 n. 145.

15. *Wills from Late Medieval Venetian Crete, 1312-1420*, ed. Sally McKEE, Washington, D.C., 1998, p. 159 n. 123.

16. *Wills from Late Medieval Venetian Crete*, p. 820 n. 648.

17. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 39 n. 73.

18. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 51 n. 101.

19. Duca di CANDIA, *Bandi*, p. 28 n. 72.

20. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 2 (1304-1305), a cura di S. Carbone, Venezia (Fonti per la storia di Venezia), 1985, p. 138-139 n. 990, 991, 992, 993; vedi anche *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 151-152, n. 397.

21. Ch. GASPARIS, *Η γή και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος - 14 αι.*, Atene, 1997, pp. 277, 328.

22. Vedi p. es. l'elenco telefonico di Atene dell'anno 1998, v. *Catalan, Catalanos, Catelanos, Catelanakis*.

ra pubblicate, si datano nell'ultimo anno del tredicesimo secolo. La crisi commerciale in Oriente che si riscontra dopo la caduta, nel 1291, di San Giovanni di Acra nelle mani dei Mamelucchi, ebbe come risultato la creazione di una nuova rotta commerciale che conduceva a Creta e Cipro.²³ Entro questa congiuntura storica si inserisce la presenza di mercanti catalani *ad partes Candie e Kipri*. Nel settembre del 1299, Solam Rouen, ebreo di Barcellona, prese in *comanda* varie merci e una somma in denaro, per spostarle nel commercio durante il viaggio che si apprestava ad intraprendere a Creta e Cipro.²⁴ Nello stesso anno, Vicenç Serradella, cittadino di Barcellona, prese anch' egli in *comanda* 100 soldi, per farne commercio nei porti di Creta e di Cipro, insieme a sue merci.²⁵ Un altro cittadino di Barcellona, Bernat de Caldes («Bernardus de Calidis»), ricevette, sempre negli stessi anni, stoffe per venderle durante il viaggio a Creta e Cipro e comperare cannella.²⁶

L'anno successivo il numero dei catalani che commerciano a Candia aumenta a tal punto, che si rese necessaria la presenza nella città di un console che provveda ai loro bisogni. Si citano in modo indicativo Berenguer Ramió (Belengerio Remio) da Barcellona, Bonato Formero Minor da Barcellona,²⁷ Perrico Deoata da Valenza.²⁸ L'esistenza di un console è testimoniata in un atto notarile, datato 13 settembre 1300, e registrato nel protocollo del notaio veneziano Pietro Pizolo. L'atto riguarda una divergenza tra due ebrei di Barcellona, Iosep Gavio da una parte e Ysaac Ligon dall'altra.²⁹ I due mercanti avevano preso in colleganza da ebrei di Maiorca una somma di denaro, per muoverla nel commercio durante il loro viaggio a Cagliari e Tunisi. Si erano accordati che il primo che fosse tornato a Barcellona o a Maiorca avrebbe restituito la metà della somma della colleganza, assieme ai guadagni, agli investitori. Poiché tuttavia non erano d'accordo, sostenendo ognuno per parte sua che sarebbe arrivato primo, ricorsero a Guillem de Vic (Guilielmo de Vico), console dei catalani, e a Berenguer Cantull (Belingierio Cantulino) che avevano la carica di giudici. L'ultimo, come appare da un altro documento, possedeva una nave che trasportava merci da Alessandria a Creta.³⁰ Particolarmente interessante

23. E. ASHTOR, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983, p. 38-40; *Comandas comerciales Barcelonesas de la baja edad media*, ed. J. M. MADURELL MARIMON - A. GARCIA SANZ, Barcelona 1973, p. 25.

24. *Comandas comerciales Barcelonesas*, p. 200-201 n. 62, p. 201-202 n. 64.

25. *Comandas comerciales Barcelonesas*, p. 201 n. 63.

26. *Comandas comerciales Barcelonesas*, p. 203 n. 68.

27. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 18-19 n. 25, p. 19-20 n. 27.

28. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 88 n. 181.

29. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 33-34 n. 60. Per l'istituzione dei consoli catalani v. J. F. CABESTANY FORT, «Cònsols de Mar y Cònsols d'Ultramar en Catalunya (siglos XIII-XV)», *Le genti del mare Mediterraneo*, a cura di Rosalba Ragosta, v. 1, Napoli 1981, p. 397-419 (bibliografia), Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Sobre els orígens del Consolat de Mar de Barcelona el 1279 i sobre els cònsols d'Ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281», *Anuario de Estudios Medievales*, 23 (1993), 141-150, eadem, «El Consolat de Mar i els Consolats d'Ultramar, instrument i manifestació de l'expansió del comerç català», *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana*, ed. Maria Teresa FERRER I MALLOL - D. COULON, Barcelona, 1999, p. 53-79.

30. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 218 n. 473.

è la testimonianza che la sentenza definitiva fu emessa dai due giudici, assistiti da un consiglio composto da tutti i mercanti (*consilio diligenti ab omnibus mercatoribus*). Quest'atto notarile, con il quale si viene a conoscere non solo l'esistenza di un console, ma anche di un corpo di mercanti, che veniva convocato nei casi in cui sorgessero divergenze, è rivelatore di un folto gruppo di catalani che si dedicavano ad una vasta gamma di attività commerciali.

Questi mercanti possono essere suddivisi in tre categorie: la prima comprende catalani, *cives et habitatores* principalmente di Barcellona, ma anche di Maiorca, che usano Creta come luogo di transito, stazionano colà per un breve lasso di tempo e successivamente proseguono il loro viaggio verso altre direzioni, come Cipro, Alessandria d' Egitto, Tunisi o anche Venezia. È il caso del catalano Guillem Guerau («Guglielmo Gavara»), *civis et habitator Barcelone*, che si impegnò, nel 1304, a caricare in Canea e in seguito a trasportare a Venezia con la sua nave il grano di Giacomo Pasqualigo, abitante in Candia. La nave, di nome «Santa Margherita», attraccata al porto di Candia, doveva essere grande, a guidicare dall'equipaggio, composto da un pedoto, ventidue marinai e cinque mozzi³¹. È anche il caso di Berenguer Ramió («Belengerio Remio»), catalano di Barcellona, che riconobbe nel 1300 un debito con Bonanat Former menor, («Bonato Formero Minore»), anch'egli catalano, abitante di Barcellona, promettendo di pagare ad Alessandria a pegno su una cassa di coralli e trenta sacchi di mandorle.³² Tra gli abitanti di Barcellona che a quel tempo commerciano a Creta si annoverano ebrei (*Judei de Barchinona*), di cui alcuni, insieme ad ebrei di Maiorca (*Judei Maiorice*), vengono ricordati come trasportatori di merci da Creta a Cagliari, Tunisi, Maiorca e Barcellona.³³ Commercianti di Barcellona sono testimoniati a Creta anche nei decenni successivi, come dimostra una serie di atti notarili redatti a Barcellona nel 1349 e che riguardano, fra gli altri, Nicolau Sermona, Pere Carbonell, padrone di una cocca, e Bonanat de Canyelles, che compiono viaggi *causa mercandi* a Cipro, Rodi e Creta.³⁴ Questi viaggi erano così redditizi, che anche delle donne investivano in queste attività commerciali, sotto forma della *comenda*, come Isabella, moglie di Berenguer de Vallseca, o Agnes, moglie di Guillem Camps, che affidarono a Barcellona somme di denaro a Nicolau Sermona, perché le investisse per trarne profitto durante i suoi viaggi.³⁵

La seconda categoria di mercanti catalani comprende coloro che dimoravano nell'isola o provvisoriamente, dichiarati nelle fonti come *nunc morantes*, o stabilmente, e quindi dichiarati nelle fonti come *habitatores Candide*. *Nunc morans Candide* era il catalano Bernat Babot («Bernardus Baboto») che si incontra ammalato nel 1343 nell'atto del suo testamento.³⁶ Secondo il testo, Babot aveva nominato come commissario il suo compatriota Guillem Sescases («Gulialmo

31. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 2, p. 62-63 n. 823.

32. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 18-19 n. 25.

33. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 33-34 n. 60.

34. *Comandas comerciales Barcelonesas*, p. 229-230 n. 99.

35. *Ibidem*.

36. *Wills from Late Medieval Venetian Crete*, v. 2, p. 625 n. 486.

Sascaes»), stabilitosi anch'egli provvisoriamente a Candia (*nunc morantem Candide*). Secondo il suo desiderio, i rimanenti suoi beni sarebbero pervenuti dopo la morte a suo padre, al suo commissario e ai monasteri dei Frati Predicatori e dei Frati Minori, tanto a quei monasteri che si trovavano nella sua patria quanto a quelli insediati a Creta. Babot continuava, come rivela il suo testamento, a mantenere legami con la madrepatria. Vale la pena notare che tra le somme in denaro che lasciava ai suoi eredi vengono menzionate anche *libre alfoncinorum minorum patrie nostre*, cioè monete che circolavano nella sua patria. Tuttavia, anche se nel suo testamento viene ricordata più volte la sua terra d'origine, non sembra progettasse di ritornarvi, dato che aveva stabilito come luogo di sepoltura il monastero dei Frati Minori di Candia. L'isola greca, collegata ai suoi interessi, era diventata con il fluire del tempo una seconda patria. Seconda patria era diventata Creta anche per «Petro Roverio», catalano, abitante di Candia, che aveva preso in prestito una somma di denaro da Georgio de Caifas.³⁷ Abitante di Candia (*habitatrix Candide*) era anche l'ebrea Archondisa, vedova del catalano, evidentemente mercante, Helia, la quale si muove nell'ambiente sociale degli ebrei cretesi. Dagli elementi che ci da il suo testamento, redatto nel 1358, si evince che aveva una casa in Judaica, che lasciava dopo la morte al fratello Sambatheo.³⁸

Infine, compongono una terza categoria di mercanti catalani quanti dal ducato dell'Arcipelago, da Astipalea in particolare o da Naxos, dove si erano stabiliti, frequentavano il porto di Candia, estendendo la loro attività nella vicina zona insulare.³⁹ Alcuni catalani di Astipalea, anzi, presero dimora alla fine in Creta, che offriva loro maggiori possibilità commerciali. È il caso di Frangulus, figlio di Catalano di Stampalia, abitante in Candia, che prende nel 1305 in *colleganza* 20 iperperi dal notaio Angelo Cariola, per commerciare *per terram et per aquam*.⁴⁰

Gli atti notarili che si riferiscono a mercanti catalani riguardano per lo più contrazioni di prestito, *colleganze* o *comende*. Registrata negli atti del notaio Pietro Pizolo si localizza anche la costituzione, nel 1300, di una società con capitale di 525 iperperi per l'acquisto di un legno per commercio marittimo da Candia a Negroponte e da lì a Cipro e in Armenia. Tra i soci appaiono i catalani Guillem Santpol («Guilielmus de Sampaulo»), che sarebbe stato il nocchiero, e Bernat Arnau («Bernardus Arnaudus»), ambedue cittadini e abitanti in Barcellona.⁴¹ I prodotti in cui commerciano i mercanti catalani sono vari. Trasportano grano da Creta a Venezia e Cipro,⁴² come pure olio e miele da Milos a Candia.⁴³ La stessa persona compare come mercante di diversi pro-

37. Per la circolazione monetaria in quell'epoca v. in genere M. BALARD, «Marchés et circulation monétaire en Méditerranée Orientale (XIIIe - XVe s.)», *Moneda y Monedas en la Europa Medieval (siglos XII-XV)*, *Actas de la XXVI Semana de Estudios Medievales de Estella, 19 al 23 de julio de 1999*, Pamplona 2000, p. 257-275.

38. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 87-88 n. 225.

39. *Wills from Late Medieval Venetian Crete*, v. 2, p. 820-821 n. 648.

40. Vedi a titolo indicativo Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 181-182 n. 392, p. 227 n. 495.

41. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 58 n. 150.

42. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 68-69 n. 138.

43. *Ibidem*, p. 19-20 n. 27.

dotti contemporaneamente, senza alcun nesso fra loro. Caratteristici sono i due atti notarili del 1300 che si riferiscono ai catalani di Barcellona Berenguer Ramió e Bonanat Former, menor. Si tratta di riconoscimenti di debito con promessa di pagamento ad Alessandria e con pegno su una cassa di coralli e trenta sacchi di mandorle.⁴⁴

La fondamentale attività tuttavia dei catalani agli inizi del XIV secolo era il commercio di schiavi. L'assassinio, nel 1305, del capo dei mercenari catalani, al servizio dell'imperatore bizantino, aprì, come è noto, una voragine nei rapporti tra i bizantini e i catalani. Ne seguirono la rottura dell'alleanza con i bizantini, i saccheggi nella penisola tracia, l'occupazione del ducato latino di Atene e infine l'affermazione dei catalani come nuova forza politica in Romania.⁴⁵ Entro la cornice di questa atmosfera storica si iscrive la pratica che i catalani, agli inizi del XIV secolo, svilupparono a Creta nel campo del commercio di schiavi. Numerose schiave greche furono allora trasportate da Gallipoli a Creta, per essere vendute dai catalani al mercato degli schiavi. Stereotipate sono le frasi *emi a Gallipoli a Catellanis* e *conduxi a societate Catellanorum de Athenis*, che si incontrano negli atti di compravendita di schiavi dell'epoca. Il primo maggio del 1306 p.es. Emanuel Venetandus vendette a Iacobus de Vigonce, abitante in Candia, una schiava greca, di nome Keranna, da Romania, che aveva comprato dai catalani a Gallipoli (*quam emi a Gallipoli a Catellanis*).⁴⁶ Inoltre, il 4 gennaio 1317, Dominicus Berengo, abitante in Candia, cedette ad uno suo concittadino uno schiavo greco, di nome Scamarino, che aveva acquistato dalla società catalana (*quem conduxi a societate Catellanorum*).⁴⁷ Vittima delle razzie catalane nella Grecia continentale era ancora il greco Jani, venduto nel 18 febbraio dello stesso anno a Bartolomeo Barbadico, abitante in Candia, dal genovese Geminus de Aste, il quale l'aveva acquistato dai catalani di Atene (*quem conduxi de societate Catellanorum de Athenis*).⁴⁸

Il commercio di schiavi greci si era rivelato nel corso del tempo un grande problema. Non stupisce dunque il fatto che il monaco Barlaam, quando giunse, nel 1339, inviato dall'imperatore Andronico III alla corte papale di Avignone, per chiedere aiuto contro i Turchi, pose come condizione indispensabile per l'unione delle due chiese la liberazione degli schiavi greci da parte dei latini e l'abolizione di questo commercio.⁴⁹ Creta era una delle regioni del territorio greco, dove il traffico di schiavi aveva conosciuto una grande espansione. Schiavi venivano comprati non solo da rappresentanti dagli strati sociali medi e superiori, ma anche da rappresentanti della

44. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 257 n. 560.

45. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 18-19 n. 25, p. 19-20 n. 27; v. anche *ibidem*, p. XI.

46. Vedi Angeliki E. LAIOU, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge, Massachusetts 1972, p. 160 es., SETTON, *Catalan Domination*, p. 4 es.

47. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 202-203 n. 520; v. anche *ibidem*, p. 203 n. 521, p. 207 n. 532, p. 208 n. 536, p. 211 n. 543.

48. Vedi Ch. VERLINDEN, «Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo», *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, a cura di A. PERTUSI, v. 1, Firenze 1973, p. 916.

49. *Ibidem* p. 916.

chiesa. Da questo punto di vista è interessante il mandato del 1300, sulla base del quale Nicola Paradiso, priore della chiesa di Sant'Antonio di Candia, insieme ad altri veneziani, incarica due mercanti di vendere a Macre una pezza di stoffa (*stameto rosato*) e con il ricavato di acquistare tre schiave (*tres feminas*) da inviare a Candia.⁵⁰ Nello sviluppo del commercio di schiavi a Creta un ruolo importante ebbero i catalani. Isolo qui il caso del professionista, come mostrano le fonti, Francesco Catalano, da Stampalia, abitante in Candia, che opera come mercante di schiavi agli inizi del XIV secolo. Avendo come punto di partenza Candia, Francesco viaggiava a scopo commerciale in varie parti d' Oriente, ove evidentemente provvedeva all'acquisto di schiavi. Alla fine del dicembre 1304, due veneziani abitanti di Candia, Antonio Contarini e Bonaccorso Grimani, diedero in colleganza 26 iperperi a Francesco Catalano e Stefano Navaliario per commerciare ovunque, ad eccezione dell'Egitto.⁵¹ Subito dopo il contratto di colleganza, molto probabilmente in vista del viaggio, il Catalano provvide alla vendita di numerosi schiavi. In un solo giorno, il 20 dicembre, fece quindici contratti di vendita.⁵² Le vendite riguardavano donne greche, esclusa una riguardante uno schiavo di nome Michele. Eudhochia, Maria, Cali, Herini, Curtichina, tanto per riferire alcuni nomi, erano state comprate nelle regioni turche, Anea, Nimfeo, sulle rive dello Scamandro. Secondo il costume dell'epoca, nel contratto si scriveva che la vendita delle schiave avveniva con facoltà di essere affrancate, qualora un loro parente pagasse lo stesso prezzo. Il prezzo di vendita delle donne oscillava da 10 a 14 iperperi, più basso del corrispettivo prezzo di vendita degli uomini, che ammontava a 15 iperperi. Il fatto che il Catalano concentrasse la sua attività nel commercio di donne schiave, conduce alla deduzione che con molta probabilità fosse un agente di collocamento di personale domestico.⁵³

Tra i mercanti che avevano scambi con i catalani a Creta c'era Johannes Mazzamurdi. La famiglia venetocretese Mazzamurdi è testimoniata nelle fonti notarili del principio del XIV secolo con una intensa attività mercantile, esercitata nel porto di Anea in Asia Minore, a sud di Efeso, che era adatto per un rifornimento a basso prezzo di schiavi.⁵⁴ Là, come abbiamo visto, Francesco Catalano si procurava schiave per venderle poi a Creta. Avvezzo alla pratica occidentale dell'esercizio del commercio, si presenta il mercante di schiavi Stefano Mazzamurdi, che fa spesso dei viaggi ad Anea. Un altro Mazzamurdi, Johannes, intrattiene rapporti commerciali con mercanti catalani, come indica un atto notarile del 1305, con il quale aveva trasferito ad un veneziano di Creta una schiava greca, di nome Erini, che suo fratello Michael Mazzamurdi aveva preso in pignore da un certo Catalano.⁵⁵ Si tratta, in altre

50. Elizabeth A. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983, p. 161.

51. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. 70-71 n. 141.

52. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 2, p. 201 n. 1140.

53. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 2, p. 197-200 n. 1125-1138.

54. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p. XI e n. 1.

55. Per il porto di Anea e la famiglia Mazzamurdi v. Chryssa MALTEZOU, «Έλληνες και Ίταλοί έμποροι στην Άναία

parole, di una famiglia introdotta nel commercio di schiavi, i cui membri collaboravano con i mercanti di schiavi catalani.

Mercante di schiavi era anche Frangulus, emancipato figlio del Catalano di Stampalia, abitante in Candia. Una serie di contratti, registrati nel protocollo del notaio Angelo di Cartura, ci offre informazioni sulla sua attività nel biennio 1305-1306. È testimoniato come proprietario di una barca che trasportava frumento da Creta a Stampalia.⁵⁶ Investiva denari in colleganze,⁵⁷ negoziava egli stesso *per terram et per aquam*⁵⁸ e si dedicava infine alla compravendita di schiavi, come ci informa un contratto, con il quale aveva venduto al gastaldo della curia una schiava greca da Anea, che aveva comprato dai Turchi in qualcuno dei suoi viaggi.⁵⁹ A questo movimento commerciale partecipava anche un greco abitante di Candia, denominato Vassili Magnati. A costui e al suo compagno italiano Nicolao de Luca, abitante anche lui a Candia, Frangulus aveva affidato 20 iperperi, per negoziarli nel commercio e alla condizione di restituirli, con guadagno, entro sei mesi.⁶⁰

Oltre all'attività commerciale, i catalani fecero la loro apparizione in Egeo anche come pirati. Creta tuttavia non pare fosse, almeno durante il periodo che qui studiamo, un centro basilare di operazioni piratesche catalane. Certo non mancano nelle fonti riferimenti ad incursioni piratesche, però si riferiscono maggiormente all'assunzione di misure per affrontare la pirateria piuttosto che alle sue conseguenze. Riporto ad esempio alcuni di questi riferimenti: nel 1318 il duca di Candia e i feudatari avvisarono il doge di Venezia che turchi e catalani depredavano le isole dell'Egeo e chiedevano che venisse rafforzata la difesa della zona. I «maledicti», come scrivevano nella loro lettera, intendendo i catalani, erano pronti ad assalire Sitia.⁶¹ Nel 1332, nuovamente, il re di Maiorca promise un risarcimento per l'azione piratesca dei catalani *in maribus Crete* contro una nave veneziana che trasportava cotone da Cipro a Venezia.⁶² Infine, nel 1363, le autorità veneziane della capitale ordinarono ai provveditori di Creta di assumere le necessarie misure per la difesa dei mercanti, dato che circolavano nelle acque dell'Egeo sei galere catalane. I provveditori si incaricarono di invitare i mercanti a tornare indietro, senza ritardi, e di mettere a disposizione per la loro sicurezza una galera.⁶³

τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (ἀρχές 14ου αἰώνα)», *Porphyrogenita. Essays in Honour of Julian Chrysostomides* (in corso di pubblicazione), dove riunita bibliografia. Vedi anche *The Documents of Angelo de Cartura*, index, v. Mazzamurdi.

56. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 75 n. 195.

57. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 138 n. 366.

58. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 5 n. 12, p. 11 n. 30.

59. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 58 n. 150.

60. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 5 n. 12, p. 11 n. 30, p. 81 n. 209.

61. *The Documents of Angelo de Cartura*, p. 5 n. 12.

62. *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409): Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*, recollida i anotada per A. RUBIÓ I LLUCH, Barcelona 1947, p. 115-116 n. 96 (cfr. ΔΟΥΡΟΥ-ΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Καταλανική παρουσία στην Κρήτη», op. cit., p. 590).

63. *Diplomatari*, op. cit., p. 205-206, n. 157 (cfr. ΔΟΥΡΟΥ-ΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Καταλανική παρουσία στην Κρήτη», op. cit., p. 590).

Episodi aventi come protagonisti pirati catalani e le loro vittime si rintracciano con la stessa frequenza circa nelle fonti riguardanti altre regioni del territorio greco. Incursioni di catalani che agivano da soli o insieme ai turchi riguardano p.es. nei primi decenni del secolo Negreponite, Chio, Corone e il principato di Acaia. Già nel 1323, il papa Giovanni XXII pretendeva che venissero vietate le violenze dei catalani contro il Peloponneso.⁶⁴ Anche negli anni successivi si protrae il fenomeno dalla pirateria con protagonisti catalani che si muovono *piratice* nelle acque dell'Egeo, provenienti sia dalla Grecia centrale sia da Barcellona. Uno di questi ultimi pirati, Hug de Llançà («Ugo de Lançano»), *de Barchilona*, saccheggiava particolarmente Cipro, procurando danni a mercanti veneziani, abitanti di Famagosta. Tra i mercanti inoltre circolava la voce che il catalano esercitasse la pirateria con il consenso del re di Aragona (*de consensu regis Aragonum*).⁶⁵ Naturalmente, colpevoli delle incursioni non erano solo i catalani, che anch'essi a loro volta denunciavano attacchi veneziani contro di loro. Il problema degli indennizzi che rivendicavano per le perdite delle loro mercanzie, tanto i mercanti veneziani a spese dei catalani quanto i catalani a spese dei veneziani, preoccupava sia l'amministrazione veneziana sia quella di Maiorca. Nel 1326, le autorità di Maiorca avevano accordato a mercanti catalani, per i danni causati dagli abitanti di Cerigo che avevano catturato un legno barcellonese, carico di loro merci, il diritto di rappresaglia contro i veneziani.⁶⁶ La rivendicazione, per altro, di un risarcimento da parte del regno di Maiorca per i danni provocati ai catalani dai Venier a Cerigo prese tali dimensioni, che Venezia fu costretta ad affidare la soluzione della questione ad un giudice istruttore. Alla fine, nel 1341, le autorità veneziane deliberarono che i Venier non dovevano un risarcimento, perché in realtà non avevano commesso un atto di pirateria, ma si erano semplicemente difesi dagli attacchi catalani.⁶⁷

Sono stati già ricordati sopra casi di catalani stabiliti a Candia. Si presentano benestanti, se si giudica dalla circostanza di Catalano da Noara e di sua moglie Herini, abitanti in Candia, che assunsero, nel 1300, per tre anni, come donna di servizio Herini Riça da Satalia, dandole come ricompensa nove iperperi, e assumendosi l'impegno di provvedere al cibo e al vestiario.⁶⁸ Alla stessa epoca, un altro catalano, Bernat Sapila, manteneva un negozio, *prore ripam*. Sapila fu sfortunato, perché una sera un ladro ruppe la serratura della sua bottega e rubò un sacco di pepe, un gabbano e una carpetta. Il catalano si affrettò a denunciare il furto alle autorità vene-

64. Fr. THIRIET, *Délibérations des Assemblées Vénitiennes concernant la Romanie*, v. 1 (1160-1363), Paris - La Haye, 1966, p. 258-259 n. 702, p. 261 n. 707; cfr. DOUROU-ILIOPOULOU, «Καταλανική παρουσία στην Κρήτη», p. 590.

65. Maria DOUROU-ILIOPOULOU, «Δυτικοί στη βενετοκρατούμενη Ρωμανία (Κρήτη, Μεθώνη Κορώνη) από το 1261 ως το 1386. Γενική επισκόπηση», *Thesaurismata* 27 (1997), 43; per la presenza dei pirati catalani a Corone v. A. NANETTI, *Documenta veneta Coroni et Methoni rogata*, Atene, 1999, p. 133 n. 3.3.

66. DOUROU - ILIOPOULOU, «Δυτικοί», op. cit., p. 44.

67. *I libri commemoriali della republica di Venezia*, ed. R. PREDELLI, v. 2, Venezia 1876, p. 15 n. 96.

68. Sp. THEOTOKIS, *Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281-1385, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, v. 2, 1, Atene 1936, libro XVII n. 10, libro XIX n. 4, 20, 27, 29, 30.

ziane che ordinarono al pubblico gastaldo, Pedro Vido, di proclamare dovunque che chi avesse smascherato il ladro avrebbe ricevuto come ricompensa 25 iperperi e che l'eventuale ricettatore sarebbe stato ritenuto un ladro e sarebbe stato analogamente punito.⁶⁹ Oltre ai mercanti, è documentato, piuttosto di passaggio dalla città di Candia, anche un catalano medico, il *magistro Giorgio, medico physico de Maiorca*, a cui Filipachis de Caristo, abitante in Negroponte, aveva venduto nel 1301 uno schiavo greco di nome Leo, che aveva catturato nell'isola di Samos.⁷⁰

La domanda che si pone, quando si ha da fare con una società, come quella di Candia nel XIV secolo, centro di aggregazione di differenti elementi etnici, è se i catalani di Creta avevano subito nel corso del tempo l'influenza dell'ambiente umano e naturale. La scarsità delle fonti non permette la formulazione di risposte in questa direzione. Il processo tuttavia di incorporazione nella società locale deve essere stato lo stesso di quello che si è segnalato anche nel caso di altri elementi etnici che erano venuti dall'Occidente nell'isola. Infatti, un documento, depositato nell'archivio del duca di Candia, che si riferisce ad una adozione indica che i catalani non erano rimasti stranieri e tagliati fuori della società in cui vivevano. Secondo il documento, datato nel 1319, Kali, vedova di Martino Catellano, aveva raccolto un bambino di pochi giorni che aveva trovato abbandonato fuori dalla chiesa di San Marco. Disposta ad adottarlo, chiese all'amministrazione veneziana di chiamare pubblicamente chi per caso lo rivendicasse o come suo erede o come suo schiavo o villano. Se entro un mese non si fosse presentato nessuno a rivendicarlo, Kali sarebbe stata libera di adottarlo.⁷¹

Sulla base degli elementi raccolti fino ad ora risulta evidente che l'immagine dei catalani che emerge dal materiale archivistico di Creta veneziana non si rapporta con i commenti sfavorevoli che di solito accompagnano in altre fonti i loro nomi. Il mercante che va e viene nel porto di Candia, vendendo e comprando mercanzie, il bottegaio, cui avevano rubato le merci o la coppia che aveva una serva per i lavori casalinghi non si identificano con «gli insensibili figli dell'inferno», come vengono chiamati i catalani in una contemporanea fonte occidentale.⁷² Certo, molte testimonianze archivistiche che si riferiscono a loro si datano nei primi anni del XIV secolo, prima cioè delle ostilità in Tracia che seguirono all'assassinio del loro capo, e prima della loro discesa nella Grecia centrale. Ma neppure le informazioni di cui disponiamo sulla loro presenza a Creta negli anni seguenti corrispondono alla cattiva fama.

Peter Lock nel suo libro *I Franchi in Egeo* cercò «di penetrare», come egli dice, «nella psicosoria», per interpretare il cattivo nome che avevano acquisito i catalani nel mondo cristiano e le

69. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, v. 1, p.73 n. 145-146.

70. Duca di CANDIA, *Bandi*, p. 176-177 n. 436.

71. *Benvenuto de Brixano, notaio in Candia 1301- 1302*, a cura di R. MOROZZO DELLA ROCCA, Venezia 1950, p. 81 n. 220.

72. Duca di CANDIA, *Bandi*, p. 86-87 n. 234.

73. Citazione in P. LOCK, *The Franks in the Aegean*, London - New York 1995, traduzione greca da G. Koussounelos, Atene 1998, p. 198.

cause più in generale delle manifestazioni ostili dell'Europa occidentale nei loro confronti.⁷³ I catalani erano disprezzati dagli occidentali, perché erano rozzi e mercenari incontrollabili che si erano dedicati a razzie e devastazioni. Tuttavia, i catalani non erano i soli ad aver perpetrato saccheggi in modo da giustificare l'avversione nei loro confronti. Per i cristiani d'Occidente non erano altro che dei pirati che saccheggiavano le isole dell'Egeo. Tuttavia, la pirateria era un fenomeno diffuso nell'Egeo mediterraneo e numerose isole del mare greco si erano trasformate in un rifugio ideale per le navi pirata. Neppure dunque la qualità piratesca dei catalani basta a spiegare l'inimicizia verso di loro. Quanto all'alleanza con i turchi, i catalani non erano certo i soli ad aver rapporti con gli infedeli. Franchi e bizantini, per agevolare le loro necessità militari, si erano anch'essi associati di tempo in tempo alle milizie turche. Di conseguenza, neanche la rapacità né la dedizione alla pirateria, né l'alleanza con i turchi erano la causa della loro cattiva fama. In realtà, l'espansione dei catalani nel Mediterraneo orientale costituiva una minaccia per gli interessi dei franchi e dei veneziani, che avevano trasformato l'Egeo in un lago latino. Con la conquista del ducato, i catalani vennero ritenuti dai franchi come coloro che avevano offeso le loro proprietà terriere e che in questo modo avevano operato fuori dai canoni dell'ordine morale. Le loro ambizioni territoriali creavano un nuovo status in Levante, dal momento che i veneziani vedevano abolire il loro monopolio, mentre i franchi si trovavano in pari condizione con i catalani. In altre parole, l'equilibrio che si era stabilito tra le forze occidentali nel Mediterraneo orientale rischiava di venire disarticolato con l'intervento catalano nella regione. Queste concezioni erano alla base dell'antipatia e dell'ostilità che i cristiani d'Occidente nutrivano nei confronti dei catalani.

Veniamo ora all'esplorazione delle corrispondenti reazioni nelle fonti greche. E' vero che il bizantino medio dell'ultimo periodo bizantino vedeva per tradizione i cristiani d'Occidente con diffidenza, che nei periodi di crisi si trasformava in odio. I catalani «scismatici», secondo un documento papale del 1330, e «pericolosi», secondo Marino Sanudo il Vecchio,⁷⁴ venivano fronteggiati dai bizantini con lo stesso modo negativo con il quale più in generale venivano fronteggiati tutti gli occidentali, a prescindere dal luogo della loro provenienza. Nelle fonti bizantine sono descritti con i colori più neri. Essendo stati al servizio come mercenari di Federico II di Sicilia, vengono spesso chiamati «siciliani» e considerati «assetati di sangue» e «sanguinari».⁷⁵ L'umanista Manuil Moschopoulos li denomina «Σικελιώτες» e li cita assieme ai ladri, agli assassini e ai loro alleati ismaeliti, cioè i turchi.⁷⁶ Ancora, il patriarca di Costantinopoli Atanasio I, scrivendo nel 1305 all'imperatore Andronico II, annotava in modo caratteristico che i catalani, definiti nella lettera «siciliani», erano piccoli e meno buoni delle locuste e dei bruchi; le loro

74. Citazione in P. LOCK, *The Franks in the Aegean*, p. 199 es.

75. Elizabeth A. ZACHARIADOU, «The Catalans of Athens and the Beginning of the Turkish Expansion in the Aegean Area», *Studi Medievali*, 3a serie, 21 (1980), 821, 832 n. 63 (= *Romania and the Turks, c. 1300 - c. 500*, Variorum Reprints, London 1985 n. V).

76. I. ŠEVČENKO, «The Imprisonment of Manuel Moschopoulos in the year 1305 or 1306», *Speculum*, 27, 2 (1952), 138.

azioni avevano provocato nei bizantini sciagure insopportabili, per questo il patriarca invitava l'imperatore a non permettere che si protraessero i mali che sgorgavano dalla loro crudeltà.⁷⁷ In un'altra sua lettera all'imperatore, scritta nel 1306-1307, ove protestava per la carestia che aveva colpito Costantinopoli, a causa delle guerre con i catalani in Tracia, il patriarca, esprimendo lo spirito antilatino di suoi concittadini, scriveva in modo indicativo: «la fame aveva procurato un grande danno allo stato, perché il patrimonio dei greci, oro e argento, è quasi del tutto finito nelle mani dei latini. Quello che però è peggiore è la loro iattanza, poiché ridono con noi con fare borioso e ci disprezzano così tanto da vantarsi di godere dei piaceri delle donne costantinopolitane in cambio di un po' di grano».⁷⁸

Non c'è dubbio che i suddetti riferimenti alle fonti greche riguardano i mercenari catalani che dopo la rottura della loro alleanza con i bizantini, a causa dell'omicidio dal loro capo, si erano dedicati a saccheggi e rapine, prima in Tracia e Macedonia e poi nelle regioni della Grecia centrale. È opportuno riferire qui che segni della violenza usata dai catalani, durante l'attacco a Corinto nel 1312, sono venuti alla luce recentemente grazie alle opere di scavo che si eseguono colà.⁷⁹ I pregiudizi, tuttavia, l'antipatia e l'inimicizia, con cui il costantinopolitano guardava ai catalani, sembra che non fossero condivise dal cretese. Al principio del XIV secolo il dominio veneziano a Creta continuava da circa cento anni. Durante questo secolo l'isola era entrata nel circolo internazionale del commercio e era diventata un canale nelle comunicazioni commerciali tra Oriente e Occidente. Come stazione di transito del commercio veneziano, il porto di Candia, la *alias civitas Venetiarum apud Levantem*, era il grande scalo verso l'Oriente.⁸⁰ Era naturale che i mercanti di Barcellona e di Maiorca sfruttassero la congiuntura. Il caso della nave «Sanctus Franciscus» del mercante catalano Bernat Marquet (Bernardo Marchetti), ricordato nelle fonti come attraccato al porto di Frasca, pronto a salpare per Alessandria,⁸¹ non è certamente isolato. Però, per il cretese questa nave non doveva differire da altri natanti dei mercanti occidentali che giungevano nella sua isola. Prima di alcuni anni fa, la storiografia affrontava la società di Creta durante il periodo veneziano come se fosse costituita da due separati gruppi etnici, quello dei greci da una parte e quello dei latini dall'altra. Un gruppo distinto era inoltre quello degli ebrei. Con il passare del tempo la ricerca sistematica delle fonti dimostrò che la realtà sociale era differente. In antitesi con l'entroterra, che continuava ad essere articolata sopra il tessuto bizantino, dato che i veneziani tardarono a conquistarla, la società nella città cretese, con la presenza di diversi elementi etnici, si era trasformata in multi-etnica. Il movimen-

77. *The Correspondence of Athanasius I*, p. 162 n. 68, cfr. DOUROU - ILIOPOULOU, «Δυτικαί», 40.

78. *The Correspondance of Athanasius I*, p. 244 n. 93, cfr. N. OIKONOMIDIS, *Hommes d' affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Montréal-Paris 1979, p. 42.

79. Ch. WILLIAMS - O. ZERVOS, «Frankish Corinth: 1991», *Hesperia* 61 (1992), 133-191 (cfr. LOCK, *The Franks*, p. 197).

80. Per la storia di Creta durante il periodo veneziano v. Chryssa MALTEZOU, «Historical outline 1204-1669», *Literature and society in Renaissance Crete*, ed. D. Holton, Cambridge University Press 1991, p. 17-47.

81. *The Documents of Angelo Cartura*, p. 188-189 n. 486, 487, p. 196 n. 503.

to commerciale nei porti rumorosi, il quotidiano necessario rapporto di scambio dei cretesi con i veneziani e con gli altri europei occidentali, la partecipazione dei greci ad attività economiche lucrose di nuovo tipo degli stranieri contribuirono alla formazione di una società che aveva come principale caratteristica la mescolanza di differenti espressioni culturali e mentalità, come pure la facilità di assunzione, da parte di membri che la costituivano, delle correnti innovative che giungevano dall'Occidente nell'isola.

In questo ambiente cittadino di Candia i catalani costituivano, in confronto con gli altri elementi etnici, una minoranza. Creta entrava nella sfera dei loro interessi, quando in generale i rapporti ufficiali del loro paese con i veneziani si trovavano in una fase pacifica. Quando venne demolito il dominio catalano nel ducato di Atene, le navi catalane cessarono, da quanto mostrano le fonti, di frequentare i porti cretesi. Il passaggio dei catalani da Creta non lasciò tracce né nella lingua né nelle consuetudini locali. Nella memoria collettiva però la loro immagine si identificò con quella del mercante di schiavi, che si arricchiva comprando e vendendo cristiani. Le espressioni negative che venivano formulate in versi e nei canti popolari greci hanno a che fare, credo, con questa immagine e non con l'altra del pirata e dell'incursore. Anche quando le due identità, del mercante di schiavi e del pirata, coincidevano quella che si imponeva era la prima. Storie con pirati catalani che si impossessavano di proprietà dei contadini e catturavano uomini, per venderli più tardi nei mercati di schiavi, devono aver circolato molto a quel tempo. Da bocca a bocca gli episodi assumevano grandi dimensioni e il loro racconto riempiva di paura gli isolani. Una di queste storie deve essere stata quella riguardante le peripezie che avevano subito, nel 1325, gli abitanti di Cerigo da parte di una nave pirata catalana. Grazie al documento del duca di Candia, Marino Morosini, che su ordine di Venezia aveva provveduto a fare indagini sul caso tra i contadini⁸², apprendiamo particolari su questa incursione piratesca. A causa della vicinanza di Cerigo con Creta, l'episodio doveva sicuramente essere venuto a conoscenza dei cretesi. Secondo le deposizioni dei testimoni, la nave catalana era approdata nel porto di San Nicolò di Avlemona e il suo equipaggio si era dedicato subito alla rapina di bestiame, omicidi, ferimenti e alla cattura di uomini. I catalani erano *mali homines*, scendevano a terra armati, terrorizzavano i contadini, prendevano quanto trovavano davanti a loro. Gli abitanti allora chiesero l'aiuto di un abate, il quale andò e trovò il castellano veneziano, pregandolo di mandare i suoi custodi a scacciare i catalani dall'isola. Ma costui negò il suo soccorso, sostenendo che la guardia si trovava colà per la protezione e difesa solamente del castello e che in ogni caso non poteva uscire dalla fortezza. Quando la situazione peggiorò e i «mali homines» cominciarono a attaccare e a ferire gli abitanti, l'abate raccolse i contadini, si mise alla loro testa e tutti si lanciarono contro i catalani, con il motto «addosso a loro» (*super ipsos*). Fu una dura lotta, perché gli abitanti di Cerigo combattevano con archi e fionde, mentre i catalani con balestre e giavellotti. Alla fine, gli isolani vinsero e scacciarono gli invasori. Nudi ed affamati, gli schiavi e le

82. *Diplomatari*, p. 178-187 n. 147.

schiaive che erano accatastati nella stiva abbandonarono allora la nave e furono raccolti in seguito da navi di Corone e di Malvasia, che si trovavano negli altri porti dell'isola. A margine della vicenda si iscrive anche un interessante particolare: i contadini, quando i catalani irrupero nelle stalle e rubarono i loro animali, interdetti chiesero loro il motivo per cui li depredavano, essendo essi cittadini di Venezia (*qua de causa depredatis nos, quia sumus homines Venetorum*).⁸³ Il fatto che i greci potevano comunicare verbalmente con i catalani dimostra che la lingua di quest'ultimi non era ignota nella regione⁸⁴ e che tanto gli uni quanto gli altri dovevano usare la lingua franca. Narrazioni come queste con i tormenti, provocati dai «mali homines», dovevano certo riempire di paura quanti in un modo o nell'altro ne venivano a conoscenza.

Se l'immagine che i cretesi si erano fatta dei catalani non differiva, almeno all'inizio della loro apparizione nell'isola, da quella degli altri mercanti occidentali, per identificarsi un po' più tardi con quella del mercante di schiavi, l'immagine al contrario che si era fatta gli abitanti dell'Attica e della Beozia dei rappresentanti della Compagnia Catalana si collegò con la violenza e le barbarie. È caratteristico che la brutta torre innalzata negli anni della latinocrazia sull'Acropoli fosse attribuita per molti anni ai catalani. La torre fu abbattuta, come è noto, a spese di Schliemann, nel 1875. L'architetto Lyssandros Kaftantzoglou, rappresentante del classicismo ateniese e sostenitore della rimozione degli elementi postclassici, scriveva allora, posseduto da sentimenti patriottici, che «era sconveniente conservare (nel sacro luogo) gli empî monumenti delle correnti passate della barbaria...». Questi monumenti e tra loro «l'empia torre barbarica, inopportuna insediata nei Propilei, erano delle inutili e sconce aggiunte, come gli escrementi degli uccelli rapaci che stano sopra i venerandi capolavori di Fidìa a testimoniare il loro orrendo abbandono». Come la ricerca ha dimostrato, la torre «barbarica» che la tradizione ha collegato ai catalani, appartiene ad un periodo posteriore e più esattamente all'epoca del dominio di Atene da parte del duca Antonio Acciaiuoli,⁸⁵ il quale fu egemone di Atene dal 1403 fino alla sua morte nel 1435. Quattordici anni dopo, nel gennaio del 1449, l'ultimo imperatore di Bisanzio, Costantino Paleologo, con una lettera al duca di Candia, Antonio Diedo, chiese che gli fosse messa a disposizione una nave veneziana che lo trasportasse dal Peloponneso a Costantinopoli, dovendo assumerne la suprema carica. Il duca di Candia rispose gentilmente alla missiva e promise di mandargli presto una nave da Creta. La nave però che infine trasportò il Paleologo nella capitale era catalana.⁸⁶ I tempi erano cambiati.

83. *Diplomatari*, p. 185.

84. Nei tempi di Giovanni Cantacuzeno molti Greci a Costantinopoli conoscevano il catalano (v. LOCK, *The Franks*, p. 472, ove bibliografia).

85. Vedi il recente studio di T. ΤΑΝΟΥΛΑΣ, *Τά προπύλαια τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης κατά τὸν Μεσαίωνα*, Atene 1997, p. 310 es.

86. Georgios SPHRANTZES, *Memorii 1401- 1477*, ed. V. GRECU, Bucarest, 1966, p. 74 (cfr. D. M. NICOL, *The Immortal Emperor. The life and legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans*, Cambridge University Press, 1992).

Catherine Otten-Froux
Université de Strasbourg*

La présence catalane en Chypre n'a guère été l'objet d'attention spécifique de la part des historiens de la Catalogne ni des historiens de Chypre. L'intérêt des marchands de Barcelone pour cette île de la Méditerranée orientale a bien été noté, mais toujours dans un contexte plus général,¹ seuls quelques articles récents y sont plus spécifiquement consacrés,² utilisant la documentation connue de longue date,³ et les récentes publications barcelonaises, génoises et véni-

* Groupe de recherche UMR 7044.

1. Wilhelm HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, 2 vol., Leipzig, 1885-1886, réimpr. Amsterdam, 1967; F. CERONE, «La politica orientale di Alfonso de Aragona», *Archivio per le Provincie napoletane*, 27, 1902, p. 3-93; Lluís NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, Barcelone, 1926; Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català*, Barcelone, 1947; Francesco GIUNTA, *Aragonesi e Catalani nel Mediterraneo*, vol. 2, *La presenza catalana nel Levante delle origini a Giacomo II*, Palerme, 1959; Claude CARRÈRE, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés (1380-1462)*, 2 vol., Paris-La Haye, 1967; Mario DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della corona d'Aragona nel secolo XV*, 2e ed. Naples, 1972; Eliyahu ASHTOR, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, 1983; Constantin MARINESCU, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*, Barcelone, 1994. Pour Chypre, George HILL, *History of Cyprus*, vol. 2 et 3, Cambridge, 1948, réimpr. 1972; Peter W. EDBURY, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades (1191-1374)*, Cambridge, 1991; *Istoria tès Kyprou*, ed. Théodore PAPADOPOULOS, t. 4 et 5, *Mesaionikon Basileion, Enetocratia*, Nicosie, 1995-1996; Nicholas COUREAS, «La influencia de la Corona de Aragón en el oriente mediterráneo a fines de la Edad Media (1276-1479)», *Aragón, Reino y Corona*, Madrid, 2000, p. 155-165.

2. Antony LUTTRELL, «Notes on Cyprus and Aragon 1306-1386», *Epetèris tou kentrou Epistèmonikon Ereunon* (abrégié en *EKEE*), 18, 1991, p. 129-136; Laura BALLETO, «Presenze catalane nell'isola di Cipro al tempo di Giacomo II d'Aragona», *Corona d'Aragona e Mediterraneo, strategie d'espansione, migrazioni e commercio nell'età di Giacomo II*, ed. M. E. CADEDDU, *Medioevo, Saggi e Rassegne*, 20, Cagliari, 1995, p. 39-59; Nicos COUREAS, «Profits and Piracy : Commerce between Cyprus and Catalonia from 1291 to 1420», *EKEE*, 23, Nicosie, 1997, p. 27-55.

3. Antonio de CAPMANY Y DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, 4 vol., Barcelone, 1779-1792, réed. et révision par Carmen BATLLE Y GALLART et Emilio GIRALT Y RAVENTIÓS, 2 vol. en 3 tomes, Barcelone, 1961-1963; Louis DE MAS LATRIE, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, 3 vol., Paris, 1852-1861; Louis DE MAS LATRIE, «Nouvelles preuves de l'histoire de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, (*BEC*) 32, 1871, p. 341-378 et *BEC* 34, 1873, p. 47-87 et *BEC*, 35, 1874, p. 99-158; Louis de MAS LATRIE, Documents nouveaux servant de preuves à

tiennes de documents notariés.⁴ Mais les archives catalanes encore insuffisamment exploitées sur ce thème, permettent d'approfondir et de préciser bien des points.⁵ Les archives de la Couronne d'Aragon (abrégé en ACA), les archives notariales (*Arxiu Històric de Protocols de Barcelona*, abrégé en AHPB) et les archives de la cathédrale de Barcelone (*Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona*, abrégé ACB) contiennent des registres, des minutiers ou des livres de comptes, qui éclairent le monde des marchands catalans en contact avec Chypre. A cette documentation barcelonaise il faudra ajouter les sources génoises et vénitiennes notamment les actes de notaires instrumentés en Orient et les registres provenant de l'administration de Famagouste au temps de la domination génoise sur la ville.

L'île de Chypre, aux mains des Francs depuis sa conquête par Richard Coeur de Lion en 1191, est organisée en un royaume féodal dirigé par la dynastie des Lusignan, installée par Richard lui-même après l'échec de la vente de l'île aux Templiers. Pendant tout le XIIIe siècle, l'histoire de Chypre est intimement liée à celle des états de Terre Sainte et particulièrement du royaume de Jérusalem, dont elle est considérée comme l'héritière, après la prise d'Acre par les Mamelouks en 1291. Dès le premier quart de siècle suivant la conquête de l'île, les marchands italiens, génois, vénitiens, pisans, habitués des ports de Syrie-Palestine ont fréquenté Chypre et ont obtenu des privilèges facilitant leur installation. Ce n'est pas le cas des Catalans qui ne sont signalés en Chypre dans la documentation commerciale que dans la dernière décennie du XIIIe siècle, malgré les affirmations du chroniqueur chypriote Makhairas qui prétend que Guy de Lusignan, le premier seigneur de Chypre, aurait envoyé des messagers en Occident — France, Angleterre et aussi en Catalogne — pour faire venir des Latins pour peupler l'île.⁶ Pourtant les Catalans fréquentent les eaux de la Méditerranée orientale depuis longtemps, soit pour des raisons commerciales ou dans le cadre de la croisade; ainsi deux contrats de change conclus à Barcelone en 1240 et 1242 prévoient un remboursement à Acre.⁷ L'intérêt du roi d'Aragon

l'histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, *Collection de documents inédits sur l'histoire de France, Mélanges historiques*, IV, Paris, 1882.

4. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comercials barcelonesas de la baja Edad Media*, Barcelone, 1973; Arcadi GARCIA I SANZ et Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*, 2 vol., Barcelone, 1983; Josep PLANA I BORRAS, «The Accounts of Joan Benet's trading venture from Barcelona to Famagusta : 1343», *EKEE*, 19, 1992, p. 105-168. Pour Gênes il faut considérer les volumes *Notai genovesi in Oltremare*, publiés dans la *Collana storica di Fonti e Studi* dirigée par Geo PISTARINO (nous les citerons individuellement au moment voulu) et pour Venise il faut recourir à la publication des *Fonti per la Storia di Venezia*.

5. Je tiens ici à remercier tout particulièrement Damien Coulon et Daniel Duran Duelt qui ont eu la générosité de me signaler bien des documents inédits cités dans ce travail.

6. Leontios MAKHAIRAS, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus, entitled Chronicle*, ed. R. M. DAWKINS, 2 vol., Oxford, 1932, § 26. Même si elle n'est corroborée par aucun document de la pratique, l'hypothèse de l'installation précoce de quelques individus originaires de Catalogne n'est cependant pas à exclure complètement en l'absence de preuve contraire.

7. Arcadi GARCIA I SANZ et Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis marítims*, n. 10 et 11, p. 313-315.

Jacques I pour la croisade ne fait qu'encourager les Catalans à se rendre dans ces contrées, même si la croisade de 1269 se termine par un échec et que seuls quelques participants arrivent à Acre en octobre 1269.⁸ Par ailleurs Jacques I envoie en 1264 une ambassade au sultan d'Égypte pour récupérer de l'argent, des marchandises et autres choses perdues par des Catalans à Alexandrie où ils ont déjà un fondouk.⁹ La familiarité acquise au cours du XIIIe siècle avec les régions du bassin oriental de la Méditerranée favorise les contacts et l'installation des Catalans en Chypre. Nous considérerons ici les Catalans au sens restreint du terme, c'est-à-dire les gens de Barcelone et de la Catalogne, mais il est évident qu'ils sont à replacer dans un plus grand ensemble géo-politique et humain, celui des terres soumises à la couronne d'Aragon et qu'il faut évoquer Perpignan, les Baléares et aussi Montpellier; d'ailleurs, à Tyr au XIIIe siècle, c'est le même homme qui est consul pour les gens de Marseille, Montpellier, et pour les Catalans.¹⁰ Nous essaierons d'abord de voir la première pénétration catalane en Chypre et l'importance des activités économiques catalanes jusqu'à la fin du règne de Pierre I de Lusignan. Puis, la situation politique et économique en Chypre ayant été bouleversée à la suite de l'attaque génoise de 1373-1374 et de la progressive mainmise de Gênes sur Famagouste, devenu colonie génoise en 1383, on étudiera les répercussions de cet événement sur le commerce catalan dans l'île et les actions entreprises sous le règne d'Alphonse le Magnanime.

1. L'installation et les premiers temps de l'activité catalane en Chypre (1291-1372)

S'il n'est pas fait mention de Catalans en Chypre avant la fin du XIIIe siècle, ces derniers ont pourtant dû remarquer la situation géographique favorable de l'île, assez proche de la Terre Sainte pour devenir une base de repli pour les Latins puis le dernier bastion chrétien au fur et à mesure de l'avancée conquérante des Mamelouks en Syrie-Palestine. C'est l'année même de la chute d'Acre, en 1291, que les Catalans obtiennent un privilège du roi Henri II. Dans ce diplôme Henri II leur accorde de ne payer qu'un droit de 2% à l'importation comme à l'exportation des marchandises, et de 1% pour le transit; il réduit également de moitié le droit payé sur le nolis des vaisseaux.¹¹ Cette situation, la même que pour les Narbonnais et les Provençaux, est corroborée par les renseignements fournis par Pegolotti dans la *Pratica della mercatura*.¹² Comparée

8. Reinhold RÖHRICHT, «Der Kreuzzug des Königs Jakob I von Aragonien» *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, XI, 1890, p. 372-395; Francesch CARRERAS Y CANDI, «La creuada a Terra Santa», *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, part I, 1909, p. 106-138.

9. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inédits del rey en Jaume I», *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, t. 2, Barcelone, 1913, doc. 67, 74.

10. Wilhelm HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, I, p. 334.

11. Antonio de CAPMANY Y DE MONTPALAU, *Memorias históricas*, nouvelle édition, doc. 47, p. 71.

12. Francesco BALDUCCI PEGOLOTTI, *Pratica della mercatura*, ed. Allan EVANS, Cambridge Mass., 1936, p. 84.

à celle des marchands italiens, cette situation est semblable à celle des Pisans et des Anconitains, mais moins favorable que celle des Génois et des Vénitiens qui, eux, sont exempts de taxes à l'importation et à l'exportation. On remarquera de plus le caractère purement fiscal du diplôme; il n'est pas fait mention de privilèges de caractère juridique, de facilité d'installation, ni de la possibilité d'avoir un représentant dans l'île pour juger ses compatriotes. Pourtant dès le mois de mai 1299 un consul des Catalans, Bartolomeu Baster («Bartolomeus Basterius») intervient dans un conflit à propos du chargement d'un navire.¹³ Le diplôme de 1291 est certainement à l'origine du développement très rapide du commerce de Barcelone avec Chypre, lequel va de pair avec le développement de la ville de Famagouste, qui devient dès cette époque le principal port de l'île, surpassant très vite les ports de Paphos et surtout de Limassol, encore fréquentés par les Italiens.¹⁴ Les Catalans se sont tout de suite installés dans le port le plus actif, celui qui a le plus profité de l'arrivée des Chrétiens de Terre Sainte à la fin du XIIIe siècle. C'est en effet en tant qu'héritière des états latins de Terre Sainte que Chypre intéresse les Catalans, car elle rassemble la population qui a fui ces territoires; l'importance démographique de l'île s'est accrue, elle devient un centre de consommation où les produits d'Occident peuvent trouver acheteurs; en même temps elle renferme une population bigarée, comprenant des Syriens, des Juifs, disons des orientaux, Chrétiens ou non, des gens qui peuvent servir d'intermédiaires dans le commerce avec les territoires mamelouks par où arrivent les épices tant recherchées en Occident. Il ne faut pas oublier en effet que la papauté a décidé un embargo sur le commerce avec les Infidèles, d'abord un embargo total que le roi de Chypre est chargé de faire respecter avec une petite flotte, puis un embargo partiel sur les marchandises pouvant servir à la guerre.¹⁵ C'est dans ce contexte qu'il faut étudier les nombreux contrats de commande passés aussi bien à Barcelone qu'en Chypre, mais également qu'il faut comprendre toutes les opérations de piraterie, et aussi la contrebande, qui représente un gros profit à cause des risques encourus; les actes de piraterie nous sont connus par les procès et les demandes de compensation de la part des victimes. Là aussi les Catalans tiennent une place importante aussi bien comme acteurs que comme victimes ainsi que nous allons le voir.

En l'espace de dix ans Chypre devient une destination primordiale du trafic en Méditerranée orientale et le reste pendant toute la première moitié du XIVe siècle. Le règne de Jacques II et celui de son successeur correspondent véritablement à la mise en place rapide et à l'apogée des relations économiques entre Barcelone et Chypre. Conforté par une politique royale favorable,

13. *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (11 ottobre 1296 - 23 giugno 1299)*, ed. Michel BALARD, Collana storica di Fonti e Studi diretta da Geo PISTARINO, 39, Gênes, 1983 (abrégé en BALARD I) doc. 149, 151.

14. David JACOBY, «The Rise of a New Emporium in the Eastern Mediterranean : Famagusta in the Late Thirteenth Century», *Meletai kai Ypommèmata*, I, Nicosie, 1984, p. 143-179.

15. Jean RICHARD, «Le royaume de Chypre et l'embargo sur le commerce avec l'Égypte (fin XIIIe-début XIVe siècle)», *Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, janvier-mars 1984, p. 120-134.

—le roi Jacques II d'Aragon épouse en seconde noce Marie de Lusignan, la soeur du roi de Chypre Henri II— les marchands de Barcelone fréquentent régulièrement Chypre, certains même s'y installent.

Les actes notariés rédigés à Barcelone par Bernat de Vilarrúbia et Pere Portell, et ceux instrumentés à Famagouste par le notaire génois Lamberto di Sambuceto témoignent de la vitalité des premiers contacts. Si l'on regarde d'abord les contrats passés à Barcelone, à partir des années 1293 auprès du notaire Bernat de Vilarrúbia,¹⁶ on constate que les investissements se font en majorité soit en direction de la Roumanie, soit d'Alexandrie. Ce sont des Juifs qui passent des contrats de commande pour l'Égypte, terre sous le coup de l'embargo pontifical. Seuls deux contrats citent Chypre. Le premier est une commande passée le 1 octobre 1293 par le notaire de Barcelone Jaume de Malvi d'un montant de 25 livres de Barcelone, investies en marchandises sur la nef de Guillem de Guanecs (*de Guaniciis*) de Tarragone en direction de Chypre et de l'Arménie (c'est-à-dire la Cilicie); l'argent provenant de la vente sera investi au retour en coton.¹⁷ Un autre contrat en date du 21 octobre 1297, malheureusement en mauvais état de conservation, enregistre une commande passée par Bernat ... (nom illisible) auprès des charpentiers de Barcelone Pere Mir et Jaume Riunire d'un montant de 7 livres 12 sous qu'ils transporteront dans un voyage à Candie et Chypre sur la nef de Nicolau Ros.¹⁸ Par contre les contrats passés auprès de Pere Portell, dont une partie seulement a été éditée, citent souvent Chypre mais l'île est presque toujours associée à Candie, qui devait être une escale habituelle sur la route vers la Méditerranée orientale.¹⁹ Chypre n'est citée seule que dans deux cas seulement.²⁰ Ainsi on constate que pour les seuls mois de septembre et d'octobre 1299 cinq navires sont prêts à partir en direction de Candie et de Chypre; il s'agit des nefs de Pere de Olivera,²¹ Bernat d'Om (*de Ulmo*),²² Eimeric Dusay,²³ Guerau de Trilla (*de Trilea*),²⁴ Ramon Llorenç (*Laurencii*).²⁵

16. Un minutier de ce notaire instrumenté en 1297 est conservé à l'AHPB; nous l'avons dépouillé; les autres sont gardés à l'ACB; nous avons examiné les vol. 1 (1293-1297), 2 (1295), et en partie 3 (1300).

17. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comerciales*, doc. 60.

18. AHPB, Notaire Bernat de Vilarrúbia, 2/1.

19. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 62, 63, 64, 67, 68, 70 et AHPB Pere Portell 3/1.

20. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 65, 66.

21. AHPB, Pere Portell 3/1, f. 2v, 14v, 15v.

22. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 67; AHPB, Pere Portell, 3/1 f. 2v, 10v, 11r.

23. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 63; AHPB, Pere Portell, 3/1, f. 4r, 10v-11r.

24. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 62, 64, 68; AHPB, Pere Portell, 3/1, f. 2r.

25. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 70, AHPB, Pere Portell, 3/1, f. 9v, 10v, 19r.

Chaque navire emporte un minimum de 5 commandes allant jusqu'à 9 pour Pere de Olivera, toutes passées devant le notaire Pere Portell, le seul qu'il soit possible de prendre en compte. Le montant de chaque commande est variable, allant de 3 livres et demi de sous de Barcelone jusqu'à 204 livres; le plus souvent l'investissement se situe entre 5 et 15 livres. Dans un certain nombre de cas, la marchandise représentant l'investissement et composant la cargaison à l'aller est détaillée; on y retrouve les produits habituels à l'exportation de Catalogne, huile, miel, textiles (draps de Perpignan ou couverture par exemple), savon, amandes, safran, mais aussi des chaussures, du fer, de la monnaie d'or. Une même personne diversifie d'ailleurs souvent son investissement, comme le Juif Solam Rouen qui investit les 86 sous de monnaie de Barcelone confiés en commande par Bartomeu de Besalú en 27 paires de chaussures, 3 livres de safran et une couverture.²⁶ Dans d'autres cas on indique seulement que l'argent investi sera mis en commun avec les autres marchandises.²⁷ Au retour, les produits recherchés, lorsqu'ils sont indiqués consistent en épices, poivre avant tout, gingembre, cinamon ou canelle ou sucre. Les marchands impliqués dans ce commerce sont souvent des Juifs de Barcelone, comme Solam Rouen Jafia,²⁸ Vidal Rouen,²⁹ Vides Jucef,³⁰ Salomon Jacob,³¹ Vidal Moarell,³² Mahir Samuel,³³ Bonjuha Malet,³⁴ à la fois comme bailleurs de fonds ou comme accomendités, mais aussi une femme, Sanxa, veuve de Bernat de Odena pour 5 livres de sous de Barcelone.³⁵ Quant à la destination avouée dans les contrats, il s'agit de terres chrétiennes, ce qui permet d'échapper à l'embargo pontifical et donc de s'assurer que le navire et sa marchandise ne seront pas confisqués, mais on peut douter de la destination finale réelle de certains contrats, surtout lorsque l'investissement est exprimé en besants d'or anciens d'Alexandrie, livres de toute taxe à la douane d'Alexandrie.³⁶

Si à cette époque Candie est la destination la plus couramment associée à Chypre, il faut pourtant rappeler le contrat de commande passé le 1er octobre 1293 à Barcelone en direction de Chypre et de l'Arménie.³⁷ Il est surprenant de constater que la Cilicie arménienne est rarement mentionnée dans les contrats catalans. Pourtant on sait d'après les actes de Lamberto di

26. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comerciales*, doc. 62.

27. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comerciales*, doc. 66.

28. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comerciales*, doc. 62, 64.

29. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 62.

30. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 67.

31. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 70.

32. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 70.

33. AHPB, Pere Portell, 3/1, f. 19r.

34. AHPB, Pere Portell, 3/1, f. 19r.

35. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 63.

36. AHPB, Pere Portell, 3/1, f. 5r, 11v; Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 67.

37. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, doc. 60.

Sambuceto qu'elle fait alors partie, avec Chypre, d'une même zone commerciale; elle est même pour Chypre la première zone d'échange.³⁸ Mais selon les actes du notaire génois, seuls quatre marchands catalans sont impliqués dans ce trafic, contre sept Narbonnais et deux Montpellierains; Pierre *de Podio*, consul de Montpellier, a juridiction sur ses compatriotes en Chypre et Petite Arménie.³⁹ Pourtant les rois d'Aragon ont reconnu l'importance stratégique du royaume arménien de Cilicie et considéré l'idée arménienne de s'allier avec les Mongols pour prendre à revers les Mamelouks. Jacques II envoie ainsi le Catalan Pere Desportes qui quitte Barcelone le 10 novembre 1293 en direction de Chypre, l'Arménie et la Perse pour monter une expédition dans le but de délivrer la Terre Sainte; au passage en Petite Arménie, il demande des conditions spéciales pour les marchands catalans : réduction des droits sur les marchandises apportées dans les ports de Cilicie, faculté de pouvoir rembarquer en franchise les marchandises non vendues, établissement d'un comptoir; le texte du privilège rédigé en arménien, n'a pas été conservé mais on connaît son existence par une demande de renouvellement présentée au roi Hétoum II en juillet 1297 par la délégation de marchands catalans avec à leur tête le Barcelonais Guillem Pere de Ferrerons.⁴⁰ Pere Desportes dut aussi demander des privilèges au roi de Chypre; c'est peut-être alors que les Catalans obtinrent le droit d'avoir un consul. Pegolotti confirme que les Catalans payaient pour leurs marchandises 2% de droits à l'entrée et à la sortie dans le royaume arménien tout comme les Peruzzi de Florence, les Pisans et les Provençaux, situation semblable à celle qui est la leur en Chypre au même moment, mais qui reste moins favorable que celle des Génois et des Vénitiens.⁴¹ Les relations entre Jacques II et le royaume arménien de Cilicie se poursuivent avec des échanges d'ambassades pour obtenir le transfert d'une partie des reliques de sainte Théccla à la cathédrale de Tarragone dédiée à cette sainte, opération qui est couronnée de succès en 1320.⁴²

Quant aux instruments passés en Orient, ils confirment l'activité des Catalans dans les eaux de la Méditerranée orientale. A Candie, si souvent cité comme destination de voyage en association avec Chypre et où les Catalans ont d'ailleurs un consul, le notaire vénitien Pietro Pizolo a comme clients des Catalans en relation avec Chypre. Le 3 février 1300, il instrumente un contrat de change qui sera exécuté en Chypre mais dont le montant est exprimé en besants anciens d'Alexandrie et enregistre les comptes d'un nolis pour du froment livré en Chypre; dans les deux cas une caisse de corail et des sacs d'amandes sont donnés en gage.⁴³ Le 16 février 1300, à

38. Catherine OTTEN-FROUX, «Les relations économiques entre Chypre et le royaume arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320)», in *L'Arménie et Byzance*, Paris, 1996, p. 157-179.

39. Catherine OTTEN-FROUX, «Les relations économiques entre Chypre et le royaume arménien de Cilicie», p. 176-177.

40. Constantin MARINESCU, «La Catalogne et l'Arménie au temps de Jacques II (1291-1327)», *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*, II, Paris, 1923, p. 6.

41. Francesco BALDUCCI PEGOLOTTI, *Pratica della mercatura*, p. 60; Wilhelm HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, vol. 2, p. 88.

42. Constantin MARINESCU, «La Catalogne et l'Arménie», p. 12-14.

43. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia (1300-1301)*, ed. Salvatore CARBONE, 2 vol., Venise, 1978-1985, doc. 25, 27.

Candie, le Catalan Bernat Roig (*Rubeus*), habitant de Barcelone, donne quittance à deux de ses compatriotes Guillem de Castellvell o Castellví (*Castro Vetere*) et Bernat de Torrevella (*Turre Vetere*) pour 114 livres et demi de Barcelone confiées en commande pour un voyage à Candie et Chypre (acte du notaire Francesc de Turi) et pour le profit de ces livres.⁴⁴ Le 2 mars 1300 une société est conclue à Candie entre deux citoyens de Barcelone, Guillem de Santpol (*de SamPaulo*) et Bernat Arnau auxquels s'ajoute le tailleur Marino Venerio, et deux habitants de Candie, Guglielmo Sardan et Andrea Piçolo, pour aller de Candie à Nègrepont et de là en Chypre et Arménie. La société durera jusqu'au retour. Les deux Catalans investissent 100 hyperpères et Marino 25, Guglielmo 100 hyperpères et Andrea 300. Guillem de Santpol (*de SamPaulo*) sera le naulère du linh qu'ils achèteront.⁴⁵

Pour Chypre même, les actes de Lamberto di Sambuceto ont été déjà analysés de près pour le sujet qui nous occupe, par Laura Balletto et par Nicos Coureas.⁴⁶ Nous renvoyons à leurs travaux. Ces actes notariaux corroborent les conclusions tirées de la documentation de Barcelone. Les Catalans sont actifs à Famagouste au tournant du XIVe siècle. On relève 61 actes rédigés par Lamberto di Sambuceto dans lesquels des Catalans sont parties prenantes; on remarque une majorité de gens de Barcelone, une quarantaine d'individus, mais Tarragone est également représentée avec huit personnes, et un assez grand nombre (une quinzaine) se disent seulement *de Catalonia*. Certains n'apparaissent que comme témoins; d'autres au contraire sont d'actifs marchands comme Robert *Ginetus de Cathalonia* qui nolise sa nef à la compagnie des Bardi pour aller chercher du blé en Apulie et revenir en Chypre où l'on décidera si le blé sera déchargé à Famagouste ou en Arménie ou en Syrie, (Acre, Tripoli ou Tortose),⁴⁷ ou encore Bernat Marquet (*Marchetus*) patron de la nef Saint-Nicolas qui la nolise à des Templiers pour les transporter à Majorque et Barcelone.⁴⁸

44. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, doc. 69.

45. Pietro PIZOLO, *Notaio in Candia*, doc. 138.

46. Laura BALLETO, «Presenze catalane nell'isola di Cipro al tempo di Giacomo II d'Aragona»; Nicos COUREAS, «Profits and Piracy : Commerce between Cyprus and Catalonia»; voir note 2. Pour l'édition des actes de Lamberto di Sambuceto : Cornelio DESIMONI, «Atti rogati a Famagosta da Lamberto di Sambuceto», *Archives de l'Orient Latin*, 2, Paris 1884, p. 3-120 et *Revue de l'Orient Latin*, 1, 1893, p. 58-139, 275-312, 321-353; *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (11 ottobre 1296 - 23 giugno 1299)*, ed. Michel BALARD, Collana storica di Fonti e Studi diretta da Geo PISTARINO, 39, Gênes, 1983; Valeria POLONIO, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto, (3 luglio 1300 - 3 agosto 1301)*, Gênes, 1982; *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio - 27 ottobre 1301)*, ed. Romeo PAVONI, Gênes, 1982; *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio - agosto 1302)*, ed. Romeo PAVONI, Gênes, 1987; *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro. Lamberto di Sambuceto (31 marzo 1304 - 19 luglio 1305, 4 gennaio - 12 luglio 1307), Giovanni de Rocha (3 agosto 1308 - 14 marzo 1310)* ed. Michel BALARD, Gênes, 1984.

47. Cornelio DESIMONI, «Atti rogati a Famagosta da Lamberto di Sambuceto», doc. 109.

48. Valeria POLONIO, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto, (3 luglio 1300 - 3 agosto 1301)*, acte 219.

A la suite de ces dix premières années de contacts avec Chypre, on constate le dynamisme des marchands qui ont su intégrer Chypre à un réseau commercial très vaste qui comprend Candie, Nègrepont, la Petite Arménie, et les territoires sous interdit: la Syrie-Palestine et surtout Alexandrie. On ne saurait oublier que les actes ne reflètent qu'une partie de ce dynamisme puisque nous n'avons affaire qu'aux actes de quelques notaires de Barcelone, et sur place à ceux d'un seul notaire, génois de surcroît; on peut penser que d'autres Catalans se rendent auprès d'autres notaires. La direction avouée de Chypre si elle est réelle comme en témoignent les actes instrumentés sur place à Famagouste, peut aussi cacher une volonté de commercer avec les Musulmans, bravant donc les interdits pontificaux. Ce commerce en direction des terres mameloukes à partir de Chypre se fait surtout avec les ports de la côte syrienne, comme Tripoli, Acre parfois Beyrouth ou Tortose, plus rarement avec Alexandrie. Lorsque les pays musulmans sont directement reconnus comme but de voyage, les marchands qui s'y rendent sont généralement des Juifs de Barcelone, qui n'hésitent d'ailleurs pas à indiquer clairement Alexandrie comme but de leur voyage, insensibles au risque d'excommunication, puisque non chrétiens. Des marchands chrétiens utiliseront le subterfuge de Chypre pour se rendre en Syrie, changeant de navire à l'arrivée dans l'île, et repartant sur le bateau initial; la méthode est expliquée clairement par Jaume Dolvan, citoyen de Barcelone, qui s'était rendu en 1325 en Chypre sur la coque de Guillem d'Olivella, avait transféré ses marchandises sur un autre bateau pour les porter en territoire musulman.⁴⁹

Cette activité commerciale intense autour de Chypre au lendemain de la perte de la Terre Sainte se maintient-elle après la première décennie du XIVe siècle, lorsque les routes commerciales se sont redessinées et que l'embargo pontifical se fait moins strict? Grâce à la documentation notariale de Barcelone, aux licences de navigation et aux livres de comptes de marchands, nous allons essayer de répondre à cette question pour la période qui se termine en 1373 avec la guerre menée par Gênes dans l'île au début du règne de Pierre II de Lusignan. Nous avons choisi de prendre comme critère de l'intérêt des marchands catalans pour Chypre la fréquence de leur voyage vers l'île, que cette dernière soit leur unique destination ou une simple escale nommée dans les contrats de commandes.⁵⁰

En 1319, un navire se dirigeant vers Chypre avec un chargement de laine, noix, fromage, huile et autres marchandises est pris par deux coques de Séville sous prétexte qu'il se rendait à Alexandrie,⁵¹ la même année et pour la même raison, la coque de Jaume Carbonell est prise

49. Louis de MAS LATRIE, *Histoire*, III, p. 720-722; Jean RICHARD, «Le royaume de Chypre et l'embargo», p. 126 et note 27; Nicos COUREAS, «Cyprus and Catalonia», p. 30.

50. Je remercie ici Damien Coulon qui m'a permis d'utiliser le tableau des départs de navires vers le Levant en appendice de sa thèse *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Age: un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine*, Université de Paris I, décembre 1999.

51. AHCB (Arxiu Historic de la Ciutat de Barcelona), *Reg. Gral. Cons.*, f. 31. Je remercie Daniel Duran Duelt pour cette indication.

dans les eaux de Sardaigne alors qu'elle se rendait en Chypre et en Arménie.⁵² En 1322 la coque d'Esteve Bordell revient de Chypre lorsqu'elle est attaquée près de Trapani par des Génois de Savone.⁵³ En 1324 la nef d'En Julià Sescala, partie pour transporter des pèlerins au Saint-Sépulcre, transporte aussi des marchandises à déposer en Chypre.⁵⁴ Nous avons déjà évoqué le cas de Jaume Dolvan se rendant en Chypre sur la coque de Guillem d'Olivella en 1325, pour continuer par un autre moyen vers les terres mameloukes.⁵⁵ Le livre de compte de la compagnie Mitjavila permet d'enregistrer entre 1334 et 1342 le départ de 3 coques pour Chypre, celle de Guillem d'Olivella,⁵⁶ de Pere Comte et Pere de Valls,⁵⁷ et celle de Francesc de Voltre.⁵⁸ En 1334, la coque d'*en Olivella* va en Chypre et, sans licence, accompagne un autre navire à Beyrouth; elle est de retour avant le 18 mai 1335.⁵⁹ En 1337, 3 autres coques partent pour Chypre, celle de Ramon « Cucuy » sur laquelle se trouvait Guillem de Camps qui achète le 8 avril 1338 à son retour une absolution pour être allé de Famagouste en Syrie et à Damas,⁶⁰ de Pere Comte⁶¹ et de Berenguer Andreu,⁶² de retour avant le 7 janvier 1338. En décembre 1338, Pere de Mitjavila part sur une coque pour Chypre et l'Outre-Mer,⁶³ tandis que Bernat Novell fait escale avec sa coque à Cagliari au retour de Chypre.⁶⁴ Trois coques font le trajet en 1339, celles de Bernat Novell, comme l'année précédente,⁶⁵ celle de Pere de Mitjavila, la *Santa Anna*, gros bateau de trois ponts,⁶⁶ et le *Sant Antoni*, coque de Ramon Conill.⁶⁷ Dans tous les cas Chypre est indiquée comme seule destination. A partir de 1340, Chypre est parfois associée à la Sardaigne, ce qui s'explique car c'est l'époque qui voit d'importantes exportations d'argent en direction de Chypre et de la Méditerranée orientale. Cette année-là, des

52. AHCB (Arxiu Historic de la Ciutat de Barcelona), *Reg. Gral. Cons.*, f. 39.

53. Josefina MUTGÉ I VIVES, «Contribució a l'estudi del comerç al Mediterrani occidental en el segle XIV: l'atac piratic a la coca d'Esteve Bordell», *Anuario de Estudios Medievales*, 24, 1994, p. 465-477.

54. Louis de MAS LATRIE, *Histoire*, III, p. 707.

55. Voir plus haut et note 49.

56. José MADURELL I MARIMON, «Contabilidad de una compañía mercantil trescentista barcelonesa (1334-1342)», *Anuario de Historia del derecho español*, 35, 1965, p. 421-525 et 36, 1966, p. 457-546, ici 36, p. 470, 483, 485.

57. José MADURELL I MARIMON, «Contabilidad», p. 476-477.

58. José MADURELL I MARIMON, «Contabilidad», p. 477.

59. Louis de MAS LATRIE, *Histoire*, III, p. 732-733.

60. Louis de MAS LATRIE, *Histoire*, III, p. 734.

61. ACA, *Cancilleria*, reg. 861, f. 265r et 270r.

62. ACA, *Cancilleria*, reg. 863, f. 204r-v.

63. G. GONZALVO, M. C. COLL, O. SAMPRÓN, *El protocolo del notari Pere de Folgueres (1338)*, Barcelone, 1996, doc. 276.

64. ACB, *Extravagants*, Manuel de Joan Benet, 1338-1344, f. 5v-6r.

65. ACA, *Cancilleria*, reg. 867, f. 240r.

66. ACA, *Cancilleria*, reg. 866, f. 151v, reg. 867, f. 162r, reg. 868, f. 44v; ACB, *Extravagants*, Manuel de Joan Benet, 1338-1344, f. 91v.

67. ACA, *Cancilleria*, reg. 867, f. 161v-162r; reg. 868, f. 44v.

licences sont accordées à Bernat Novell pour se rendre avec sa coque en Sardaigne ou Chypre,⁶⁸ à Pere Cosquer et Guillem Sa Illa pour Chypre⁶⁹ et à Jaume Capdebou et Deushovol Burgès pour la Sardaigne et Chypre.⁷⁰ 1341 est une année particulièrement bien documentée: on relève neuf mentions de voyages dont l'un en direction de la Sardaigne et de Chypre; dans cinq cas, Famagouste est désigné nommément.⁷¹ Pere et Bernat Duran patrons de la coque bayonnaise de deux ponts la *Santa Clara*, partent pour Famagouste en 1342,⁷² de même que Jaume Venrell, Ramon Cellerer et Pere Oliver avec le *Sant Antoni*, coque bayonnaise de deux ponts.⁷³ Deux coques partent en 1343,⁷⁴ deux autres en 1344,⁷⁵ une seule en 1345,⁷⁶ aucune n'est citée pour Chypre en 1346, bien qu'il y ait deux départs pour Alexandrie; on note de nouveau un départ en 1347⁷⁷ et deux en 1348,⁷⁸ l'année où éclate la peste noire. A partir de 1349, Chypre est citée en association avec d'autres destinations. Cette année-là, la coque de Pere Carbonell se dirige vers Candie, Rhodes et Chypre,⁷⁹ celle de Pere de Cros vers Chypre et Beyrouth⁸⁰ ainsi que la *Santa Eulalia*, coque d'Arnau Ferrer et Jaume Oliver,⁸¹ tandis que

68. ACA, *Cancilleria*, reg. 868, f. 78v.

69. ACA, *Cancilleria*, reg. 868, f. 112r-v, 116v, reg. 870, f. 100r-v; ACB, *Extravagants*, Manuel de Joan Benet, 1338-1344, f. 42r-v.

70. Antonio de CAPMANY, *Memorias históricas*, n. 146; ACA, *Cancilleria*, reg. 869, f. 233v-234r.

71. La coque de Nicolau Torrent va en Sardaigne et Chypre (Antonio DE CAPMANY, *Memoria Históricas*, doc. 146; la coque bayonnaise de Joan de Quart et Bernat Savall va en Chypre (Louis de MAS LATRIE, *Histoire*, III, p. 735-736). Pere de Mitjavila se rend à nouveau en Chypre avec la *Santa Anna* (ACA, *Cancilleria*, reg. 872, f. 27r-v). Arnau Espaer, Romeu d'Olzinelles vont également en Chypre avec une coque bayonnaise (ACA, *Cancilleria*, reg. 872, f. 37v-38r). Berenguer Ferran va à Famagouste avec une coque (ACA, *Cancilleria*, reg. 873, f. 149r) ainsi que Pere Duran (ACA, *Cancilleria*, reg. 873, f. 151r-v, ACB, *Extravagants*, Manuel de Joan Benet, 1338-1344, f. 101r-102r), Bernat Novell (ACA, *Cancilleria*, reg. 873, f. 151v et 223v), Francesc et Jaume de Camós (ACA, *Cancilleria*, reg. 873, f. 151v-152r; ACB, *Extravagants*, Manuel de Joan Benet, 1338-1344, f. 104r-107r) et aussi Antoni Amat et Pere Sunyol (ACA, *Cancilleria*, reg. 873, f. 163v), tous patrons de coques.

72. Arcadi GARCIA I SANZ et Maria-Teresa FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis*, n. 48.

73. ACA, *Cancilleria*, reg. 873, f. 220v-221r.

74. La coque de Pere Serra et Arnau Marquet (Josep PLANA I BORRAS, «The Accounts of Joan Benet's» p. 140) et celle d'en Coll (ACB, *Extravagants*, Manuel de Joan Benet 1338-1344, f. 83r).

75. Il s'agit de la coque d'en Venrell (ACB, *Extravagants*, Manuel de Joan Benet, 1338-1344, f. 23r) pour Chypre et de celle de Pere de Mitjavila en direction de Chypre et Beyrouth (AHPB, Pere de Folgueres, major, capbreu 1344-1345, f. 68r).

76. Il s'agit de la coque de Bernat Burget en direction de Chypre (ACA, *Cancilleria*, reg. 878, f. 238v).

77. La nef de Guillem Pere de Benda est en Chypre en janvier 1348 (ACB, *Extravagants*, extraits des comptes de Joan Benet, 1332-1356, f. 93r).

78. Il s'agit de la nef de Ramon Des Puig en direction de Chypre (ACB, *Extravagants*, comptes d'un innominat, 1347, f. 60v) et de la coque de Joseph Zafet de retour avant le 29 avril 1349 (ACB, *Extravagants*, extraits des comptes de Joan Benet, 1332-1356, f. 26r, 28r).

79. Josep Maria MADURELL et MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comerciales*, n. 99.

80. Josep Maria MADURELL et MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas commerciales*, n. 101-105.

81. ACA, *Cancilleria*, reg. 891, f. 55v.

celle de Joan Lombarda part pour Chypre et Alexandrie.⁸² En 1351, la *Santa Clara* de Pere Carbonell appareille à destination de Chypre,⁸³ de même que la nef de Jaume Castelló,⁸⁴ alors que la *Santa Maria Nunciada* d'Andreu d'Olivella et Francesc Castelló part pour Chypre et Beyrouth⁸⁵ ainsi que des galées qui participent à la bataille du Bosphore.⁸⁶ En 1353 deux coques partent pour Chypre, celle de Francesc Castelló,⁸⁷ et la *Santa Maria Nunciada* de la «societas» de Barcelone, pour le voyage de laquelle le notaire Pere Borrell instrumente de nombreuses commandes,⁸⁸ le même bateau (et peut-être lors du même voyage) transporte en 1354 des marchandises appartenant à des associés barcelonais et à Pere Peyró de Perpignan.⁸⁹ En 1355, ce sont deux nefs qui visitent l'une Chypre et Beyrouth,⁹⁰ l'autre Chypre seule.⁹¹ Famagouste revient quatre fois dans les listes en 1357,⁹² une seule fois l'année suivante,⁹³ quatre fois en 1359 dont deux fois associée à Rhodes.⁹⁴ En 1360 la galère de Hug de Llança (*Ugo Lançono*) est dans les eaux entre Chypre et Beyrouth, armée «ad piraticam exercendam» avec l'autorisation du roi d'Aragon.⁹⁵ En octobre 1361, la nef de Jaume Coll et Jaume Descaus part pour Chypre et Beyrouth de même que la coque bayonnaise la *Santa Eulalia* de Joan Ses Avasses.⁹⁶ En 1362, la coque *Sant Nicolau* de deux ponts se rend à

82. ACA, *Cancilleria*, reg. 889, f. 29r-v.

83. ACA, *Cancilleria*, reg. 894, f. 23v.

84. ACA, *Cancilleria*, reg. 893, f. 136v-137r.

85. ACA, *Cancilleria*, reg. 668, f. 61r; reg. 894, f. 29r, 54r, 61r, 62v.

86. ACA, *Cancilleria*, reg. 893, f. 136v-137r.

87. ACA, *Cancilleria*, reg. 896, f. 14v.

88. ACB, Pere Borrell (1338-1385) vol. 146, f. 33r-v, 107v, 116v-117r, 134v-135r, 165v-167v, 169v et 170r.

89. Pierre VIDAL, Expédition des marins et marchands roussillonnais sur les côtes de la Syrie et de l'Égypte, *Société agricole scientifique et littéraire des Pyrénées orientales*, 1900, p. 225. Le voyage est rapporté à l'année 1354, mais sans référence à une source datée. Pierre Peyro est mort pendant la traversée, mais six ans plus tard, ses héritiers doivent participer à un supplément de frais du voyage.

90. AHPB, Jaume Ferrer, lib. 1353-1357, f. 50v-57v et 64r-66r.

91. M. RIU I RIU, «Nuevos datos sobre el comercio mediterráneo catalano-aragonés : el comercio prohibido con el Oriente islámico», *II Congreso Internacional de Estudios sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental*, Barcelone, 1975, p. 322, n. 18.

92. Il s'agit de la coque de Joan Garcia (ACA, *Batllia general*, reg. 1057, f. 12r), de celle de Laurent Dalmau de Narbonne (ibid., f. 11v), de celle de Berenguer de Castellet et Bernat Bonet (f. 17r), et de la nef *Sant Joan* de Romeu d'Olzinelles et Arnau Roure (f. 30r et reg. 1056, f. 79v et ACB, *Extravagants*, Libre de deu e deig de Berenguer Morell).

93. ACA, *Batllia general*, reg. 1056, f. 187v-188r. Il s'agit de la nef dont les patrons sont Ferrer Cestany et Arnau Roure.

94. En septembre 1359, la coque de Pere Rovira part pour Rhodes et Chypre (ACA, *Batllia General*, reg. 1060, f. 19r). Le 7 octobre 1359, la coque de Berenguer Bas, citoyen de Tortose fait le parcours Denia, Alicante, Rhodes et Chypre (reg. 1060, f. 42v-43r). La nef *Santa Caterina* de Jaume Coll et Pere Esquert part pour Chypre le 23 octobre de la même année (reg. 1060, f. 41v-42r) et le 4 novembre la nef *Sant Julià* part pour Chypre (reg. 1059, f. 22v-23r).

95. *Nicola de Boateriis, notaio in Famagosta e Venezia (1355-1365)*, ed. Antonino LOMBARDO, Venise 1973, doc. 59.

96. Respectivement, AHPB, Jaume Ferrer, Manuel, 1361-1362, f. 99r et f. 93v-95r, 120v-121r.

Rhodes et Famagouste.⁹⁷ En 1363, c'est Chypre et Alexandrie que touche la coque de Jaume et Pere Oliver⁹⁸ et Chypre seule celle de Nicolau Cocha de Minorque.⁹⁹ La coque de Pere Urgell est en Chypre en 1364 et 1365.¹⁰⁰ La nef de Bernat Prats et Francesc de Casasaja a la même destination en octobre 1369.¹⁰¹ En 1370, Arnau et Jaume Ferrer et Pere Mataró conduisent une nef en Chypre et Alexandrie.¹⁰²

On constate donc que les marchands effectuent très régulièrement des voyages vers Chypre; tous les ans un ou plusieurs navires s'y rendent; rares sont les années où il n'y a aucun voyage; l'absence de mentions de voyage en 1366-1368 est peut-être une conséquence de l'attaque de Pierre I de Chypre sur Alexandrie, qui a mis les Catalans dans une situation difficile en Egypte.¹⁰³ On ne saurait oublier qu'un voyage ne nous est parfois connu que par la licence obtenue par son patron, ce qui ne signifie pas que le navire soit parti immédiatement. Vers la fin de la période, Chypre est très souvent associée à d'autres destinations, Beyrouth avant tout, parfois Rhodes ou Alexandrie, ce qui rend difficile le calcul de l'investissement en direction de Chypre seule.

Les affaires se font en utilisant les contrats de commandes et de changes maritimes. Malgré la Peste Noire qui sévit en Europe Occidentale, l'année 1349 est riche en commandes : 27 commandes sont passées entre le 5 et le 16 mai 1349 pour un même voyage sur la coque de Pere Carbonell déjà citée, 4 autres entre le 11 et le 18 mai, également pour un seul voyage, et enfin encore 3 autres les 12 et 22 mai en direction de Chypre.¹⁰⁴ En 1353, vingt commandes rassemblent un investissement de 965 livres de Barcelone 1 sou 4 deniers et 10 écus pour un voyage en direction de Chypre sur la coque de la «societas»; lorsque les marchandises exportées sont citées, on note des tissus (velours de soie, draps fins verts, draps de Barcelone) safran, étain, huile.¹⁰⁵ Pour ce même voyage un change maritime est conclu par Bernat de Paganeres qui reconnaît devoir à Bertran Sala, citoyen de Barcelone 773 besants blancs de Chypre 8 carats pour 100 livres de Barcelone données en change maritime et promet de payer dans le mois suivant l'arrivée de la coque à Famagouste.¹⁰⁶

97. Arcadi GARCIA I SANZ et Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis*, n. 54.

98. Claude CARRÈRE, *Barcelone, centre économique*, p. 277, n. 3.

99. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comerciales*, n. 116-117.

100. Respectivement AHPB, Ballester, 1363-1385, f. 8r et f. 11r-12v.

101. AHPB, Ballester, 1363-1385, f. 24v-25r.

102. AHPB, Ballester, 1363-1385, f. 34v-36r; Amada LÓPEZ DE MENESES, «Correspondencia de Pedro el Ceremonioso con la soldanía de Babilonia», *Cuadernos de Historia de España*, 29-30, 1959, p. 293-357, ici n. 16.

103. Madalena SÁEZ POMÉS, «Los Aragoneses en la conquista saqueo de Alejandría por Pedro I de Chipre», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, V, 1952, p. 153-405.

104. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comerciales*, doc. 99, 102, 103, 104, 106.

105. AHPB, Pere Borrell (1338-1385), vol. 146, f. 33r-v, 107v, 111v-117r, 134v-135r, 165v-167v, 169v, 170r.

106. Arcadi GARCIA I SANZ et Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis maritims*, doc. 52.

Si l'on veut examiner les marchandises échangées, il faut consulter les contrats de commandes, tel celui que nous venons de citer, ou bien les livres de comptes des marchands déposés aux archives de la Cathédrale de Barcelone. Le tableau qui s'en dégage n'est pas sensiblement différent de celui de la période précédente. La coque de Guillem Olivella transporte des draps flamands, français et catalans. Le total de l'investissement est de 2596 livres de Barcelone.¹⁰⁷ Quant à Perre Serra et Arnau Marquet, ils transportent de l'argent, du safran, de l'huile, de l'antimoine et du mercure.¹⁰⁸ En 1349, le chargement de deux coques est diversifié : draps catalans, argent, huile, safran, étain, plomb, antimoine dans la coque de Pere de Cros et Pere Pocasanc,¹⁰⁹ du riz, du miel, des amandes pour la coque de Pere Carbonell.¹¹⁰ Mais on notera que Chypre est associée à Beyrouth dans le premier cas et à Rhodes dans le second cas. Parmi les marchandises apportées de Catalogne en Chypre, il faudrait faire une place particulière aux chevaux très prisés dans l'entourage des Lusignan.¹¹¹

Au retour, les marchandises à acheter sont prévues par les contrats: il s'agit d'épices, avec une préférence très nette pour le poivre, puis le gingembre, viennent ensuite le sucre et le coton, plus rarement la cannelle, les clous de girofle, le brésil, la laque, la noix de galle, l'indigo. Ainsi une commande de 100 livres de Barcelone pour un voyage sur la *Santa Eulalia* de Joan Lombarda prévoit un investissement au retour en coton, poivre ou sucre.¹¹² On pourrait multiplier les exemples.

Les livres de comptes de marchands catalans, dont un seul concernant Chypre a été en partie publié,¹¹³ montrent la réalité des opérations que les contrats de commandes annoncent. Ils permettent aussi de voir qui sont leurs acheteurs et qui sont leurs fournisseurs. Ainsi les comptes de Joan Benet (1332-1356) enregistrent une série de commandes en 1348, d'abord pour un voyage aller - retour en Chypre sur la coque commandée par Joseph Zaphet, soit 400 livres 3 sous 2 deniers investis en draps de Valence, argent, tissus, pour charger au retour du poivre, du gingembre et du sucre; cette opération commerciale est confiée à Bernat Sa Pila, et Arnau des Prats.¹¹⁴ Le «*libre de deu e deig de Berenguer Morey*», concerne un voyage effectué sur la nef de Joan Lombarda partie le 1er décembre 1357 en direction de Chypre. Le livre s'ouvre après un index des noms, par une liste des investissements formant le *comù*, puis les sommes investies entre octobre et décembre 1357 sans mention de marchandise; les comptes des opérations

107. Jose MADURELL I MARIMON, «Contabilidad de una compañía mercantil», vol. 36, p. 470, 483 et 485.

108. Josep PLANA I BORRÀS, «The Accounts of Joan Benet's», p. 140.

109. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comerciales*, n. 101-105.

110. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA I SANZ, *Comandas comerciales*, n. 99.

111. Louis de MAS LATRIE, *Histoire*, III, p. 679, signale à propos d'une lettre d'Amaury de Lusignan, prince de Tyr, la fréquence de l'autorisation d'exporter des chevaux.

112. AHPB, Ramon Morell, f. 25r.

113. Josep PLANA I BORRÀS, «The Accounts of Joan Benet's trading venture», p. 105-168.

114. ACB, *Extravagants*, Comptes de Joan Benet 1332-1356.

faites à Chypre entre janvier et avril 1358 sont reportés ensuite. On constate par exemple que Berenguer Morey vend 3 jarres de miel pesant net 49 rotols de Famagouste, pour 29 besants 17 carats à Joseph Zaphet, un marchand de Chypre, bourgeois de Famagouste, que le hasard documentaire permet de bien connaître; habitué des traversées de la Méditerranée comme on l'a vu pour l'année 1348, il finit par se fixer en Languedoc et devient bourgeois de Montpellier.¹¹⁵ Parmi les clients de Joan Benet en Chypre, on peut citer Tomas de Beyrouth, Salayman Amamet qui achètent de l'argent; les vendeurs sont Guillem Avrami, Salem Amamet, Domenig Bedra qui proposent du poivre, Barcalo Cotrari et Nicolas Aquim de la canelle, Issa Axems du gingembre.¹¹⁶

L'intérêt des Catalans pour Chypre se lit aussi dans les livres de marchands connus sous le nom de *pratica della mercatura*. Le livre pisan de 1278 ne dit rien de Barcelone,¹¹⁷ Pegolotti, au début du XIVe siècle, ne consacre que deux mentions aux équivalences de mesures entre Chypre et Barcelone,¹¹⁸ alors que les mentions concernant Nîmes, Montpellier, Marseille ou Majorque sont plus développées.¹¹⁹ Le manuel catalan daté du XIVe siècle consacre pour sa part deux paragraphes à Chypre, en donnant les poids utilisés dans l'île et la liste des marchandises qui sont sur le marché de Famagouste et comment elles se vendent. Il s'agit de produits aussi bien locaux qu'importés d'Orient ou d'Occident. On y trouve cité les épices (poivre, gingembre, laque, brésil, canelle, galle) le coton, l'huile, la monnaie blanche et sarrasine, les perles, l'or filé, la soie, le sucre, l'alun, le savon, le fer, le mercure, l'antimoine.¹²⁰

Il est certain que les relations personnelles et familiales entre les souverains de Chypre et d'Aragon ont contribué à l'établissement de relations maritimes régulières entre la péninsule ibérique et l'île de Chypre et à l'installation des Catalans dans l'île. Le mariage de Jacques II avec Marie de Lusignan et celui de Pierre I avec Eleonore d'Aragon ont suscité de nombreux voyages. De plus Jacques II dut insister pour obtenir le paiement final de la dot de Marie. Il a d'ailleurs utilisé des représentants des ordres militaires, et deux marchands de Barcelone pour cela : en mars 1317, Francesc et Arnau Ça Bastida se rendent en Chypre.¹²¹ En 1319, Henri II continue à

115. ACB, *Extravagants*, «Livres de deu e deig de Berenguer Morey del viatge a Xipre amb la nau de Joan Lombarda, Romeu d'Olzinelles i Arnau Roure i anys després 1357-1376», f. 7; Jean COMBES, «Un marchand de Chypre bourgeois de Montpellier», *Etudes médiévales offertes à M. le doyen Augustin Fliche*, Montpellier, 1952, p. 33-39. Nous donnerons prochainement une courte étude sur ce personnage.

116. Josep PLANA I BORRÀS, «The Accounts of Joan Benet's trading venture», respectivement p. 147, 149, 150.

117. Roberto S. LOPEZ et Gabriella AIRALDI, «Il piu antico manuale italiano di pratica della mercatura», *Miscellanea di Studi Storici*, II, Gênes, 1983, p. 101-133.

118. Francesco BALDUCCI PEGOLOTTI, *Pratica della mercatura*, p. 100: «Ruotoli 56 1/4 di Cipri fanno carica 1 in Barzalona di cosa che non manchi. Marchio 1 d'argento di Barzalona fae in Cipri marchio 1 e starlini 8 3/4».

119. Francesco BALDUCCI PEGOLOTTI, *Pratica della mercatura*, p. 99.

120. Miguel GUAL CAMARENA, *El primer manual Hispánico de mercadería*, Barcelone, 1981, p. 128-129.

121. Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*, 2 vol., Barcelone, 1948, doc. 233, p. 166-168.

verser une partie de la dot de sa soeur, cette fois payée en sucre, mais une querelle s'élève car une partie du sucre a été gâché pendant le transport par la faute du transporteur Francesc Ça Bastida.¹²² Ce n'est pas le seul cas où les rois utilisent des marchands comme ambassadeurs. Il faudrait citer Pere de Mitjavila envoyé en Egypte ou Joan Lombarda: en 1339, Joan Lombarda obtient un sauf-conduit avec trois autres marchands pour livrer 30 chevaux au roi Hugues IV de Chypre. C'est également sur une coque de Joan Lombarda, la *Santa Maria* que s'embarque Eleonore d'Aragon pour aller épouser Pierre I de Lusignan.¹²³

Mais à côté des relations officielles, il faut évoquer la piraterie omniprésente en Méditerranée. Les actes du notaire vénitien Felice de Merlis qui instrumente à Famagouste entre 1360 et 1362 ne citent les Catalans qu'à propos d'une attaque pirate menée en 1360 entre Chypre et Beyrouth par une galère armée à Barcelone avec le consentement du roi d'Aragon et dont le patron est Hug de Llança (*Ugo Lançonno*).¹²⁴ C'est un patron de navire catalan, qualifié de pirate, qui en 1359, à Famagouste, est le témoin de la richesse des frères Lakhass dans une anecdote racontée par Makhairas.¹²⁵ L'existence de rivalités et de guerres fréquentes entre les villes commerçantes (Gênes, Venise, Pise et Barcelone) est un prétexte pour capturer un navire ennemi et l'embargo sur le commerce avec les territoires du sultan peut servir de prétexte à la capture de navire que l'on soupçonne, à tort ou à raison, de se rendre en Egypte ou en Syrie, comme le montre le témoignage de ce marchand catalan présent sur la nave de Pons Oliver («Pons Olivi») quand les galères du roi de Chypre prirent cette nave dans les eaux de Corfou sous prétexte qu'elle allait à Alexandrie ce que les marchands disent ignorer.¹²⁶ Les cas de piraterie ont été analysés par Nicos Coureas dans son article déjà cité; nous n'ajouterons que quelques exemples supplémentaires. En 1302 dans les eaux chypriotes, entre le Cap Blanc et le Cap Gatta trois galères armées par les Génois Peregrino de Pati, Francesco Salvaigo et Manuele Lercario ont attaqué la nave des citoyens de Barcelone Ramon Guerau o Giralt, Pere d'Olivera et Jaume

122. Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*, doc. 284, p. 206-207.

123. Josep Maria MADURELL I MARIMON, «Les activitats diplomàtiques i mercantils de Pere de Mitjavila», *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, II-3, Valence, 1973, p. 177-187; Damien COULON, «Ascensión, apogeo y caída de Joan Lombarda, mercader-armador de Barcelona comprometido en el comercio con el Mediterráneo oriental (segundo tercio del siglo XIV)», *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, ed. Maria Teresa FERRER et Damien COULON, Barcelone, 1999, p. 15-25.

124. Nicola de Boateriis, *notaio in Famagosta e Venezia (1355-1365)*, ed. Antonino LOMBARDO, Venise 1973, doc. 59 : il est question de dommages subi par le Vénitien *Bailardinus Artini* d'un montant de 3456 besants, valeur de 27 caisses de sucre pris d'un bateau «in aquis Cipri super scalam Baruti per quamdam galeam Catenanorum piratorum, cuius erat patronus Ugo Lançonno de Barchilona, armata, ut dicebatur, in eodem loco de consensu regis Aragonum ad piraticam exercendam»; doc. 155 et 159, il s'agit de deux autres marchands vénitiens lésés dans la même affaire.

125. Leontios MAKHAIRAS, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus, entitled Chronicle*, ed. R. M. Dawkins, 2 vol., Oxford 1932, réimpr. 1980, § 95.

126. *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio - 27 ottobre 1301)*, ed. Romeo PAVONI, doc. 163; Jean RICHARD, «Le royaume de Chypre et l'embargo» p. 125.

de Mujals, l'ont amenée à Limassol et ont obligé les marchands à se racheter, eux, leur bateau et leurs marchandises. L'affaire a été portée à Gênes devant l'*Officium Robarie*, les agresseurs condamnés au remboursement, mais seul l'un d'entre eux, Manuele Lercario, a payé une partie de la somme due. En février 1304 l'un des Catalans, Ramon Guerau o Giralte fait rédiger un instrument pour faire constater le mauvais traitement subi et le peu de considération rencontrée dans cette affaire devant l'*Officium Robarie*.¹²⁷ En 1322 une coque catalane qui revenait de Chypre avec des marchandises valant plus de 150.000 livres de Barcelone a été capturée près de Trapani, *more piratico*, par des Génois de Savone, c'est-à-dire des Gibelins. L'affaire mettra plusieurs années avant d'être réglée.¹²⁸

A l'inverse en 1305, un marchand de Barcelone, Simon Ricart, venant de Chypre avec sa nave, attaque dans le golfe de Tunis un linde de Sarrasins et amène sa proie à Barcelone.¹²⁹ En 1332, des Vénitiens venant de Famagouste en route pour Venise, sont attaqués par des Majorquins.¹³⁰ Les plaintes concernant des actes de piraterie commis par des Catalans ne manquent pas.¹³¹

On assiste donc bien à une période d'apogée des relations commerciales des Catalans avec Chypre. Les sources abondent qui montrent des marchands actifs, audacieux et sachant utiliser l'escale de Chypre pour pénétrer en territoire mamelouk. Mais la situation politique change dans les années 1360/1370 avec l'attaque de Pierre I de Lusignan sur Alexandrie et avec l'assassinat du roi qui ouvre une période de régence en Chypre avant le couronnement de Pierre II au cours duquel Génois et Vénitiens s'affrontent. Quelles conséquences ces événements ont-ils sur la fréquentation de l'île par les Catalans?

2. Les activités catalanes en Chypre après 1373

L'attaque génoise sur Chypre survenue en 1373, huit ans après le sac d'Alexandrie, a eu d'importantes conséquences économiques et politiques. Ses motifs sont multiples. Il s'agit pour les Génois menés par l'amiral Pietro de Campofregoso de se venger des dommages subis lors des émeutes ayant accompagné le couronnement de Pierre II comme roi de Jérusalem à

127. ACB, *Extravagants*, Livre de compte du marchand Triffó (1321-1322) parchemin de couverture. Cf. aussi M. T. FERRER I MALLOL, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario de Estudios Medievales*, 26/2, p. 816.

128. Josefina MUTGÉ I VIVES, «Contribució a l'estudi del comerç al Mediterrani occidental en el segle XIV: l'atac piràtic a la coca d'Esteve Bordell», *Anuario de Estudios Medievales*, 24, 1994, p. 465-477.

129. Ángeles MASÍÁ DE ROS, *La Corona de Aragón y los estados del Norte de África*, Barcelone, 1951, doc. 118, p. 397-398.

130. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català*, doc. 156, 157.

131. Voir les cas analysés dans l'article de Nicos COUREAS, «Profits and Piracy» cité note 2.

Famagouste en 1372; on se souvient qu'une querelle de préséance avait opposé Vénitiens et Génois et qu'elle s'était envenimée de sorte qu'on avait eu à déplorer la mort de plusieurs Génois. Par ailleurs la reine Eléonore criait vengeance à la suite de l'assassinat de son époux Pierre I, tué par son frère le prince d'Antioche et quelques nobles mécontents. Elle s'était adressée au pape pour demander de l'aide et lui demander d'envoyer les Génois en Chypre. Gênes a su allier ces deux motifs, c'est ce qui apparaît dans la chronique de Makhairas qui raconte: «Quand les Génois eurent plaidé leur cause avec patience et prudence, ils envoyèrent des lettres au roi d'Aragon, comte de Barcelone, lui déclarant que la reine de Chypre leur avait proposé de monter une expédition sur Chypre pour venir venger le sang de son époux le roi Pierre; et ils l'avaient de ne pas monter d'expédition pour les en empêcher».¹³² Une lettre du roi d'Aragon Pierre au doge de Gênes en date du 13 février 1373 confirme que le doge avait prévenu le roi d'Aragon d'une attaque imminente sur Chypre et lui demandait de ne pas laisser de marchands catalans venir dans l'île de peur qu'ils ne subissent des dommages.¹³³ Notons à cette occasion l'intervention du Grand Maître de l'ordre de l'Hôpital de St Jean de Jérusalem, souhaitée par le pape pour essayer de réconcilier Chypriotes et Génois,¹³⁴ ses efforts sont sans effets. Les Génois ravagent Chypre et les opérations militaires se terminent par un traité en octobre 1374, qui contient des clauses financières très dures pour le roi de Chypre et remet Famagouste aux Génois en gage pour le paiement de très importantes sommes d'argent. Cependant le roi y maintient des agents pour percevoir les taxes. Ce n'est que 10 ans plus tard par le traité de février 1383 que la ville de Famagouste passe complètement sous la domination génoise ainsi qu'un territoire de deux lieues alentours, avec interdiction pour le roi de Chypre d'ouvrir un autre port au commerce international.¹³⁵

Les avertissements génois de 1373 au roi d'Aragon sont restés sans effet et plusieurs Catalans se plaignent d'avoir subi des dommages. Alfons Ferran a perdu des biens en juin 1374 lors de l'attaque génoise sur Nicosie, puis en 1376 il perd des marchandises se trouvant sur le vaisseau de Jofre Pança à Famagouste, puis il est détenu jusqu'en 1382; il estime l'ensemble des dommages à 26.700 livres de Barcelone.¹³⁶ Berenguer Pujalt (*de Podio Alto*) a vu ses marchandises pillées à Nicosie au même moment et a été mis en prison par les

132. Leontios MAKHAIRAS, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus*, § 354-356.

133. ACA, *Cancilleria*, reg. 1236, f. 120r-v.

134. Leontios MAKHAIRAS, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus*, § 356.

135. Sur les événements, voir George HILL, *History of Cyprus*, vol. 2; *Istoria tès Kyprou*, ed. Théodore PAPADOPOULLOS, t. 4; voir note 1.

136. ACA, *Cancilleria*, reg. 1488, f. 96r-97v. Alfons Ferran a été ambassadeur de la reine Eléonore pour engager en Catalogne des hommes d'armes pour Chypre: María Teresa FERRER I MALLOL, «Noves dades per a la biografia de Ramon de Perellós, autor del *Viatge al Purgatori de Sant Patrici*», *Miscel·lània en honor del doctor Casimir Martí*, Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona, 1994, p. 223.

Génois.¹³⁷ Cependant les contacts commerciaux continuent comme en témoignent de nouveaux contrats de commandes. Entre le 31 mai et le 21 juin 1374, Berenguer de Fàbrega et Bernat Feliu marchands et citoyens de Barcelone reçoivent en commande de Guillem Calaf, 50 livres de Barcelone investies en 26 livres de safran, pour un voyage à Rhodes, Chypre et Beyrouth avec la nef de Bernat Sa Clascania, citoyen de Barcelone; l'argent sera investi au retour en poivre ou coton. Dans une autre commande, ils reçoivent de Jaume Solà 24 livres investies en 12 livres de safran achetées à Jaume de Ripoll, pour le même voyage; l'argent sera investi au retour en poivre, girofle ou gingembre.¹³⁸ C'est en 1375 qu'a lieu le procès de Joan de Ribalta après un voyage à Alexandrie sur la nef de Jaume Oliver. Une série de témoignages montre qu'il s'est arrêté en Chypre où il a des affaires; son opposant est Francesc Ça Plana qui a joué aux dés avec le trésorier de la reine.¹³⁹ En octobre 1383, une série de onze commandes sont passées par des Juifs de Barcelone auprès des marchands Jaume Sala et Bernat Sa Fortesa, Gabriel Ponç, Antoni Torrent pour un voyage organisé par Pere de Parets en direction de la Sicile, Chypre, Beyrouth et Alexandrie. L'investissement au retour se fera en laque ou poivre, comme pendant la période précédente.¹⁴⁰ On peut encore citer l'arrivée en Chypre en octobre 1387 du *Sanctus Iohannes* avec Pere Terrassa de Perpignan.¹⁴¹ Le même navire est prêt à repartir pour la même direction en juillet 1390.¹⁴² On pourrait encore multiplier les exemples. Il ne semble donc pas qu'après les changements survenus en Chypre, les Catalans aient cessé de fréquenter l'île. D'ailleurs ils continuent à payer les mêmes taxes qu'auparavant: les instructions qui accompagnent l'adjudication du *comerc* de Famagouste en 1395, montrent que les Génois n'ont pas changé le montant de la taxe qui était réclamée aux marchands catalans à leur arrivée et lors des transactions.¹⁴³ Examinons comme pour la période précédente, la fréquence des voyages pour la période allant jusqu'à la mort d'Alphonse le Magnanime.

137. ACA, CANCELLERIA, reg. 1485, f. 97v-98v, 105r-106r.

138. Josep Maria MADURELL I MARIMON et Arcadi GARCIA SANZ, *Comandas comerciales*, doc. 135.

139. ACA, *Cancelleria*, procès en foli, leg. 134. n. 9, f. 11v, 24v-25r.

140. Anna RICH ABAD, *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*, Barcelone, 1999, p. 193 et appendice doc. 53 à 63.

141. Pierre VIDAL, «Expéditions des marins et marchands roussillonnais sur les côtes de la Syrie et de l'Égypte pendant le Moyen Âge», *Société agricole scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales*, 1900, p. 232.

142. Pierre VIDAL, «Expéditions des marins et marchands...», p. 233.

143. Louis de MAS LATRIE, *Histoire de l'île de Chypre*, t. 3, p. 789: «Item quod omnes et singuli Catalani qui accesserint ad civitatem et portum Famaguste vel ad aliquem locum dicte insule de quo consuetum sit solvi dictum commercium, tractentur et tractari debeant ad dictum commercium prout tractari fuerunt a millesimo trecentesimo nonagesimo citra, tam pro introitu quam pro exitu.»

Tableau récapitulatif de la fréquence des voyages¹⁴⁴

1374	1	CY, Rh
1375	1	CY, Be
1376	1	Rh , CY, Be
X	x	X
1379	1	CY, Be
1380	1	CY, Outre-mer
X	x	X
1382	1	Romanie, CY, Be
1383	1	CY, Be, Al
1384	3	Sicile, Ephèse, CY / CY, Be / CY, Be
X	x	X
1387	2	Ephèse, Rh, CY / Rh, CY, Be
1388	1	CY, Be, Al
1389	1	CY, Be, Al
1390	1	CY
X	x	X
1392	1	Rh, CY
1393	2	Rh, CY / CY, Be
1394	3	Rh, CY, Be / Rh, CY, Al / CY, Be
X	x	X
1397	1	Rh, CY, Be
X	x	X
1400	2	CY, Be, Al / Rh, CY
X	x	X
1402	1	Sicile, Rh, CY, Be, Al
1403	3	Majorque, CY, Be, Al / idem / idem
1404	2	CY, Be, Al / Sicile, Rh, CY, Be
1405	4	CY / Sicile, CY, Jaffa / Sicile, Rh, CY / Sicile, Rh, CY, Be
1406	1	Sicile, Rh, CY, Be
1407	2	CY, Be / Rh, CY, Be
1408	1	Sicile, Rh, CY, Be, Al
1409	1	Rh, CY, Be
X	x	X
1411	1	Sardaigne, Sicile, Rh, CY, Be, Al
X	x	X
1414	1	Rh, CY, Be
1415	2	Syracuse, Rh, CY, Be / Rh, CY, Be
1416	1	Sicile, Rh, CY, Be

Rh = Rhodes; CY = Chypre; Be = Beyrouth; Al = Alexandrie

144. Mes remarques se fondent essentiellement sur les tableaux de relevés de voyages accompagnant la thèse de Damien Coulon déjà citée.

On constate que les traversées sont fréquentes. Cependant il semble exister des années sans liaison, à moins que notre documentation ne soit lacunaire pour ce moment-là. Ainsi il n'y a pas de mention pour 1385, 1386, 1391, 1395, 1396, 1398, 1399, 1401, 1410, 1412, 1413. De plus il semble que le nombre de navires impliqués soit inférieur à celui de la période précédente, on ne relève généralement qu'un seul bateau pour assurer la liaison entre Barcelone et Famagouste sauf en 1384, 1403, 1405 où il y a trois ou quatre navires qui font la traversée. Mais la différence essentielle avec la période précédente est que Chypre n'est jamais citée comme seule destination; elle est associée à Beyrouth et Alexandrie ou à Rhodes à partir de la dernière décennie du XIVe siècle, ou encore aux trois. Chypre apparaît ainsi comme un des pôles du réseau commercial catalan en Méditerranée orientale. Ces voyages ne sont pas toujours sans danger: ainsi la nef de Marti Amar est attaquée en 1414 par le Génois Pietro Rey; le pirate génois est ensuite accueilli par le capitaine de Famagouste qui lui donne du ravitaillement; de ce fait, le roi d'Aragon refuse de prolonger la trêve avec Gênes. L'affaire va traîner pendant plusieurs années.¹⁴⁵

Si Rhodes est apparue comme nouvelle destination ou nouvelle étape en Méditerranée orientale, le tableau montre que les pays musulmans, notamment Alexandrie et Beyrouth/Damas n'ont pas été abandonnés. Il est toujours nécessaire d'avoir une licence pontificale pour commercer en territoire mamelouk. Ces licences sont devenues un moyen de gagner de l'argent pour certains nobles qui les revendent ensuite. Nous ne prendrons que deux exemples où Chypre est impliquée : le 13 janvier 1373, Hugues de Lusignan, prince de Galilée reçoit une licence pontificale pour commercer à Alexandrie. Cette licence sera utilisée par des marchands catalans en mai 1374 pour affrêter une galère ou un pamphile.¹⁴⁶ En 1375, Joseph Zaphet, déjà cité, obtient une licence qui sera utilisée en avril 1382 pour aller à Alexandrie.¹⁴⁷

Chypre est toujours une étape sur la route du pèlerinage vers Jérusalem; il suffit de lire les nombreux récits de voyageurs ou de pèlerins des XIVe et XVe siècles décrivant Chypre lors de leur passage.¹⁴⁸ Barcelone n'est pas, comme Venise, spécialisée dans le transport des pèlerins, mais des Catalans font le voyage en Terre Sainte. Dans un document d'octobre 1379, l'infant Joan dit avoir entendu que Bernat d'Anglesola, qui était alors à Barcelone de retour du Saint-Sépulcre, avait fait escale en Chypre où il a parlé à un Indien qui lui a raconté beaucoup de choses merveilleuses sur son pays.¹⁴⁹ Le 29 mars 1441, Alphonse V recommande par lettre au roi de Chypre les pèlerins se rendant aux Lieux Saints.¹⁵⁰

145. ACA, *Cancilleria*, 2665, f. 74r.

146. Arch. Diocésaines de Barcelone, vol. 36, f. 101r-102v.

147. Arch. Diocésaines de Barcelone, vol. 39, f. 183r-v.

148. Les extraits de ces récits se rapportant à Chypre sont commodément rassemblés par Claude Delaval СОВНАМ, *Excerpta Cypria*, Nicosie, 1895, 2e ed. Cambridge, 1908; Gilles GRIVAUD, *Excerpta Cypria Nova*, vol. 1, *Voyageurs occidentaux à Chypre au XVe siècle*, Nicosie, 1990.

149. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana migeval*, t. 2, Barcelone, 1921, doc. 221, p. 208-209.

150. ACA, *Cancilleria*, reg. 2651, f. 190v-192r.

La situation évolue-t-elle pendant le règne d'Alphonse V qui mène une politique volontariste d'expansion et n'hésite pas à commanditer des expéditions de piraterie?¹⁵¹ Cette politique est toutefois moins visible pour Chypre qu'en territoire mamelouk.¹⁵² En fait lorsque les sources non catalanes mentionnent les Catalans en Chypre, c'est presque toujours en liaison avec des actes de piraterie. Le plus connu est l'attaque portée par une flotte catalane en 1441 contre Famagouste. Les Génois réussirent à repousser cette attaque venant de la mer en coulant un bateau anconitain à l'entrée du port. On peut encore citer le pirate Viraldellus actif en 1445 et 1448.¹⁵³ En juin 1453 Joan Llull attaque la nef génoise Squarzafico qui avait amené en Chypre 500 soldats.¹⁵⁴

Les eaux chypriotes et même en général la Méditerranée orientale regorgent de pirates dont tous se plaignent, roi de Chypre, Vénitiens, Génois. En 1442, Gabriel Ça Plana a causé des dommages au roi.¹⁵⁵ La situation est devenue si grave qu'en 1445, le roi d'Aragon doit reconnaître les faits et demander à Jacques de Flori, comte de Jaffa de châtier les pirates catalans qui pillent les côtes de Chypre et de leur faire restituer leurs prises.¹⁵⁶ La présence des pirates conditionne la navigation et même avant le règne d'Alphonse, on voit des marchands passer devant le notaire pour faire établir officiellement qu'ils n'ont pas respecté leur itinéraire par peur des pirates.¹⁵⁷

Le roi de Chypre pour sa part n'hésite pas à aider les pirates catalans contre les Génois ou à prendre à son service des Catalans. On a conservé parmi les actes du notaire génois Antonio Foglieta qui a instrumenté à Famagouste entre 1445 et 1458, deux protestations émises par le capitaine génois de Famagouste : en 1452 une lettre d'Antonio de *Ingimbertis* à Jean II raconte l'attaque d'une *griparea* génoise par deux petites *fuste* catalanes près de Damiette; en représailles les *fuste* génoises attaquent les *fuste* catalanes au large de Chypre, mais le roi de Chypre aide les Catalans à s'échapper en envoyant une galère.¹⁵⁸ En 1455, Bartolomeo de Levanto, capi-

151. Constantin MARINESCU, «Notes sur les corsaires au service d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples», *Mélanges d'histoire générale*, Cluj, 1927, p. 155-173.

152. Damien COULON, «Un tournant dans les relations catalano-aragonaises avec la Méditerranée orientale : la nouvelle politique d'Alphonse le Magnanime (1416-1442 environ)», *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. XVI congresso internazionale di Storia della Corona d'Aragona (septembre 1997)*, Naples, Paparo ed., 2000, p. 1055-1079.

153. Archivio di Stato di Genova (A.S.G.) *Notai*, n. 843, acte 1, 8 décembre 1445; Silvana FOSSATI RAITERI, *Genova e Cipro. L'inchiesta su Pietro di Marco capitano di Genova in Famagosta (1448-1449)*, Gênes, 1984, 155, 160.

154. Constantin MARINESCU, «Notes sur les corsaires au service d'Alfonse V», cit. note 151.

155. ACA, *Cancilleria*, reg. 2525, f. 42v-43r.

156. ACA, *Cancilleria*, reg. 2615, f. 34v-35r.

157. Gregorio Cigala, patron d'une coque en provenance de Péra et se trouvant à Chio en août 1394, décide de ne pas faire l'escale prévue à Théologos et Rhodes mais d'aller directement à Famagouste car il a appris la capture à Rhodes de la *cocha* de Benedetto Cibo par deux navires pirates catalans (Michel BALARD, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Donato di Chiavari [17 febbraio - 12 novembre 1394]*, Gênes, doc. 73).

158. A.S.G., *Notai*, n. 843, acte 25.

taine de Famagouste, proteste contre des attaques pirates faites par Joan de Nava, chevalier, sujet et vassal du roi de Chypre, qui a pillé trois navires génois.¹⁵⁹ Joan de Nava n'est pas le seul Catalan au service des rois de Chypre. Lorsque le roi Pierre II veut reprendre par la force le contrôle de Famagouste en 1377, des galères vénitienues et catalanes sont là pour l'aider.¹⁶⁰ Parmi ceux qui se sont mis au service de Pierre II on peut citer Pere Bernat, patron d'une galère,¹⁶¹ et Berenguer Donat.¹⁶² En 1426, c'est Jofre Sirvent qui passe au service de Janus.¹⁶³ Sous les règnes de Jean II et de Jacques II on note de plus en plus de nobles catalans qui viennent s'installer et faire fortune dans l'entourage royal; on peut citer Galceran Suarez, recommandé par le roi d'Aragon en 1445,¹⁶⁴ Joan Pere Fàbregues (*Fabriges*), un ancien pirate,¹⁶⁵ son frère Lluís Pere Fàbregues qui devient archevêque de Nicosie. A la fin du siècle, un certain nombre de personnes, surtout des chevaliers qui étaient au service de Jacques II, ont été expulsés et spoliés de leurs biens, sinon emprisonnés après le décès de celui-ci, comme Francesc Camós ou Joan Gómez, ce qui explique l'intervention du roi Ferdinand auprès du doge de Venise.¹⁶⁶

Mais même pour un pirate catalan, Famagouste génoise peut rester un port d'accueil. Ainsi il semble que plusieurs pirates y aient trouvé refuge avec leur proie, pendant le gouvernement du capitaine Napoleone Lomellini entre 1457 et 1459. Il est possible d'énumérer Lopes de Bardaia qui demande un sauf-conduit pour pénétrer dans le port avec un navire arabe capturé avec son chargement en hommes et marchandises, Pere Planella qui arrive avec sa caravelle et un bateau turc capturé avec son chargement de sel, poivre et autres marchandises, Joan Pujol (*Johan Empoiholus*), ou encore Joan Pere Fàbregues.¹⁶⁷ Voilà un des reproches fait au capitaine à sa sortie de charge dans l'enquête appelée *sindicamentum*.¹⁶⁸ Grâce à ce texte on peut aussi préciser la procédure d'admission d'un pirate : lorsque celui-ci veut entrer dans le port, il doit donner de l'argent pour la trésorerie de la ville, une sorte de droit d'entrée, l'*incensum*. Le pirate Pere Planella a proposé une somme que le capitaine a jugé insuffisante; l'affaire a traîné

159. A.S.G., Notai, n. 843, acte 91.

160. Antony LUTTRELL, «Aragoneses y Catalanes en Rodas, 1356-1430», *VII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, t. 2, Barcelone, 1962, p. 383-390, ici p. 386-387. Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Noves dades per a la biografia de Ramon de Perellós*, p. 223-226.

161. ACA, *Cancilleria*, reg. 1437, f. 102v-103r.

162. ACA, *Cancilleria*, reg. 1991, f. 66r-v.

163. ACA, *Cancilleria*, reg. 2485, f. 84v.

164. ACA, *Cancilleria*, reg. 2523, f. 98v-99r.

165. Catherine OTTEN-FROUX, *Une enquête à Chypre au XVe siècle. Le «sindicamentum» de Napoleone Lomellini, capitaine génois de Famagouste (1459)*, Nicosie, 2000, p. 235.

166. Antonio de la TORRE Y DEL CERRO, *Documentos sobre las relaciones internacionales de los Reyes Católicos*, vol. 2, Madrid, 1950, doc. 47, p. 216-217, 399-400, 420.

167. Catherine OTTEN-FROUX, *Une enquête en Chypre au XVe siècle*, p. 57-60, 150.

168. Sur l'ensemble des reproches faits au capitaine, voir Catherine OTTEN-FROUX, *Une enquête à Chypre au XVe siècle*, cit.

mais plus tard Pere est entré dans la ville et l'accusateur du capitaine, Antonio Reybaldo, pense que Pere a payé directement le capitaine, notamment en vendant à bas prix du poivre à Lucas Lomellini, le fils du capitaine.¹⁶⁹ On reproche aussi au capitaine sortant de n'avoir pas gardé suffisamment bien les remparts et d'avoir permis aux marins des vaisseaux pirates catalans de descendre à terre, de se promener en ville librement et même de se promener sur les murailles. Mais le capitaine accusé réussit à prouver par témoignages qu'il n'y a jamais eu de danger, que les pirates ne restaient pas dans la ville le soir, et que de toute façon, ils étaient désarmés dans la ville. Il faudrait aussi ajouter le cas du Catalan Sor de Naves qui a volé des parèques dans le casal de Sado Sia, Génois blanc de Nicosie.¹⁷⁰

Les documents génois font aussi mention de paisibles marchands catalans qui obtiennent des saufs-conduits du capitaine génois de Famagouste. On peut citer en 1438 Pere Marcel et Gabriel Pujol,¹⁷¹ le 16 novembre 1439, le même Pere Marcel reçoit un sauf-conduit valable un an pour lui, sa *familia*, ses esclaves et ses marchandises pour venir dans la ville et le port de Famagouste.¹⁷² En 1440, cinq marchands catalans, Joan d'Aragó, Antoni Gibert, Nicolau Saclosa (*Saglosa*), Joan Saizo, obtiennent des saufs-conduits.¹⁷³ En 1441, Antoni Albó se voit accorder le même type de document.¹⁷⁴ Le roi d'Aragon lui-même recommande les marchands catalans auprès du roi de Chypre en 1445.¹⁷⁵ On sait que des marchands résidaient dans l'île. En 1440, Joan Martínez se porte garant pour Antonio *Dragus*.¹⁷⁶ Bartomeu Doi se plaint en 1448-1449 de la conduite abusive de Pietro de Marco, capitaine de Famagouste, qui l'a emprisonné.¹⁷⁷ Le 17 février 1457, le patron catalan Francesc Forner (*Furnarius*), alors à Famagouste, avait nolisé son bateau à frère Guillem Guem pour transporter 800 modieta de grain de Famagouste à Rhodes; or frère Guillem n'a pas apporté la marchandise; le patron réclame alors le dédommagement convenu.¹⁷⁸

Si l'on constate par la documentation rédigée sur place que les marchands catalans ne sont pas absents de Chypre et de Famagouste plus particulièrement, pendant le règne d'Alphonse le Magnanime, on doit constater qu'ils apparaissent plus rarement dans les sources qu'au début du XIVe siècle et qu'un grand nombre de mentions concernent des actes de piraterie.

169. Catherine OTTEN-FROUX, *Une enquête à Chypre au XVe siècle*, p. 59-60, 120.

170. Catherine OTTEN-FROUX, *Une enquête à Chypre au XVe siècle*, p. 78, 228.

171. A.S.G., *San Giorgio*, 590/1290, f. 3v.

172. A.S.G., *San Giorgio*, 590/1290, f. 59r.

173. A.S.G., *San Giorgio*, 590/1292, f. 6r, 6v, 44v, 69r.

174. A.S.G., *San Giorgio*, 590/1292, f. 104r.

175. ACA, *Cancilleria*, reg. 2523, f. 116v-118r.

176. A.S.G., *San Giorgio*, 590/1292, f. 20v.

177. Silvana FOSSATI RAITERI, *Genova e Cipro. L'inchiesta su Pietro di Marco*, 123.

178. A.S.G., *Notai*, n. 843, acte 183.

3. Conclusion

L'importance de Chypre dans le réseau commercial catalan apparaît très clairement. Les Catalans visitent en nombre l'île, dès qu'elle devient le dernier bastion chrétien face aux terres mameloukes. Leur implication dans le commerce avec Chypre est à son apogée au milieu du XIVe siècle, mais Chypre est un maillon dans un ensemble économique plus vaste; elle est une escale sur la route de la Méditerranée orientale, une porte d'accès vers les territoires mamelouks fournisseurs d'épices au moment de l'embargo; puis lorsque celui-ci se relâche et que s'institutionnalise la vente des licences, elle est associée ouvertement aux ports de Syrie-Palestine et à Alexandrie. A partir du XVe siècle, Rhodes devient une autre escale quasi habituelle. Les vicissitudes politiques, la prise de Famagouste par les Génois n'ont pas rayé Chypre de la liste des escales; si elles ont peut-être ralenti l'installation des marchands catalans, ce sont des chevaliers qui viennent dans l'île et y font fortune dans l'entourage du roi. Cependant, les marchands de Barcelone sont sujets du roi d'Aragon, moins libres de décider de leur politique que leurs rivaux Génois et Vénitiens; pour eux, Chypre est et restera toujours une étape sur la route vers l'Orient, ils n'auront jamais de visées territoriales sur l'île, contrairement à Gênes ou Venise.

The Island of Rhodes and the Hospitallers of Catalunya in the fourteenth century

Anthony Luttrell
University of London

The Aragonese crown had commercial interests in the Eastern Mediterranean but it lacked the economic and demographic resources, and therefore the naval strength, which would permit it to operate effectively in the Levant. The so-called Catalan companies conquered Athens and Thebes in 1311 but they brought little strategic or commercial advantage to Catalunya. Not even King Pere III's collaboration with the powerful Venetian fleet allowed him to establish his subjects in the Eastern Mediterranean, as was demonstrated by the defeat of the joint Venetian-Catalan force by the Genoese in the Bosphoros in 1352; and though Alfons the Magnanimous controlled Sicily and Naples in the fifteenth century, he too was unable to achieve any real domination in the Levant. Late in the fourteenth century King Joan's policy towards the Catalan Duchy of Athens was above all a rhetorical, classicizing concern backed by only minimal military support. As a result of the crown's weakness, it had no colony or base in the East and so it repeatedly sought indirect solutions there. Jaume II's Cypriot marriage brought little profit, but Catalan pirates used Cypriot ports while the crown sought to assist the Franciscans in Syria and to conclude commercial treaties with the rulers of Byzantium and Egypt.¹

Among other marginal possibilities for the establishment of a Catalan-Aragonese presence in the Levant were the island of Rhodes and the Hospitallers, two elements which came together after the Hospital began its conquest of Rhodes in 1306.² The Aragonese crown was accustomed to think of the Order of the Hospital predominantly as a force in the peninsula, as

1. Jocelyn HILLGARTH, *The Problem of a Catalan Mediterranean Empire: 1229-1327* = *English Historical Review Supplement* 8, London, 1975.

2. Joaquim MIRET Y SANS, *Les Cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, Barcelona, 1910, contains much material while aspects of this subject are studied, with considerable detail and bibliography, in articles reprinted in Anthony LUTTRELL, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West: 1291-1440*, London, 1978; *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades: 1291-1440*, London, 1982; *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World*, Aldershot, 1992; *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces: 1306-1462*, Aldershot, 1999. See also Prim BERTRAN I ROIGÉ, "El Priorat de Catalunya de l'Ordre de l'Hospital a principis del segle xv: Alguns aspectes", in *Profesor Nazario González, Una historia abierta*, Barcelona, 2000. Though it studies the Aragonese rather than the

an element in the *reconquista* which was important for its occupation of lands and castles or as part of local society in which the Order held and governed wide estates. The contribution of the Aragonese Hospital to the defence of the East had always been limited.³ From 1291 to 1306 the Hospitallers were based on Cyprus where there was a minor presence of Catalan brethren. In 1301 the noble Bernat Guillem de Entença entered the Hospital on Cyprus while there as a pilgrim,⁴ and in 1302 King Jaume II announced that he was sending Fr. Ramon de Ampurias to the Master in Cyprus.⁵ In about 1306 Fr. Lop de Liurans was in prison in Cairo after being captured at Tripoli while on a diplomatic mission.⁶ For several years from 1299 Fr. Joan de Laodicea was Prior of the Convent and later he became Commander of Cyprus,⁷ while in 1303 Fr. Ramon de Ribells was Grand Commander of the Order.⁸ In 1306 Fr. Sancho de Aragón, then Admiral of the Hospital, and Fr. Guillem de Badalona, presumably a Catalan, were both on Cyprus⁹ and Fr. Ramon de Ampurias participated in the conquest of Rhodes between 1306 and 1309.¹⁰

Following its establishment on Rhodes, the Hospital sought to attract the sympathies of the Aragonese king, Jaume II. The Order ignored papal instructions of 1312 that it should assist Philippe of Anjou, Prince of Taranto, against the Catalan conquerors of Athens, and in 1314 it took no action when the pope ordered it to prepare three or four galleys and some troops with which it should, if so requested, defend certain Angevin places in Greece, probably in the Argolid, against attack from the Catalans of Athens.¹¹ The Hospital also worked to arrange Jaume II's marriage to the Cypriot princess Maria de Lusignan, probably in the hope both of securing the king's goodwill at a time when the fate of the Templars' lands was in dispute and

Catalan Hospital, Maria BONET DONATO, *La Orden del Hospital en la Corona de Aragón: Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XIII-XV)*, Madrid, 1994, is important, in particular for its use of those materials from the Hospital's Rhodian archive which are now on Malta. The information here presented is extremely incomplete; much further material is contained in the forthcoming study of the Catalan priory in the fifteenth century by Pierre Bonneaud who most kindly gave much advice on the subject.

3. Santos GARCÍA LARRAGUETA, "Relaciones comerciales entre Aragón y el Hospital de Acre", in *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. II, Barcelona, 1962.

4. Heinrich FINKE, *Papsttum und Untergang des Templerordens*, vol. II, Münster, 1907, p. 4-5; *Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jérusalem: 1100-1310*, 4 vols., ed. Joseph DELAVILLE LE ROULX, Paris, 1894-1906, no. 4780; Pierre-Vincent CLAVERIE, "La Cristiandad en Mayor Peril ou la perception de la question d'Orient dans la Catalogne de la fin du XIIIe siècle", in Robert VINAS *et al.*, *Les Templiers en Pays Catalan*, Canet, 1998, p. 107-108.

5. *Cartulaire*, no. 4573.

6. Girolamo GOLUBOVICH, *Biblioteca Bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, vol. III, Quaracchi, 1919, p. 75-76, 82, 85.

7. A. LUTTRELL (1992), IX, p. 176-177. 1992.

8. A. LUTTRELL (1978), XI, p. 11, but rectify the assertion that Fr. Bonifazio de Calamandrecen was Aragonese.

9. Text in A. LUTTRELL, "To Byzantio kai oi Joannites Hippotes tes Rodou: 1306-1409", *Symmeikta*, vol. 11, 1997, p. 210-213.

10. A. LUTTRELL (1992), XV, p. 112.

11. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient Català: 1301-1409*, Barcelona, 1947, nos. 56, 65.

also of implicating Catalan strength on a nearby island to the Order's advantage. The Catalan Commander of Cyprus, Fr. Joan de Laodicea, played a leading role in the negotiations and the Hospital guaranteed the dowry with its Aragonese possessions. Jaume II's envoy to Rhodes charged with arranging this affair was Fr. Joan's brother, Fr. Matteo de Laodicea who was the Commander of Barcelona, and the king subsequently sent first Fr. Sancho de Aragón and then Fr. Martín Pérez de Oros, who was the Castellan of Amposta, as the Prior of the Aragonese Hospital was entitled; the latter acted as the king's proxy at the marriage celebrated at Nicosia on Cyprus in 1315.¹² In Greece the confrontation between the French and the Catalans led, at some point before 1330, to the division of the Hospital's holdings on mainland Greece, which had previously been administered as a single unit, into a Commandery of the Duchy of Athens to the north of the Gulf of Corinth and a Commandery of the Principality of the Morea in the Peloponnese.¹³

Behind almost every issue which arose between Rhodes and Catalunya were considerations of men and money. The crown sought to control a powerful ecclesiastical institution with lands, privileges, exemptions and jurisdictions within the royal domains. The Order needed to send men, horses, supplies and, above all, money from Catalunya to Rhodes. The Hospitallers normally enjoyed the support of the papacy and, in a general way, of a public opinion which was conscious of the need to maintain Rhodes as an important point of resistance to the infidel. The attack launched against another major international military order, that of the Temple, by the King of France in 1307 led to renewed debate on the disputed question of the role of the military orders, and in 1312 to the suppression of the Templars and the transfer of their goods to the Hospitallers, whose landed wealth was approximately doubled as a result. Jaume II opposed the passage of the Templars' lands to the Hospital and, after lengthy negotiations with the pope, it was agreed in 1317 that the goods of both Temple and Hospital in the Kingdom of Valencia should be used to found a new national military order, that of Montesa, while the Hospital would receive the Templars' estates in Aragon and Catalunya. The pope had, however, to accept the condition that thenceforth officials of the Aragonese Hospital should swear an oath of fidelity to the king before entering into possession of their priory or commandery, thus permitting the crown to delay or disrupt nominations to those offices. The agreement of 1317 necessitated the division in 1319 of the Castellany as it then existed into a new Castellany of Amposta limited to the Kingdom of Aragon together with the four Commanderies of Miravet, Horta, Ascó and Uldecona in Southern Catalunya, and a separate Priory of Catalunya which included the commanderies in Roussillon and Mallorca.¹⁴

12. A. LUTTRELL (1978), XI, *passim*; (1992), IX, p. 157-158.

13. J. DELAVILLE LE ROULX, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac, 1310-1421*, Paris, 1913, p. 200-201.

14. A. LUTTRELL (1978), XI, p. 5-7; Carlos BARQUERO GOÑI, "La Orden del Hospital y la Recepción de los Bienes templarios en la Península Ibérica", *Hispania Sacra*, vol. 51 (1999), p. 535-546.

In this situation there were always elements of ambiguity. The king could prohibit the export of money and the departure of men for Rhodes, and he could threaten to sequester the Order's goods, but the crown relied on the Hospital for the administration of large areas within the Catalan principality and it was to some extent restricted by strong papal support for the Hospital's interests. Repeated conflicts often ended in some sort of compromise, favourable sometimes to the crown and sometimes to Rhodes. The king did not always secure the appointment from Rhodes of his candidate as Prior of Catalunya, but he normally succeeded in controlling the Castellany of Amposta. When the king failed to impose his own man as Prior of Catalunya he sometimes managed to secure one or more rich commanderies for his candidate. In the years after 1319 the Master attempted to avoid repeated royal interference. For example he proposed that the monies due to Rhodes from Mallorca, at that point a separate kingdom, be paid directly to the Conventual treasury in such a way that they did not pass through the hands of the prior and were therefore beyond royal control. He also named magistral lieutenants in the castellany and in the priory, claiming that as lieutenants they did not have to swear fidelity to the king.¹⁵

Catalan Hospitallers at Rhodes in the first part of the fourteenth century were few in number; some were stationed in service there and a few others arrived carrying legal appeals to the Master or as royal envoys.¹⁶ In addition, various Catalan merchants visited the island. At one point the most important Catalan on Rhodes was Fr. Pere Arnau Perestortes who was there at least from 1337 to 1340. He came from Roussillon in the Kingdom of Mallorca and in 1344 he fortified his commandery at Mas Deu near Perpignan against the army of Pere III of Aragon. Following the defeat of the King of Mallorca, he returned to Rhodes where in 1347 he was admiral of the Hospitaller galleys serving against the Turks of Smyrna and where he was appointed Prior of Catalunya; the king initially resisted this nomination but had in the end to accept it.¹⁷ In 1347 the new prior bequeathed two adjacent *hospicia* at Rhodes to form a single decent house for the use, after his death, of a Hospitaller who was his kinsman or, if there were none, of brethren from the Priory of Catalunya so that they should have a place *ubi reponant eorum capita*. The prior remarked that when he reached Rhodes he had been forced to beg for lodgings; evidently there was at that time no living place there for the use of Spanish brethren.¹⁸

Between 1343 and 1346 the three great Florentine banks of the Bardi, the Peruzzi and the Acciaiuoli went bankrupt with the serious loss to the Order of over 360,000 florins then on deposit.¹⁹ This disaster created an opportunity for a group of merchants from other centres,

15. A. LUTTRELL (1978), XI-XII; M. BONET, p. 31-80.

16. A. LUTTRELL (1978), XI, p. 11, 17; (1982), XV, p. 113, the lack of documents before about 1347 prevents any clear assessment of the numbers.

17. A. LUTTRELL (1978), XI, p. 15-16.

18. Valletta, National Library of Malta, Archives of the Order of St. John, cod. 317, f. 88v.

19. A. LUTTRELL, "The Hospitallers and their Florentine Bankers: 1306-1346", in *Karissime Gotifride: Historical Essays presented to Professor Godfrey Wettinger*, ed. Paul XUEREB, Malta, 1999, p. 21.

such as Pistoia and Narbonne for example, to handle the Hospital's monies. Among them was a leading Catalan merchant, Joan Lombarda of Barcelona. On 12 May 1348 Lombarda and his partners agreed to transfer from Barcelona to Famagusta in Cyprus the *responsiones*, that is the monies due to the Convent, from all five Hispanic priories; these sums were to be paid out in Famagusta or at Rhodes, and if Lombarda and his partners wished to pay them on Rhodes in silver rather than gold, the exchange rate would be at ten silver *gigliati* to one gold florin. It was not always a case of transferring monies in coin. Thus on 12 October 1351 Joan Lombarda was to repay to a factor of Arnau Serra of Barcelona the sum of 800 florins which had been lent to the Order at Rhodes by a certain Philipus Galeas; the repayment was to be made in Barcelona using the *responsiones* of the Catalan priory which were evidently in Lombarda's control.²⁰

In 1348 the great plague reached Catalunya, provoking a major crisis for the priory's peasant subjects and a fall in the Hospitallers' incomes; they had to lower the rents they received in order to avoid the complete abandonment of their fields, which would probably have been irreversible. This disaster resulted in a serious reduction in the number of brethren while a fall in young recruits led to a rise in the average age of the survivors. Hard times also resulted in the progressive farming out to laymen of commanderies on the part of commanders, and in the consequent decadence or even disappearance of any common life and liturgical practice in the commanderies; in the Priory of Catalunya the Order's activities were increasingly concerned with the acquisition of cash.²¹ In 1347 there had been a great political upheaval with the revolt against the crown of the *uniones* of Aragon and Valencia. These events gave power to the newly-appointed Castellan of Amposta, the Aragonese Fr. Juan Fernández de Heredia, a close friend of Pere III who strongly supported the king and in return secured many advantages for the Aragonese Hospital.²²

The new Castellan of Amposta was also a favourite of successive popes at Avignon who provided him, in disregard of the Hospital's statutes, to the Priors of Castile in 1355 and of Provence in 1356 and, in 1372, to the Priory of Catalunya; finally in 1377 Pope Gregory XI provided him to the Mastership of the Order. As Master he conducted a *passagium* or expedition of Hospitaller brethren to Epirus in North-Western Greece where he was defeated and made prisoner by the Albanian ruler Ghin Boua Spata. During 1377 the Hospital had leased, for five years, the Principality of the Morea in the western part of the Peloponnese, and the defeat of the *passagium* compelled the Order to engage the so-called Navarrese companies to defend its new acquisition in the Morea against the threat of an Albanian invasion. King Pere and his son Joan had expressed their support for the Hospitallers' invasion of Epirus and Joan's standard bearer Luis Cornel took part in the *passagium* but while the Master was in captivity in Epirus

20. A. LUTTRELL (1992), IX, p. 167-169; cf. Damien COULON, "Ascensión, apogeo y caída de Joan Lombarda, mercader-armador de Barcelona, comprometido en el comercio con el Mediterráneo oriental (segundo tercio del s. XIV)", in Maria Teresa FERRER I MALLOL - Damien COULON, *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa mitjana*, Barcelona, 1999.

21. A. LUTTRELL (1978), XIV; (1999), XV, p. 7; cf. M. BONET, p. 213-223.

22. A. LUTTRELL (1978), XII, p. 13-19.

certain French Hospitallers were involved in attacks on the Catalans of Athens. King Pere of Aragon, who formally became Duke of Athens in 1379, protested to Fernández de Heredia, but it seems clear that he was not personally responsible for any Hospitaller aggression against the Catalans of Greece. The Hospital's lease of the Morea had been ended in 1381, and in the following years the Master repeatedly sought to find some new way of acquiring the principality for the Hospital. For their part Pere and, after his death in 1387, his son Joan were concerned, though only in an ineffective and largely rhetorical way, to protect the enfeebled Catalan duchy. From 1384 onwards there were some inconclusive contacts between the Master and the Aragonese crown concerning Greek affairs but the Order did not succeed in re-occupying the Morea, and the Catalan Duchy of Athens had collapsed by about 1394.²³

The last Catalans in Greece belonged to the family of Caupena. The Sicilian Catalan Joan Fadrique de Aragón seems to have been lord of the island of Aegina from 1382 to perhaps 1394; it is possible that an unknown daughter of his inherited the island from him and that she married Antonello Caupena, a Catalan noble whose father Alioto I Caupena was still alive in 1409. Antonello, who apparently acquired the lordship in 1394 and who died in 1418, had a son, Alioto II, who was lord of Aegina from 1418 until 1440.²⁴ In 1403 the Master's register at Rhodes noted the enfeoffment of an Alioto Caupena with two castles on the latter island:

Anno cccc.^{mo} tertio et die xx. septembris dominus magister contulit in feudum nobilem et infeudavit nobili viro Alyoto de Caupene pro se et heredibus suis sexus utriusque natis et nascituris ex legitima coniuge per imperpetuum castra et loca de Damarla²⁵ et de Fanat²⁶ cum omnibus etc. sub tenore et forma subscriptis in folio inmediate precedenti quibus ipse dominus magister in feudum dedit nobili viro Dragono Clauelli casale de Lardo pro iure competendo eidem.²⁷

These Greek affairs had a cultural aspect. There is no indication that the Hospitallers' sustained interest in acquiring a foothold in the Morea, a preoccupation which began in about 1355 long before Fernández de Heredia became Master and which continued well after his death in 1396, was in any way the result of his interests. Fernández de Heredia was responsible for the continuation of the Chronicle of the Morea, which contained the history of the Latins in Greece after 1204, and for its translation into Aragonese. He was determined to create a continuous

23. A. LUTTRELL (1978), XIX, p. 295, 297; (1982), XI, p. 237-252, XV, p. 401-414; (1992), VIII, p. 117-119; "El final de la dominació catalana d'Atenes: La companyia navarresa i els hospitalers", *L'Avenc*, no. 213 (1997).

24. Kenneth SETTON, *Catalan Domination of Athens: 1311-1388*, Cambridge, Mass., 1948, p. 108-110, 211-212, amended in K. SETTON, *Los catalanes en Grecia*, Barcelona, 1975, p. 174-175, 192. The marriage with a daughter of Joan Fadrique remains a conjecture: A. LUTTRELL (1982), XI, p. 251.

25. Sic for Damatria.

26. Fanat, probably Fanes: cf. A. LUTTRELL (1978), VIII, p. 325.

27. Malta, cod. 332, f. 146 (recently torn and partly illegible); the document concerning Dragonetto Clavelli, dated 28 August 1402, is at f. 165-166v.

and complete history of Greece from ancient times down to the late-fourteenth century, a project which derived from his historical interests and not from any proto-humanistic or classicizing concern for ancient history or for the Greek language. It was King Pere and, above all, his son Joan whose policies towards Catalan Greece were influenced by their classical interests and by the glamour of ancient Athens. The Master's numerous historical translations, nearly all made into Aragonese, certainly contributed to the development of humanism in Catalunya, but that was not part of Fernández de Heredia's intentions. It was very possibly on Rhodes that he acquired the Plutarch in the original Greek which he ordered to be translated on Rhodes, first into demotic Greek and then by a Dominican bishop named Nicholas, probably into Aragonese or Catalan. That was the first translation of Plutarch's *Lives* into a Western language.²⁸

In the second half of the fourteenth century the number of Catalan Hospitallers in the Convent at Rhodes apparently increased.²⁹ Thus in June 1358 Fr. Rigot de Nicosia was the *magister scutifer* of the Master's *hospicium* at Rhodes.³⁰ In July 1362 Fr. Pere de Castellsent was given the Commandery of Gardeny in place of the Commandery of the Duchy of Athens which he then held, and in February 1366 he was granted the Commandery of Mallorca and was licensed to leave the East and return to his commandery.³¹ In March 1363 Fr. Pere Toló was due to travel to Rhodes on the business of the priory,³² and in October 1365, when he was described as a priest, he received a licence to leave Rhodes for Catalunya.³³ In January 1366 Fr. Rigot de Nicosia, by then Commander of Gardeny, was also licensed to leave the island.³⁴ In 1380 Fr. Jofre de Canadal, who was a Catalan though he was then Commander of Ulldecona in the Castellany of Amposta, reached Catalunya from Rhodes,³⁵ and in 1381 Fr. Berenguer Batlle was sent to govern the Commandery of Athens as its lieutenant.³⁶ In June 1381 Fr. Francesc Xammar, Commander of Puigreig and Cervera, was licensed to sell houses and land at Rhodes, and in that October he was sent on a mission to Catalunya.³⁷ In the same year Fr. Pere de Castellsent was

28. A. LUTTRELL (1978), XX; (1997), p. 30-34; (1999), XV; see also *Juan Fernández de Heredia y su época: IV Curso sobre lengua y literatura de Aragón*, ed. Aurora EGIDO-José Ma. ENGUITA, Zaragoza, 1996; and Juan Manuel CACHO BLECUA, *El Gran Maestre Juan Fernández de Heredia*, Zaragoza, 1997. *Juan Fernández de Heredia: Jornada conmemorativa del VI centenario*, Munébrega, 1996, ed. Esteban SARASA SÁNCHEZ *et al.*, Zaragoza, 1999, contains various inaccuracies.

29. The magistral registers now in Malta contain licences for Hospitallers to travel to Rhodes which are not reported here since they give no proof that brethren actually went there.

30. Malta, cod. 316, f. 298v.

31. Malta, cod. 319, f. 132v, 143.

32. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, *Cancelleria*, reg. 1184, f. 11v-12v.

33. Malta, cod. 319, f. 123v.

34. Malta, cod. 319, f. 131v; the text gave Nicosia as Commander of Gardeny and *Ribaforada*, possibly Rivaforada in Navarre.

35. Barcelona, reg. 1659, f. 125.

36. Malta, cod. 321, f. 212v-213.

37. Malta, cod. 321, f. 108v-111.

imprisoned at Feraklos on Rhodes.³⁸ In October 1381 Fr. Pere Toló was summoned from Catalunya to Rhodes to inform the Master about affairs in Aragon.³⁹ In 1382 Fr. Ramon de Mallorca was named Commander of Athens and the Nigroponte, a position he held until 1401,⁴⁰ while from 1382 to 1385 Fr. Guillem de Galliners, Commander of Mallorca, was Bailiff of the island of Rhodes.⁴¹

Catalan Hospitallers continued to serve in the East. In 1389 Fr. Garsia de Maissens, Commander of Vilafranca de Penedès, was elected to act as lieutenant of the Drappier in the manner established by the statutes, as he was the oldest and most senior member of the *lingua* of Spain in the Convent.⁴² The Drappier was the senior Conventual officer representing the Spanish *langue*, and by this time the Spanish brethren had their own *auberge* since in 1393 the Master gave Fr. Pere de Vilafranca, who had become Drappier in 1379,⁴³ the sum of 100 florins *pro edificacione et reparacione hospicioꝝ lingue ispanie* or *pro hospitiiis albergie*,⁴⁴ these were possibly the properties bequeathed in 1347 by Fr. Pere Arnau Perestortes. In 1392 a Rhodian vineyard fell vacant through the death of Fr. Guillem de Moncada,⁴⁵ and in 1394 a vineyard, a house and a mill on Rhodes became vacant through the death of Fr. Ramon de Rajadell, Commander of Granyena, who had been Castellán of Rhodes.⁴⁶

Gradually a change, inspired perhaps by some spirit of reform, took place in the Convent. It consisted in particular in the stricter application of the rules concerning *ancianitas* or seniority in the attribution of benefices. That encouraged brethren ambitious for promotion to reside on Rhodes, and it meant that commanders and priors in the West were more likely to have had experience in the East. In about 1390 the famous crusading propagandist Philippe de Mézières, who knew Rhodes well and who propounded an ideal military order, wrote that it was *une moquerie ou grant derision* that the brethren spent four or five years at Rhodes and then returned to a rich commandery in the West.⁴⁷ From an idealistic point of view there was some justice in this but in the early fifteenth century, for Catalan brethren at least, the time spent on Rhodes awaiting a commandery was on average eleven years, with one exceptional case of thirty-eight years.⁴⁸ In reality the system meant that, theoretically at least, a Hospitaller had to

38. Barcelona, reg. 1271, f. 72; Malta, cod. 321, f. 218.

39. Malta, cod. 321, f. 3v.

40. Malta, cod. 321, f. 217v-218; cod. 331, f. 159, 164-164v.

41. Malta, cod. 321, f. 219; cod. 322, f. 283v; cod. 323, f. 203.

42. A. LUTTRELL (1978), XXIII, p. 38, n. 38.

43. Malta, cod. 324, f. 10v.

44. Malta, cod. 326, f. 149.

45. Malta, cod. 326, f. 135-135v.

46. Malta, cod. 328, f. 161-161v, 179.

47. A. LUTTRELL (1999), VII, p. 238-240; this apparent reform is discussed at length by Pierre Bonneaud but awaits full explanation.

48. Figures kindly communicated by Pierre Bonneaud.

go to Rhodes with horse and arms, pay his *passagium* or entry fee on arrival, and serve in the Convent, performing his *caravana*, that is a period of months spent at sea or on one of the lesser islands; all of that was necessary in order to achieve the degree of *ancianitas* needed either to obtain a commandery or to secure a richer one. These arrangements were fundamental to the Order's survival on Rhodes, for they were the means by which the Hospital could attract and maintain a corps of *milites* on the island. In 1413, when it was discovered that Pope John XXIII had interfered with the system by selling the expectation to the rich Commandery of Cyprus, the brethren on Rhodes threatened to abandon the island altogether. In about 1410 when the news arrived that the Prior of Catalunya, Fr. Pere de Pomers, was dead, the lieutenant of the Master on Rhodes and his council named as prior the Drappier, Fr. Garsia de Maissens, since he was the *antiquior* or senior member of his *langue* present on Rhodes; this was done at the request of all the brethren of the *langue* of Catalunya in the Convent.⁴⁹

Given the need for such a system, some brethren were unavoidably absent from their commanderies. The gradual conversion of the commandery into an economic unit was to some extent inevitable, though it could be rented to another Hospitaller, who might also act as the commander's lieutenant in the commandery, rather than to a layman. Naturally the individual commander in the West had to rent his commandery in order to be able to go to Rhodes and to maintain himself there. Some houses were vacant for other reasons, perhaps because their commander was active in royal service or simply preferred town life to the administration of a rural community. A commandery with no resident brethren incurred reduced expenses and could therefore be leased more profitably to a layman. There were a number of houses with no commander or lieutenant, which implied a decline of communal Hospitaller life or liturgical activity, or sometimes even their complete disappearance. By contrast the number of Catalan brethren at Rhodes continued to increase, as shown in a note of 1403 written, somewhat exceptionally for the magistral registers, in Catalan:

de mandato domini magistri sequentia scripta sunt.

A xxij jorns del mes de octubre de lany de nostre Segnore, Mil .iiij.ij passa per tots frares dela lenga dEspanya que al presente dia se trouare a Rodes primo fra Martin Deynar pillier et fra Johan de Meds et fra Johan de Redia et fra Dalmau de Xaymare frares dela Castellania, et de priorat, fra Pons de Castellauil, et fra Gerou de Satalhada et fra Philip de Guabes et fra Pere Mege e tots del bon acord volgeren que fra Loys de Cabanylls fos receput et tengut per frare del priorat de Cathelonia, et fra Bertrams de Clascarin tremes a dir per letras sua, con ello era de acort et de voluntat quel dit frar Loys fosse frare del priorat de Catholonia et jo fra Johan de Mur que per voluntat de sopra dits frares fiu la present scrica.⁵⁰

49. A. LUTTRELL (1999), VII, p. 239-240. Although *ancianitas* was, technically, calculated within the whole Spanish *langue*, the reference here was to a Catalan *langue*; a number of Catalans belonged to the Castellany and some held Aragonese commanderies.

50. Malta, cod. 333, f. 56.

This document gave a total of eleven Aragonese and Catalan *fratres* at Rhodes, including one who gave his assent in writing and also the new entrant; there may have been others, possibly at sea or on the other islands. Four of the brethren belonged to the Castellany of Amposta, which included four commanderies in Southern Catalunya, while the other seven belonged to the priory. One of the four members of the Castellany, Fr. Dalmau de Xammar, was a Catalan, as was the scribe Fr. Joan de Mur. There was no mention of the Drappier,⁵¹ and the Pillier, or chief of the *langue*, was an Aragonese Fr. Martín Deynar. No Castilian or Portuguese member of the *langue* was present. There was no hint that there was any type of procedure to prove the candidate's status as a noble or knight; in fact, the document did not even state whether Fr. Lluís de Cabanilles was a *miles*, though probably he was.

More important to Rhodes than men, who were expensive and could be substituted by mercenaries, was the money essential for the maintenance of the fortifications of the town and island, for hiring a few galleys in case of war and for the great Conventual hospital. The basic contribution from the priories came in the form of *responsiones* though there were other payments, varying from year to year, such as extra impositions often called *tallyes* and the *spolia* of deceased brethren. For example, when Fr. Juan Fernández de Heredia was preparing his Greek expedition in 1377, his lieutenant in the Priory of Catalunya had to assemble a chapter to collect monies for it from the commanderies.⁵² Each commandery had to make a small annual payment known as the *pitancia* which went to maintain the brethren of the *langue* in their *auberge* on Rhodes.⁵³ Collecting such sums was difficult. In October 1365 the prior, Fr. Vidal Alquer, was charged with a lengthy set of crimes, embezzlements and repeated failures to pay the *responsiones* he owed; by January 1366 he was in prison on Rhodes in the castle of Lindos.⁵⁴ In 1347 the Catalan priory was supposed to provide *responsiones* of 5000 florins a year, but the amount paid was usually rather less; for the two years from 1370 to 1372 the amount received was only 2742 florins. In the financial year 1373-1374 the total paid was 5403 florins, of which 2742 were *responsiones*, 1711 were *talla* and 950 were arrears; for the following financial year the total was 4669 florins, 2900 of *responsiones* and 1769 of *talla*. In those two financial years the Priory of Catalunya paid some 11 percent of the total sum received from the Western priories. Furthermore, the four commanderies of Southern Catalunya provided one fourth of the *responsiones* of the Castellany of Amposta. In 1386-1387 the priory paid 7738 florins. The prioral chapter protested in 1398 that, owing to the schism in the papacy and the Order, only nine of the Western priories were sending *responsiones* to Rhodes; that meant that the priory had

51. The Drappier, Fr. Pere des Pomers, may have been away from Rhodes in October 1403, since in February 1402 there was a lieutenant Drappier, the Aragonese Fr. Iñigo de Alfaro, who was also Captain of Smyrna: Malta, cod. 331, f. 167.

52. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Gran Priorado de Catalunya, 537, f. 1-1v, 41-42.

53. A. LUTTRELL (1999), XIX, p. 211-214.

54. Malta, cod. 319, f. 125-126, 131.

to pay to 3600 florins every year plus very large special subsidies amounting, according to the chapter, to a third of the incomes of each commandery. The Catalan contribution was not negligible.⁵⁵

At Rhodes the principle of *ancianitas* presumably helped Fr. Antoni Fluvià, who was confirmed as Drappier in 1411 and became lieutenant of the Master on Rhodes in 1419, to secure his election to the Mastership of the Order in 1421. Fluvià seems never to have held a commandery in his home priory and his career was apparently spent entirely in the Convent. His period as lieutenant on Rhodes in 1419 and 1420 may have impressed the electors who chose him, and they may also have wanted a Master with a Conventual background to replace the deceased Fr. Philibert de Naillac who had been continuously in the West from 1409 to 1420. During his Mastership Fluvià showed considerable firmness in resisting the pressures of the Aragonese king, Alfons the Magnanimous, especially in disputes over the appointment of a Prior of Catalunya.⁵⁶ A leading Catalan at Rhodes was Fr. Ramon Roger d'Erill who became Drappier and died on Rhodes in 1431 or 1432; he lived mainly in the Convent there following a scandal involving his Hospitaller cousin Sor Margarida d'Erill in the female house at Alguayre in 1417.⁵⁷ Catalan culture was on occasion exported to Rhodes, as for example in 1432 when a painting left Barcelona for the chapel of Saint John in Rhodes,⁵⁸ and when Fluvià died 1437 he left 10,000 florins for the construction of what would eventually become a grandiose new Conventual hospital in the town of Rhodes.⁵⁹ Some Western knowledge of Rhodes was reflected in Catalunya and Valencia in the historical romance *Tirant lo Blanch* and in other literary works.⁶⁰ After 1421 under a Catalan Master, Rhodes became increasingly a Catalan city, especially in its architecture, as well as an important centre of Catalan commerce and piracy.⁶¹

55. A. LUTTRELL (1999), XV, p. 9. Pierre Bonneaud has shown that the amount due as *responsiones* for 1389, 1392 and 1415 was 3600 florins of Aragon.

56. Pierre BONNEAUD, "Diferencias y conflictos entre Alfonso el Magnánimo, el Maestre de Rodas y los hospitalarios catalanes: 1426-1436", in *Las órdenes militares en la Península Ibérica*, ed. Ricardo IZQUIERDO BENITO-Francisco RUIZ GÓMEZ, vol. I, Cuenca, 2000.

57. A. LUTTRELL, "Margarida d'Erill Hospitaller of Alguayre: 1415-1456", *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 26 (1998). On 15 June 1395 the Master licensed the Prior of Catalunya to receive Fr. Ramon Roger d'Erill *ob reuerenciam serenissimi principis Regis Aragonie*: Malta, cod. 329, f. 10v.

58. A. LUTTRELL (1978), XIII, p. 389.

59. Albert GABRIEL, *La Cité de Rhodes: 1310-1522*, vol. II, Paris, 1923, p. 24; Fotini KARASSAVA-TSILINGIRI, "The Fifteenth-Century Hospital of Rhodes: Tradition and Innovation", in *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, ed. Malcom BARBER, Aldershot, 1994.

60. A. LUTTRELL (1978), XIII p. 389-390; Albert HAUF, "Història versus ficció: Rodes, Grècia i l'Orient en els textos catalans medievals" (in this volume).

61. A. LUTTRELL (1978), XIII, p. 386-390; Constantin MARINESCU, *La Politique Orientale d'Alphonse d'Aragon, Roi de Naples: 1416-1458*, Barcelona, 1994, p.45-70, 115-132, María Teresa FERRER I MALLOL, *Corsarios Castellanos y Vascos en el Mediterráneo Medieval*, Barcelona, 2000, p. 140, 260, 276, 296, 290-291, 326-331.

Laura Balletto
Università di Genova

La nostra ricerca sui rapporti fra Genovesi e Catalani nel Vicino Oriente durante il XV secolo si basa essenzialmente sull'esame — che però, per forza di cose, non ha potuto essere sistematico ed esaustivo — di fonti che si conservano nell'Archivio di Stato di Genova: fonti di carattere diplomatico, da un lato, come i registri *Diversorum* e *Litterarum* del fondo «Archivio Segreto» e come il primo *Liber* dell'*Officium Provisionis Romaniae* di Genova,¹ e fonti notarili, dall'altro, con particolare riguardo agli atti redatti da notai genovesi e/o liguri negli insediamenti orientali genovesi, soprattutto nell'isola di Chio.

Va premesso, in primo luogo, che abbiamo inteso la voce «Catalani» in un significato ampio, comprendendo in essa non solo i Barcellonesi, ma altresì, ad esempio, i Maiorchini ed i Valenzani: e ciò perché nelle nostre fonti — soprattutto in quelle diplomatiche, ma anche in quelle notarili che ci tramandano notizie di atti di pirateria, — si trovano per lo più indicazioni generiche. Una maggior precisione è invece talvolta riscontrabile negli atti notarili di natura commerciale, dove più spesso si fa riferimento al luogo di provenienza dei vari mercanti interessati.

* * *

La storia dei rapporti fra Genovesi e Catalani nell'ultimo medioevo è caratterizzata da un continuo succedersi di «incontri e scontri» — per usare una felice espressione di Geo Pistarino —, causato dalla continua ansia e ricerca, da parte degli uni e degli altri, di affermare quella superiorità marittima che entrambi consideravano una condizione essenziale per la propria sopravvivenza.²

1. Il primo *Liber* dell'*Officium Provisionis Romaniae* di Genova contiene documenti degli anni 1424-1428 sui rapporti fra Genova ed i suoi stabilimenti coloniali nel Vicino Oriente: per lo più Caffa, ma anche Pera e le isole di Cipro e di Chio. Il registro si conserva nel fondo «San Giorgio» dell'Archivio di Stato di Genova: ASG, *San Giorgio*, sala 34, 590-1308/2; edizione integrale: Laura BALLETTTO, *Liber Officii Provisionis Romaniae (Genova, 1424-1428)*, Genova, 2000 (Università degli Studi di Genova - Sede di Acqui Terme, Collana di Fonti e Studi, diretta da Geo Pistarino, 6).

2. Geo PISTARINO, «Genova e Barcellona: incontro e scontro di due civiltà», *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna (Ventimiglia-Bordighera-Albenga-Finale-Genova 14-19 ottobre 1969)*, Bordighera, Istituto Internazionale di Studi Liguri, 1974, p. 81-122.

E «mercanti e guerrieri» sono infatti stati definiti da Giangiacomo Musso gli attori di questa storia, coloro che ne sono stati i veri protagonisti.³

Il Levante, comunque, almeno fino ad un certo momento, rimase di secondaria importanza per l'Aragona —del cui regno la Catalogna era entrata a fare parte—, come si può evincere dai diversi trattati —o, meglio, tregue o prolungamenti di tregue— che furono stipulati fra Genova e la Corona catalano-aragonese dopo la guerra del 1351. Da quelli stipulati nel 1378, 1386, 1402, 1413, 1417 risulta chiaramente la diversità delle posizioni delle due potenze interessate, con l'Aragona tesa soprattutto a garantirsi nei possessi continentali iberici, in Sardegna e poi anche in Sicilia, e Genova invece volta a tenere ben presenti non solo l'area ligure e la Corsica, ma anche i paesi del Levante, così che i problemi concernenti le questioni orientali conobbero un inserimento graduale in queste successioni di paci o revisioni di paci.⁴

Comunque, soprattutto dopo che Martino il Vecchio aveva associato la corona siciliana a quella catalano-aragonese — ed era così giunta a completamento, a tutti gli effetti, la cosiddetta «diagonale insulare» —, la presenza dei Catalani nel Vicino Oriente risulta maggiormente documentata nelle fonti genovesi. Lì si trova, ad esempio —per quanto riguarda il Mar Egeo—, nell'isola di Chio, l'insediamento genovese per il quale ci sono pervenuti numerosissimi atti notarili redatti *in loco*. Ricordiamo, per i primissimi anni del secolo XV, Pericó Ferrer («Pericono Ferrerio») di Maiorca, che nel 1403 vi si trova detenuto in carcere a causa di un debito contratto con l'ex *capitaneus* di Smirne,⁵ Miquel Gombau («Michele Gombaol») (detto *Catalanus* in un documento e *civis Catanie* in un altro, giunto a Chio con una *navis* in parte patronizzata da lui) e Gabriel Castanyer («Gabriele Castagner») di Maiorca, i quali —rispettivamente nel 1404 e nel 1405— procedono nell'isola all'acquisto di schiavi.⁶ È documentato il trasporto a Chio di merci provenienti dalla Catalogna, come l'olio, di cui si fa menzione in un atto redatto nell'isola dal notaio genovese Gregorio Panissaro il 4 aprile 1405,⁷ ed i panni, come risulta da un altro atto notarile del successivo anno 1413.⁸ E la Catalogna viene talvolta indicata come meta di viaggi

3. Gian Giacomo MUSSO, «Genovesi e Catalogna nell'ultimo medioevo: documenti d'archivio. Mostra documentaria Liguria-Catalogna. XII-XV secolo, in occasione del I Congresso Storico Liguria-Catalogna, Genova», Archivio di Stato, 1971, p. 9.

4. Laura BALLETO, «Questioni del Levante nei trattati fra Genova e l'Aragona dal 1378 al 1417», *Segundo Congreso Internacional sobre las culturas del Mediterráneo Occidental, Barcelona, 29 septiembre - 4 octubre 1975*, Barcelona, 1978, p. 237-238.

5. Paola PIANA TONIOLO, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Gregorio Panissaro (1403-1405)*, Genova, Accademia Ligure di Scienze e Lettere, 1995 (Serie Fonti, 2), docc. 26, 27. Cfr. anche Gian Giacomo MUSSO, «Genovesi e Catalogna...», p. 51-52, 60, 102.

6. Paola PIANA TONIOLO, *Notai Genovesi...*, docc. 86, 94, 150. Nel doc. 94 il Gombau agisce insieme con il siciliano Federico Pincigna di Messina.

7. Paola PIANA TONIOLO, *Notai Genovesi...*, doc. 153. L'atto fu poi in realtà cassato: *ibidem*, doc. 172.

8. Gian Giacomo MUSSO, «Genovesi e Catalogna...», p. 52.

commerciali che collegano Chio con l'Occidente, per trasportarvi carichi di allume, come si evince, ad esempio, da un contratto stipulato il 1° aprile 1413 in Chio dal *civis* genovese Battista Pessagno.⁹

Il 1413, a cui risalgono due dei documenti sopracitati, è —l'abbiamo visto— l'anno della stipulazione di una delle tante tregue fra Genova e la Corona catalano-aragonesa: certo la più interessante con riferimento al nostro tema. Già nei trattati precedenti si era parlato di divieto per entrambe le potenze di effettuare armamenti navali nei territori soggetti alla loro giurisdizione, fatta eccezione per alcuni porti specificamente elencati. Quell'elenco comprendeva nel 1386 Barcellona, Valenza, Maiorca, Minorca, Iviza, Cagliari ed Alghero, per quanto riguarda i domini aragonesi; Genova, Savona, Albenga, Ventimiglia, Portovenere —nel Tirreno— e Pera, Caffa, Famagosta, Chio —nel Levante—, per quanto riguarda la Superba. Nel 1413 la situazione però cambiò, perché ai possessi diretti della Corona catalano-aragonesa si era aggiunta la Sicilia, così che —come si è detto— la «diagonale insulare» aveva raggiunto il suo effettivo completamento. Ed infatti l'elenco dei porti dove l'Aragona avrebbe potuto effettuare armamenti si arricchì enormemente, in quanto —insieme con Bosa e con Malta— si aggiunsero Agrigento, Augusta, Catania, Licata, Messina, Palermo, Sciacca, Siracusa e Trapani, mentre il potenziale armatoriale genovese conobbe un incremento ben più modesto, rappresentato soltanto da Monaco, Livorno e Bonifacio.¹⁰

I due contendenti avevano sempre dovuto impegnarsi a pubblicare nelle città interessate il contenuto dei vari trattati. Per quello del 1413 si conserva, fra gli atti redatti a Chio dal notaio Giovanni Balbi, il testo che Genova inviò a questo proposito nell'isola il 7 luglio 1413, quindi neppure un mese dopo la conclusione della tregua e le conseguenti «cessationes offensarum inter serenissimum regem Aragonum et magnificum comune lanue et subdictos et districtuales dictorum domini regis et comunis lanue», risalenti al 12 giugno. Le quali «cessationes offensarum» sarebbero durate «a dicta die duodecima iunii usque ad diem quintamdecimam mensis presentis iulii et inde usque ad annos tres proxime et immediate secuturos».

Il documento è interessante, perché il doge genovese Giorgio Adorno ed il Consiglio degli Anziani inviarono nell'isola l'ordine di rendere manifesta, con bando pubblico —secondo quanto previsto nell'accordo medesimo—, la conclusione della tregua, indicandone specificamente —direi quasi con estrema minuzia— il contenuto per tutto quanto poteva avere atti-

9. ASG, Notai Antichi, filza 603, notaio Giovanni Balbi, docc. 135, 136. Per altri esempi cfr. anche Gian Giacomo Musso, «Genovesi e Catalogna...», p. 56.

10. Laura BALLETO, «Questioni del Levante...», p. 239-240. Per quanto riguarda Monaco, nel trattato si specifica che la clausola diverrà operante quando Genova recupererà il possesso di quel porto. Il testo del trattato del 1413 è stato edito nel 1952: José CAMARENA MAHIQUES, «Tratado de paz entre Aragón y Génova en 1413», *Fuentes de Historia Medieval*, I, fasc. 3.º, Valencia, Instituto Valenciano de Estudios Históricos, 1952, p. 91-95. Cfr. anche Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Pedro de Larraondo, un corsario vizcaíno en el Mediterráneo oriental (1405-1411)», in EAD., *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*, Barcelona, CSIC, Institutió Milà i Fontanals, Departament de Estudios Medievales, 2000, p. 246-265.

nenza con i problemi della navigazione ed impartendo le relative istruzioni. Riportiamo per esteso il testo del documento:

† M^oCCCCXIII, die VIIa iulii.

Ad laudem et gloriam omnipotentis Dei Patris et Filii et Spiritus Sancti et beate Marie Virginis, matris eius, beatorum Iohannis Baptiste et Evangeliste, beatorum apostolorum Petri et Pauli ac beatorum apostolorum Simonis et Thadei, protectorum populi lanue, beati Laurentii martiris, patroni ecclesie lanuensis, et beati Georgii, vitoriosissimi vexilliferi comunis lanue, et totius curie celestis, amen. Et ad honorem et exaltacionem illustris et magnifici domini Georgii Adurni, Dei gratia lanuensium ducis et populi defensoris, et venerandi Officii dominorum Antianorum, et ad bonum et incrementum totius reipublice lanuensis, amen.

Preconate et cetera, vos cintrace et cetera, de mandato dictorum illustris domini ducis et Consilii, quod sit omnibus notum et manifestum quod, divina gratia largiente, que caritatem et pacem induxit in terris, facte, concludite et firmate sunt, die XIIa iunii proxime preteriti, in civitate Barchinonie, treuga et cessationes offensarum inter serenissimum regem Aragonum et magnificum comune lanue et subditos et districtuales dictorum domini regis et comunis lanue, durature a dicta die duodecima iunii usque ad diem quintamdecimam mensis presentis iulii et inde usque ad annos tres proxime et immediate secuturos, sub tractatu egregiorum virorum domini Babtiste [*sic!*] Cigale legumdoctoris et Petri de Sovranis de Persio, ambassatorum dictorum illustris domini ducis, Consilii et comunis lanue.

Et ideo universis et singulis lanuensibus, subditis et districtualibus comunis lanue, tam conventionatis cum ipso comuni quam non, parte ipsorum illustris domini ducis et Consilii, expresse comittitur et mandatur quod, non obstantibus quibuscumque retroactis temporibus per et inter dictas dominationes et seu subditos earum occursis et commissis, aliquis lanuensis, districtualis vel subditus dicti comunis, cuiuscumque status, gradus, preheminentie vel condicionis existat, non audeat vel presumat, per mare vel per terram, prefato domino regi, subditis vel districtualibus suis, sive in bonis ipsorum vel alicuius ipsorum, dannum, iniuriam vel offensam inferre neque inferre volentibus consentire, auxilium, consilium vel favorem prestare; quim imo quicumque officiales sive subditi aut districtuales dictorum domini ducis et comunis lanue quoscumque subditos prefati domini regis, res et bona ipsorum in quacumque mundi parte suscipiant favorabiliter recomissos eosque habeant et tractent ut veros amicos et benivolos comunis lanue, sub pena indignationis ipsorum illustris domini ducis et comunis et qualibet alia que contrafacienti veniret imponenda.

Item, quod aliquis lanuensis, districtualis vel subditus, aut officiales dictorum domini ducis et comunis, palam vel secrete, directe sive indirecte, non audeat vel presumat receptare seu receptari facere neque receptare volentibus consentire aliquos piratas vel navigia offendentes vel offendentia aut qui vel que deinceps offendissent sive per aliqua inditia vel coniecturas offendere intenderent aut offendere velle viderentur eisque auxilium, consilium vel favorem non prestare contra predictum dominum regem aut subditos eius seu bona ipsorum, sub pena predictis [*sic!*] et sub pena solvendi et satisfacionem faciendi dannam passis [*sic!*] de omnibus dannis et offensis illatis et commissis per piratas et navigia receptatos et receptata, ut supra.

Item, quod aliquis lanuensis, subditus vel districtualis, nec officiales dictorum domini ducis et comunis, sub eisdem penis non audeat vel presumat inimicis seu rebellibus dicti domini regis in mari vel in terra auxilium, consilium favoremve prestare.

Item, quod aliquis officialis dictorum domini ducis et comunis non audeat seu presumat dare seu concedere guidagium, fidantiam vel salvumconductum alicui sive aliquibus qui dannifficassent aut offendissent dictum dominum regem aut subditos ipsius et seu bona ipsorum, sub eisdem penis et etiam privacionis officiorum suorum; et ulterius guidagium sive salvumconductus predicti ipso facto non valeant nec aliquid observentur.

Item, quod officiales dicti domini ducis et comunis, ubilibet constituti, sub penis iandictis non audeant vel presumant infringere aut violare privilegia, immunitates, franchixias et gratias que et quas habent subdicti prefati domini regis et eis competunt in terris et locis dictorum domini ducis et comunis; quim imo prompte et favorabiliter dicta privilegia, immunitates et gratias inviolabiliter observent et observare faciant.

Il podestà e governatore di Chio, in ottemperanza agli ordini ricevuti, provide a rendere noto il tutto il successivo 18 settembre, con il «placeries et preco publicus» Giovanni *de Cazali* che in tale data dichiarò «se, de mandato spectabilis domini potestatis et gubernatoris civitatis et insule Chii, cridasse et preconizasse publice et alta voce, sono cornu premissu, in omnibus et per omnia, prout superius continetur, ex commissione literarum emanatarum eidem spectabili domino potestati parte magnifici domini ducis lanuensium et cetera».¹¹

Sembra che le autorità genovesi fossero allora particolarmente preoccupate perché la tregua non venisse turbata, dal momento che il 19 dicembre di quel medesimo anno scrissero nuovamente al podestà di Chio, Paolo *de Montaldo*, per farlo partecipe dei timori che avevano a proposito di Enrico Lecavello, patrono di una nave, il quale avrebbe potuto con essa *accedere ad stipendia alicuius domini*, e di conseguenza *conturbare* la pace con i Catalani ed i Fiorentini. Il podestà medesimo, perciò, nel caso il Lecavello giunga nell'isola con la sua nave, lo faccia arrestare e sequestri la nave, a meno che egli non presti fideiussori per 6.000 ducati d'oro «de non offendendo aliquos lanuenses, subditos et districtuales comunis lanue et seu de amicia dicti comunis et seu cum quibus ipsum comune guerram non habet».¹² È vero che quanto richiesto si attiene all'applicazione di una clausola che si conteneva nel trattato, ma non capita sovente di imbattersi in documenti di questo tipo, essendo i Genovesi sempre molto abili nel trarre profitto anche da eventuali azioni di pirateria non esplicitamente autorizzate.

In quel medesimo trattato del 1413 si incluse inoltre, per la prima volta, la citazione dei signori di Mitilene e di Enos, i quali avrebbero avuto un anno di tempo per dichiarare *per publicum instrumentum* se intendevano essere compresi nell'accordo, impegnandosi, in caso positivo, all'osservanza del medesimo per ciò che era di loro competenza. Anche ciò risulta partico-

11. ASG, *Notai Antichi*, filza 603, notaio Giovanni Balbi, doc. 218. Cfr. anche Gian Giacomo Musso, «Genovesi e Catalogna...», p. 44.

12. ASG, *Notai Antichi*, filza 603, notaio Giovanni Balbi, doc. n. n.

larmente interessante e sta ad indicare quanto il Vicino Oriente stesse diventando l'altro versante —che via via avrebbe assunto sempre maggiore importanza, soprattutto durante il regno di Alfonso il Magnanimo— sul quale si fronteggiavano e si sarebbero fronteggiate in futuro Genova e la Corona catalano-aragonesa.

Già comunque in quel medesimo anno 1413 —in cui si era stipulata la nuova tregua—, così come si era già verificato in passato, non mancarono proteste e lamentele da entrambe le parti per episodi di pirateria, i quali continuavano a verificarsi —sia nel Mediterraneo occidentale, sia lungo la rotta per il Levante e nel Mediterraneo orientale— malgrado la tregua medesima fosse stata firmata da poco tempo.¹³

Sappiamo che l'accordo successivo fu stipulato in ritardo rispetto ai termini fissati nel 1413, e ciò per le perplessità di Alfonso il Magnanimo, il quale —succeduto al padre nel 1416— tenne senz'altro conto dell'ostilità in proposito dei consiglieri e delle Cortes, oltre che dei mercanti di Barcellona, «acerrimi nemici dei tradizionali antagonisti genovesi».¹⁴ Per di più, a complicare le cose, erano intervenute le note gravi azioni di pirateria compiute dal genovese Pietro Re, console dei Catalani in Famagosta, contro i Catalani medesimi, a seguito delle quali si verificarono anche episodi di ricettazione, messi in atto, a quanto sembra, insieme con una grossa truffa ad ulteriore scapito dei danneggiati, perpetrata con la complicità degli *officiales* di Famagosta.¹⁵

Alcuni dei danni procurati da Pietro Re risalivano proprio al 1416, anno in cui avrebbe dovuto essere rinnovata la tregua, così che il 17 maggio il doge di Genova, il Consiglio degli Anziani e gli «Officia Provisionis, Monete et Sancti Georgii —volentes providere excessibus piratice commissis per Petrum Regem, patronum cuiusdam navis et cetera, qui ausu temerario his proximis exactis diebus quandam Catalanorum navim violenter arripuit, ad hoc ut de malegestis per ipsum debitas penas habeat—» decretarono l'elezione di Luciano Doria a capitano della nave che il comune aveva deciso di armare contro il pirata, deliberando che si sarebbe potuti arrivare a spendere per questa operazione —*de pecuniis comunis*— fino a 10.000 lire di genovini. È evidente che la questione di Pietro Re in quel momento aveva assunto una rilevanza particolare, costituendo un grave intralcio per il rinnovo della tregua, allora particolarmente ambito da Genova, tanto è vero che cinque giorni dopo si deliberò l'armamento di una seconda *navis* per

13. Gian Giacomo MUSSO, «Genovesi e Catalogna...», p. 44-45; Silvana FOSSATI RAITERI, «La pace del 1417 tra la Repubblica di Genova e il Regno di Aragona», *Saggi e Documenti I*, Genova, 1978 (Civico Istituto Colombiano, Studi e Testi - Serie Storica a cura di Geo Pistarino, 2), p. 457-458. Per quanto riguarda il Vicino Oriente ricordiamo, ad esempio, che nella lettera che il doge genovese scrisse il 17 aprile 1413 al *legumdoctor* Battista Cigala ed a Pietro *de Sovranis*, ambasciatori di Genova presso il re per trattare la pace, viene citata la cattura nel porto di Rodi da parte dei sudditi del re di una griparea genovese *onusta variis rebus et bonis, valoris sex millium florenorum et forte plurimum*: ASG, Archivio Segreto, *Litterarum*, reg. 1777, cc. 300v-301v, doc. 1411. Il medesimo episodio viene ricordato anche in una lettera del successivo 5 maggio, diretta ai medesimi ambasciatori: *ibidem*, cc. 306v-307r, doc. 1429.

14. Silvana FOSSATI RAITERI, «La pace del 1417...», p. 458-459.

15. Laura BALLETO, «Questioni del Levante...», p. 243; Silvana FOSSATI RAITERI, «La pace del 1417...», p. 460.

cercare di giungere ad una definizione della situazione.¹⁶ In questo senso si può forse anche interpretare il fatto che, quando si giunse alla stipulazione del nuovo trattato, il 20 gennaio 1417, esso praticamente ricalcò pari pari quello del 1413, però vi si diede largo spazio proprio al problema dei risarcimenti legati alle azioni di Pietro Re.¹⁷

Anche con la pace del 1417 non si riuscirono tuttavia ad eliminare gli episodi di pirateria, i quali continuavano a verificarsi come in passato ora ad opera dei Genovesi ed ora ad opera dei Catalani¹⁸: segno che gli interessi delle due potenze erano palesemente in contrasto e difficilmente potevano trovare un accordo, almeno su un piano di politica generale. Tanto è vero che negli anni immediatamente successivi Genova ed Alfonso V giunsero allo scontro diretto in Corsica, dove il re catalano-aragonese subì nel 1420 la sconfitta di Bonifacio. La quale rappresentò forse per lui la classica goccia che fece traboccare il vaso, così da indurlo alla decisione di appoggiare apertamente i piani di conquista di Genova da parte di Filippo Maria Visconti, probabilmente nella speranza che ciò gli avrebbe fatto acquistare «un alleato riconoscente» e gli avrebbe perciò permesso «di aggirare l'ostacolo che ancora si frapponeva alla conquista della Corsica»: conquista che «avrebbe virtualmente fatto del Tirreno un *mare catalano*». Essendo infatti il sovrano catalano-aragonese ben conscio del fatto «che Genova costituiva l'ostacolo più formidabile al compimento del suo progetto di costruzione di un impero mediterraneo», provvide ad inviare «nel Mar Ligure una squadra di sette galee che, oltre a contribuire a bloccare dal mare Genova, già assediata da terra da soverchianti forze viscontee, ebbero un ruolo decisivo nella sconfitta dei resti della flotta genovese nella battaglia svoltasi al largo di Porto Pisano», così che il doge genovese Tommaso Campofregoso —il cui fratello Battista, capitano generale della Repubblica, era inoltre stato catturato— si decise ad avviare quelle trattative di resa che avrebbero portato alla sottomissione di Genova al ducato di Milano ed all'inizio, per la Superba, della seconda signoria viscontea.¹⁹

In quell'occasione —come è ben noto— i calcoli di Alfonso il Magnanimo si rivelarono errati perché Filippo Maria Visconti —senza dubbio preoccupato per l'eccessiva intromissione del re catalano-aragonese nella politica italiana— decise di sostenere le pretese sul trono di Napoli di Luigi III d'Angiò, venendo così a far coincidere la sua azione politica con gli interessi dei suoi sudditi genovesi: i quali si impegnarono allora notevolmente nell'armamento dell'imponente spedizione navale ordinata dal duca di Milano, che fu approntata nel corso del 1423.²⁰ Però le cose non andarono sempre così!

16. ASG, Archivio Segreto, *Diversorum*, reg. 505, docc. 132, 133, 134, 135, 141, 142, 168.

17. Laura BALLETO, «Questioni del Levante...», p. 243-245; Silvana FOSSATI RAITERI, «La pace del 1417...», p. 460-461.

18. Silvana FOSSATI RAITERI, «La pace del 1417...», p. 465.

19. Enrico BASSO, «Il confronto con Alfonso d'Aragona», in Id., *Genova: un impero sul mare*, Cagliari, Istituto sui rapporti italo-iberici, 1994 (Collana di Studi Italo-Iberici, 20), p. 244-245.

20. *Ibidem*, p. 245-246. Cfr. anche Id., «La Corona d'Aragona e la dominazione viscontea di Genova (1421-1435)», *XIV Congresso di storia della Corona d'Aragona. Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990, sul tema «La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII- XVIII)»*, vol. terzo, Comunicazioni, a cura di Maria Giuseppina Meloni - Olivetta Schena, Sassari, 1996, p. 122-123.

Torniamo all'area del Mediterraneo orientale. È chiaro che lo stato di guerra aperta in Occidente avrebbe avuto —o, per lo meno, avrebbe potuto avere— riflessi anche negli stabilimenti genovesi del Vicino Oriente. Bisognava perciò essere particolarmente attenti e vigili. Le preoccupazioni genovesi risaltano in particolare evidenza nella documentazione di carattere diplomatico, soprattutto nei provvedimenti, frammisti spesso ad istruzioni, che si contengono nel sopracitato primo registro dell'*Officium Provisionis Romanie* di Genova: un *Officium* che probabilmente —secondo una prassi frequente nel governo genovese— in origine era stato creato come un organo temporaneo, destinato ad occuparsi di esigenze immediate, e poi si era invece trasformato in una magistratura stabile e permanente. Le notizie su di esso, finora rinvenute, ce lo mostrano senz'altro attivo dalla seconda metà del XIV secolo fino alla cessione delle colonie orientali al Banco di San Giorgio, il quale subentrò alle strutture burocratiche della Superba nel 1453, dopo la conquista turca di Costantinopoli.

Raramente comunque l'*Officium Romanie* o *Officium Provisionis Romanie* agì da solo, così che i provvedimenti che si contengono nel nostro registro lo vedono nella stragrande maggioranza dei casi agire congiuntamente con il governatore genovese e con il Consiglio degli Anziani. Ed in quei provvedimenti, a riprova di quanto l'area del Vicino Oriente stesse particolarmente a cuore a Genova, non mancano talvolta riferimenti diretti ai pericoli che i propri stabilimenti colà avrebbero potuto correre a seguito del radicale cambiamento dello stato dei rapporti fra Catalani e Genovesi nel Mediterraneo occidentale. Il 1° febbraio 1424, ad esempio, il governatore genovese per conto del duca di Milano, il Consiglio degli Anziani e l'*Officium*, inviando al podestà di Pera ed ai *consilarii et provisores* Corrado *de Pastino*, Federico Sipione Ceba, Zaccaria Spinola e Leonardo *de Francis Burgarus* una serie di istruzioni inerenti diversi problemi riguardanti la situazione interna dell'insediamento, i rapporti con l'Impero di Costantinopoli e l'*Officium Capitem Sancti Antonii* di Caffa, inserirono un paragrafo specifico proprio per richiamare l'attenzione sui possibili pericoli conseguenti alla guerra in corso con i Catalani e per invitare alla massima vigilanza: «Preterea, quoniam et in Catalonia et alibi maritimi instaurantur exercitus, ne per inertiam vel ignaviam discrimen accidat, vos monemus ut, auribus et oculis apertis, semper insistatis ad salutem et custodiam terre illius. Sicut per venientes latius audietis, et emulatores et adversarii nostri classes instaurant: itaque utile admodum et necessarium est bone custodie ac salutis locorum iugiter vigilare, ne per ignaviam quicquam sinistri possit accidere».²¹

Fra gli insediamenti genovesi nel Vicino Oriente quello che si temeva essere più facilmente esposto ad eventuali pericoli era l'isola di Chio, come si percepisce dalla lettera che quel medesimo giorno Genova inviò alle autorità isolane (il podestà ed il Consiglio). È vero che le parole di avvertimento e di invito alla vigilanza ricalcano esattamente quanto scritto alle autorità perote: «Quoniam vero tam in Catalonia quam alibi instaurantur exercitus maritimi galearum et navium, vos monemus quatenus, arrectis auribus atque oculis, intendatis ad ea que salutis loci illius sunt,

21. Laura BALLETO, *Liber...*, doc. 2.

ne mala custodia discrimen generet. Sicut per venientes latius audietis, et emulatores et adversarii nostri classes instaurant: itaque utile admodum et necessarium est bone custodie ac saluti locorum illorum iugiter vigilare, ne per ignaviam quicumque sinistri possit accidere». Però la lettera si apre con un'ampia lode alla *diligentia* dimostrata dal podestà e dal Consiglio di Chio nell'armare con grande sollecitudine due navi *adversus Catalanorum naves*: essi hanno agito rettamente, *more bonorum civium et de republica bene sentientium*.²² Noi purtroppo non sappiamo esattamente cosa era accaduto, perché l'accenno è estremamente stringato, come accade spesso in questo tipo di documentazione, in cui si parla di avvenimenti evidentemente ben noti e che quindi non è necessario illustrare con dovizia di particolari; però anche solo questo breve cenno è un indizio evidente di come effettivamente scontri fra Genovesi e Catalani non fossero da escludersi —ed, anzi, fossero facilmente prevedibili— nell'area del Mediterraneo orientale, dove le navi catalane incrociavano regolarmente.²³

Nel 1424 la guerra aperta fra Genovesi e Catalani —nell'ambito del conflitto che aveva creato due opposti schieramenti nella penisola italiana— era in pieno svolgimento; e nei rapporti fra Genovesi e Catalani nel Vicino Oriente la possibilità concreta di un grave riflesso delle vicende occidentali è quanto mai temuta, così che nella documentazione genovese di carattere diplomatico ricorre di frequente la preoccupazione che lo scontro possa trasferirsi anche colà. Ancora nel primo registro di deliberazioni dell'*Officium Provisionis Romanie* di Genova si contiene un documento molto interessante a questo proposito. È il 26 giugno, e le autorità genovesi scrivono nuovamente al podestà, al Consiglio ed anche ai *gubernatores* di Chio, sempre esprimendo timori per la sicurezza dell'isola. Sono poche righe, ma molto significative per esprimere lo stato d'animo di Genova: «Inter ceteras, que nos excitant, curas, illa precipue salutis loci illius nos hortatur vobis sepe scribere que vestram custodiam et salutem concernant. Cum itaque sciamus a certo regem Aragonum, publicum et notorium hostem nostrum, expedisse galeas XXquinque, quas iam ex Catalonia recessisse scimus, in nostratum damna, si possint, timor vestri nos denuo invasit et locorum nostrorum orientalium precipue, cum existimationis nostre sit Catalanos ipsos, amissis iam Neapoli et tota provincia Terre Laboris, ac strato et trucidato novissime Brachio de Montono cum universo exercitu suo, non ultra debere velle tentare Neapolim, set, ne frustra sumptus fecerint, debere potius velle nostra damna sectari, et presertim in partibus Orientis. Itaque, non absque nova causa, vos monemus obnixè quatenus summam curam et diligentiam habeatis ne improvisi hostes vos damnis afficiant».

22. *Ibidem*, doc. 3.

23. Cfr., ad esempio, con riferimento agli anni precedenti, Nicolae JORGA, «Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle», *Revue de l'Orient Latin* [Paris], t. IV (1896), p. 517-518; Laura BALLETO, «Chio dei Genovesi tra rivolta maonese, corsari catalani ed attacchi veneziani», *Anuario de Estudios Medievales*, [Barcelona], 24 (1994), p. 479-489; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, Genova - Acqui Terme, 1997 (Università degli Studi di Genova - Sede di Acqui Terme, Collana di Fonti e Studi, I.1), p. 325-355.

In questo caso troviamo, da un lato, riferimenti diretti ed espliciti ad avvenimenti appena accaduti (Braccio di Montone era morto soltanto da poco più di venti giorni), che si pensa sia utile portare a conoscenza, e, dall'altro, l'espressione dei timori su quanto potrebbe accadere da un momento all'altro, sulla base dell'acquisita certa conoscenza circa l'armamento di venticinque galee da parte di Alfonso d'Aragona, le quali oltretutto avevano già lasciato la Catalogna. È evidente che si tratta della squadra di venticinque galee affidate dal re al comando del fratello Pietro e che avrebbero messo in atto il tentativo —andato poi fallito— di occupare la piazzaforte di Bonifacio.²⁴ Ma le intenzioni di Alfonso al momento in cui fu redatta la lettera non erano forse ancora esattamente note (le galee catalane —secondo quanto riferisce l'annalista genovese Giorgio Stella— partirono da Barcellona il 21 giugno ed approdarono a Bonifacio il successivo 3 luglio); però i timori sembrano essere veramente gravi, perché questa volta si parla di pericoli per tutti gli stabilimenti genovesi nel Vicino Oriente. La lettera fu dunque inviata non soltanto alle autorità chiote, ma anche al podestà ed ai quattro *provisores* di Pera; al console, ai massari ed al Consiglio di Caffa; al capitano, ai massari ed ai *provisores* di Famagosta.²⁵ E le preoccupazioni non erano prive di fondamento, se pensiamo a quanto accadde nella primavera dell'anno seguente, con l'attacco diretto di Genova messo in atto da Alfonso in azione congiunta con i Fiorentini ed i ribelli genovesi. I quali erano guidati dall'ex-doge Tommaso Campofregoso, che pensò di approfittare di quell'occasione per tentare un colpo di mano che lo riportasse al potere.

Quanto la situazione fosse tesa, prima ancora che ciò avvenisse (le ventiquattro galee di Alfonso, con a bordo il Campofregoso, entrarono nel porto di Genova il 10 aprile 1425) ci viene ulteriormente illustrato da un'altra lettera che il governatore di Genova, il Consiglio degli Anziani e l'*Officium Provisionis Romanie* inviarono ancora al podestà, ai governatori ed al Consiglio di Chio il 7 aprile 1425, per metterli al corrente di due episodi occorsi da poco tempo e ripetere nuovamente l'invito ad una estrema cautela. Il tono è ancora più preoccupato perché gli episodi erano accaduti in luoghi ritenuti perfettamente sicuri, e ciò quindi non poteva che essere interpretato come un chiaro segno che era necessario stare costantemente all'erta e non abbassare mai la guardia. Il primo episodio era infatti avvenuto nel porto di Cascais, in Portogallo, dove si trovava all'ancora la nave di Babilano *de Nigro*, la quale reputava di essere pienamente al sicuro (*tutissima*, si dice nel documento), essendo *in loco amicissimo*. Invece le era piombata addosso improvvisamente una nave catalana, che l'aveva catturata. Teatro del

24. Enrico BASSO, «Il confronto...», p. 247, *Id.*, «La Corona d'Aragona...», p. 124-125.

25. Laura BALLETO, *Liber...*, doc. 30. Scrive Giorgio Stella: «Item anno ipso frater regis Aragonum, hostis noster, cum galeis XXIII et una galeotta, que, ut fama erat, recesserant a Barchinonia die XXI supradicti mensis iunii, insidiosè ad oppidum nostrum Bonifacii summo mane die III iulii mensis subsequenti appulit, opinatus illud furtive surripere; et iam ingressis in locum aliquot paucis hostibus et tota preliante classe, illinc a fidelibus nostris Bonifacinis depulsi recessere, suo voto frustrati»: Georgii et Iohannis Stellae, *Annales Genuenses*, a cura di Giovanna Petti Balbi, Bologna, 1975 (RR. II. SS., tomo XVII, parte II), p. 356.

secondo episodio era stato invece il porto di Cadice (anch'esso ritenuto sicuro), dove si trovavano le navi *divites atque magne* di Giorgino Spinola o Paolo Salvago e di Geronimo Falamonica dirette nelle Fiandre. Anche qui improvvisamente era sopraggiunta una nave catalana, *alias vocata Ziriola*, la quale, approfittando del fatto che i patroni e gli equipaggi erano a terra, le aveva catturate *sine ictu belli*, conducendole in Catalogna e preparandosi ad armarle contro i Genovesi. A Chio si potrà comprendere quanto questo *casus* sia stato *horribilis* —si scrive nella lettera—, tanto a causa dell'immenso danno economico, quanto soprattutto *propter futura imminetia pericula* che avrebbero corso le navi genovesi «sparse per il mondo». I fatti, con l'aiuto di Dio, non rimarranno impuniti; però —si scrive ancora nella lettera—«ne nostratum navibus, que illic sunt et venture sunt, si hec essent ignota, posset resultare discrimen, volumus hec ipsa non latere diligentiam vestram, quam expresse monemus quatenus omni studio curet nostratum naves omnes illa sulcantes maria de his advisatas tenere, ut circumspiciant et ab iminentibus periculis sibi caveant».²⁶

Ad ulteriore dimostrazione della tensione del momento e del timore diffuso di ulteriori gravi danni, sappiamo che due giorni dopo —il 9 aprile 1425—, a Genova, il governatore genovese ed il Consiglio degli Anziani, nell'intento di prendere provvedimenti contro le *insidie* dei Catalani, «hostes illustrissimi domini nostri ducis Mediolani et comunis lanue», elessero quattro «officiales et provisosores navigationis omnium navium et navigiorum lanuensium, presertim autem et specialiter earum que navigature sunt ex lanua in Hispaniam et ad loca Anglie, Frandrie et Maris Oceani et earum que ab ipsis locis venture essent in Hispaniam, regnum Granate, lanuam ed ad partes orientales et loca eiusmodi», con amplissimi poteri.²⁷ Ed il successivo 12 aprile il medesimo governatore, il Consiglio degli Anziani e l'*Officium Provisionis*, reputando necessario —dopo avere ascoltato il parere dei sopraddetti quattro *officiales*— disporre il più celermente possibile di una cifra compresa fra le 25.000 e le 30.000 lire di genovini per armare una spedizione di sei navi contro i Catalani, deliberarono, fra l'altro, l'imposizione dell'*introitus* di un denaro per lira, da aggiungersi ad un altro del medesimo ammontare già

26. Laura BALLETO, *Liber...*, doc. 67. Cfr. anche Gian Giacomo MUSSO, «Genovesi e Catalogna ...», p. 46.

27. ASG, Archivio Segreto, *Diversorum*, reg. 509, c. 41r-v, doc. 132. Furono eletti Nicolò Giudice, Tommaso Sofia, Andrea *de Marinis* e Raffaele Spinola, «cum amplissima potestate, autoritate et baillia retinendi et arrestandi quascunque naves et navigia voluerint onerandique et exonerandi eas et ea, prout eis melius visum fuerit, addendique in ipsis navibus et earum qualibet comitivam et homines de quibus et prout voluerint armandique et exarmandi naves alias illasque dirigendi quo voluerint, solas vel sociatas, vacuas vel oneratas, prout utilius fore iudicaverint, necnon adinventiendi modos et formas habendi illas pecuniarum quantitates que illis necessaria videbuntur, tam per viam impositionis, dritus vel cabelle, quam etiam mutui vel avarie, et omnem aliam que ipsis sic electis equor et utilior videbitur conducendique et ad stipendium accipiendi naves et navigia ac homines in navibus transmittendos pecuniasque sic per eos inventas expendendi tam in armandis navibus et conducendis hominibus et mittendis nunciis quam in omni alia re et causa ad salutem navium et hostium exterminium pertinente, prout eis utilius visum fuerit, et in omnibus et singulis supradictis ac dependentibus, emergentibus et connexis ab eis consulendi, faciendi, deliberandi et disponendi, sicuti melius et utilius iudicaverint».

in vigore, ottenendo l'avallo unanime degli otto *officiales* dell'*Officium Monete* a condizione che il denaro non venisse speso altrimenti.²⁸

Naturalmente, in un clima di questo genere — di guerra aperta in atto —, le navi che si sapeva essere in navigazione per rientrare a Genova dal Mediterraneo orientale erano gravemente esposte al pericolo di attacchi nemici. Ed in quel momento, in questo senso, i timori maggiori erano per la *navis* di Battista *de Carmadino*, di cui era atteso il rientro a Genova da Chio. Si decise quindi di farle pervenire informazioni *ne in manus hostium incauta incideret*; e per fare ciò il 30 aprile il governatore genovese e l'*Officium Guerre* decretarono che Simone Giustiniani e Battista Doria — i quali erano stati designati per fare fronte a questo problema — potessero spendere, «circa salu-tem dicte navis», tutto il denaro che avrebbero ritenuto necessario e con le modalità da essi ritenute adeguate: quelle spese poi sarebbero state ripartite «super res, merces et bona dicte navis ac corpus et naula per eam divisionem et ordinationem que eis iustior et honestior videbitur».²⁹

Malgrado tutti questi provvedimenti, durante l'estate di quel medesimo anno 1425 i Genovesi continuarono a subire danni notevoli per opera dei Catalani, dei loro alleati Fiorentini, oltreché per opera dei fuorusciti genovesi, definiti nella nostra documentazione «reliqui hostes et rebelles» del signore e del comune di Genova. Si pensò di identificarne la causa nella scarsità di «corpora galearum», perché, se si fosse potuto disporre di un maggior numero di navi, «non tot damna totque opprobria ac discrimina hec respublica tolerasset». Perciò il 5 novembre il governatore Giacomo di Sant'Eustachio, il Consiglio degli Anziani e l'*Officium Guerre* deliberarono, visto che si poteva approfittare dell'imminente stagione invernale, di iniziare la costruzione di venti *corpora galearum*, designando come responsabili dell'operazione Manuele Usodimare e Raffaele *de Furnariis*, «de eorum prudentia, fidelitate et virtute confisi».³⁰

28. ASG, Archivio Segreto, *Diversorum*, reg. 509, cc. 42r-43v, docc. 133a, 133b, 133c. Furono destinate ad essere armate contro i Catalani le *naves* di Lodisio di Capriata, Bartolomeo di Voltaggio, Cristoforo Calvo, Ilario Imperiale, Salagro Doria ed Andriolo Spinola. Per l'esecuzione della delibera cfr. ASG, Archivio Segreto, *Diversorum*, filza 3023, doc. n. n. del 12 aprile 1425.

29. ASG, Archivio Segreto, *Diversorum*, reg. 509, c. 50r, doc. 159. Cfr. anche docc. 168, 180, 184. La *navis* di Battista *de Carmadino* trasportava allume.

30. ASG, Archivio Segreto, *Diversorum*, reg. 509, cc. 120r-121v, doc. 410. Per reperire il denaro necessario, si stabilì «quod omnes et singuli scribe quorumcunque magistratuum et officialium eorum, etiam qui suis officiis functi essent, teneantur et obligati sint, omni prorsus exceptione reiecta, dare et nominare in scriptis spectabili domino Opicino de Alzate, ducali commissario, omnes et singulas condemnationes veteres ac recentes, nulla prorsus excepta, usque in diem presentem factas, assignatas vel non assignatas, dummodo exacte non sint, ordinate et seriose, infra dies sex proxime venturos, sub pena florenorum viginti quinque, sine remissione auferendorum a quocunque scriba qui ullam condemnationem sic ut supra in scriptis dare omisisset, in quam cadat totiens quotiens inventus fuerit ullam ex his condemnationibus omisisset et in scriptis dare; in quam etiam et equo modo cadant ipsi officiales, si non procuraverint et effectualiter compulerint scribas suos ad dictas condemnationes in scriptis dandas infra supradictos dies sex ab hodie proximos numerandos». Inoltre: «Omnes vero et singulas condemnationes decetero faciendas, nulla prorsus excepta, teneantur dicti scribe dare et ordinate in scriptis nominare ipsi spectabili domino Opicino infra dies tres a die condemnationis facte proxime numerandos, sub pena predicta, in quam incidant et exnunc incidisse intelligantur tam scribe,

In effetti le navi dovevano essersi veramente rivelate insufficienti se in quel medesimo mese di novembre in una protesta, rivolta al governatore genovese ed al Consiglio degli Anziani da parte di Battista *de Franchis*, quest'ultimo ricordò i fatti che avevano portato ad una vera e propria requisizione di una nave di sua proprietà nell'isola di Chio, dopo che una «felice armata» —colà «facta contra nonnullos Catalanos piratas et inimicos comunis lanue» —ne aveva consentito il recupero, essendo essa stata precedentemente catturata dai Catalani medesimi. Egli richiedeva perciò il riconoscimento dei propri diritti, «cum [...] spoliatus fuerit [...] posesione dicte navis: quod de iure fieri non poterat».³¹ Al di là dell'episodio singolo, è interessante notare come esso ci presenti proprio i risvolti «orientali» del conflitto che vedeva Genovesi e Catalani contrapposti in Occidente, così che trovano piena giustificazione le sopraccitate lettere che si contengono nel primo registro dell'*Officium Provisionis Romanie*.

I ben noti avvenimenti successi tra l'autunno del 1425 ed i primi mesi del 1426, in una alternanza di successi ed insuccessi nei due opposti schieramenti, favorirono il riavvicinamento tra Filippo Maria Visconti ed Alfonso d'Aragona, il primo preoccupato per le conseguenze che avrebbe potuto avere il mantenimento dell'alleanza tra Alfonso ed i ribelli genovesi, ed il secondo non più tanto sicuro che tale alleanza gli sarebbe potuta riuscire utile ai suoi fini. Su questi tentennamenti di Alfonso ebbero buon gioco gli ambasciatori del Visconti, che si era deciso ad offrire al sovrano catalano-aragonese, in cambio della pace, la cessione delle fortezze di Calvi e Bonifacio, alle quali egli aspirava. Il re catalano-aragonese ed il duca di Milano giunsero così alla stipulazione del trattato del 2 marzo del 1426, il quale non suscitò senz'altro in Genova grandi entusiasmi, dal momento che Filippo Maria Visconti —a garanzia della futura consegna di Calvi e Bonifacio— aveva concesso ad Alfonso V la possibilità di installare guarnigioni a Lerici e

si eas in scriptis dare omiserint, quam officiales, nisi suos scribas ad hoc effectualiter compulerint, totiens quotiens ulla condemnatio inveniretur omissa fuisse vel dicto domino Opicino in scriptis non data, declarato espreste quod, sub hac generalitate verborum, intelligantur etiam condemnationes que iam certam habent assignationem et applicationem omnesque alie etiam que in salaria magistratuum, officialium vel scribarum debent vel solent converti, ita quod nulla penitus a lege presentis decreti sit exclusa».

31. ASG, Archivio Segreto, *Diversorum*, filza 3023, doc. 251. La nave era precedentemente patronizzata dal defunto Francesco di Asti. Battista *de Franchis* l'aveva acquistata, per interposta persona, in pubblica asta, dopo che ne era stata decisa la vendita «pro resarciendis expensis factis pro dicta armata», ed aveva provveduto a farla riparare a sue spese. Poi però, trovandosi egli in Caffa, aveva ricevuto ordine da Genova di restituire la nave, perché il suo patrono —il sopraddetto Francesco di Asti— si era impegnato a rispettare alcuni ordini emanati da Genova (di cui non conosciamo il tenore, perché nel documento si fa riferimento ad essi, senza riportarne il contenuto), ed egli aveva obbedito «sine eo quod tunc fuerit consequutus aliquo modo iura sua», ma «sperans, iusta tenorem literarum predictarum, habere magistratum ad hec deputandum». Forse, malgrado il lungo periodo di tempo trascorso, queste notizie possono essere messe in correlazione, e rappresentarne quindi una conseguenza, con lo scontro avvenuto nel 1411 fra Genovesi e Calalani nel porto di Alessandria d'Egitto, dal momento che la nave di Francesco di Asti vi era stata implicata ed uno dei capitani delle navi genovesi era Battista *de Franchis* Luxardo: Laura BALLETO, «Chio dei Genovesi...», p. 481-486; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Pedro de Larraondo...», p. 284-289.

Portovenere.³² Comunque, al momento, Genova non poté che accettare il fatto compiuto, tanto è vero che, pochissimi giorni dopo la stipulazione del trattato in questione, ne diede comunicazione a Giacomo Gattilusio, signore di Mitilene.³³

Al medesimo trattato di pace poi il governatore genovese, il Consiglio degli Anziani e l'*Officium Provisionis Romaniae* fecero riferimento anche parecchi mesi dopo, inviando istruzioni alle autorità di Pera ed a quelle di Caffa e mettendole al corrente dell'evolversi della situazione per quanto riguardava i conflitti in cui era coinvolta la madrepatria. Siamo, nel primo caso, al 14 novembre 1426 e, nel secondo, al 18 gennaio dell'anno successivo; ed in entrambi i casi si dà buon risalto alla fine del «diuturnum bellum» con i Catalani, «nunc, Dei dono, facti amici».³⁴ Si trattava, è vero, di una pace subita; ma Genova non aveva potuto fare a meno di piegare il capo, data soprattutto la difficile situazione creata dal grave problema dei ribelli: situazione che, anzi, la spinse a sottoscrivere, il 5 maggio 1428, un accordo ufficiale con il re d'Aragona. Il quale perfezionava il precedente trattato tra il medesimo ed il duca di Milano, trattandosi di un accordo che —come è stato scritto— «no difereix massa de la pau del 1426, si bé [...] és més breu i de caràcter més mercantil que polític». Anche in esso, come nei precedenti, si diede spazio, da parte di Genova, ai problemi orientali, ai quali si fa riferimento in diversi capitoli: Genova avrebbe potuto aiutare il re di Cipro, così come Alfonso avrebbe potuto aiutare il re di Castiglia nella difesa del suo regno; i podestà o capitani di Chio e di Famagosta (oltre che quello di Monaco, quando il centro ligure venisse recuperato), da una parte, ed i governatori di Cagliari, Alghero e Bosa, dall'altra, avrebbero dovuto giurare —rispettivamente alle autorità genovesi e barcellonaesi— di osservare i capitoli dell'accordo che li riguardavano, prestando una garanzia da 1.000 a 2.000 ducati; sarebbero stati compresi nel trattato, se avessero manifestato il loro consenso e lo avessero ratificato entro un anno e mezzo, i signori di Mitilene, Enos e Focea Vecchia.³⁵ Quest'ultima condizione si attuò in senso affermativo prima del 30 aprile 1429 —e cioè meno di un anno dopo la stipulazione della pace—, perché in tale data il governatore di Genova ed il Consiglio degli Anziani scrissero al re d'Aragona comunicandogli la volontà di Dorino Gattilusio di essere incluso nel trattato —secondo quanto era stato a loro riferito dagli ambasciatori del medesimo giunti a Genova— ed inviandogli il relativo «instrumentum in opportuna forma confectum».³⁶

32. Enrico BASSO, «Il confronto...», p. 248-249; ID., «La Corona d'Aragona...», p. 125. Cfr. anche Silvana FOSSATI RAITERI, «Genova nei trattati di pace con l'Aragona nella prima metà del secolo XV: aspetti politici ed economici», *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona...*, p. 440-441.

33. Laura BALLETO, *Liber...*, doc. 136.

34. *Ibidem*, docc. 189, 209.

35. Maria Mercè COSTA, «La pau del 1428 i els mercaders genovesos de la Corona d'Aragó», *Anuario de Estudios Medievales*, [Barcelona], 10 (1980), p. 555-576. Cfr. anche Silvana FOSSATI RAITERI, «Genova nei trattati...», p. 443-445.

36. ASG, Archivio Segreto, *Litterarum*, reg. 1780, c. 18r, doc. 79; notizia in Nicolae JORGA, «Notes et extraits...», *Revue de l'Orient Latin*, t. V [Paris], 1897, p. 371 (con data 30 aprile 1428): le autorità genovesi pregano il re d'Aragona in primo luogo «ut velit iubere atque ordinare ipsum magnificum dominum Mitileni et Phocевeteris cum suis haberi et

Anche la conclusione del nuovo trattato non impedì, comunque, che proseguissero gli episodi di corsarismo e pirateria sia da parte genovese sia da parte catalana, alcuni dei quali anche di estrema gravità:³⁷ il che dimostra che la situazione era ben lungi dall'essere risolta. Anzi si potrebbe dire che si era addirittura aggravata, anche a causa del contrabbando che si era venuto organizzando, a danno delle entrate daziarie genovesi, a Lerici e Portovenere, dopo che i Catalani ne avevano preso possesso, e dell'aperta ostilità alla quale si trovavano esposti i mercanti genovesi residenti nei territori della monarchia aragonese, oltre che a causa dell'appoggio che Alfonso continuava a fornire ai ribelli corsi guidati da Vincentello d'Istria.³⁸

Si era quindi creato un vero e proprio clima di guerra non dichiarata, il quale durò ufficialmente fino al 1435, quando la situazione precipitò nuovamente in guerra aperta dopo la morte di Giovanna II di Napoli e la rivendicazione di quel trono da parte di Alfonso d'Aragona, che rifiutò di riconoscere la successione di Renato d'Angiò. Ciò, come è noto, provocò il ritorno di Filippo Maria Visconti alla politica filo-angioina ed alla nuova guerra fra il medesimo ed Alfonso d'Aragona: guerra alla quale i Genovesi diedero pieno appoggio e nella quale essi riportarono la bellissima vittoria di Ponza. Ma il successivo atteggiamento del Visconti, che minacciava di fare perdere ai Genovesi i vantaggi che essi avrebbero potuto trarre da essa, li spinse alla rivolta che pose fine al dominio di Milano.³⁹ Sarebbe interessante potere leggere cosa Genova scrisse a questo proposito ai suoi stabilimenti nel Vicino Oriente; ma purtroppo per tali anni non ci sono pervenuti i registri dell'*Officium Provisionis Romaniae*, che avrebbero potuto documentarci in proposito: nell'Archivio di Stato di Genova infatti si conserva soltanto un secondo registro che si riferisce agli anni 1447-1449.⁴⁰

* * *

Facciamo un salto cronologico e spostiamoci verso la metà del XV secolo, periodo per il quale nell'Archivio di Stato di Genova si conserva un numero non indifferente di atti che i notai genovesi e/o liguri —soprattutto Tommaso di Recco e Bernardo *de Ferrariis*— redassero nell'isola di Chio,⁴¹ il caposaldo genovese nel Mar Egeo lungo la rotta per Pera, Costantinopoli ed il Mar Nero, per il quale la documentazione genovese pervenutaci è decisamente la più abbondante rispetto a

pertractari debere ut amicum et decetero in pace ipsa inclusum»; in secondo luogo, di accusare ricevuta dell'*instrumentum*, «ut constet ipsum dominum omnia plenarie absolvisse que sibi exinde incumbabant facienda». Cfr. anche Gian Giacomo Musso, «Genovesi e Catalogna...», p. 53, il quale cita un documento del 29 aprile 1429 dal titolo *Ratificatio pacis Catalanorum*. Il 14 agosto 1428 il governatore genovese ed il Consiglio degli Anziani inviarono a lanoto Spinola, podestà di Pera, al podestà di Chio ed al capitano di Famagosta gli articoli che li riguardavano della pace sottoscritta con il re catalano-aragonese, ordinandone la registrazione e l'incondizionata osservanza: ASG, Archivio Segreto, *Litterarum*, reg. 1779, doc. 268.

37. Maria Mercè COSTA, «La pau del 1428...», p. 561-569; Enrico BASSO, «I pericoli del mare: pirati, banditi e corsari», in *Id.*, *Genova...*, p. 232-237.

38. Enrico BASSO, «Il confronto...», p. 252-253; *Id.*, «La Corona d'Aragona...», p. 127-128.

39. Enrico BASSO, «Il confronto...», p. 254-258 (ed *ivi* bibliografia citata); *Id.*, «La Corona d'Aragona...», p. 130-131.

40. ASG, *San Giorgio*, sala 34, 590-1308/3.

41. ASG, *Notai Antichi*, filze 847, 848, notaio Tommaso di Recco; filze 764, 765, notaio Bernardo *de Ferrariis*.

quella riferentisi ad altri stabilimenti genovesi nel Vicino Oriente. Pure dalla documentazione notarile traspare in modo evidente il quadro di incontro-scontro che ha sempre costituito una costante nei rapporti fra Genovesi e Catalani, anche nei periodi di tregua dichiarata. Gli atti che abbiamo esaminato si collocano fra il 1449 ed il 1456-57, dunque per lo più in un periodo di pace fra le due potenze mediterranee, le quali avevano stipulato un accordo nel 1447 e ne stipularono un altro nel 1455.⁴² Purtuttavia —come d'altra parte era successo in passato— non mancano gli episodi di pirateria, accanto ai quali però dobbiamo registrare contatti commerciali non infrequenti.

In un atto del notaio Tommaso di Recco del 27 gennaio 1449, ad esempio, troviamo genericamente ricordata l'avvenuta cattura di una *gabia* da parte di Catalani;⁴³ ma non conosciamo nulla circa lo svolgimento dei fatti e neppure sappiamo a quando risalga l'episodio. Qualche notizia in più possiamo trarre invece da un atto del medesimo notaio del successivo mese di settembre. Si tratta, in questo caso, di un'azione piratesca compiuta dal valenzano Martí Torrelles («Martino Torrigia»), capitano di una *navis* e di un *balenerius*, il quale assalì —non sappiamo però quando né dove— una *navis* patronizzata dal savonese Stefano *de Sori*, depredandola. Uno dei danneggiati fu il *famulus* della *navis* catturata —Mainerio *de Mayneris de Burgeto*—, il quale l'11 settembre 1449, in Chio, nominò suo procuratore il savonese Nicolò Scoto, incaricandolo di cercare di recuperare la sua *capsia furcita* e le due *vegetes* d'olio che erano a bordo della *navis* e la cui perdita aveva evidentemente rappresentato per lui un danno non indifferente.⁴⁴

Gli attacchi pirateschi però —come si è detto— andavano di pari passo e si intrecciavano con gli affari commerciali, così che nell'isola di Chio è attestata una buona presenza di mercanti catalani —i più rappresentati sono i maiorchini, ma non mancano i barcellonesi ed i provenienti da altri territori del regno catalano-aragonese, come ad esempio Perpignano, la Sardegna e la Sicilia—, i quali avevano rapporti d'affari sia con propri connazionali sia con mercanti di altre nazionalità, ivi compresi i genovesi ed i liguri.

Ricordiamo, ad esempio, Gaspar Safortesa («Gaspares Saforteyze o Safortex») di Maiorca, del quale sappiamo che, prima di raggiungere Chio, si trovava —insieme con il barcellonese Guglielmo Llobard («Lombardo») — in Sicilia, dove entrambi avevano vissuto una vicenda un po' avventurosa per riuscire a condurre da Messina a Palermo via terra, con una mula, *quendam pilotum* della *navis* patronizzata dal genovese Maurizio Cattaneo: quella che doveva condurli nel Vicino Oriente. Comunque siano andate le cose, il 19 giugno 1449 Guglielmo Llobard, su

42. Pasquale LISCIANDRELLI, *Trattati e negoziazioni politiche della Repubblica di Genova (958-1797)*, Genova, 1960 (Atti della Società Ligure di Storia Patria, n. s. I), p. 153, 158, registi 841, 881. Anche per la pace sottoscritta l'11 giugno 1455 —così come per quella del 1413— ci è pervenuta, in data del successivo 25 giugno, la lettera con la quale il doge genovese Pietro Campofregoso, il Consiglio degli Anziani e l'*Officium Balie Maritime* ne diedero comunicazione al podestà, ai *gubernatores* ed all'*Officium Maris* di Chio, ordinandone la divulgazione *voce preconis*: ASG, *Primi Cancellieri di San Giorgio*, busta 89, doc. 663. Cfr. anche Gian Giacomo MUSSO, «Genovesi e Catalogna...», p. 17.

43. ASG, *Notai Antichi*, filza 847, notaio Tommaso di Recco, doc. XV.2.

44. *Ibidem*, doc. CLX.1.

richiesta del Safortesa, rilasciò in Chio la propria testimonianza sull'accaduto di fronte al notaio Tommaso di Recco, il quale aveva ricevuto l'incarico di ascoltarlo dal *dominus* Antonio Giustiniani, console dei Catalani in Chio *pro sacra maiestate regia*.⁴⁵

Non sappiamo a quando risalga esattamente l'arrivo dei nostri due catalani nell'isola: senz'altro comunque a qualche tempo prima del giugno del 1449, dal momento che il 23 dicembre di quel medesimo anno, presso il *bancum curie* del podestà di Chio, venne ascoltata un'altra testimonianza, richiesta anch'essa da Gaspar Safortesa e riguardante fatti che risalivano al precedente mese di maggio. A deporre, in quell'occasione, fu Giovanni Paterio —uno dei Maonesi di Chio, appartenente ad una famiglia genovese molto attiva nell'isola—, il quale aveva fatto da intermediario in un contratto di noleggio stipulato il 7 maggio 1449 fra il Safortesa ed il genovese Stefano Doria. Evidentemente fra i due contraenti era sorta una qualche controversia, di cui non conosciamo gli estremi, ma che aveva causato la richiesta di testimonianza del Paterio da parte del Safortesa. Dalla quale apprendiamo che, con quel contratto, il Doria si era impegnato a trasportare dieci schiavi *mauri* da Chio a Maiorca, dove li avrebbe consegnati al fratello del noleggiatario, Pietro Safortesa.⁴⁶ A consegna avvenuta, Stefano Doria —o chi per lui— avrebbe ricevuto, *pro scoto et naulis ipsorum sclavorum*, quanto altri mercanti maiorchini avevano pagato per il trasporto di altri schiavi su quella medesima rotta Chio-Maiorca sulla *navis* di un altro genovese, il nobile Giovanni *de Marinis*.⁴⁷

Il documento è particolarmente interessante, sia perché comprova rapporti diretti fra Genovesi e Maiorchini (e, quindi, fra Genovesi e Catalani), sia perché —grazie anche al richiamo ad un precedente contratto di noleggio consimile— ci informa a proposito di una linea di traffici fra le isole di Chio e di Maiorca, gestita da Maiorchini in accordo con i Genovesi, sia ancora perché si riferisce a commercio schiavistico, cioè ad un commercio largamente praticato dai Genovesi e che qui appare invece prerogativa di Maiorchini (anche se appoggiati, per il trasporto, a Genovesi), non in un caso isolato ed eccezionale. Si tratta di commercio di schiavi *mauri* (cioè evidentemente provenienti dal Nord-Africa), in un caso, e di schiavi di cui non conosciamo la provenienza, nell'altro, i quali, comunque, vennero imbarcati nell'isola di Chio ed erano destinati alla «piazza» di Maiorca, così che si può affermare con una certa sicurezza che l'isola dell'Egeo fungeva da centro di raccolta per questa merce umana di varia pro-

45. *Ibidem*, doc. CIII.

46. Il Doria avrebbe anche potuto decidere, una volta giunto a Genova, di non proseguire il viaggio; in tale caso avrebbe però dovuto fare in modo che gli schiavi giungessero ugualmente a destinazione, provvedendo a proprie spese a farli trasferire su un'altra *navis bona*.

47. ASG, *Notai Antichi*, filza 847, notaio Tommaso di Recco, doc. CCXXVII. Cfr. anche Laura BALLETO, «Fra l'isola di Maiorca ed il Vicino Oriente intorno alla metà del Quattrocento», *Romània Orientale* [Roma], 12 (1999), p. 40-41; EAD., «Commerce et lignes de navigation entre Occident et Proche-Orient au XVe siècle: l'importance de l'île de Chio», *Orient et Occident du IXe au XVe siècle. Actes du Colloque d'Amiens, 8, 9 et 10 octobre 1998*, collectif coordonné par Georges Jehel, Paris, 2000, p. 135-136.

venienza destinata al mercato occidentale e che l'isola delle Baleari serviva da mercato di ridistribuzione. In questo traffico —secondo quanto si può evincere dal nostro documento— erano direttamente implicati gli stessi Maonesi di Chio, visto che uno di loro fece addirittura da intermediario fra il Doria ed il Safortesa, incurante quindi del fatto che ciò poteva ritorcersi negativamente sul buon nome della stessa Maona di Chio, tanto più che il commercio schiavistico era malvisto non soltanto dalla Sede Apostolica ed era combattuto —almeno formalmente—, proprio nell'Egeo, dai Cavalieri di Rodi.

Il nostro maiorchino intratteneva in Chio rapporti con diversi personaggi, talvolta senza guardare troppo per il sottile. Quel medesimo 23 dicembre infatti accettò di essere nominato procuratore dell'*ispanus* Pietro *de Nebla*, il quale lo incaricò sia di vendere la griparea da lui catturata con il suo brigantino e che si trovava all'ancora nel porto di Chio, sia di occuparsi in futuro di tutti i suoi affari nella città e nell'isola di Chio.⁴⁸

Pietro *de Nebla* era un vero e proprio pirata, che si dedicava con il suo brigantino all'esercizio dell'*ars piratica*, secondo quanto si trova scritto esplicitamente in un atto del successivo 5 febbraio, dal quale risulta che egli cedette, *more piratarum*, proprio al Safortesa, per 48 ducati di Chio, i tre schiavi *de progenie Burgarorum* da lui catturati in Turchia. Presenziarono all'atto, in veste di testimoni, anche tre genovesi:⁴⁹ il che è abbastanza significativo di come nell'isola si fosse perfettamente al corrente di questa commistione tra commercio e pirateria, risultando essere quest'ultima pienamente tollerata quando non si veniva danneggiati in prima persona.

Come si è visto, Pietro *de Nebla* viene definito genericamente *ispanus*: termine che di solito, sia nelle fonti iberiche sia in quelle italiane, veniva utilizzato per designare coloro che provenivano dalla Spagna islamica, e cioè più propriamente dal regno nazarí di Granada.⁵⁰ Ma egli, provenendo da Niebla, era un castigliano, il quale però agiva in accordo con i Catalani, perché in un

48. ASG, *Notai Antichi*, filza 847, notaio Tommaso di Recco, doc. CCXXV.1. Con riferimento ai suoi affari futuri, Pietro *de Nebla* diede carta bianca al Safortesa, il quale infatti avrebbe potuto vendere a chi voleva, fissandone anche il prezzo, tutto quanto egli avrebbe condotto di persona o avrebbe fatto pervenire in Chio. Cfr. anche Laura BALLETO, «Fra l'isola di Maiorca...», p. 46 nota 14.

49. Due di essi (Percivalle *de Albara* e Lorenzo *de Arnixio*) sono detti espressamente *cives genovesi*; il terzo (Zaccaria *de Campis* del fu Lodisio) è detto *habitor Chii*. Presenziarono all'atto, in veste di testimoni, anche il burgense di Chio Guido *de Rimini* e l'ebreo Cayno di Chio, il quale fece da interprete *de lingua et sermone burgaro et turchesco in latino* di quanto dichiararono gli schiavi a proposito della loro cessione al Safortesa: ASG, *Notai Antichi*, filza 847, notaio Tommaso di Recco, doc. CCL.1; notizia in Jacques HEERS, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, p. 304; Laura BALLETO, «Fra l'isola di Maiorca...», p. 41; EAD., «Schiavi e manomessi nella Chio dei Genovesi nel secolo XV», in M. T. FERRER I MALLOL - J. MUTGÉ VIVES, *De l'esclavitud a la llibertat: Esclaus i lliberts a l'edat mitjana*. Actes del Col·loqui Internacional celebrat a Barcelona del 27 al 29 de maig de 1999, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 2000, p. 659-694 (in particolare p. 667-668).

50. Roser SALICRÚ I LLUCH, «De Gavi a Génova, de Génova al mar. Gavieses en Oriente y Occidente en la Baja Edad Media», *Atti del Convegno Internazionale, Gavi, 11 aprile 1999 «Gavi: tredici secoli di storia in una terra di frontiera»*, a cura di Laura Balletto e Gigliola Soldi Rondinini, Gavi, 2000 (Università degli Studi di Genova - Sede di Acqui Terme, Collana di Fonti e Studi, 5), p. 121.

atto del 29 gennaio 1450 viene detto patrono della fusta di Catalani che poco prima aveva catturato una girepa patronizzata da Giovanni *Scarffi* di Negroponte.⁵¹

Altri Maiorchini risultano particolarmente attivi nell'isola di Chio in quel medesimo periodo, ancora in rapporto con i Genovesi. Ci sono, ad esempio, il *cirugicus* Cristoforo Vaquer («Vacher») (per il quale agisce il conterraneo Nicolò *de Spuiho*: Despuig?), che nel 1448-1449 ebbe a che fare con i genovesi Marco Lercari e Demetrio Cattaneo per una questione riguardante un suo schiavo abkhazo di circa venticinque anni;⁵² Raffaele Martí («*Martini*»), che il 21 maggio del 1449 venne ascoltato dal notaio Tommaso di Recco —ancora per incarico del console dei Catalani in Chio, Antonio Giustiniani—, essendo stato chiamato in causa dal genovese Bernardo Costa, il cui fratello era morto a bordo della *navis* patronizzata da Lodisio Salmone e che voleva provare come certo Ugeto *Faber*, fedecommissario e *gubernator* dei beni del defunto, avesse sottratto alcuni beni del medesimo;⁵³ Francesco *de Cardona*, che il 19 aprile 1451 nominò proprio procuratore il più volte citato Giovanni Paterio, incaricandolo di occuparsi dei suoi affari per il periodo di un anno e mezzo.⁵⁴

E c'è Francesco Setorre, il quale nel marzo del 1450 fece caricare in Chio, sulla *navis Burgondia* o *Burgundia*, patronizzata dal genovese Agostino Marruffo, un carico di cotone e di lacca da trasportare a Maiorca. Poiché non era tranquillo a causa della guerra in atto fra la Corona d'Aragona e Venezia, volle che le merci non viaggiassero sotto il suo nome, ma sotto quello di tre prestanome (il medesimo patrono della *navis* ed i fratelli Giovanni ed Andrea *de Campis*). Furono il Marruffo stesso ed i fratelli *De Campis* a dichiarare ciò esplicitamente, con due atti notarili distinti, dove il primo affermò che il Setorre aveva deciso così «ob dubium guerre vigentis inter Catalanos et Venetos» ed i secondi precisarono che ciò era avvenuto «ob metum et dubium guerre vigentis inter serenissimum regem Aragonum et magnificam dominationem Veneciarum». Ci troviamo quindi di fronte, qui, ad una situazione direttamente connessa con il problema del corsarismo e della pirateria, che poteva presentarsi in qualsiasi momento durante la navigazione e che costituiva uno dei maggiori pericoli della navigazione stessa, così che i mercanti cercavano sempre di tutelarsi al meglio. Il nostro maiorchino escogitò il trucco di far viaggiare le sue merci sotto falso nome, in modo che —nell'eventualità di attacchi da parte di corsari della Serenissima, in stato di guerra con il suo paese dal 1448— esse fossero coperte dalla bandiera genovese, sulla base del principio che la bandie-

51. ASG, *Notai Antichi*, filza 847, notaio Tommaso di Recco, doc. CCXXXVIII. Probabilmente erano catalane anche le *naves Brexana* o *Imbrexana* e *Gillola*, responsabili della cattura della *navis* di Bartolomeo *Guirardini*, diretta a Pera. Sull'episodio non sappiamo quasi nulla, se non che vi perdettero sei anfore di vino il *civis* genovese Battista *de Ferrariis*, che l'11 aprile 1450 nominò un procuratore (il quale si fece poi sostituire da un altro) per cercare di recuperarle: *ibidem*, docc. CCCIII, CCCXVI.

52. *Ibidem*, doc. XXII.

53. *Ibidem*, doc. LXXXVIII. Nel medesimo documento si contiene anche la testimonianza di Joan Gilabert («Ioham Gilberto») di Barcellona, che depose il successivo 9 agosto.

54. ASG, *Notai Antichi*, filza 765, notaio Bernardo *de Ferrariis*, doc. 352.

ra copre il carico. Ed i Genovesi accettarono di intestare le merci a proprio nome; però pensarono anch'essi a tutelarsi, dal momento che, almeno in uno dei due atti notarili sopraccitati, si specifica che le medesime viaggiavano comunque a rischio del legittimo proprietario. Del quale sappiamo che era anch'egli giunto a Chio dalla Sicilia a bordo della *navis* patronizzata dal genovese Maurizio Cattaneo, probabilmente quindi la medesima sulla quale avevano viaggiato i sopraccitati Gaspar Safortesa di Maiorca e Guglielmo Llombard di Barcellona.⁵⁵

Altri Catalani operavano in Chio accanto ai Maiorchini, con interessi commerciali che talvolta spaziavano anche in altre importanti «piazze» del Vicino Oriente. Ricordiamo, ad esempio, «Giovanni Auleda del fu Antonio», «Guirardo Asbalda» ed il ben più noto «Bernardo de Oliva» (Bernat Oliva), tutti di Barcellona,⁵⁶ e Pietro di Perpignano, il quale il 20 aprile 1451 acquistò dal mercante maiorchino Jaume Febrer («lame Fabrier») venticinque pezze di panni di Maiorca di diversi colori, che si impegnò a pagare in Pera, entro otto giorni dall'arrivo colà — *ad salvamentum*— della propria *navis* «pro eo vero precio et precisi quo seu quibus valebunt similes panni, et vendentur ad numeratum, in Pera», al momento dell'approdo colà —sempre *ad salvamentum*— della *navis* di «Andrea Bachaler». Una clausola specifica che i panni avrebbero viaggiato a rischio del venditore, cioè di Jaume Febrer, e che la *navis* di Pietro durante il viaggio avrebbe potuto toccare il porto di Stalimini. Con un atto separato, redatto in quel medesimo giorno, Pietro dichiarò che Jaume aveva concorso all'acquisto della sua *navis* con la somma di 100 ducati d'oro di Chio, i quali avrebbero dovuto ricavarsi *de procesu* delle sopraccitate venticinque pezze di panni.⁵⁷

55. ASG, *Notai Antichi*, filza 847, notaio Tommaso di Recco, docc. CCLXXXI, CCLXXXVI; notizia in Laura BALLETTTO, «Fra l'isola di Maiorca...», p. 42; EAD., «Commerce et lignes de navigation...», p. 135. Il nostro Francesco Setorre aveva portato con sé da Maiorca un carico di panni, che in parte aveva venduto in Sicilia ed in parte nella stessa Chio. La pace fra Venezia e la Corona d'Aragona fu stipulata qualche mese più tardi, vale a dire il successivo 2 luglio: Mario DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona aragonese nel secolo XV*, Napoli, Università di Napoli, 1967, p. 402. Con riferimento a qualche anno dopo, ricordiamo Iacopo Balistrario del fu Pietro, il quale in data 19 agosto 1456 comprò dal *calso-larius* Lorenzo Costacio del fu Antonio, che allora abitava in Chio, una schiava serba, di nome Marta, di circa sedici anni, «sanam et nitidam ab omnibus viciis, magagnis et infirmitatibus veteribus, manifestis et occultis, secundum consuetudinem civitatis Chii», per il prezzo di 54 ducati di Chio: ASG, *Notai Antichi*, filza 848, notaio Tommaso di Recco, doc. LXV.

56. Il 6 agosto 1450 «Giovanni Auleda» di Barcellona nominò procuratore il solito Giovanni Paterio per esigere tutto quanto gli era dovuto da Bernardo Darfino: un genovese, patrono di una *navis*, con il quale aveva intrattenuto rapporti d'affari. All'atto, redatto in Chio, *ad bancum curie*, presenziò come teste, accanto a Lorenzo Tarigo e ad Angelo *de Rimini* di Guido, il barcellonese «Guirardo Asbalda»: ASG, *Notai Antichi*, filza 847, notaio Tommaso di Recco, doc. CCCXXXVIII (Bernardo Darfino era in partenza per Maiorca da Chio il precedente 1° giugno: *ibidem*, doc. CCXXXI). Il 24 novembre 1450 *Bernardus de Oliva* di Barcellona nominò procuratore Ambrogio di Milano per richiedere due suoi schiavi, uno negro ed uno circasso: ASG, *Notai Antichi*, filza 765, notaio Bernardo *de Ferrariis*, doc. 227; ed. parziale in Philip P. ARGENTI, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island (1346-1566)*, Cambridge, 1958, III, doc. 180; notizia in Laura BALLETTTO, «Fra l'isola di Maiorca...», p. 40.

57. ASG, *Notai Antichi*, filza 765, notaio Bernardo *de Ferrariis*, docc. 353, 354; ediz. parziale del secondo atto in Philip P. ARGENTI, *The occupation....*, doc. 217; notizia in Laura BALLETTTO, «Fra l'isola di Maiorca...», p. 44.

«Andrea Bachaler» o «Bocoler» di Cagliari era anch'egli un catalano, che in Sicilia aveva stipulato un contratto di noleggiato con altri mercanti catalani [Bonanat Pasqual, ed i maiorchini Guglielmo Despé o Despi («*Despigno*»), Francesco «Incardona», Bernat Cotoner («Bernardo *Cotonerius*»), Giovanni «Comcles», Gabriele «Roviles», Esperandeu Despens («Speraindeo Despenses») e Giovanni «Rabades»] per il trasporto di merci diverse (fra le quali olio e panni), caricate in parte a Cagliari ed in parte in alcuni porti siciliani, *pro loco Rodi et aliis locis in quibus tangere debebat navis ipsa*. Il viaggio aveva corso varie difficoltà, e la *navis*, dopo avere anche rischiato il naufragio a causa del tempo avverso e dei venti contrari, era infine approdata a Chio, dove fra il comandante della nave ed i noleggiatari erano sorte alcune divergenze, legate anche e soprattutto al fattore economico. Per dirimere la vertenza le parti avevano fatto ricorso al console dei Catalani *in loco*, che era allora Gabriele Giustiniani *olim* Recanello — forse un parente del suo predecessore, e dunque anch'egli un genovese —, il quale emise la sua sentenza il 17 aprile 1451. Essa fu *lecta, testata et publicata in cancellaria Chii* da Bernardo *de Ferrariis, notarius et scriba in hac parte domini consulis et civitatis Chii*, alla presenza, in veste di testimoni, di Pietro *de Sancto Stefano* e di Leonardo *de Podio*:⁵⁸ ma non ne conosciamo il contenuto. Comunque il Bachaler lasciò quasi subito l'isola di Chio, dal momento che nel sopracitato atto del successivo 20 aprile si parla di un suo viaggio a Pera.⁵⁹

Quest'ultimo documento ci consente di ricordare che l'isola di Rodi rappresentò senza dubbio per i Catalani il più importante e vitale punto d'appoggio nel Mediterraneo orientale — per l'attività commerciale, ma anche per la fiorente attività di corsarismo e pirateria — e rivestì un importante ruolo nella politica orientale di Alfonso il Magnanimo.⁶⁰ Su Rodi si appoggiò infatti anche il capitano generale delle galee reali, Bernat de Vilamarí, durante le sue tre spedizioni nel Vicino Oriente, compiute fra il 1449 ed il 1453. Anche di esse si trova una qualche traccia, sebbene indiretta, negli atti dei notai sopracitati, in conseguenza degli inevitabili contatti che il Vilamarí (detto nelle fonti genovesi *Bernardus Invillamarinus* o *de Invillamarino*) ebbe con i Genovesi.

La prima notizia risale al 29 aprile 1450, e l'episodio si colloca quindi nel corso della sua seconda spedizione nel Vicino Oriente, per la quale il re Alfonso V gli aveva concesso «*amplam*

58. ASG, *Notai Antichi*, filza 765, notaio Bernardo *de Ferrariis*, doc. 341; ediz. parziale in Philip P. ARGENTI, *The occupation...*, doc. 216; notizia in Laura BALLETO, «Fra l'isola di Maiorca...», p. 43-44. Per il patrono della *navis* (qui detto Andrea Bacallar), per alcuni dei mercanti implicati nel presente contratto (ad esempio, Bonanat o Bonnat Pasqual, Guillem Despi, Bernat Cotoner, Francesc Cardona o de Cardona, Jaume «Rabades» e Esperandeu Despens) e per alcuni degli altri mercanti catalani sopracitati, cfr. anche, ad esempio, Mario DEL TREPPO, *I mercanti catalani... passim*; P. MACAIRE, «Mallorca y el comercio con el Mediterraneo oriental», *Estudis Baleàrics* [Mallorca], IV (desembre 1984), n. 15, p. 55.

59. Il 17 aprile 1451, giorno della sentenza, Andrea Bocoler rilasciò una procura generale al pluricitato Giovanni Paterio, al quale affidò anche l'incarico di fare redigere i *publica instrumenta* di tutto quanto avrebbe eseguito: ASG, *Notai Antichi*, filza 765, notaio Bernardo *de Ferrariis*, doc. 344.

60. Cfr., fra l'altro, Anthony LUTTRELL, «Aragoneses y catalanes en Rodas: 1350-1430», *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, II, Barcelona, 1962, p. 383-390, ripubblicato in Id., *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West. 1291-1440*, London, Variorum Reprints, 1978, n. XIII; Claude CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462. Un centre economic en època de crisi*, Barcelona, Curial, 1977, II, p. 126-128; Constantin MARINESCU, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*, ristampa a cura di Maria Teresa FERRER I MALLOL, Barcelona, 1994, p. 45-70.

et plenissimam facultatem quascunque galeas, galeacias, naves, balaneros, galeotas et alias quascunque fustes et navigia inimicorum [...], rebellium ac infidelium illorumque civitates, terras, castella et oppida, in lictora maris et alibi posita atque sita, invadendi et cum eadem [...] classe obsidendi et capiendi ac eos [...] debellandi».⁶¹

La flotta aveva preso il mare all'inizio del 1450, e sappiamo che durante il percorso si era impadronita di diversi navigli.⁶² Forse una di queste azioni fu quella di cui ci dà notizia uno dei nostri atti notarili. Essa fu messa in atto ai danni di un *navigium* patronizzato dal greco Nicola *Comeneno*, il quale lo aveva noleggiato in Focea Nuova al genovese Gregorio Adorno per un viaggio ad Alessandria d'Egitto. Però, mentre si trovava nel canale di Chio, il *navigium* medesimo era stato catturato da galee catalane, e con esso il suo patrono. Il fratello del quale, lane *Comeneno*, per ottenerne la liberazione, il 29 aprile del 1450, nella *sala palatii* di Chio, raggiunse un accordo con il genovese Sisto Centurione —patrono anch'egli di un *navigium* ancorato nel canale di Chio—, al quale rilasciò quietanza per la somma di 100 ducati d'oro di Chio, dichiarando di averla da lui ricevuta in mutuo gratuito ed impegnandosi a restituirla entro il successivo mese di maggio. In realtà il Centurione aveva versato la somma direttamente a Bernat de Vilamarí, il capitano delle galee responsabili della cattura, a titolo di riscatto sia del *navigium* sia di Nicola *Comeneno*.

lane *Comeneno* doveva però risolvere anche il problema legato all'impegno che suo fratello aveva assunto con Gregorio Adorno, con il quale aveva stipulato il contratto di noleggio sopracitato: in base ad esso Nicola *Comeneno* avrebbe dovuto recarsi a Palatia per caricare i 2.000 cantari di zibibbo che poi avrebbe dovuto trasportare ad Alessandria d'Egitto. Siccome, dopo quanto era successo, ciò non era più possibile, lane *Comeneno* trasferì il contratto in questione a Sisto Centurione, il quale accettò alla presenza di Bernardo Giustiniani, il *factorum et negotiorum gestor* dell'Adorno, che evidentemente non era presente di persona a Chio.⁶³

Se le cose andarono effettivamente come risulta dal nostro documento, non sembra che l'azione del Vilamarí e delle galee da lui comandate contro il *navigium* patronizzato da Nicola *Comeneno* sia da ritenersi legittima e rientri nei compiti a lui affidati da Alfonso V, tanto più che il *navigium* medesimo era stato preso a noleggio da un genovese e fra Genovesi e Catalani era allora vigente un trattato di pace. Ma, come già più volte si è avuto occasione di osservare, episodi di questo genere erano quanto mai frequenti, e spesso la causa scatenante era forse meno plausibile di quella che potrebbe avere provocato l'azione sopracitata: il *navigium* catturato, noleggiato dal genovese Gregorio Adorno, era infatti in procinto di partire per Alessandria d'Egitto, e stava quindi per recarsi nel territorio degli Infedeli.

La seconda notizia risale esattamente ad un anno dopo, e si colloca quindi durante la terza spedizione del Vilamarí nel Levante, la più lunga delle tre, preparata da Alfonso V con partico-

61. Constantin MARINESCU, *La politique orientale...*, p. 194.

62. *Ibidem*, p. 195-196.

63. ASG, *Notai Antichi*, filza 847, notaio Tommaso di Recco, doc. CCCXV; notizia in Laura BALLETO, «Fra l'isola di Maiorca...», p. 39.

lare cura, al fine anche di ovviare ai problemi ai quali si era trovato di fronte il suo capitano generale nella spedizione precedente, quando aveva incontrato difficoltà nel vendere il bottino a Rodi a causa delle relazioni pacifiche che si erano stabilite fra il Gran Maestro dell'Ordine, il sultano d'Egitto ed il sultano turco. Comunque, la nostra notizia si riferisce ad un episodio precedente, accaduto durante la prima spedizione — e quindi prima dell'estate del 1449 —, quando una delle galee della flotta del Vilamarí era stata catturata in Chio ed incendiata. Il Vilamarí se ne era lamentato a Genova il 13 agosto 1449 — dunque sulla via del ritorno in patria —, mettendo bene in evidenza che si era trattato di un atto del tutto in contrasto con la pace esistente fra Genova ed il re catalano-aragonese.⁶⁴

Evidentemente la situazione si era trascinata per le lunghe, come succedeva normalmente in queste occasioni. Ed il Vilamarí, che non aveva desistito nelle sue richieste di indennizzo, era riuscito a raggiungere una transazione con i Maonesi di Chio (le trattative erano state condotte da Paolo Giustiniani e dal più volte citato Giovanni Paterio), i quali — per rimborsarlo dei danni da lui subiti, soprattutto *de certibus capitibus sclavorum ac incendio unius sue galee* — gli avevano promesso il pagamento della notevole somma di 2.200 ducati d'oro di Chio. E venerdì 16 aprile 1451, *circa completorium* — secondo quanto risulta dal nostro documento —, *in civitate Chii, super pupi della galea del Vilamarí — ipsa galea tenente prodexium ad scopulos molendini Micali Forno greci* —, venne redatto l'atto che pose fine alla vicenda, anche se il capitano catalano si premurò di dichiarare che rinunciava ai suoi diritti in riferimento all'episodio soltanto nei confronti dei Maonesi di Chio, ma continuava a ritenerli «salvi ed illesi» *contra quascumque alias personas*.⁶⁵

* * *

Naturalmente — con riferimento al nostro tema —, oltre che a Rodi, bisognerebbe allargare il discorso per lo meno a Pera, all'isola di Cipro e ad Alessandria d'Egitto, dove non mancarono contatti fra i Genovesi ed i Catalani nel corso del secolo XV. Ma preferiamo rimanere nell'isola di Chio — visto che è ad essa che abbiamo precipuamente fin qui rivolto la nostra attenzione —, per ricordare sia che in Chio è documentata nel secolo XV una nutrita presenza di ebrei catalani, i quali risiedevano nel quartiere ebraico e mantenevano quotidiani contatti con i Genovesi ed i Liguri,⁶⁶

64. Constantin MARINESCU, *La politique orientale...*, p. 194.

65. ASG, *Notai Antichi*, filza 765, notaio Bernardo *de Ferrariis*, doc. 337; ediz. in Philip P. ARGENTI, *The occupation...*, doc. 216; notizia in Laura BALLETO, «Fra l'isola di Maiorca...», p. 39-40.

66. Sulla presenza di ebrei catalani a Chio ci sono pervenuti numerosi documenti. Cfr., ad esempio, ASG, *Notai Antichi*, filza 847, notaio Tommaso di Recco, docc. CLVIII, CCCVIII; filza 848, notaio Tommaso di Recco, docc. LXXXXV, CCXXXV.3, 331; filza 764, notaio Bernardo *de Ferrariis*, doc. 456; filza 765, notaio Bernardo *de Ferrariis*, doc. 215; filza 843, notaio Antonio Foglietta, doc. 13; ediz. degli atti delle filze 848 e 764 in Laura BALLETO, *Piemontesi del Quattrocento nel Vicino Oriente*, Alessandria, 1992 (Biblioteca della Società di Storia Arte e Archeologia per le Province di Alessandria e Asti, 26), *Appendice documentaria*, p. 133-138, 142-143, 152-157, 168-169, docc. 21, 25, 31, 37; degli atti delle filze 765 e 843 in Philip P. ARGENTI, *The occupation...*, docc. 170, 315. Per altri esempi cfr. Gian Giacomo MUSSO,

sia che anche negli anni Settanta ed Ottanta del secolo, secondo quanto risulta dalla documentazione, Genovesi e Catalani continuarono ad operare nell'isola — malgrado i Turchi avessero ormai quasi portato a termine tutte le loro conquiste nell'area del Vicino Oriente —, sempre, comunque, in quel clima di «incontro-scontro» che aveva caratterizzato i decenni precedenti.

Ma vogliamo terminare con il ricordo di un episodio che non ha direttamente niente a che fare né con i commerci né con la guerra, né con il corsarismo, né con la pirateria, e può invece forse invece essere definito come un semplice esempio di collaborazione fra due uomini di nazionalità diversa che cercano di dare una soluzione ad un caso umano. La protagonista è una bambina di circa sei mesi, Teodosia, la quale è figlia di Caterina, schiava del *tabernarius* genovese Battista *de Vignana* del fu Rainaldo, burgense di Chio. Come si sa, per questi figli di schiave non si profilava un buon futuro, dal momento che, secondo il diritto romano, i bambini nati da genitori di stato diverso seguivano la condizione della madre e, secondo il diritto longobardo, seguivano lo *status* del genitore di condizione inferiore: dunque divenivano anch'essi degli schiavi. Ma il padrone di Caterina — e, di conseguenza, di Teodosia —, *cupiens ipsam habere bonam fortunam*, secondo quanto si dice nel documento, il 18 giugno 1474 la cedette a Tiresia *del Grogno de Catalonia*, il quale la ricevette «in filiam pro anima sua alendam et gubernandam in vita sua».⁶⁷ Almeno per quanto risulta dal documento, non ci fu una contropartita in denaro (anzi il documento medesimo è stato definito dal notaio nella rubrica *donatio puefe*), per cui si può pensare che il catalano fosse in realtà il padre della bambina e che il genovese, padrone delle due donne, abbia voluto compiere un gesto di generosità, di liberalità e di comprensione sia verso la sua schiava — che forse lo serviva da tempo — sia soprattutto verso questa bambina, permettendole di sfuggire ad un destino di schiavitù.

Evidentemente, al di là o al di fuori dei fattori politici od economici o sociali potevano avere notevole forza sia il fattore umano, che — come in questo caso — si manifesta attraverso l'aridità del documento notarile, sia il senso comune di una medesima civiltà: di fronte al mondo islamico, alla presenza della fede greco-ortodossa, alle attività del mondo slavo e del mondo mongolo e tartaro, potevano forse avere un certo peso nel Mediterraneo orientale la comune appartenenza al mondo latino, la tradizione derivante dalla romanità e, soprattutto, come fattore unificante, la comune appartenenza al cristianesimo cattolico.

«Genovesi e Catalogna...», p. 59, 63-64; Ausilia ROCCATAGLIATA, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453-1454 / 1470-1471)*, Genova, 1982 (Collana Storica di Fonti e Studi, diretta da Geo Pistarino, 35), docc. 136, 139, 140.

67. ASG, *Notai Antichi*, filza 843, notaio Antonio Foglietta, doc. 95; ediz. in Philip P. ARGENTI, *The occupation...*, doc. 343; notizia in Charles VERLINDEN, «Patarins ou Bogomiles réduits en esclavage», *Studi e materiali di storia delle religioni (Studi in onore di Alberto Pincherle)*, 38 (1967), p. 697; Geo PISTARINO, *Chio dei Genovesi nel tempo di Cristoforo Colombo*, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1995 (Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Comitato Nazionale per le Celebrazioni del V Centenario della scoperta dell'America, «Nuova Raccolta Colombiana», XI), p. 439-440; Laura BALLETO, «Schiavi e manomessi ...», p. 689.

Daniel Duran i Duelt
Institució Milà i Fontanals (CSIC)

L'any 1926, Lluís Nicolau d'Olwer va iniciar les planes dedicades a la mar Negra i la Gran Tartària del seu llibre sobre la presència catalana a la Mediterrània oriental afirmant que «el comerç català amb la tempestuosa Mar Major [mar Negra] i la gèlida mar de Tana [mar d'Azof] havia d'ésser limitadíssim».² D'aleshores ençà, ningú no ha retornat sobre aquest argument i poc és el que s'ha afegit al nostre coneixement de la relació dels catalans amb la mar Negra i el rerepaís euroasiàtic. Tan sols les investigacions de G. I. Brătianu, Charles Verlinden i Michel Balard, i centrades només indirectament pels catalans, hi han aportat dades noves.³ Ara, les recerques empreses en un àmbit més ample, el de les relacions de la Corona d'Aragó i la Romània, ens han permès posar al descobert un seguit de documents procedents d'arxius diversos que pensem que són prou significatius per a impulsar una nova lectura de la tesi d'Olwer, però, en clau diferent, a la llum dels nous estudis que s'han desenvolupat darrerament en el camp de les relacions polítiques i econòmiques entre la Corona d'Aragó i la Mediterrània oriental.

1. Aquest treball s'emmarca dins del projecte PB97-1145 del Ministeri d'Educació i Ciències (MEC). El *Mediterráneo medieval desde el observatorio de la Corona de Aragón. Conflictividad e intercambios económicos*, dirigit per M. Teresa FERRER I MALLOL, i ha estat elaborat gràcies a una beca del subprograma de Promoció General del Coneixement (MEC), de la convocatòria del BOE del 30 d'octubre de 1998, FP98 46744727.

2. Lluís NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, Barcelona, Barcino, 1926, p. 160.

3. G. I. BRĂTIANU, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe siècle - 1281-1290*, Bucarest, 1929, p. 257-258, 345 (reg. 335); Michel BALARD, *Gênes et l'Outre-mer, I: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290*, Paris, La Haya: Mouton & Co, 1973, p. 119 (doc. 275), 130 (doc. 333); Michel BALARD, *La Romanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)*, I, Paris, de Boccard, 1978, p. 264-269; Charles VERLINDEN, «La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIV et au début du XV siècle», *Studi in onore di Gino Luzzato*, II, Milà, 1950, p. 1-25; Charles VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, Gent, Rijksuniversiteit, Werken Uitgegeven Door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeertz, 1977, p. 930.

1. Els catalans a la mar Negra i a Àsia

L'arribada dels occidentals a la mar Negra, encapçalats sempre per genovesos i venecians, fou força tardana en relació amb la presència occidental en altres punts de la Mediterrània oriental. Fins ben entrat el segle XIII, ni genovesos ni venecians no pogueren establir les bases del que en el futur va esdevenir un fenomenal predomini econòmic a la regió.⁴ L'Imperi bizantí s'havia preocupat de controlar gelosament tota participació occidental en el comerç que passava més enllà de l'estret del Bòsfor. Si bé al segle XII ja hi havia una teòrica sanció imperial per a la llibertat comercial genovesa a la mar Negra, no fou fins a la conquesta llatina de Constantinoble, el 1204, que es forçà una obertura total de la regió pòntica, en aquesta ocasió a favor dels venecians. L'ajut proporcionat pels genovesos a la recuperació bizantina de la capital imperial, el 1261, comportà, en canvi, la llibertat de moviments a la mar Negra dels súbdits de la *Superba* i l'exclusió dels súbdits de la Ciutat de la Llacuna d'aquesta cursa; però les desavinences sorgides entre l'emperador i els genovesos obriren novament les portes a la navegació veneciana el 1268. Des d'aleshores, i a poc a poc, s'inicià l'establiment d'individus fins a la constitució dels primers assentaments de control polític occidental en poblacions ja existents, el més destacat dels quals va ser, sens dubte, Caffa.

Tanmateix, els primers moments de l'obertura de la mar Negra als occidentals no estigueren exempts de dificultats i entrebancs, i no fou almenys fins a 1315 que es pot dir que aquella penetració pogué desenvolupar-se amb relativa tranquil·litat. Fins a l'any 1313, les rutes asiàtiques que desembocaven a la mar Negra i estaven sota control mongol no foren prou estables, cosa que limitava l'atractiu comercial de la regió; i encara, les rivalitats entre els mongols, en què genovesos i venecians prengueren part, determinaren que l'estabilitat requerida per al desenvolupament del comerç i l'assentament amb un mínim de garanties fos també difícil. El 1308 els genovesos foren expulsats de Caffa pel khan Tohtu, i no hi pogueren tornar fins a 1312. A Trebisonda, els entrebancs amb què es trobaren els genovesos sembla que expliquen que no hi hagi constància d'un assentament genovès entre 1304 i 1311.⁵

La incertesa dels primers moments no desencoratjà els catalans, que feren acte de presència a la regió ràpidament, com ho prova l'aparició dels primers esments en la documentació

4. La bibliografia és abundant; una de les darreres revisions la trobem a Serghei KARPOV, *Prichornomor'e v Srednie Veka*, I-IV, Moscou, Aleteya, 1991-2000; Serghei KARPOV, *La navigazione veneziana nel Mar Nero XIII-XV sec*, Ravenna, Edizioni del Girasole, 2000.

5. Per als orígens de la penetració genovesa i veneciana, Michel BALARD, *La Romanie génoise...*, I, p. 114-118; Michel BALARD, «Gênes et la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)», *Revue historique* [París], núm. 270 (1983), p. 31-37; M. BERINDEI i G. VEINSTEIN, «La Tana-Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe-milieu XVIe siècle)», *Turcica* [Strasbourg], núm. VIII/2 (1976), p. 112-115, 130-133; Sergej KARPOV, *L'Impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma (1204-1461). Rapporti politici, diplomatici e commerciali*, Roma, Il Veltro Editrice, 1986, p. 71-77, 141-143.

més antiga conservada produïda *in situ*. En les actes del notari genovès Lamberto di Sambuceto, que instrumentà a Caffa el 1289-1290, trobem esmentats Arnau Esperat (Arnaldus Speratus) i Bartomeu de Llovell (Lovel). Tanmateix, poc es pot dir d'ells. El primer actuà com a testimoni en un contracte de reemborsament de deutes el 18 de juliol de 1289, juntament amb el notari Bernabos de Porta, però desconeixem el motiu de la seva presència a Caffa. Molt més atractiva és, en canvi, la figura del segon, en Bartomeu de Llovell, patró de la nau Sant Julià.⁶ El trobem a Caffa contractant Jacopo de Trepani, fill de Rainiero, com a mariner per al viatge que, sembla, havia d'emprendre fins a Messina, a canvi de 10 perpres i 15 carats. L'aparició d'aquest personatge i la seva embarcació, com molt bé ha assenyalat Geo Pistarino, demostren que la mar Negra havia despertat un cert interès entre alguns membres pertanyents a l'àmbit mercantil català, suficient perquè alguns s'animesin fins i tot a acudir-hi en persona.⁷ Hi ha, però, un altre aspecte que cal destacar: l'esment de la ciutat siciliana de Messina. L'illa fou, al llarg de tota l'edat mitjana, i gràcies al seu emplaçament geogràfic, el lloc d'encreuament de les rutes comercials que travessaven la Mediterrània, i els catalans hi tingueren una plataforma fonamental per al comerç oriental, paper que es veié afavorit en certa mesura pels lligams dinàstics existents entre la Corona d'Aragó i el regne de Sicília, i d'aquest amb l'Orient.⁸

La gran etapa d'esplendor per al comerç occidental a la mar Negra s'obrí el 1313 i s'estengué fins a 1343. La *Pax Mongolica*, que assegurà la tranquil·litat de les rutes que travessaven l'Àsia central pel nord i unien la Xina amb Tana i Caffa, desplaçà vers aquelles contrades una bona part del comerç de les espècies i dinamitzà els intercanvis al voltant de les costes de la *Mar Major*, on no només hi arribaven els productes de l'Extrem Orient, sinó també els de Rússia, Bulgària, el baix Danubi, etc. Aquestes condicions favorables impulsaren definitivament no només el comerç, sinó també la instal·lació de gent procedent fonamentalment d'Itàlia, però també de la Corona d'Aragó, Montpeller o Provença, i la progressiva organització econòmica, social i política d'aquests assentaments. La penetració occidental no es limità als grans centres de Caffa, la gran plataforma dels genovesos a la regió, Tana i Trebisonda, on s'observa un avantatge venecià més o menys clar, sinó que es deixà sentir encara a Heraclea, Samastri, Sinope, Simisso, Vatiza,

6. Michel BALARD, *Gênes et l'Outre-mer...*, p. 119 (doc. 275), 130 (doc. 333).

7. Geo PISTARINO, «Presenze catalane negli stabilimenti genovesi del Levante all'epoca del re Giacomo di Sicilia e d'Aragona», *Medioevo. Saggi e Rassegne* [Pisa], núm. 20 (1995), p. 32. La dificultat per a identificar amb exactitud la identitat d'un tal Pere que fa d'interpret en aquest contracte, i que l'historiador genovès pensa que podria ser d'origen català, ens ha portat a descartar-lo, si bé els arguments donats pel lligur són plausibles.

8. David ABULAFIA, «Catalan merchants and the western Mediterranean, 1236-1300: studies in the notarial acts of Barcelona and Sicily», *Viator* [Berkeley], 16, 1985, p. 209-242; Carme BATLLE I GALLART, «Les relacions entre Barcelona i Sicília a la segona meitat del segle XIII», *La società mediterranea all'epoca del Vespro: XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, II, Palerm, Accademia di Scienze Lettere e Arti, 1983, p. 147-185; Henry BRESK, *Un monde méditerranéen: économie et société en Sicile, 1300-1450*, II, Roma, de Boccard, 1986, p. 279-283, 419; Mario DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Nàpols, L'arte tipografica Napoli, 1972, p. 160-162.

Lo Fasso, Sevastopol, Anapa (Mappa), Matrega, La Copa, Vosporo, Soldaia, Solgat, Cembalo, Perekop, Moncastro, Licostomo, Kilia, Vicina, Varna, Nesebir (Mesembria), Sozopol (Sozopoli) o Anchialos, per a citar alguns altres llocs.⁹

La consolidació de les posicions al món pòntic permeté que ràpidament aquest esdevingués també la plataforma per a un assalt de les vies comercials que conduïen fins a la Xina i l'Índia. Si fins aleshores l'únic camí per a accedir als khanats mongols o a l'Índic havia estat el que des de les costes de la Petita Armènia portava a Tabriz, on s'obrien les portes del cor d'Àsia, la relativa estabilitat que asseguraren els mongols en els camins que travessaven les estepes asiàtiques animaren a alguns a aventurar-s'hi en un intent d'aconseguir abastar-se dels productes orientals directament, sense la necessitat d'intermediaris.¹⁰ I les proporcions d'aquest fenomen superaren les de la simple aventura i el convertiren en un comerç amb certa regularitat.¹¹

Poques notícies sobre catalans han sobreviscut del període d'esplendor de la presència occidental a la mar Negra. Des dels primers documents de Sambuceto no tornem a tenir notícies de la presència catalana a la mar Negra fins a 1321, i aquesta encara fa referència a esdeveniments que podem situar a l'entorn de 1305. L'any 1321 sembla que els consellers de la ciutat de Barcelona iniciaren un procés informatiu per a estudiar els casos d'atacs o abusos comesos pels genovesos contra els súbdits del rei d'Aragó. El 21 de desembre, Guillem de Castellvell, mercader ciutadà de Barcelona, es presentà davant Pere Venrell, notari públic de la ciutat i escrivà dels dits oficials municipals, i denuncià que setze anys abans, el 1305, va contractar a Caffa un canvi de 225 aspres

9. Michel BALARD, *Gênes et la mer Noire...*, p. 36-37; Michel BALARD, *La Romanie génoise...*, I, p. 130-162, 202-207; Geo PISTARINO, «Presenza genovese nel Mar Nero fra XIII e XV secolo»; Sante GRAEROTI, *Italia e Romania, due popoli e due storie a confronto (secc. XIV-XVIII)*, Florència, Leo S. Olschki Editore, 1998, p. 63-81.

10. Michel BALARD, «Les Gênois en Asie Centrale et en Extrême-Orient au XIVe: un cas exceptionnel?», *Économies et sociétés au Moyen Age. Mélanges offerts à Edouard Perroy*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1973, p. 681-689; Michel BALARD, «Precursori di Cristoforo Colombo: i genovesi in estremo Oriente nel XIV secolo», *Atti del Convegno Internazionale di Studi Colombiani, 13 e 14 ottobre 1973*, Gènova, Civico Istituto Colombiano, 1974, p. 147-164; Roberto S. LÓPEZ, «Da Venezia a Delhi nel Trecento», *Su e giù per la storia di Genova*. Gènova: Università di Genova-Istituto di Medievistica, p. 137-159; «Les méthodes commerciales des marchands occidentaux en Asie du XIe au XIVe siècle», a M. MOLLAT, *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien-Actes du huitième colloque international d'histoire maritime (Beyrouth, 5-10 septembre 1966)*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1970, p. 343-348; «Les méthodes commerciales des marchands occidentaux en Asie du XIe au XIVe siècle», *Su e giù...*, p. 291-304; «L'extrême frontière du commerce de l'Europe médiévale», *Le Moyen Age* [Brussel·les], núm. 69 (1963), p. 479-490; «L'extrême frontière du commerce de l'Europe médiévale», *Su e giù...*, p. 161-170; «Nuove luci sugli italiani in estremo Oriente prima di Colombo», *Su e giù...*, p. 83-135; «Trafegando in partibus Catagii: altri genovesi in Cina nel Trecento», *Su e giù...*, p. 171-186; «Venezia e le grandi linee dell'espansione commerciale nel secolo XIII», *La civiltà veneziana del secolo di Marco Polo*, Florència, Leo S. Olschki Editore, 1955, p. 37-82; Jacques PAVIOT, «Les marchands italiens dans l'Iran mongol», a Denise AIGLE, *L'Iran face à la domination mongole*, Teheran, Institut Français de Recherche en Iran, 1997, p. 71-86; L. PETECH, «Les marchands italiens dans l'empire mongol», *Journal asiatique* [Paris], núm. 250 (1962), p. 549-574.

11. Michel BALARD, *Le génois en Asie...*, p. 688.

d'argent equivalents a 1.225 lliures amb el genovès Ottaviani Doria i amb Orligo de Pi, factor d'Ottaviani, per una quantitat d'aspres equivalent a 250 lliures, els quals havia de cobrar en arribar a Alexandria, on ell mateix es dirigia a bord de la nau del Doria. Però el cobrament no es produí i per això reclamava aleshores 1.500 lliures de Barcelona. Tanmateix, el més interessant d'aquesta notícia són les circumstàncies en què Guillem es veié obligat a embarcar-se cap a Alexandria. Ell mateix relata que pocs dies després d'haver arribat a Caffa en una tarida genovesa, es dictà l'ordre d'expulsió de tots els catalans presents a la ciutat en un termini de vuit dies.¹² Això implica que no eren un element estrany dins la colònia genovesa, i que devien ser prou representatius per a decretar-ne l'expulsió, però sense que en puguem conèixer detalls. El motiu de l'expulsió és fàcil de suposar: les accions de la Companyia Catalana més al sud. L'any 1305, ens situa en l'episodi conegut com la *Verjança Catalana*, moment en què la confrontació entre els genovesos i l'exèrcit mercenari entrà en una fase de lluites obertes, per tant sembla lògic que les autoritats genoveses de la regió decretessin l'expulsió de tots els que consideraven connacionals de la Companyia. Ordes semblants deurien promulgar-se en altres llocs, com Pera i Constantinoble, si bé en aquest cas no per iniciativa genovesa. El resultat d'aquestes iniciatives i de l'actitud dels catalans, que sembla que s'arreglaren a Gal·lípoli seguint la Companyia o simplement abandonaren les terres subjectes al domini imperial, determinaren un tancament dels mercats nord-orientals, els quals sembla que no es reobriren fins al començament de la dècada següent. Això degué comportar, possiblement, un abandonament de les posicions pòntiques, que van deixar de ser freqüentades pels catalans fins al retorn d'aquests als territoris del nord de la Romània.¹³

A partir de 1343, amb la crisi oberta en el si del khanats mongols, tota aquella xarxa d'intercanvis que passava per les rutes nord-asiàtiques i que nodria part del comerç de la mar Negra, començà a declinar. La inestabilitat afectà la seguretat de les rutes terrestres, per la qual havien vetllat fins aleshores els tàrtars mateixos, tot i que fins als anys seixanta del segle XIV els mercaders occidentals encara les freqüentaven i hom els podia trobar a Pequín. Malgrat això, l'ensorrament d'aquell món es demostrà imparable. Més encara, els problemes interns dels diferents khanats i els enfrontaments entre les diverses faccions afectaren els mateixos enclavaments situats a la riba del mar Negre, Tana i Caffa, ja en el centre de les rivalitats venetogenoveses que havien portat a la guerra oberta entre ambdós estats. El moment crític arribà quan Tamerlà arrasà Tana el 1395. Aquest seguit de circumstàncies determinaren que a la segona meitat de la centúria la mar Negra esdevingués, essencialment, un mercat dels productes dels països riberecs, amb un predomini del gra, la cera, els cuirs i els esclaus, tot esmoreint-se el paper de pont entre l'Orient Llunyà i l'Occident. Aquella nova dinàmica econòmica fou la que predominà encara al segle XV fins que les conquestes turques i tàrtares a la dècada dels setan-

12. Arxiu de la Corona d'Aragó (des d'ara, ACA), Cancelleria, processos en foli, lligall 8, f. 2r (apèndix doc. 1).

13. Stephen P. BENSCH, «Early Catalan Contacts with Byzantium», a L. SIMON, *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages: Studies in Honor of Robert I. Burns S. J.*, vol. 1, *Proceedings from Kalamazoo*, Nova York, E. J. Brill, 1995, p. 133-160.

ta acabaren amb els darrers reductes territorials occidentals a la regió. I, tot i que el comerç amb la mar Negra no s'interrompé en aquell moment, sí que patí una profunda reestructuració, i aleshores es clogué, de fet, un dels episodis més interessants de la història europea i mediterrània de l'edat mitjana que havia posat en contacte directe l'Europa occidental, a través dels més emprenedors dels seus homes, i les terres més enllà del Bòsfor, fins a l'Extrem Orient.

Malgrat l'evolució dels esdeveniments, d'aquest segon moment de la història de la mar Negra conservem un nombre més elevat de notícies de catalans presents a la regió.¹⁴ En les actes notarials de Niccolò Beltrame, el 1344, trobem tres catalans a Caffa. Francesc Civeller de Barcelona, «burgensi et habitatori dicti loci de Caffa», apareix entre els testimonis del testament de Bernat de Masdéu de Montpeller. Tot i que la notícia és molt breu, el qualificatiu de «burgensi» sembla indicar que ens trobem davant d'un personatge perfectament establert a la ciutat, on hi resideix habitualment des de fa cert temps. Més problemes planteja, en canvi, un «Pillicono Catallano», Pericó (?) Català, esmentat en el mateix document com a deutor del difunt, ja que el valor del cognom *Català* com a gentilici que assenyalava l'origen geogràfic de la persona ha de ser pres amb cautela.¹⁵ Problemàtic també és un altre personatge que gairebé tothom coincideix a qualificar de català, un tal Joan Vicenç de Tortosa. Es tracta d'un especier instal·lat a Caffa que comprà un esclau alà, que havia estat propietat del difunt Francescotto Citae, un burgès i habitant de Caffa.¹⁶ En cap cas no s'indica que fos originari de la Tortosa de Catalunya, però el fet que l'altra Tortosa de més anomenada a la Mediterrània, la de Síria, fes temps que restava sota control musulmà, i que sapiguem que catalans originaris de la ciutat de la riba de l'Ebre viatjaven a l'Orient, ha portat a la identificació d'aquell com a català. Quatre anys més tard, el 1348, a qui trobem a Caffa és a Jacobina, filla del difunt Pere Basset, català, que, si no era mullerada, almenys compartia un estret vincle amb Oberto de Pasamorte de Piacenza, doncs aquest li deixà en el seu testament una casa en el *castro* de Caffa i diversos paraments de la llar.¹⁷

Però, sens dubte, l'episodi més interessant dels relacionats amb la presència catalana a la mar Negra és el que va ocórrer el 1351, a Caffa, que coneixem a través de diversos relats, com el del mallorquí Pere Dalmau, mariner, que es trobava a la ciutat quan es produí l'arribada de la nau

14. Això s'explica per una qüestió purament crematística, de conservació de la documentació de l'època.

15. Giovanna BALBI i Silvana RAITERI, *Notai genovesi in oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV)*, Gènova, Università di Genova-Istituto di Medievistica, 1973, p. 38-16 (doc. 15). L'aparició del cognom *Català*, que al llarg del segle XIV i XV hom troba a Xipre, Creta (en aquest cas ja al segle XIII) o les illes de l'Egeu en diverses famílies, jueves, llatines o hel·lenitzades perfectament implantades en les societats de recepció, planteja un problema sobre la possibilitat d'identificar-lo amb un gentilici que indica el lloc d'origen. Si bé hi ha alguna possibilitat que es tracti de famílies amb un origen català més o menys remot, totes ja han estat totalment assimilades, com ho demostra el mateix fet de la seva hel·lenització, sense que els puguem atribuir, doncs, una pretesa catalanitat. Són el paradigma de fenòmens migratoris de caire individual vers l'Orient dels quals ho desconeixem tot.

16. Giovanna BALBI i Silvana RAITERI, *Notai genovesi in...*, p. 66-67 (doc. 29).

17. Robert-Henri BAUTIER, «Les relations économiques des occidentaux avec les pays d'Orient, au Moyen Âge. Points de vue et documents», a Michel MOLLAT, *Sociétés et compagnies...*, p. 321-322.

de Ramon Safortesa (que trobem usualment en els documents amb les formes *sa Fortesa* o *Sa Fortesa*) al port de Caffa i fou testimoni de primera mà dels esdeveniments que tingueren lloc a continuació. L'embarcació en qüestió fou la *Santa Magdalena*, una nau de dues cobertes de la qual era patró en Bartomeu de Bases, ciutadà de Mallorca. Aquesta havia salpat de Gènova l'octubre de 1350 en direcció a Nàpols amb Francesc Desvalers (que trobem usualment en els documents amb les formes *des Vaer[s]* o *Des Valer[s]*), mercader de la dita companyia, a bord. A Nàpols carregaren 570 botes de vi grec i altres mercaderies, i es dirigiren a Pera, i d'allà anaren a Caffa, on arribaren l'abril de 1351. Al mes següent, però, els genovesos ordenaren l'arrest i la detenció de la nau, les mercaderies i les persones, sens dubte davant l'esclat de la guerra entre genovesos i catalans i la presència d'una flota veneciana a la regió. El valor de les pèrdues, que incloïen la nau i la càrrega de vi, fou calculat en més de 14.400 florins d'or.¹⁸ Davant dels esdeveniments, que deuriem provocar una sensació d'inseguretat, alguns dels membres de la tripulació van embarcar-se en naus genoveses per poder tornar a Pera, des d'on pensarien que seria més fàcil tornar a Mallorca; però l'infortuni també els perseguí aleshores. En Guillem de Vilamajor, qui segurament poc després de la detenció del vaixell havia embarcat a bord de la nau del genovès Joan Babila per dirigir-se a Pera, trobant-se a les mars de la Boca del Giro, fou atacat per dues galeres venecianes patronejades per Vittor Pisani, nebot de Niccolò, el capità de l'armada veneciana. La mateixa sort varen córrer Andreu Oliver i Guillem Sunyer, mariners, o Pere Duran, mestre d'aixa, que viatjaven en la nau d'un altre genovès, Niccolò Scotto, la qual fou atacada per les galeres de Niccolò Pisani quan es dirigia a Pera, abans que fos atacada la nau de Babila.¹⁹ Davant dels esdeveniments, però, alguns altres prengueren una decisió més sorprenent, endinsar-se en el rerepaís tàrtar. Francesc Desvalers mateix s'hi aventurà obligat per les circumstàncies, i el 1357, a petició seva, el Cerimoniós li concedí un guiatge perquè ell i els seus companys poguessin retornar amb tota tranquil·litat, possiblement, a Mallorca.²⁰ Un altre dels que provaren fortuna fou Mateu Ganador, que actuà com a factor comercial de Ramon Safortesa a la regió i que va morir assassinat en un viatge de retorn d'Urgenç amb les mercaderies d'aquell.²¹ I encara circularen per la Corona d'Aragó relats confusos de viatges per la Gran Tartària, Rússia i Índia d'alguns altres, els quals atragueren fins i tot l'atenció de la cort reial, fascinada per la geografia i la història d'aquelles contrades tan llunyanes.²²

18. Arxiu del Regne de Mallorca (a partir d'ara, ARM), A. H. 4380, f. 76v (apèndix del doc. 2); Pablo CATEURA, «Mallorca y Grecia en la baja Edad Media», *Relaciones inéditas entre España y Grecia*, Atenes, Instituto Cultural «Reina Sofia», 1986, p. 119-120.

19. ACA, Cancelleria, processos en foli, lligall 127, núm. 20, f. 29v-31r, 34r-36r, 65v-67v (apèndix doc. 9).

20. ACA, Cancelleria, reg. 1418, f. 153r-v (apèndix doc. 3).

21. ARM, A. H. 4388-4389, f. 63r-64r (apèndix doc. 10).

22. Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908, doc. CCCIII, p. 279-280 (11 de setembre de 1379: l'infant Joan encarrega al procurador reial de Mallorca que «cor haïam entes que en Valer d aqueixa ciutat de Mallorques, o .i. seu fa[ct]or o altre d aqueixa terra, es no ha gayre

Les conseqüències de l'episodi anterior es deixaren sentir en altres llocs de la geografia pòntica, concretament a Tana. Allà, a les darreries de 1359 retrobem Bartomeu de Bases, perfectament establert, puix havia rebut la ciutadania veneciana, i es lliurava al comerç d'esclaus, en el qual sembla que era molt actiu, si hem de jutjar per les actes del notari venecià Benedetto Bianco, que recullen diversos contractes de compravenda on actua com a part o com a simple testimoni de les transaccions.²³ No sabem si com a integrant del grup de mallorquins que havia fugit de Caffa o bé per un simple interès comercial havia arribat fins a Sarai, on havia pogut comprar, almenys, una esclava, que posteriorment va vendre a Tana.²⁴ Però les seves activitats comercials s'estengueren a altres camps com el vi o el sèu.²⁵ Amb tot, ell no era l'únic català present a l'enclavament de la mar d'Azof, doncs també hi era actiu en Domènec de Salvador, fill de Francesc de Salvador de Catalunya,²⁶ i mestre Ramon de Barcelona, un metge a qui encara retrobem el 1362 a la mateixa ciutat esmentat en dos testaments com a encarregat de certificar l'estat de salut dels testadors.²⁷

Des dels anys quaranta del segle XIV sembla, doncs, que la presència catalana a la zona estigué ben consolidada i, malgrat les circumstàncies, serví per a una tímida penetració en el rerepaís asiàtic.²⁸ Aquesta posició es mantingué ben consolidada a la segona meitat del segle XIV a

vengut de Tarteria e de les Indies, volem axi metex e us pregam que per escrit nos trametats clarament a dir tot ço que sap e comte d'aquelles partides», doc. ccccxviii (11 d'abril de 1394: el rei Joan ordena al lloctinent del governador reial de Mallorca que com «novellament es vengut un hom avoncle den Company de la ciutat de Mallorques, lo qual, be ha .xl. anys, ana en Tartaria e en la terra del gran can ab en Francesch dez Valer, de la cita ciutat. On com nos cobeejem molt veure lo dit hom e haver informacio e colloqui ab ell e saber los fets e actes que ha vistes en les dites terres, manam vos que [...] nos trametats lo dit hom»); ACA, Cancelleria, reg. 1964, f. 166r (apèndix doc. 11), 176r (apèndix doc. 12).

23. Com a testimoni en contractes de vendes d'esclaus el trobem a Archivio di Stato di Venezia (a partir d'ara ASV), Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, Not. Benedetto Bianco, fascicolo 7, f. 3v, 16v, 17r, 29v, 30v. De la seva participació en el comerç d'esclaus, ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, Nnot. Benedetto Bianco, f. 3v (apèndix doc. 4), 30v (apèndix doc. 8).

24. ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, Not. Benedetto Bianco, f. 3v (apèndix doc. 4).

25. ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, Not. Benedetto Bianco, f. 13v (apèndix doc. 6), 15r (apèndix, doc. 7).

26. ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, Not. Benedetto Bianco, f. 12v (apèndix doc. 5).

27. El 1359 apareix entre els testimonis d'un reconeixement de pagament de dues botes de vi: ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, not. Benedetto Bianco, f. (Magister Arimundus de Barzelona); de la seva presència a Tana el 1362 en deixen constància dos testaments, ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, reg. 2, not. Benedetto Bianco, f. 1r-v (31 de juliol de 1362: «presentibus discretis viris Magistro Raymondo de Barzelona, Perico Marte, phisicorum, Bernardo Bartolo, eiusdem artis, Natali Gezo, Bartholomeo de Maiari et aliis testibus ad hec vocatis specialiter et rogatis»), f. 6v-7v (30 de juliol de 1362: «presentibus discretis viris Magistris Raymondo de Barcellona et Bernardo Bartolo de Florencie, in artis phisicorum peritis, ac Lodovicho de Symon, curie nostre precone, omnibus habitatoribus in dicto loco Tane et aliis ad hec vocatis specialiter et rogatis»).

28. A la segona meitat del segle XIII i la primera del XIV les ambaixades que els reis d'Aragó enviaren als khans per-se semblaven que seguïen la ruta armènia que anava de Laiàs a Tabriz, Claude MUTAFIAN, «La Catalogne et le Royaume Arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles)», a Maria FERRER I MALLOL i Damien COULON, *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa Edat Mitjana*, Barcelona: CSIC, 1999, p. 105-119 (hom hi trobarà la bibliografia sobre aquest respecte). En qualsevol cas es tractà d'iniciatives diplomàtiques.

Caffa i Tana, com ho demostra el fet que el 1386 siguin cinc catalans i set valencians els que trobem en els registres de la massaria de Caffa,²⁹ o que estigui testimoniada la presència de mercaders catalans a Tana quan aquesta fou atacada el 1395.³⁰ Aquest cicle es tancà amb la irrupció de Tamerlà en escena, que marcà l'ocàs de la presència catalana a la mar Negra. Les evidències documentals disminueixen sensiblement al llarg del segle xv, tot i que cal assenyalar que les recerques arxivístiques d'aquesta centúria no estan tan desenvolupades. Sembla clar, però, que el desgavell que provocaren les campanyes tàrtares i, el que és més important, la reorientació econòmica de la regió, en determinaren l'abandó per part dels catalans. Tot i que encara localitzarem algun mercader, ambaixador o religiós a la zona, si bé sovint com a resultat d'una iniciativa reial, i, potser més sorprenentment, trobarem a Barcelona jueus russos que intentaven retornar a la seva terra en alguna nau que salpés de la Ciutat Comtal,³¹ aquella presència no fou comparable a la de la centúria anterior: la mar Negra s'havia allunyat definitivament de l'horitzó d'expectatives del món català.

2. Una visió de conjunt

Per què aquell ràpid abandó de la mar Negra? Sembla clar que les campanyes de Tamerlà i la inestabilitat perquè travessà la regió a les darreries del segle, si bé explicarien un retrocés o un abandó temporal, no en foren la causa principal, puix que passats els anys més difícils no només hi tornaren genovesos i venecians, sinó també gents provinents de punts diversos de l'Europa occidental. L'explicació caldrà cercar-la en causes estructurals, en els elements que caracteritzaven la presència catalana a la zona.

Hem tingut ocasió de comprovar com, malgrat que en el comerç català amb la Mediterrània oriental no cristal·litzà una línia estable que unís directament la mar Negra i els diversos ports de la Corona d'Aragó, sembla que no mancaren experiències en aquesta línia. L'exemple de Ramon Safortesa, Desvalers i els altres mallorquins, tot i la seva rocambolesca història, és ben il·lustratiu: una important companyia comercial que envià una nau a Caffa amb una càrrega de vi, l'esment anys més tard d'un factor comercial d'en Safortesa a Urgenč, etc.³² L'interès de l'e-

29. Michel BALARD, *La Romanie génoise...*, I, p. 267. El registre de la massaria de Caffa de 1381 també conté notícies de la presència catalana a la colònia genovesa: Archivio di Stato di Genova, San Giorgio, Caffa Massaria, sala 34, núm. 594/1226, f. 2r (Guilleum Catalanum), 3r (Petrus de Valentiam), 8v (Iohanne Maiono, catalano), 128r (Magister Leonus, iudeus catalanus).

30. Andrea DE REDUSIIS DE QUERO, «Cronicon Tarvisinum Ab Anno MCCCCLXVIII. Usque ad Annum MCCCCXXVIII. Auctore ... nunc primum in luce erumpti Ex Msto Codice Collaltino», Ludovicus Antonius MURATORIUS, *Rerum Italicarum Scriptores*, XIX, Milà, 1731, col·l. 802-D.

31. ACA, Cancelleria, reg. 3113, f. 107v (apèndix doc. 13). Haig d'agrair a Roser Salicrú i Lluch que m'assenyalés l'existència d'aquest document.

32. Sobre Ramon Safortesa, M. Dolores LÓPEZ PÉREZ, *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*, Barcelona, CSIC, 1995, p. 434, 506, 507, 512 i 701.

pisodi és, doncs, evident i cal destacar-ne alguns fets. El primer, que els protagonistes siguin mallorquins. Si bé coneixem poc del comerç mallorquí amb l'Orient, aquest s'endevina molt actiu a través de les fonts barcelonines, venecianes i genoveses. Tot i que força vinculat al comerç barceloní, tingué també una línia de desenvolupament autònoma, afavorida pel paper de l'illa com a nus de comunicacions a la Mediterrània, que féu possible l'ús d'altres flotes, especialment la genovesa i la veneciana, per a introduir-se en aquell comerç.³³ Així doncs, no ha de sorprendre que la nau de Safortesa hagués passat pel port de Gènova, l'estrenyiment de les relacions entre mallorquins i genovesos hauria afavorit, igualment, la inserció de la ciutat lligur en la ruta comercial d'algunes naus vers la Romània. La tercera qüestió sobre la qual cal parar atenció és la dels productes intercanviats. D'anada hem vist el vi. A Caffa sabem pel propi testimoni d'alguns membres de la tripulació de la nau de Safortesa que s'adquiriren gra, petits joiells o sèu, si bé sembla que la majoria destinats a l'autoconsum.³⁴ Només un producte podia estar clarament orientat a una comercialització posterior, l'esclau. Sens dubte, aquest representava un dels principals atractius de la regió pòntica per als europeus occidentals. Però, en general, i amb l'exclusió de la mercaderia humana, del ventall de productes ofert per la mar Negra els mallorquins, i en general els catalans, podien abastir-se en altres mercats, sovint més propers i freqüentats. Això darrer és fonamental per a entendre, en part, el fracàs en els intents de fer viable un comerç estable i directe amb les regions pòntiques.

Però a més de la concurrència de mercats, hi ha altres elements essencials que cal tenir en compte a l'hora d'explicar la forma que prengué la presència catalana a la zona. Malgrat que els catalans foren quasi sempre presents a la mar Negra, fins a les darreries del segle XIV ho feren en nombre molt reduït. El seu pes dins del conjunt de la població dels assentaments que visitaren fou ínfim, i a això cal afegir que no tots ells s'instal·laren de forma més o menys permanent, sinó que n'hi hagué que només estigueren de pas.³⁵ Els catalans no destacaren com a grup diferenciat i cohesionat. S'integraren en el si de les comunitats llatines, dominades per genovesos i, en menor mesura, venecians, que eren alhora una minoria respecte a grecs, armenis, tàrtars, etc.³⁶

33. Pablo CATEURA, «Mallorca y Grecia...», p. 117-179, on hom hi trobarà la bibliografia sobre aquesta qüestió. Cal afegir encara, Onofre VAQUER, «Navegació i comerç a Mallorca: segle XV, segona meitat», *Fontes Rerum Balearium* [Palma de Mallorca], núm. 1 (1990), p. 95-142; «El comerç marítim de Mallorca a la segona meitat del segle XV», *Randa* [Palma de Mallorca], núm. 29 (1991), p. 105-119; Pablo CATEURA BENASSER, «Política, guerra y esclavitud: Cautivos griegos en la Mallorca de 1388», *Asociación hispano-helénica. Anuario de 1989, Atenes, 1991*, p. 105-143; Maria ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥ, «Δυτικοί στη βενετοκρατούμενη Ρομάνια (Κρήτη, Μεθώνη, Κορώνη) από το 1261 ως το 1386. Γενική επισκόπηση», *Θησαυρισματα* [Venècia], núm. 27 (1997), p. 38-45, 55; Daniel DURAN i DUEL, «La fi del sistema consular mallorquí i les seves repercussions en el català: El cas dels consolats de Pera i Constantinoble», *Quaderns d'Història* [Barcelona], núm. 4 (2001), p. 155-164.

34. ACA, Cancelleria, processos en foli, lligall 127, núm. 20, f. 29v-31r, 34r-36r, 65v-67v (apèndix doc. 9).

35. Michel BALARD, *La Romanie génoise...*, I, p. 264-267.

36. L'únic esment a alguna mena d'organització dels catalans la recull el *Cronicum Tarvisino*, que parla de l'elecció de representants de cada comunitat per a negociar amb Tamerlà el seu destí abans de l'atac a Tana, Andrea DE REDUSIIS DE QUERO, «Cronicum Tarvisinum...», col·l. 802-D.

Aquesta integració fou determinada pel fet que els principals interessos comercials dels occidentals estaven fixats en enclavaments dominats per les dues repúbliques italianes, especialment Gènova. Així, els catalans estaven obligats a integrar-se, almenys a subsistir, en les comunitats controlades políticament per la *Superba* lligur o la *Serenissima* vèneta. La no-consolidació d'una xarxa d'intercanvis que unís directament la Corona d'Aragó i altres territoris vinculats a aquesta amb la mar Negra reforçà aquella tendència a la integració i assimilació dels catalans que a títol individual s'instal·laven a Caffa o a Tana, on la presència catalana, però, no arribà a ser comparable a la de la primera, segurament pel fet que aquella no deixà de ser mai un emplaçament petit i inestable.

Els dos aspectes tot just assenyalats donen la clau per a entendre qui són i què fan els catalans que hem anat trobant al llarg de la documentació revisada. Interessos i iniciatives particulars els porten fins a aquelles contrades de forma més o menys regular, com en el cas de Guillem de Castellvell, que arribà a Caffa a bord d'una tarida genovesa. Normalment semblen atrets per les possibilitats comercials, però alguns hi acudeixen per exercir el seu ofici, com l'especier Joan Vicenç o els metges Ramon de Barcelona i el jueu Lleó.³⁷ Aquesta característica, el predomini de la iniciativa particular, explica que, malgrat les desavinences i els enfrontaments bèl·lics entre la Corona d'Aragó i Gènova —que tingueren repercussions a la mar Negra, com hem pogut veure en el cas de la incautació de la nau de Ramon Safortesa el 1351, o altres episodis com els protagonitzats per la Companyia Catalana i les repressions que sembla que se succeïren—, els catalans hi retornessin i trobessin un espai per al seu desenvolupament, supeditats, això sí, al beneplàcit de les autoritats locals.

3. Conclusió

Davant de les evidències exposades fins aquí, una cosa queda clara, la mar Negra i l'Àsia no foren objectius claus per als catalans, ni comercialment ni políticament, ans al contrari. Lluny d'experiències com la veneciana o la genovesa, la presència catalana en les contrades més enllà del Bòsfor fou fruit de les iniciatives particulars d'individus coratjosos, per a qui el món que els tocà de viure era més petit de com ara ens pensem que el percebien. Mancats de suport polític de les autoritats dels seus llocs d'origen, els límits de l'acció política dels quals arribaven fins a Constantinoble i Pera; interactuant en mercats amb un interès relatiu, provinents de territoris escassament poblats, la seva acció marca clarament el límit septentrional de la penetració catalanoaragonesa a l'Orient.

37. La presència de metges i cirurgians catalans a Creta, Turquia i altres indrets de la Mediterrània oriental està ben documentada. Algun d'ells, fins i tot, afirmà haver arribat a les terres del preste Joan: Javier SORNÍ i José M.^o SUÑÉ, «Las "Receptes de Mestre Miquel"», *Revista de la Real Academia de Farmacia de Barcelona* [Barcelona], núm. 8 (1990), p. 3-12.

21 desembre 1321, Barcelona

Guillem de Castellvell, mercader de Barcelona, reclama una indemnització de 1.500 lliures de Barcelona per l'impagament de dos canvis d'aspres d'argent valorats en 1.465 lliures que s'havien contractat amb Ottaviani Doria i Oligo de Pi per ser reemborsats a Alexandria quan el barceloní es veié obligat a abandonar Caffa davant l'ordre d'expulsió dictada per les autoritats genoveses contra tots els catalans presents a la dita ciutat.

ACA, Cancelleria, processos en foli, lligall 8, f. 2r

+ Item, dicta die lune coram dicto notario comparuit G[ui]llelmus de Castr[oveteri], [mercator] civis Barchinone, et denunciavit eidem quod [X]VI anni parum plus vel minus sunt elapsi quod ipse Guillelmus erat in quodam loco vocato Gafa qui est in Maiori Mari, quo venerat ipse Guillelmus causa mercandi cum quadam tarida ianuensis et quod post aliquos dies postquam ipse Guillelmus fuit in dicto loco de Cafra fuit facta ibidem preconitzacio quod omnes Cathalani exivissent ipsum locum de Cafra infra VIII° dies tunc post ipsam preconitzacionem sequentes sub amissione corporis^a et bonorum; et quod metu ipsius preconitzacionis ipse Guillelmus misit et posuit se in quadam navi Ottoviani Doria, ianuense, que tunc itura erat ad partes Alexandria, cum quo Ottoviano Doria dictus Guillelmus fecit cambium in dicto loco de Cafra de CCXXV aspres argenti valentes mille et ducentas viginti quinque libras barchinonensis, et cum Oligo^b de Pi, negociatore dicti Ottoviani qui in dicta navi erat, de quibusdam aspres argenti valentibus ducentas quinquamginta libras barchinonensis, que quidem peccunie quantitates debebant dari et restitui dicto Guillelmo per predictos ianuenses in Alexandriam incontinenti cum ibi veni[ss]et. Et cum ibidem essent et prefatus Guillelmus requireret iamdictos ianuenses quod sibi solverent et traderent predictas peccunie quantitates mille quadringentarum sexaginta quinque librarum de [qui]bus cum eis cambium fecerat nolunter ipsi Guillelmo de Castroveteri

aliquid solvere seu tradere de dictis peccunie quantitibus ne de ipsis ianuensis fuit dictus Guillelmus iusticiam assequutus.

+ Item, quod quod predictis prosequendis oportuit rem facere missiones et expensas que assendunt cum dampno et interesse quod inde sustinuit ut asseruit dictus Guillelmus de Castroveteri ad mille et quingentas libras barchinonensis.

^a «corperis», així a l'original. ^b «Olriigo», sobre un mot rascat il·legible.

2

1351 novembre 26, Palma de Mallorca

Guillem de Llagostera, lloctinent del governador general de Mallorca, demana la intercessió reial perquè Ramon Safortesa, ciutadà de Mallorca, sigui satisfet de les pèrdues sofertes per la requisició de la nau de dues cobertes, Santa Magdalena, per part de les autoritats genoveses de Caffa el mes d'abril de 1351, juntament amb la seva càrrega de 570 botes de vi grec. El valor de la nau ha estat fixat en 3.000 florins i el de la càrrega, en 11.400.

ARM, A. H. 4380, f. 76v

Molt alt, molt excel·lent, molt poderós príncep e senyor, a la vostra signific per les presents que en Ramon Sa Fortesa, ciutadà de Mallorca, ab querelosa inssinuació m'a proposat que una nau de duas cubertas appel·lada Santa Magdalena, la qual per la companyia del dit Ramon Sa Fortesa patronejave en Barthomeu de Bases, ciutadà de la dita ciutat, partí de Gènova en lo mes de vuytubri del any MCCCL e anà a Nàpols ab en Ffrancesch des Valer, de la dita companyia mercader. E en Nàpols carregà de la dita companyia les robes e mercaderies davayll escrites, la qual nau, partida de Nàpols, anà en Pera en les parts de Romania, e de là partí e anà la dita nau ab son càrrech e robes en Mar Mayor, en lo loch que s'apel·la Caffa, terre del comú e nació de Gènova, al qual loch la dita nau fo en lo mes d'abril l'any MCCCLI. E en lo dit mes de maig següent les dites gents genovesos de Caffa prengueren e arrestaren la dita nau e béns e mercaderies e persones, de la qual diu haver sertes noves per la via de Nàpols e de Vanècia. Per que supplicant, m'a request per supplicació que jo, molt alt senyor, degué la vostra reyal altesa sertifficar de totes les coses damunt dites per tal per tal que vós molt alt senyor li puschats fer mayor provisió en sò que ell ha mester com assò hage a partir de la vostra reyal providència. E axí senyor molt alt, vos certiffic de totes les coses damunt dites, soplegant vós que seua de la vostra mercè en tal manera provehir sobra los dits affers que la honor de la vostra alta corona hi sia conservade e al dampnatge del dit Ramon Sa Fortesa e companyia provehît com assò, molt alt senyor, sia stat fet stant pau entre la vostra gran altesa el dit comú e gens e sotmeses de Gènova. Nostre senyor Deus per la sua mercè vos do exalsa-

ment de la vostra alta corona e bona vida e longa. Scrita a Mallorques a XXVI de nohembre en l'any de la Nativitat MCCCCLI.

Molt alt senyor, aquestes són les robes e mercaderies damunt contengudes:
Primerament, lo cors de la dita nau lo qual ha stimat ...} III^{ma} florins d'or
Ítem, DLXX botas de vi grech que eran en la dita nau les
quals eren vanudes, segons que diu, ha vint florins d'or la bota,
munta ...} XI^{ma} CCCC florins d'or
Ítem, les robes del patró e de Bernat des Valer e de mariners les quals
diu da present no poder stimar

Besant la terra que·ls vostros peus calsiguen, Guillem de Lagostera, cavaller lochtinent del noble en Gilabert de Scenteylles, governador per vós senyor en Mallorca, se comana ab vostra gràcia e mercè.

3

1357 març 17, Saragossa.

El rei Pere absol Francesc Desvalers, mercader ciutadà de Mallorca, que s'havia instal·lat en territori tàrtar, tot fugint de les possibles repressàlies genoveses en esclatar la guerra amb els catalans, i li dóna totes les seguretats perquè pugui retornar.

ACA, Cancelleria, reg. 1418, f. 153r-v

Nos, Petrus, etc. Tenore presentis carte nostre firmiter valiture absolvimus, diffinimus, remittimus et relaxamus^a vobis, Francisco de Valerio, mercatori civi Maioricarum, omnem actionem, questionem, petitionem et demandam civilem et criminalem et quamlibet aliam quam contra vos et bona vestra et aliorum de quibus infra habetur mencio possemus facere, movere seu intentare in iudicio seu extra pro eo. Quia dudum sex anni sunt elapsi videlicet antequam guerram inter nos et ianuenses exorta fuisset, vos recedendo a partibus Neapolitanensis cum quadam navi Raimundi Ça Fortesa, soceri vestri, onerata vino causa navigandi ad partes Constantinopolitanas et de ipsis partibus redeundo cum dictis navi et carrico ad locum de Cafano, dicionis ianuensis, ^b contingit quod auditis in ipso loco rumoribus guerre incohate inter nos et dictos ianuenses vos cupiendo evadere dimissa dicta navi adhibitive fuge remedio continuatis dietis transtulistis vos per terram ad partes remotissimas tartarorum a quo tempore citra traxistis moram in partibus supradictis a quibus intenditis redire, si Deus permiserit et de nostra licencia et uoluntate procedat. Cum accedere ad dictas partes velut prohibitas cuique licitum non existat placet itaque nobis per presentesque vobis concedimus ut vos et omnes alii qui in dictis partibus vobiscum fuerint seu existant cum omnibus bonis vestris et suis possitis in quocumque vase volueritis quodque magis promptum se offe-

ret ad proprios lares deredire licite et impune, mandantes firmiter per presentem universis et singulis officialibus nostris vel eorum loca tenentibus tam in terra quam in mari constitutis et constituendis quatenus inveniundo et redeundo vos aut aliquem seu aliquos ex eis qui vobiscum sunt non impediunt quomodolibet seu molestant nec contra vos aut bona vestra seu aliquid illorum qui vobiscum sunt in dictis partibus procedant seu pro eo quia forsan in aliquo vase non licenciato a dictis partibus non recedatis. Nos enim vos cum omnibus bonis vestris^c et al[i]o[s] predictos vobiscum a dictis partibus redeuntes cum eorum bonis^d licenciamus et pro absolutis et quitis appellamus sint melius et largius potest dici et intelligi omni vestro bono intellectui et vestrorum, mandantes firmiter dictis nostris officialibus quod huiusmodi nostram absolucionem et licenciam firmam habeant et observent^e et contra non veniant quavis causa. In cuius rei testimonium hanc fieri iussimus nostro sigillo pendenti munitam. Data Cesarauguste, XVII die marcii anno a nativitate Domini MCCCLVII nostrumque regnii vicesimo secundo. Visa Roma.

Iacobus Conesa, mandato regio facto per nobilem Bernandum de Capra, consiliarium vide eam dominus Rex. Idem.

^a «Relexamus», així a l'original. ^b «adire», sobre la línia d'escriptura i cancel·lat. ^c «et aliorum in dictis partibus vobiscum existencium et redeuncium», cancel·lat. ^d «et alios fins a eorum bonis», sobre la línia d'escriptura. ^e «hobservent», amb la *h* cancel·lada.

4

1359 setembre 16, Tana

Bartomeu de Bases de Mallorca, ciutadà de Venècia, ven a Bertuccio Ziurano de Venècia una esclava tàrtara anomenada Cothlu de vint anys d'edat que va comprar a Sarai per 20 aspres d'argent.

ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, Not. Benedetto Bianco, f. 3v

Die eodem.

Ser Bartolames de Bases de Maioricha, civis Veneciis, recepit fieri cartula manifestacionis unius sclave nobili viro domino Bertuzio Ziurano, Sancti Pantaleonis de Veneciis, orta ex generatione tartarorum annorum viginti vel circa quam emit in Sara nomine Cothlu, precio asprorum sumorum sex bonum argenti ad iustum pondus Tane. Promitens eam varentare sibi et omnia ut supra. Pena auri librarum quinque.

Complere et dare. Testes ser Rollandus de Omnibono et Benedictus de Romagera, cives Veneciis.

1359 novembre 8, Tana

Domènec de Salvador, habitant a Tana, ha rebut 108 sommi d'argent de Giuliano de Gratia de Venècia, mercader a Tana, per 600 cuirs salats que es compromet a entregar-li a Tana, posant com a penyora dues embarcacions (zigrides) que es troben al riu de la dita localitat. Pietro Passio, Ottobono Picameio i Francescono de Bando, ciutadans genovesos, es consti-tueixen com a avals del dit Domènec.

ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, Not. Benedetto Bianco, f. 12v

Die octo novembris suprascripti.

Dominus Dominicus de Salvador, condam domini ser Francisci de Salvador de Cathelonia, habitatori in Tane, recepit fieri cartula manifestacionis et promissionis cum suis heredibus ser Iuliano de Gratia, condam ser Nicholai de confine Sancte Agathe de Veneciis mercatori in Tane, et suis heredibus et proheredibus seu posteris suis de summis centum et octo boni argenti ad iustum pondus dicti loci Tane quos ad dicto est confessus habuisse et percepisse integraliter, promitens cum suis heredibus dare et assignare debere dicto ser Iuliano vel suo misso hic in Tana pro dictis denariis coria^a sexcenta^b salata de kanteria quadraginta de la Tana^c pro centenario neta et tarizata cum cornis tantum secundum usum dicti loci Tane et^d verum assignat dicto ser Iuliano pro sufficiente pignore suprascriptorum denariorum hic in Tane, in flumine, duas suas zigridas et navigia cum omnibus suis coredis, que zigride stare et permanere debent ad omni risichum et periculum dicti domini Dominici de Salvador et hinc videlicet per totum mensem madii proximum venturum.

Ad hec autem discreti viri dominus Petrus Passio, condam domini Manuelis, Octobon Picameio, condam domini *****^e, et Franciscinus de Bando, condam domini Bertoloti, omnes^e cives ianuenses, simul et semel et utrunque eorum^f in solidum ad quos vel ad quem dictus ser Iulianus, in parte et in totum se tenere voluerit, constituerunt se plezii et appaccatores pro dicto domino Dominico dicto ser Iuliano de Gratia omnibus suprascriptis, promitentes dictum pignore semper varentare et ydoneum facere ad dictam quantitatem denarii,^g obligando per hoc omnes suprascripti principales et fideiussores se ipsos pluria et omnia eorum bona presentia et futura cum suos heredes et successores usque ad integram satisfaccionem omnium premissorum in pena sumorum viginti boni argenti ad iustum pondus Tane.

Complere et dare. Testes ser Iohanes Griffon Sancti Augusti, Ser Iacobus Zontini Sancti Iuliani de Veneciis, Mictar Banchier et Emin de Bosco, condam Beneditis, habitatores Tane.

^a «s», corregida per «c». ^b «de a», cancel·lat. ^c «de la Tana», sobre la línia d'escriptura. ^d «et» sobre la línia d'escriptura. ^e «omnes», sobre la línia d'escriptura. ^f «utrunque eorum», sobre la línia d'escriptura. ^g «et re», cancel·lat.

1359 desembre 14, Tana

Pietro Gato de Venècia, habitant a Tana, rebrà abans del mes de maig 3 sommi i mig d'argent de Bartomeu de Bases, ciutadà de Venècia habitant a Tana, per dues botes de vi de Túrpi. Rucianus Contareno, el seu factor, es constitueix com a aval.

ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, Not. Benedetto Bianco, f. 13v

Die quartodecimo.

Petrus Gato, condam ser Nicholetus Gato Sanctis Scutris de Veneciis habitator Tane, cum suis heredibus et bonnis presentibus et futuris recipit fieri cartula manifestacionis et promissionis ser Bartolameo, cathellan, de Basses, civi Veneciis habitatori Tane, et suis heredibus et proheredibus seu posteris suis de sumis tribus boni argenti cum dimidio ad iustum pondus Tane hic videlicet per totum mensem madii proximum venturum, que denarii suprascripti pro pretio duarum botis vini de Turpia quas confessus est se integraliter habuisse et percepisse.

Ad hec autem Rucianus Contareno, suprascriptus factor, eius constituit se plezium et appactorem dicto ser Bartholomeo in parte et in toto. Pena auri librarum quinque.

Complere et dare. Testes Marcus de Simon, condam Symeonis de Florencia Sancte Marie de Veneciis, et ser Iulianus de Gracia, condam Nicholetis Sancte Agathe de Veneciis, et Benedictus de Romaguera.

1360 gener 17, Tana

Iacoppo Bon, venecià habitant a Tana, ha rebut 10 sommi d'argent de Bartomeu de Bases, ciutadà de Venècia habitant a Tana, per 190 lliures de sèu incloent-hi totes les despeses, i si no pot tenir el sèu abans de mitjan mes de juny li en retrà la quantitat corresponent a aquella suma de diners, segons el seu preu en aquells moments.

ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, Not. Benedetto Bianco, f. 15

Kalendas ianuari die sextodecimo intrante, terciadecima indictione Tane 1359.

Ser Iacobus Bon, venitianus condam Muzoli de Fano civis Veneciis habitator Tane, recepit fieri cartula manifestacionis et promissionis domino Bortolameo de Basses, condam domini Stephani de Maioricha civis Veneciis habitatori Tane, de sumis decem boni argenti ad iustum pondus Tane quos confessus est se integraliter habuisse et recepisse ab dicto, promitens cum suis heredibus et bonis habitis et habendis dicto et suis heredibus et proheredibus seu posteris suis dare et assignare debere hic in Tane librarum centum et nonaginta sepi boni legale et

mercadante totaliter expeditum ab omni honore, pedagii, et similliter hinc videlicet ad medietatem mensis iunii proxime venturo verum si sepe reperire non posset ^a et debeat dicto reperire pro tota dicta quantitate denariorum secundum condicionem precii sepy quo erit terminum temporis. Pena auri librarum quinque.

Complere et dare. Testes ser Petrus Flabastro et Marchus Grimani de Candide.

^a «et teneratur», cancel·lat.

8

1360 agost 8, Tana

Bartomeu de Bases, mercader a Tana ciutatà de Venècia, rep 3 sommi i mig de Bernado de Bonhom, patrò d'embarcació habitant de Rethimo, per un esclau circassià de vuit anys anomenat en llatí Francesc, que va comprar a Tana.

ASV, Cancelleria inferiore, Notai, B. 19, fascicolo 7, Not. Benedetto Bianco, f. 30v

Die eodem.

Dominus Bartholomeus, condam domini Stephani de Basses de Maioricha, civis Veneciis, ^a mercator in Tane, recepit fieri cartulam manifestacionis unius sui sclavi .d. et Bernardo de Bonhom domino et patrono prout habitatori Retimo generatione zarchassorum annorum circa octo sanum omnibus suis corpore et membrorum etc. quem emit in Tane nomine zarcassio et de inceps vocatis in latino Franciscii pretio sumorum duos quam tres cum dimidio boni argenti ad iustum ponderis Tane, promictens in omnibus ut supra. ^b Pena auri librarum quinque.

Complere et dare. Testes ser Iohanes Contareus, filius domini Marzi, et ser Thomas Faletro, condam domini Marzi.

^a «habitor», cancel·lat. ^b «pe», cancel·lat.

9

1361 juliol 21-28

Denúncies presentades a Bernat de Tous, governador general del regne de Mallorca, per Guillem de Vilamajor, Guillem Sunyer, Pere Duran i Andreu Oliver contra venecians pels atacs soferts a la mar Negra, i declaracions dels testimonis corresponents.

ACA, Cancelleria, Processos en foli, lligall 127, núm. 20, f. 29v-31r, 34r-36r, 65v-67v

Die mercurii XXI° iulii anno a nativitate Domini m^o CCC^o sexagesimo primo comparuit Guillelmus Vilamaior, marinarius Maioricarum, et presentavit que sequuntur.

Guillelmo Villamaior

A vós, molt honrat senyor mossèn Bernat de Tous, cavaller et Conseller del senyor Rey et Governador General del regna de Mallorques, denuncia Guillem Vilamajor, mariner et ciutadan de Mallorca, dient que VIII anys o X són passats en lo mes d'abril partint aquest de Mar Major ab una nau d'en Joan Babila, janovès, e vinent a'n Pera, terra de janoveses, fo pres en les mars de la boca del Giro en la dita nau ab II galeas de les quals era patró Vítor Pisà, nabot de Nichola Pisà, les quals eren de conserva d'aquell estol de /f. 30r/ XXX galeas de les quals era capità et ductor lo dit Nichola Pisà e la dita nau et aquest et sos béns preses ab si s'enportaren et occuparen et levaren les robes següents:

Primerament, III muyts de gra qui valien XXX perpres;

II quintars de carn salada qui valien X perpres,

un baril de caneles de seu qui valien X perpres,

un baril de mategiram qui valia XV perpres;

ítem, una caxa ab dos parells de vestits^a, un blau, altre vert; una brotxa, un tabà d'esclavina, un sego de pena comanesh, camises e bragues, una ballesta, cent passadors, un traverser, un coxí et una spasa et VI parells de calses et una cota ardia ab peyll blava et un carta de navegar, la qual caxa, vestadures et arneses valie e valer podia LX perpres e més.

Per que, molt honrat senyor, lo dit Guillem soplique a la vestra misericòrdia que plàcia manar rebra informació de les coses denunciades per ell e, aquella reabuda, plàcia a jutgar e fer dar dels béns dels vanessians les quantitats demunt dites qui puyan en summa de CXXV perpres en los quals lo dit suplicant fo dampnifficat per aquells ensemps a totes messions fetes e faedores per aquell sobre les dites coses. La vestra misericòrdia humilment implorant.

Die veneris XXIII° iulii anno predicto.

Andreu Oliver, mariner de Mallorques, testimoni jurat et interrogat dir veritat sobre les coses demunt denunciades contengudes en la dita denunciació, et dix les coses en aquella contengudes ésser veres.

Interrogat cor ho /f. 30v/ sap, e dix cor ho ha vist tot per sò con quant lo dit Guillem Vilamajor era en Mar Major aquest axí metex hi era ab la nau d'en Nichola Scota, janovès, et hoÿren dir et axí està en varitat que aquella nau en què anave lo dit Guillem la qual patronejava en Johan Babila, janovès, fo presa per dues galeas de vanessians.

Interrogat en què fo robat lo dit Guillem, e dix que en tot quant havia, axí diners con robes et mercaderies.

Interrogat con ho sap, e dix cor a cap de XX jorns aquest trobà lo dit Guillem a Contestinoble e demanà-li que feya e dix-li lo dit Guillem que era dolent et malanat que dues galeas de vanessians lo havien pres e robat.

Interrogat quants diners havia lo dit Guillem, e dix que no havia gayres diners que tots los havia esmersats en robes.

Interrogat en quines robes, e dix que en aquelles qui són contengudes en la demunt dita denunciació.

Interrogat quant podien valer, e dix que largament valien LX florins d'or. Et assò aferma aquest testimoni per sò con ve totes les robes en la nau ha hon lo dit Guillem era, oltra lo lagui que lo dit Guillem ha haüt après que fo pres de ben dos anys que estech que no poch venir per sò con no havia res e feya son poder de guanyar. Et als dix aquest que no·y sab.

Generalment fo interrogat *ut supra*, et dix que no.

Bernat Major, nat de Lansà are stadant de Mallorques, testimoni jurat e interrogat dir veritat sobre les coses contengudes en la demunt dita suplicació et denunciació, et dix saber et ésser ver sò qui·s seguex, que /f. 31r/ estró VIII anys són passats que aquest era ab una nau d'en Ramon Sarraller, proensal, en Contestinoble e damanà a un janovès que trobà qui era vengut de Mar Major si sabia res d'en Guillem Vilamajor et aquell respós que hoc, que ll galeas de vaneciens los havien preses et que se'n volien manar aquell Guillem pres en Càndia. Et aquest et Guillem Puig, mestra d'axa, en continent con ho saberen anaren a les galeas dels dits vanessians qui eren bé XV o XVI et eren davant Contestinoble, et quant hi foren junts demanaren lo dit Guillem et los dits vanessians digueren a aquest et al dit Guillem Puig, «si conexets que sia català, ananats-lo·us-en», et aquests aquí metex manaren-se'n lo dit Guillem a Contestinoble et ab aquest ensemps vench-se'n assí en Mallorques. Et als dix que no·y sap.

Interrogat si los dits vanessians prengueren al dit Guillem robes ni diners, et dix que hoc, tot quant havia, que quant aquests lo tragueren de les dites galeas, en camiseta lo·n tragueren et descals.

Interrogat quines robes ni quants diners li prengueren, et dix que no·s sab com no ho haje vist, mas que ho·y dir aquest al dit Guillem, ladonchs quant lo se'n manaren, que totes les robes contengudes en la dita denunciació li lavaren los dits vanessians.

Interrogat si sab que esmena naguna li·n sia stada feta, et dix que no creu que esmena n'aja haüda, cor si ho agüés, no ho demanare are.

Generalment fo interrogat si és instruhit ni subornat, et dix que no.

Ítem, si per prechs, per diners o per altre rahó no bona ha fet lo dit testimoni, et dix que no.

Ítem, si és de parentela del dit Guillem Vilamajor, et dix que no.

[...]

/f. 34r/ Die sexta iulii anno a nativitate Domini millesimo CCC^o LX° primo comparuit domina Magdalena, uxor Guillelmi Sunyerii subscripti, et presentavit honorabili domino Bernardo de Tous, Gubernatori Maioricarum, suplicationem infrascriptam:

Guillelmi Sunyerii

A la acustumada justícia de vós, molt honrat mossèn Bernat de Tous, cavaller conseller del senyor Rey Governador General del Regna de Mallorques, humilment suplicant signifique en

Guillem Sunyer, mariner et ciutadan de Mallorques, dient que VIII anys són passats o aquèn entorn que lo dit Guillem vinent de Mar Major et anant e Empera ab una nau de ^b janoveses de la qual era patró mísser Nicholoso Scoto fo pres per les XXXIII galeas de vanecians que vengren en Serdenya con la batella fo del stol del senyor Rey ab l'estol dels janoveses, de les quals era capità mísser Nicholi Pisà, vanecià, et robes, diners, armes et arneses dejús contengudes toltes et lavades:

Primerament, li fon lavaira una ^c sclava^d tartra;

ítem, XII engans d'or que valien XLVIII florins, a rahó de III florins et quart per quescun gan;

ítem, una caxa plena d'armes et de vestadures.

Les quals sclava, engans et caxa ab les dites arneses, ab les dites vestadures lo dit Guillem Sunyer stima valer a comuna et justa stimació CC florins d'or.

Per que molt honrat senyor con lo dit suplicant sia hom qui viu de son lavor et no sia hom abundant en béns temporals, empertant suplica·us a la vostra gran justícia et pietat sobre les dites coses deura ésser provehüt en tal manera que la dita robaria a la dita stimació li sia plene-rament satisfeta. La vestra acostumada justícia sobre aquestes coses humilment implorant.

Qua supplicacione presentata honorabilis dominus Gubernator predictus mandavit supra contentis in dicta supplicacione informacionem recipi, et nichilominus fuit medio iuramento interrogatus, dixit quod predicta sunt vera et ea petit iusticiam et non in fraudem vel dolum alicuius.
/f. 34v/

Die sabbati XXXI° iulii anno a nativitate Domini M^o CCC^o LX° primo.

Andreu Oliver, mariner et ciutadan Mallorques, testimoni jurat et interrogat dir veritat sobre les dites coses contengudes en la dita denunciació, e dix sobre aquelles assò qui·s seguex saber e ésser ver, que entorn VIII anys són passats que aquest testimoni estant en Caffa hac privat en Guillem Sunyer del qual la dita suplicació fa mensió et veu que en lo dit loch lo dit Guillem Sunyer comprà una sclava tartra de edat XXII o XXIII anys per preu de XXV florins d'or, e ncarava vey que lo dit Sunyer era fort bé arreat de vestadures et d'armes, axí com hom del seu stament, et lo qual tenia diners en or que muntaven a ben XII engans et més, les quals totes coses aquest viu que lo dit Sunyer mes en la nau de mísser Nicholoso Scoto, janovès, lo qual partia de Caffa et anava a Empera, en la qual nau aquest era ensemps ab lo dit Sunyer et en aquella fo pres ensemps ab lo dit Sunyer et tot quant hi havien mes lo fo levat per les XXXIII galeas de vanesians que anaren en Serdenya com la batalla fo de l'estol del senyor nostre Rey et dels janovesos, de les quals galeres era capità mísser Nichola Pisà, vanecià.

Interrogat quines armes ne vestadures lo dit Sunyer havia en la dita nau, et dix que cuyrasses, capelina, spasa, coltell et altres arneses dels quals aquest no és bé membrant, mas que·y havia vestadures diverses, cotas, gonellas, gramallas, tabà, manto, calses, camises et bragues, les quals totes coses dix aquest testimoni, entre cativa, diners, armes et robes, poder valer CC florins et més.

Generalment fo interrogat si és instruhit ni subornat, et dix que no.

Ítem, si per amor, por o mala volentat ha res dit ho cessat dir contra veritat, et dix que no.

Ítem, si d'aquesta denunciació spera haver dan o profit, et dix que no.

Ítem, si és de affinitat o parentela de la part aquest en testimoni produent, et dix que no.

/f. 35r/ Guillem Vilamajor, mariner et ciutadan de Mallorques, testimoni jurat et interrogat dir veritat sobre la suplicació demunt dita et coses en aquella contengudes et dix sobre aquella assò qui-s saguex saber et ésser ver, que aquest testimoni VIII anys són passats o aquèn entorn era en lo loch de Caffa en Mar Major et conexia-hi en Guillem Sunyer del qual la dita suplicació fa mensió, lo qual aquest testimoni vey a fort bé en vestadures et armes, no res menys que aquest li viu comprar en lo dit loch una sclava tartre que podia ésser de edat de XXVIII en XXV anys la qual li costà o foren XXV o XXX florins, et vey aquest testimoni que'l dit Sunyer havia diners, no sab emperò quants n'avia, et veu aquest testimoni et fo present com lo dit Guillem Sunyer mes la dita sclava et robes et arneses en una nau de janoveses que partia del dit loch et anave a Empera de la qual era patró mísser Nicholoso Scoto. Et partida la nau del dit loch aquest hoý et comunament que-s dix en lo di[t] loch que les XXXIII galeas de vanessians que anaren en Serdenya com la batalla fo de l'stol del senyor nostre Rey et dels janoveses, de les quals era capità mísser Nicholoso Pisà, havien presa la dita nau et homens et càrrech d'aquella et alre dix sí no saber sobre les coses contegudes en la dita suplicació, sinó tan solament que aquest tant com poch veura en los fets del dit Sunyer stima valer aquelles cent cinquanta florins d'or.

Generalment fo interrogat si és instruhit o subornat, et dix que no.

Ítem, si per amor pahor o mala volentat ha res dit o cessat dir contra veritat, dix que no.

Ítem, si d'aquesta demanda o denunciació spera haver dan o profit, et dixit que no.

Ítem, si és de affinitat o parentela de la part aquest en testimoni produent, dix que no.

*/f. 35v/ Die sexta iulii anno a nativitate Domini millesimo CCC^o sexagesimo primo subscrip-
ta suplicacio fuit presentata honorabili domino Bernardo de Tous, Gubernatori Maioricarum,
per dominam Ca[ter]jinam, uxorem Petri Durandi infra scripti:*

A la acostumada justícia de vós, molt honrat mossèn en Bernat de Tous, cavaller conseller del senyor Rey et Governador General del regna de Mallorques, humilment suplicant signifie en Pere Duran, mestra d'axa et ciutadà de Mallorques, dient que VIII anys són passats o aquèn entorn que lo dit Pere vinent de Mar Major et anant a en Pera ab l^a nau de janoveses de la qual era patró mísser Nicholoso Scoto fon pres per les XXXIII galeas de vanecians que vengren en Serdenya com la batalla fo de l'stol del senyor nostre rey de les jenoveses, de les quals era capità mísser Nicholoso Pisà, vanecià, et robes, slaves et armes et ferramenta dejús contengudes toltes et lavades:

Primerament, li foren lavades dues slaves et alscons diners del nombre de les quals no és

membrant, mas bé li recorda que eren més de cent florins d'or, et una caixa plena de armes et de robes de vestir et ferramenta a obs del seu offici, les quals totes coses lo dit Pere stima valer a comuna extimació plus de CCC florins d'or.

Per que, molt honrat senyor, com lo dit suplicant sia hom jove et comens a venir en lo món et si la dita extimació no havia seria desert del món axí com ja és si Deus no li ajuda et bona justícia, per tal suplique a la vostra gran justícia sobre les dites coses deurà ésser provehït en tal manera que la dita robaria a la dita extimació de CCC florins d'or com més valgués li sia plene-rament satisfeta. La vestra acostumada gran justícia sobre aquestes coses humilment implorant.

Qua suplicatione presentata honorabilis dominus Gubernator predictus mandavit super dicta suplicatione informacione recipi et nichilominus fuit dictus suplicans interrogatus, dixit ut supra in precedentibus denunciacionibus contentis.

/f. 35r/ Andreu Oliver, mariner et ciutadan de Malloques, testimoni jurat dir veritat et interrogat sobre les coses contengudes en la dita suplicació, et dix les coses contengudes en la dita suplicació ésser veres, sò és, que'l dit Pere demunt en la dita suplicació contengut VIII anys són passats o aquèn entorn vinent de Mar Major, sò és, d'un loch appellat Caffa et anant a Empera ab una nau de janoveses de la qual era patró mísser Nicholoso Scoto fon pres ensemps ab aquest testimoni per les XXXIII galeres de vanessians que vengren en Serdenya com la bataylla fo de l'estol del senyor nostre Rey et de l'estol dels janoveses, de les quals era capità mísser Nichola Pisà, vanecià, et robes, esclaves, armes et ferramenta en la dita suplicació contengudes al dit Pere Duran foren toltes et lavades per los dits vanecians.

Interrogat con sab aquest que lo dit Pere Duran agués les dites dues esclaves et robes et ferramenta et armes, et dix que per sò con fo present con lo dit Duran les mes en la dita nau e fo-hi present con li foren lavades.

Interrogat quant podia valer tot sò que al dit Pere Duran per los dits vanecians fo levat, et dix que més de CCC florins d'or tant con aquest pot conèixer.

Interrogat de la edat de les dites esclaves, et dix que eren et podien ésser de edat a vigares d'aquest de XXV en XXVIII anys cascuna.

Generalment fo interrogat si és instruhït o subornat, et dix que no.

Ítem, si per amor, tamor u mala volentat ha res dit o cessat dir contra veritat, et dix que no.

Ítem, si d'aquesta denunciació spera haver dan o profit, dix que no.

Ítem, si és de affinitat o perentela de la part aquest en testimoni produent, et dix que no.

/f. 36v/ Guillem Vilamajor, mariner et ciutadan de Mallorques, testimoni jurat dir veritat et interrogat sobre les coses contengudes en la dita suplicació et dix en les coses en la dita suplicació contengudes aquest saber sò que's seguex, sò és, que VIII anys són passats o aquèn entorn que aquest testimoni era a Caffa en lo qual loch aquest viu en Pere Duran en la dita suplicació contengut et fo en la sua posada diverses vegades et ab aquell hac privadesa gran e veyá que'l dit Pere Duran havia comprades en lo dit loch dues catives les quals podien ésser de edat

de XXIII en XXV anys et aquelles aquest viu que-l dit Pere Duran mes en una nau de janoveses la qual partia del dit loch et anant a Empera de la qual era patró mísser Nicholoso Scoto, janovès, et en aquella lo dit Pete Duran anà et mes totes robes, armes et ferramenta que havia, et après als cuns jorns partida la dita nau del dit loch faent sama vers Empera fon presa, segons que en lo dit loch de Caffa se comta, per les XXXIII galeres dels vanesians que anaren en Serdenya com l'estol del senyor nostre Rey ac batalla ab l'estol dels janoveses, de les quals era capità mísser Nicholoso Pisà, et robes et tot lo càrrech de la dita nau assí les dites galeres prengueren. Et alre sobre la dita suplicació dix no saber.

Interrogat si aquest sab què costaren les dites catives al dit Pere Duran, et dix que no.

Interrogat quines robes et armes lo dit Duran mes en la dita nau, et dix que vestadures, cuyrasses, capell de ferro et altres armes a eyll necessàries et ferramenta del seu offici.

Interrogat de la valia de les dites coses entre catius, armes, robes et ferramenta, et dix que no-s sap, emperò aytant con eyll pot presumir totes les dites coses poden valer més de CC florins d'or larguament.

Interrogat si aquest sab que-l dit Duran agués diners als cuns, et dix que no-s sab.

Generalment fo interrogat si és instruhit ni subornat, et dix que no.

Ítem, si per amor, pahor o mala volentat ha res dit o cessat dir contra veritat, et dix /f. 37r/ que no.

Ítem, si d'aquesta denunciació spera haver dan o profit, dix que no.

Ítem, si és de affinitat o parentela de la part aquest en testimoni produent.

[...]

/f. 65v/ Die XVII^a iulii anno a nativitate Domini M^o CCC^o LX° primo presens supplicacio sive denunciatio fuit presentata honorabili domino Bernardo de Tous, Gubernatori Maioricarum, per Andrea Oliverii in dicta supplicacione sive denunciacione expressatum:

A la acostumada justícia de vós, molt honrat mossèn en Bernat de Tous, cavaller conseller del senyor Rey et Governador General del regna de Mallorques, humilment suplicant signifique n'Andreu Oliver, mariner et ciutadan de Mallorques, dient que VIII anys són passats o aquèn entorn que lo dit Andreu vinent de Mar Major et anant Empera ab una nau de janovesos de la qual era patró mísser Nicholeto Scoto fo pres per les XXXIII galeres dels vanecians que vengren en Serdenya com la batala fo de l'estol del senyor nostre Rey ab lo estol dels janoveses, de les quals era capità mísser Nichola Pisà, vanecià, et robes, diner, armes et forment desús contengudes toltes et lavades:

Primerament, li fo lavada una sclava de linatge de alans la qual podia valer de justa extimació LX llibres de mallorquins;

ítem, v mugs de forment qui són XXV quarteras;

ítem, llll engans d'or que valen XIII florins, a rahó per cascun gan de III florins et quart;

ítem, una caixa;

ítem, unes cuyrasses, una ballesta, passadors, capell de ferro, spasa et punyal;
ítem, un taba, mantellina et cota ardia de drap mesclat;
ítem, llll gonellas, ll de blanquet et dues de blau;
ítem, ll camises et ll bragues.

Les quals totes coses lo dit Andreu, entre diners, robes, armes et forment, stima valer a comuna et justa extimació cent florins d'or.

Per que, molt honrat senyor, com lo dit suplicant sia hom qui aja a viura de son lavor et sia carregat de muller et de infants et aquells bonament no pusque provehir, emperamor d'asò suplique a la vostra molt gran acustumada justícia que li plàcia sobre les dites coses en tal manera provehir que la dicta robaria la dicta extimació li sia plenerament satisfeta. La vostra gran justícia sobre /f. 66r/ aquestes coses humilment implorant.

Qua suplicacione presentata dictus honorabilis dominus Gubernator mandavit super contentis in dicta suplicacione sive denunciacione recepi informacionem et ulterius fuit medio iuramento interrogatus, dixit ut supra.

Die sabbati XXIIII^a iulii anno a nativitate Domini M^o CCC^o LX° primo.

Pere Dalmau, mariner et ciutadan de Mallorques, testimoni jurat et interrogat dir veritat sobre la dicta suplicació et denunciació et coses en aquella contengudes, et dix sobre aquella et coses en aquella contengudes saber et ésser ver sò qui's seguex, sò és, que VII o VIII anys són passats o aquèn entorn que aquest era en Caffa, terra de tartres, et estant ell en lo dit loch vench una nau que en Francesch des Valers de Mallorques patronejave, en la qual nau vench n'Andreu Oliver del qual la dicta suplicació fa menzió, et per són con aquest havia ja en Mallorques et en Serdenya privat, lo dit Andreu Oliver feu-se ab eyll et aydà-li en tot sò que poch et veyà que lo dit Oliver havia una caxa fort ben fornida de armes de robes et de vestadures, entre les altres robes aquest li veu unes vestadures mesclades noves fresques. Encara recorda a aquest que un jorn aquest aydà comprar una sclava al dit Oliver et és vigares a aquest que li costàs XXX florins, mas bé li recorda a aquest que XXX florins o més li costà, la qual comprà de una fembre armina. Et la dicta sclava diu aquest que no li recorda de quina generació era, mas que li recorda que era blanche forsa, de edat de XIII en XV anys et no era grega ni turcha, et recorda a aquest que a cap d'alscuns jorns lo dit Oliver se partí del dit loch ab una nau de janoveses que anave e Empera de la qual era patró /f. 66v/ un janovès lo qual havia nom o mísser Francescho o Nicholeto Scoto en la qual nau aquest veu que'l dit Oliver mes la dicta sclava et la caxa ab les robes et armes que'y eren. Et partida la dicta nau del dit loch a cap de alscuns jorns aquest hoý dir que les XXXIII galeres de vanecians que vengren en Serdenya com la bataylla fou de l'estol dels catalans ab l'estol dels janoveses havien presa la dicta nau et robes et càrrech d'aquella. E alre sobre les dites coses dix no saber.

Interrogat a qui aquest hoý dir que la dicta nau era stada presa per les dites galeres, et dix que no li recorda, mas que fo certa cosa segons que's dix en Caffa per tothom.

Interrogat en quines mars fo presa, et dix que a XVIII o XX milles segons que's deya del Fanar. Generalment fo interrogat si és instruhit o subornat, et dix que no.

Ítem, si és de affinitat o parentela de la part aquest en testimoni produent, et dix que no.

Ítem, si per amor, por o mala volentat ha res dit o cessat dir contra veritat, et dix que no.

Ítem, si d'aquesta denunciació spera haver dan o profit, dix que no.

Die mercurii XXVIII° iulii anno predicto.

Guillem Vilamarí, mariner et ciutadan de Mallorques, testimoni jurat et interrogat dir veritat sobre la dicta denunciació et coses en aquella contengudes, et dix sobre aquella assò saber et ésser ver, que VIII anys són passats o aquèn entorn que aquest era en Caffa, terra de janoveses, ensemps ab lo dit Andreu Oliver del qual la dicta suplicació fa mensió, per sò con en Mars Majors aquest testimoni et lo dit Oliver foren preses per janoveses ab una nau d'en Fortesa de Mallorques en la qual anaven, et estans^e en lo dit loch aquest viu que lo dit Andreu Oliver era fort /f. 67r/ bé en cuns de vestadures et de armes, no res menys diu aquest que li viu en diners L o LX florins d'or. E a cap de alsuns jorns aquest viu partir lo dit Oliver del dit loch ab una nau que anave a Empera de janoveses de la qual era patró mísser Nicholeto Scoto, janovès, en la qual aquest viu que'l dit Andreu Oliver mes una caxa plena de vestadures [e] armes la qual podia valer a vigares d'aquest LX florins et més. Et partida la dicta nau del dit loch, en aquell loch se dix per tothom que vanecians la havien presa, sò [és], en les XXXIII galeres que vengren en Serdenya com la batalla fo de l'estol del senyor nostre rey et l'estol dels janoveses. Et altre dix si no saber sobre les dites coses.

Interrogat si aquest viu metre sclava alcuna del dit Oliver en la dicta nau, et dix que no li recorda.

Interrogat en quines mars fo presa la dicta nau, et dix que a XVIII miles segons que's deya del Fanar.

Interrogat quines robes eren aquelles que'l dit Oliver mes en la dicta nau, et dix que de vestir et de calsar et armes, sò és, cuyrasses et altres armes necessàries a mariner.

Interrogat si aquest sab que'l dit Oliver compràs alcuna sclava en lo dit loch de Caffa, et dix que no-u sab.

Generalment fo interrogat si és instruhit o subornat, et dix que no.

Ítem, si és de affinitat del dit Oliver, dix que no.

Ítem, si per amor, por o mala volentat ha res dit o cessat dir contra veritat, dix que no.

Ítem, si d'aquesta qüestió spera haver dan o profit, dix que no.

^a «vestitis», així a l'original. ^b «janose», cancel·lat. ^c «sclavina», cancel·lat. ^d «esclava», sobre la línia d'escriptura. ^e «et estans», sobre la línia d'escriptura.

1366 setembre 6, Palma de Mallorca

Pauquet de Bellcastell, lloctinent del sots governador del regne de Mallorca, recomana al dux de Venècia el venecià Martino Scarpasso, que ha estat escollit procurador per Ramon Safortesa perquè recuperi els béns del seu factor comercial, Mateu Ganalor, qui va morir en el viatge de retorn d'Urgeñ.

ARM, A. H. 4388-4389, f. 63r-64r

Egregio e manifico ac potenti viro domino Marcho Cornar, Duci Vanecie, Dalmacie et Croacie et domino quarte partis et dimidie tocius Imperii Romanie, et nobilibus ac honorabilibus et circumspectis viris dominis potestatibus, rectoribus, ancianiis, baiulis, iuratis, consulibus et aliis quibuscumque officialibus ecclesiasticis vel secularibus ubicumque terrarum iurisdiccione exercentibus vel eorum lochatenentibus ad quos presentes pervenerint. Pauquetus de Pulcro Castro, miles serenissimi et magnifici principis et domini domini Petri, Dei gratia, Regis Aragonum, Valencie, Maioricarum, Sardinie et Corsice comitisque Barchinone, Rossilionis et Ceritanie, consiliarius locumtenens in Regno Maioricarum nobilis viri n'Olfo de Proxida, militis dicti domini Regis et consilarii et vices gerentis generalis gubernatoris in Regno Maioricarum. Salutem et eorum officii exitum gloriosum. Cum ad nostrum pervenerit auditum ex relatione venerabilis Raymundi Sa Fortesa, mercatoris civis Maioricarum, quod Matheus Ganalor, mercator civis Maioricarum quodam factor et negociator eiusdem, veniendo de partibus Organitxi cum diversis rebus, mercibus et pecunie quantitatibus ipsius Raymundi in partibus de Tartarie suum diem clausit extremum ex eo quod fuit gladio interfectus, cui Matheo tanquam abintestato defuncto succedunt Romia, uxor Petri Gassen quondam, et Catalana, uxor Bernardi Sa Franquesa quondam, sororis ex viroque latere dicti Mathei, et Bartholomeus Sançeloni et Ffrancischa, uxor Bernardi Bosch habitatoris loci Sancti Iohannis de Sisneu, et Matheua, uxor Iacobi Ballistarii habitatoris parrochie de Manacor insule Maioricarum, fratres nepotesque sive nabots dicti Mathei quondam filii legitimi et naturales Ffrancisci Sançaloni et Margarite eius uxor defunctorum sororis dicti Mathei Ganalor et predictarum Romie et Catalane prout nobis constat ex informatione super inde recepta per discretum Salvatorem Sureda, Baiulum ville de Manacor pro dicto excellentissimo domino Rege, dictique heredes et successores ipsius Mathei volentes bonam fidem agnoscere confesti fuerunt omnes, res et merces et pecunie quantitates et bona que dictus Matheus Ganalor secum habebat in dictis partibus vel alibi extra dictum Regnum Maioricarum, fore dicti Raymundi et ad ipsum et eius societatem cuius dictus Matheus erat factor pertinere et spectare et non ad dictos heredes et casu quo ad ipsos heredes pertineret fecerunt dicto Raymundo et suis cessionem et donationem de omnibus iuribus et accionibus eisdem iure hereditario abintestato dicti Mathei in dictis bonis pertinentibus ut in quodam publico instrumento inde facto vicesima prima die mensis ffebruarii anno presenti in posse

et auctoritate Iacobi de Seva, notario publici Maioricarum et per totam et aliam terram et dicionem serenissimi domini Regis Aragone pro eodem regentis scribaniam curie dicti baiuli de Manacor de quo instrumento nobis fuit facta prompta fides hec latius vidimus contineri. Sane cum vigore dicte cessionis prenominatus Raymundus constituerit procuratorem suum Martinum Scarpasso, mercatorem et civem civitatis^a Vanecie commorantem in contrata Sancti Ffelicis eiusdem civitatis, pro petendis rebus bonis et peccunie quantitibus antedictis ut de ipsa procuracione liquide est videre serie cuiusdam publici instrumenti inde facti in Civitatis Maioricarum quinta die mensis Madii eiusdem anni in posse et auctoritate Iacobi de Corderia, notario publici Maioricarum et per totam et aliam terram et dicionem dicti serenissimi domini Regis Aragone, ut dictus nobilis vices gerens per alias suas litteras nobilitatem et prudentiam vestram circumspectam duxit cerciorandam. Ideo tenore presencium de veritate premissorum vos et quemlibet vestrum ex parte dicti serenissimi domini Regis Aragone vos et quemlibet vestrum ex debito iusticie requirimus et ex nostra affectuose deprecamur quatenus iure remediis dignemini compellere quoscumque dictorum bonorum, rerum et mercium ac peccunie quantitatum detentores et possessores ad eas deliberandum et tradendum dicto procuratori vel eius substituto maliciis exemptionibus et dilacionibus quibuscumque postpositis penitus et remotis taliter si magnificencie nobiliter et prudentie vestris placuerit vos et vestrum quemlibet in predictos habendo quod dictus Raymundus Sa Fortesa dicta bona tanquam sua propria valeat cum vestro adiutorio recuperare. Et nos vobis ad gratias et graciaram acciones merito obligemur scientes nos pro vobis similia facere et maiora et vestris consimilibus requisicionibus et deprecacionibus condecendere iusticia mediante. Datum Maioricarum, sexta die mensis septembris anno a nativitate Domini millesimo CCC^o LX° sexto. Visa Berengarius.

^a «Valencie», cancel·lat.

1394 maig 16

El rei Joan reprèn el lloctinent del governador del regne de Mallorca perquè encara no li ha enviat l'home que fa uns quaranta anys estigué a Tartària i a la terra del gran khan i amb qui el monarca té desitjos de parlar.

ACA, Cancelleria, reg. 1964, f. 166r

Lo Rey.

Lochtinent. L'altre dia vos scrivim per altres letres nostres que·ns trametèssets un hom qui és aquí, avoncle d'en Company, lo qual bé ha XL^a anys anà en Tartària e en la terra del Gran Can ab en Ffrancesch dez Valer de aqueixa ciutat per tal com nós voliem haver informació e col·loqui ab ell e saber los fets e actes que ha vists en les dites terres, la qual letra vos trametem per Johan

de Termens. E no havem vist lo dit hom ne resposta vostra de què som molt meravellats, per que us manam que vistes les presents nos trametats lo dit hom. E en açò hajats sobirana diligència si a nós cobejats servir e complaure. Dada en València, sots nostre segell secret, a XVI dies de Maig del any MCCCXCIII. *Rex Iohannes.*

*Dirigitur locumtenentis Gubernatoris Regni Maioricarum
Dominus Rex Mandavit mihi, Bernardo de Jonquerio. Probata.*

12

1394 juliol 11

El rei Joan informa el lloctinent del governador del regne de Mallorca de l'arribada de l'home que havia estat a Rússia i Tartària.

ACA, Cancelleria, reg. 1964, f. 176r

Lo Rey.

Lochtinent. Açí en Barchinona és vengut en Johan de Termens de Mallorca ab una galiota lo qual nos ha aportat lo hom de què us havíem scrit qui és vengut de Rússia e de Tartària. E per tal com dubtam que'l dit Johan haje aquí^a donada la seguretat per rahó de armament de la dita Galiota que deu donar ne és acostumade^b dar aquí e en los altres lochs nostres per los armadors de nostra senyoria, havem presa seguretat del dit Johan que ell se representara denant vos e donara en poder vostre la seguretat acostumada de no dampnificar nostres sots-meses ne alcun qui sia en pau ab nos, perquè us manam que si lo dit Johan senblant seguretat no ha donada que aquella d'ell reebats e aquella reebuda lexats-lo navegar ffranchament e quítia llà on se volrà, qualsevulla provisió en contrari feta no contrestant ne encara d'aquí avant fahedora. En altre manera no'l lexets partir de Malloques. Dada en Barchinona sots nostre segell secret a XI dies de juliol dels any MCCCXCIII^o. *Rex Iohannes.*

*Dirigitur locumtenentis gubernatoris in Regno Miorice.
Dominus Rex mandavit mihi, Bernardo de Jonquerio.*

^a «aquí», sobre la línia d'escriptura. ^b «s», cancel·lada.

13

1433 octubre 20, Barcelona

La reina Maria ordena a tots els seus oficials que no destorbin Jehuda i Izatar, jueus del regne de Rússia, que, desitjant retornar a les seves terres, han arribat a Barcelona a la recerca d'alguna embarcació que els serveixi per a tal fi.

ACA, Cancelleria, reg. 3113, f. 107v

Maria, per gràcia de Déu, Reyna d'Aragó, etc. Lochtinent, etc. Als nobles amats e feels nostres tots e sengles capitans, patrons, algutzirs e altres oficials e persones de qualsevol naus, galeres e altres qualsevol fustes e navilis, axí de la armada del dit senyor Rey com altres qualsevol, e encara a tots e sengles oficials e sotsmesos del dit senyor Rey e nostres de ça e dellà mar on se vol constituïts e dels dits oficials lochtinents. Salut e delecció. A vosaltres e a cascú de vós notificam com Jehuda e Izatar, jueus mercaders del Realme de Rússia, per fortuna e tempestat de vent e de mar han perdudes totes lurs mercaderies e volents retornar a lur terra, són pervenguts en aquest regne e, per consegüent, en aquesta ciutat de Barchinona per cercar e trobar fusta ab la qual puxen possar e retornar en la dita lur terra; per çò, a pregàries del Rey de Navarra, nostre car frare, qui de açò nos ha scrit e los ha fet cert saulconduït, e a supplicació de alguns domèstichs e familiars nostres, vos manam de certa sciència e expressament sots obteniment de la gràcia e mercè del dit senyor e nostra e pena de mil florins d'or dels béns dels contrafahents als coffres del dit senyor aplicadors que los dits Jehuda e Izatar, juheus dessús dits, ab tots lurs béns, robes, diners e altres qualsevol coses que en si aportaran per totes vostres jurediccions, potestats e senyories lexets anar, passar, entrar e retornar francament e segura e los pertractés favorablement e benigna. E no consintats ni permetats que sien maltractats ni los sia feta injúria^a ni dan algú en persona ni béns lurs, abans los endrecets e los provehiscats tota vegada que'n serets requests de segur passatge e saulconduït, certificant-vos que al dit seyor e a nós per los dits sguards serà placent e agradable. Dada en Barchinona, sots nostre sagell secret, a XX dies de octubre de l'any de la nativitat de nostre Senyor MCCCCXXXIII. La Reyna.

Domina Regina presente Cancellario mandavit mihi, Petro de Colle, alias Lobet. Probata [al marge esquerra] [...] [litt]ere fuit expedita

^a «injúria», reduplicat a l'original.

SESSIÓ II

Les relacions amb l'Orient islàmic

Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana. Les relacions polítiques i diplomàtiques amb el sultanat de Babilònia

Mercè Viladrich
Universitat de Barcelona

1. Introducció

En aquest capítol s'estudien alguns aspectes de l'actuació de l'administració del sultanat de Babilònia i del comportament de la burocràcia i els sistemes legals en les relacions amb els catalans, els mercaders i la monarquia. S'analitza com l'estructura legal i econòmica dels mame-lucs determina els vincles amb els poders polítics i econòmics europeus; quins canvis es produeixen en l'equilibri amb aquests, especialment en temps de Jaume II i d'Alfons el Magnànim, que són els períodes de màxima activitat i contacte. El fracàs militar de les croades, que havia obligat els poders polítics occidentals a buscar noves estratègies per a mantenir la seva presència a Orient, coincidia amb els interessos mamelucs d'establir contactes amb les nacions mediterrànies per satisfer alguna de les seves necessitats més imperioses, com ara la de mantenir obert el flux d'entrada d'esclaus, comprats a les regions d'Ucraïna i el Caucas i transportats a través del mar Negre fins al Caire. Ambdós profites van impulsar l'intercanvi d'ambaixades entre occidentals i mamelucs. Els comtes reis catalans, que a través de la conquesta de Mallorca i València van incorporar als seus regnes nombrosos súbdits musulmans, havien convertit els seus dominis en una potència mediterrània, amb voluntat d'influència a Orient, on també tenien interessos concrets. Per la seva banda, els sultans mamelucs es preocupaven per la protecció d'aquests súbdits musulmans, però essencialment els convenien alguns productes, com ara la fusta o el metall, que els catalans podien proporcionar-los. La confluència d'interessos polítics i econòmics afavoria els lligams, l'establiment de vincles diplomàtics i la voluntat de mantenir-los.

2. El sultanat de Babilònia i l'elit civil al seu entorn

El terme *sultà*¹ és present a l'Alcorà i als primers textos clàssics amb una significació de poder, autoritat, que en el seu ús més antic a les regions centrals de l'Islam presenta una con-

1. Veg. J. H. KRAMERS [C. E. BOSWORTH, 1997], p. 884-886.

notació d'autoritat moral o espiritual, ço és, religiosa. Del segle IV al X la veu pren un sentit més precís per «aquell que exerceix el poder» i durant els segles VII-IX H / XIII-XV dC dels mamelucs d'Egipte, designa el governant que ha obtingut un bon grau d'independència en relació amb d'altres instàncies de poder, bàsicament religioses. Des del temps del jurista al-Mawardī (m. 450/1058)² la societat i l'organització política de l'Estat islàmic a Orient es desenvolupen en una direcció que, a poc a poc, va convertint la concepció islàmica inicial sobre aquest Estat en quelcom irrellevant a la pràctica, mentre que conserva la seva força tradicional com a ideal religiós, de tal manera que els juristes i els historiadors comencen a buscar justificacions legals de l'existència, a la societat islàmica, de potentats d'aquesta mena, per als quals no hi hauria hagut lloc dins l'antiga concepció del califat.

Un cas representatiu d'aquesta evolució és la creació de la institució del sultanat de Babilònia,³ ço és, la formació d'una estructura de poder polític sota control d'una classe militar de mamelucs (648-922 / 1250-1517).⁴ Únicament en aquest moment i sota el sultanat mameluc és possible formular una teoria més sistemàtica, anunciada ja per al-Mawardī, en la qual s'estableix que només el califa —que ara resideix a la cort dels mamelucs— podia atorgar el títol de sultà. Per tant, aquesta dignitat es trobava sota control exclusiu del poder establert a Egipte, el sultà de Babilònia, protector del califat, que no dubtava a anomenar-se *sultān al-islām wa-l-muslimīn*.⁵

L'autèntic fundador d'aquest poder polític a Egipte havia estat al-Malik al-Zāhir Baybars (658-676/1260-1277),⁶ creador de l'estructura i de les institucions polítiques característiques del nou règim que van mantenir una implicació substancial en matèria de relacions internacionals i de comerç. Entre els seus objectius més immediats s'inclouia la legitimitació del poder assolit, que va aconseguir portant al Caire el darrer dels califes abbàssides foragitat de Bagdad pels

2. Jurista de Basra del segle XI, autor d'un dels principals tractats de teoria política dins la cultura araboislàmica, en què s'elaboren els detalls de l'administració pública i les normes de govern. Veg. AL-MAWARDĪ, 1996. Veg. també M. QAMARUDDIN KHAN, 1981, p. 717-731.

3. Babilònia, ciutat antiga del Baix Egipte citada ja pels historiadors grecs i que correspon a l'actual Qasr al-Sham, un barri del Caire vell. Els romans l'anomenaren *Babylon* i el nom es mantingué durant l'edat mitjana a Occident com a sinònim del Caire. Als textos medievals catalans el sultanat del Caire és anomenat la *soldania de Babilònia*.

4. El terme *mameluc* designa una sèrie de sultans que governaren Egipte entre 648/922 i 1250/1517 i Síria entre 658/1220 i 922/1516. Els seus orígens es troben a la casa d'esclaus militars dels *bahriyya* que suplanten els aiúbides d'Egipte i de Síria en un procés iniciat per la croada de sant Lluís (647-649/1249-1250) i que s'afermà amb la invasió de Síria pels mongols deu anys més tard (657-658/1259-1260). Després de la intervenció bèl·lica de les croades dels segles XII i XIII a l'Orient mediterrani, nasqué un poder islàmic enèrgic a mitjan segle XIII, el sultanat mameluc bahrita, que vers el 1291 aconseguí prendre als cristians occidentals tots els territoris del Pròxim Orient que eren al seu abast. Veg. P. M. HOLT, 1975. Amb els anys, una casa distinta de militars mamelucs, la circassiana, debutà al capdavant del poder a la Mediterrània oriental, amb l'accés al sultanat d'al-Zāhir Barqūq l'any 784/1382. Veg. P. M. HOLT, 1987, VI, p. 305-315.

5. Veg. J. H. KRAMERS, 1997, p. 886.

6. Veg. dues monografies sobre Baybars: P. THORAU, 1992; J. SUBLET, 1992.

mongols, del qual va rebre la corresponent legitimació i delegació oficial de poders plens com a sultà universal de l'Islam.

Baybars va edificar al seu entorn un sistema de vigilància enginyós, que feia arribar la seva presència arreu dels dominis, fent explícit el seu govern i el sistema de justícia (*dīwān al-inshāʿ*) amb el qual reforçava la seguretat legal dels súbdits.⁷ Com a segon objectiu, Baybars va preveure la fundació d'una dinastia pròpia que, malgrat la intensitat del seu desig i el nomenament del seu fill Baraka com a successor, no va sobreviure gaire temps l'hostilitat dels magnats veterans de la cort dels bahrites. Aquest procés de transformació de l'Estat islàmic a la baixa edat mitjana va acompanyat de la proliferació de concessions econòmiques i administratives que conformen el sistema de govern i el repartiment del poder dins les corts dels mamelucs des de les primeres dècades del sultanat a Egipte i a Síria.

El sultanat circassià fundat per al-Zāhir Barqūq l'any 784/1382, i que va substituir la pretesa dinastia bahrita, va reforçar el seu poder amb les lleialtats dels mamelucs, que s'establien entre els patrons i els seus esclaus alliberats, i amb els lligams jurídics, estrictament personals, de clients i camarades entre l'elit civil i religiosa del Caire. Es tracta també d'un poder altament centralitzat en aquesta ciutat, en principi, sense gaire contacte amb el món mediterrani de navegants i mercaders, i d'un poder, des del punt de vista del sistema administratiu, exercit per l'autoritat implacable del sultà a través de la jerarquia d'emirs circassians, connectada amb una elit de buròcrates. Una altra de les tendències més paleses al llarg de tot aquest període era l'adquisició per part dels mamelucs i els buròcrates que s'hi associaven, de funcions de govern fonamentals, com ara el control de les províncies a través de governadors delegats pel sultà, del control de l'administració de justícia, del tresor públic, de la fiscalitat, del comerç i de la centralització econòmica dels beneficis que se'n derivaven, funcions ben aviat sotmeses a la compra i venda de càrrecs, d'influències i de responsabilitats entre els membres de la casa dels mamelucs i els seus clients. L'esforç per controlar l'administració va promoure també la burocratització i l'especialització professional de tres grups de funcionaris al servei de la casta militar: els buròcrates, els juristes i els religiosos, amb distints graus de vinculació amb els mamelucs. La nova elit s'associava a la mateixa estructura de poder.⁸ D'arreu de l'imperi es desplaçaven al Caire, la capital, a ocupar un càrrec religiós o judicial, a prop dels emirs, els quals contribuïen al seu ascens social, a vegades atorgant-los posicions elevades per associació amb la família pròpia, altres vegades només de forma indirecta.⁹ La societat civil que conformaven no podia sostreure's a la dependència financera i política dels mamelucs i, per tant, era con-

7. Veg. P. Thorau, 1992, p. 98-103.

8. Veg. PÉTRY, 1981.

9. La major part dels juristes coneguts que van arribar al Caire en època circassiana provenien de zones urbanes de Síria i Palestina, sense excloure però altres orígens com la vall i el delta del Nil, l'Iran, i en nombre molt menor, regions més allunyades del món islàmic. També és cert que els habitants de zones urbanes tenen més possibilitats de ser esmentats a les fonts històriques i a les compilacions de juristes i, per tant, són més coneguts.

trolada per les regles de conducta i organització d'aquests grups, com ho era la seva projecció política exterior.

De les tres tipologies de funcionaris, van ser els buròcrates, ben avesats a les finances i a la diplomàcia, els qui van ocupar la cancelleria i els càrrecs superiors dels *dīwān*, que provenien majoritàriament de les grans ciutats de l'Imperi. Com a oficials dels *dīwān*, constituïen un aparell administratiu simbiòtic amb el poder militar, en manifestaven la voluntat i en feien possible l'expressió a través d'edictes. A la pràctica canalitzaven la recepció a Egipte de les ambaixades estrangeres, i s'encarregaven de la negociació i l'elaboració de documents i tractats de pau i de comerç amb Occident, del control de les relacions diplomàtiques i mercantils i, sovint també, de la resolució de conflictes entre mercaders. Pel que fa a les relacions exteriors, van acabar confonent-se amb l'aparell general del govern i, per tant, amb el centre de control de les ambaixades, els pactes i les negociacions.

3. L'esfera internacional del sultanat de Babilònia

Pel que fa al comerç amb l'exterior, la llei internacional entesa des del sultanat mameluc és una combinació entre les provisions de la llei islàmica (*shari'a*) sobre els territoris cristians (*dār al-harb*), i els tractats signats amb els poders cristians de la Mediterrània, els quals regulen les relacions de l'Estat mameluc amb els mercaders europeus. L'apreciació de la llei internacional és realista i parteix del supòsit que les relacions entre nacions d'ideologies irreconciliables han de ser hostils i de no-reconeixement. No oblidem el context internacional del moment, determinat per un discurs ideològic cristià, centrat en la prohibició de mantenir relacions comercials amb els poders islàmics; no oblidem tampoc el context peninsular del Casal de Barcelona, implicat en el procés d'expansió feudal sobre el territori d'al-Andalus. Sota aquestes condicions ideològiques, només un tractat de pau pot garantir la seguretat dels intercanvis: les bases legals de relació amb els cristians les creen els acords que se signen, i, en aquest sentit, la llei internacional positiva és sempre *lex contractus*. Els mamelucs, que necessitaven mantenir contactes diplomàtics i comercials amb un ventall ampli de pobles, des dels principats islàmics de l'Índia, hereus del sultanat de Delhi, fins als regnes de la Corona d'Aragó, Nàpols i Castella, també necessitaven subscriure amb aquests regnes tractats de dret positiu que a la llarga desdibuixaven la frontera tradicional, pròpia de la llei islàmica, entre les terres de l'islam (*dār al-islām*) i les altres (*dār al-harb*).¹⁰

10. Per exemple, la tradicional referència a la ciutat d'Alexandria com a frontera, freqüent als tractats de pau i de comerç amb Occident, reflecteix la prudència subtil de la política dels mamelucs quant a les relacions exteriors que s'establien a través d'aquest port. De fet, des d'època fatimita els mercats d'Alexandria, Damietta, Tannīs i 'Aydāb eren considerats districtes de frontera i formaven una unitat administrativa per a la captació dels drets d'importació sobre les mercaderies. Veg. H. L. GOTTSCHALK, 1962, II, p. 338. BOSWORTH (1972, p. 201) ha estudiat els documents que transmet

La sostracció del comerç de la jurisdicció ordinària dels tribunals islàmics, amb l'objectiu de guanyar rendibilitat i seguretat sota la jurisdicció de la justícia extraordinària, compta sempre amb el suport del *dīwān al-inshāʿ* que és el centre de l'administració on es processa tota la correspondència del Govern (nomenaments, ordres remeses als governadors de les províncies, i decrets) i l'eina de producció de documents de regulació de l'actuació diplomàtica i comercial. Encara que no es fa evident de manera immediata que el comerç de béns mobles correspongui a la jurisdicció del *mazālim*,¹¹ hi ha alguns casos de decrets emesos pels mamelucs recollits a la documentació conservada en fonts històriques diverses, com ara al-Qalqashandī, que corroboren aquesta tendència. També en la documentació de santa Caterina del Sinai, Nielsen va estudiar vuitanta-nou casos vistos pel *mazālim* bahrita entre els anys 662/1264 i 789/1387, identificats a les fonts escrites de l'època, i va assenyalar dos casos en què els afers de comerç internacional eren competència d'aquesta jurisdicció secular (només dos fan referència a conflictes amb mercaders estrangers i només un involucra mercaders *francs*; Nielsen, però, els considera significatius).¹² Els *mazālim* sorgeixen en temps dels abbàssides al voltant de la institució del visirat, amb la creació de figures burocràtiques

al-Qalqashandī sobre els nomenaments de dignataris religiosos de les comunitats cristiana i jueva a Egipte, on Alexandria és tractada reiteradament com a frontera i el governador de la ciutat s'esmenta com a administrador de la frontera d'Alexandria. D'altra banda, AYALON (1996, p. 123) crida l'atenció sobre la manca d'interès que els mamelucs circassians demostren envers el mar, sobretot des del punt de vista militar, i descriu una anècdota reveladora del seu tarannà: «Il est caractéristique de l'attitude des Mamelouks à l'égard de la défense côtière que le sultan Qānsuh al-Ghūri (1500-1516), qui craignait une attaque des Francs contre Alexandrie pendant les dernières années de son règne, trouva une façon très originale d'en inspecter les défenses. Il se fit construire par un de ses ingénieurs, aux alentours du Caire, un modèle réduit du dispositif de protection d'Alexandrie. Le constructeur jugea bon d'ajouter une touche personnelle: il reproduisit le phare qui avait été détruit deux cents ans plus tôt; il était donc impossible de voir figurer dans ce modèle la tour de Qā'itbay, qui avait été construite vers la fin du xve siècle à l'emplacement du phare. Mais l'ingénieur avait préféré omettre cet élément essentiel des défenses de la ville afin de rappeler la gloire du phare disparu. Ayant donc inspecté de cette façon inattendue le dispositif qui protégeait Alexandrie, le sultan s'en retourna à son palais, dans la Citadelle du Caire, fort satisfait de son "inspection".»

11. El sentit literal de la paraula *mazālim* és "injustícies", i és l'oposat del terme '*adl*'. Respon al caràcter de tribunals seculars d'apel·lació que representen aquestes instàncies. En l'estadi d'evolució més primerenc de les institucions governamentals de l'islam els *mazālim* designen les estructures de l'administració de justícia de les autoritats. Els primers califes i els primers governadors de províncies actuen amb atribucions de govern i amb atribucions judicials, especialment a propòsit dels ciutadans cristians i jueus (*dhimmī*) que s'incorporen sota la seva jurisdicció amb motiu de l'expansió islàmica. Ben aviat, però, aquesta situació canvia ja que la complexitat i el creixement de la comunitat musulmana obliga califes i governadors a anomenar jutges per tal de delegar les funcions judicials del seu govern. El desenvolupament dels tribunals de la llei islàmica com a sistema jurídic diferenciat, l'entitat de l'estructura de jutges i la seva importància creixent com a sistema que legitima la llei islàmica, conformen un context on es justifica la creació d'un incipient sistema regulador de *mazālim*. Veg. J. S. NIELSEN, 1990, p. 925-927.

12. Altres qüestions tractades tenen a veure amb l'estatut de la terra *iqṭāʿ*, *waqf*, l'estatut personal, i també l'estatut dels *dhimmī*, encara que tractat com a problema col·lectiu. Els vint-i-un primers casos estudiats corresponen als coneguts com a *decrets de santa Caterina* i la resta han estat extrets de les fonts jurídiques i historiogràfiques coetànies. L'autor confirma que les actuacions del *mazālim* van més adreçades a l'aclariment de la veritat que no pas al

indispensables per al control legal i fiscal de l'imperi, i esdevenen una figura legal regular clàssica al final del segle IX. Un moment molt important del seu establiment com a instància de justícia superior coincideix amb la praxis, formalment desenvolupada pels sultans mamelucs, de les corts que van tenir lloc a la ciutatella del Caire.¹³ Els tribunals *mazālim* representen, doncs, una instància superior als tribunals de la llei islàmica i poden imposar les decisions pròpies, mentre que els tribunals del *qudā'* estan forçats a buscar l'acord entre les parts. Les corts *mazālim* gaudien de més flexibilitat que els òrgans de la *sharī'a*, de més poder d'intimidació, podien ajornar les decisions per a avaluar amb cura les circumstàncies concurrents, i disposaven de més llibertat en l'examen de documents escrits. S'hi poden adreçar els qui creuen que són víctimes d'una injustícia, encara que aquesta sigui causada per un agent de l'autoritat religiosa, un *qādī*, per exemple. Això no obstant, els seus dictàmens mai no poden negligir la *sharī'a*.¹⁴ Els *mazālim* representen un nou sistema de tribunals i jurisdiccions que s'afegeix al sistema de la llei islàmica com a element regulador. Els seus responsables no són els jutges *qudā'* sinó els visirs i governadors, i el califa en darrera instància, i la seva jurisdicció es va anar ampliant fins a esdevenir la instància superior de recepció i instrucció de queixes contra l'abús dels poders oficials, i la cort d'apel·lació contra les sentències dels tribunals de la llei islàmica; en alguns casos resolen problemes derivats de les pràctiques comercials.¹⁵

4. Un protocol molt elaborat

Sens dubte, l'abast internacional del sultanat de Babilònia va ser molt ampli, des dels regnes cristians occidentals de catalans, castellans i napolitans i els estats mercantils de les ciutats italianes, fins al Iemen, Hadramaut o els sultanats islàmics del sud de l'Índia. A l'Àsia occidental van haver de fer front a les invasions dels mongols, i van preservar Síria i Palestina dels seus atacs; van haver de tractar amb els mongols ilhanides i amb els seus successors a l'Iraq i a Pèrsia; van mantenir millors relacions amb els turcomongols del nord del Caucas i amb l'Horda d'Or i l'Horda Blanca de la Sibèria occidental, i van haver de fer front a les pressions agressives dels otomans. Les tasques diplomàtiques desenvolupades per la cancelleria mameluca requerien coneixements tèc-

seguiment estricte de determinats protocols que anquilosen l'activitat dels tribunals islàmics. El *mazālim* tendeix a fer més laxa l'aplicació de la *sharī'a*. Veg. J. S. NIELSEN, 1985. Malgrat tot, les sessions que el sultà dedicava a la revisió de les peticions eren prou respectuoses amb el protocol, si fem cas de la descripció de S. M. STERN, 1966, p. 265-266, i comptaven amb la presència dels representats de les quatre escoles jurídiques, que si calia eren consultats.

13. Veg. la descripció d'AL-MAQRĪZĪ d'aquestes cerimònies a H. P. HOLT, 1986, p. 144-145. HOLT estableix que, tal vegada, la formalització dels procediments dels *mazālim* es concreta en una instància jurídica secular quan, al principi del segle IX/XV, el majordom (*hāǧīb*) dirimeix també les disputes entre els soldats, en detriment de les atribucions dels tribunals de la *sharī'a*.

14. Veg. J. S. NIELSEN, 1990, p. 925-927.

15. Normalment hi ha deu tipus distints d'afers que són presentats a les corts dels *mazālim*, els quals es divideixen en dues categories principals: l'abús dels poders oficials i l'execució de les sentències dels jutges.

nic molt sòlids sobre els títols, els càrrecs, les formes de tractament, les fórmules pietoses i convencionals que calia dedicar a cada actor, la prosa rimada, les mides de paper que calia enviar a cada magnat, la cal·ligrafia, les convencions diplomàtiques i altres normes de protocol.

El millor testimoniatge de la complexitat que assoliren aquests processos el devem a l'autor al-Qalqashandī (756-821/1355-1418),¹⁶ *qādī* de l'escola xafiiita, funcionari del *dīwān al-inshā'*, i autor d'un llarg tractat —acabat el 814/1412— que ha estat reconegut com el manual més important de cancelleria diplomàtica en llengua àrab. Aquesta obra tan llarga i complexa tracta, entre molts altres temes, les relacions existents entre el poder mameluc i els regnes cristians de la península Ibèrica, i emfasitza que les relacions del sultanat amb els catalans van ser freqüents i prolongades. La presència de catalans a Egipte havia estat reconeguda oficialment des de 1262, data de l'establiment del primer consolat català a Alexandria. Amb la figura del cònsol es reconeixia també la presència permanent de catalans en aquesta ciutat, a més dels que hi residien esporàdicament per temporades curtes amb motiu dels viatges comercials. La duplicitat de situacions significa que les relacions amb els catalans havien de considerar-se des de dos punts de vista: com a relacions amb una potència cristiana i com a relacions amb cristians establerts en els territoris de la llei islàmica, tot i que la distinció tradicional de la llei internacional islàmica entre *dār al-islam* i *dār al-harb* no s'escau des del segle XIII en endavant, atesa la proliferació de les relacions econòmiques i polítiques entre Orient i Occident.

Des del primer punt de vista, al-Qalqashandī va descriure acuradament la fabricació dels documents diplomàtics que en la seva època expedia l'Estat mameluc per donar tràmit a les relacions internacionals. En una de les seccions del *Subḥ* al-Qalqashandī va establir la distinció entre tres tipus de documents —els salconduïts, els pactes amb *dhimmī* i els tractats de pau (*sulh*)—¹⁷, distinció clàssica però que en època d'al-Qalqashandī havia esdevingut artificial. A

16. Al-Qalqashandī va ocupar a partir de l'any 791/1389 càrrecs importants a l'administració secular de justícia (*mazālim*), com ara *kātib al-dast*, o ajudant del *kātib al-sirr*, secretari en cap, que seia al costat del sultà en les actuacions judicials d'aquest i es va dedicar a l'estudi dels clàssics del dret, l'art del secretariat i les ciències auxiliars (*adab i kitāba*). S'ha editat l'obra més important d'al-Qalqashandī, i se n'han traduït alguns fragments a les llengües occidentals. Veg. AL-QALQASHANDĪ, 1913-1920. Com a guia del seu contingut, veg. W. BJÖRKMANN, 1928. Sobre les fonts d'al-Qalqashandī, veg. R. VESELY, 1969, p. 13-24. Al-Qalqashandī és també autor d'un resum de la seva obra, del qual només s'ha publicat el primer volum (el Caire, 1324/1906) que afegeix algunes novetats al text primer. A més a més, quan va accedir al càrrec de secretari va dedicar al seu cap Badr al-Dīn una *maqāma*, *al-Kawākib al-durriyya fī'l-manāqib al-Badriyya*, sobre els *ʿulūm* i *rusūm* d'un bon secretari. Veg. C. E. BOSWORTH, 1964, p. 291-298; 1972, p. 59-74 i p. 199-216, i per a més detalls sobre la seva vida i la seva obra, 1975, p. 531-533.

17. Les distincions establertes per al-Qalqashandī no són alienes a l'esquema més clàssic de la cultura àrab tradicional, amb arrels preislàmiques, que discerneix entre salconduïts especials (*hātt*), atorgats per un *mukallaf* a un nombre restringit d'infidels, i els generals (*ʿāmm*), garantits pel líder de la comunitat islàmica (*imām*) o el seu delegat (*nāʾib*) a un nombre indeterminat de persones —els habitants d'un regne, per exemple. AL-QALQASHANDĪ (1913-1920, XIII, p. 321; XIV, p. 109) descriu en una mateixa *maqāla* les tres categories de decrets, relacionats tant pel seu contingut com pels aspectes formals i d'expressió, i estableix diferències entre els salconduïts expedits a favor d'infidels o de musulmans, i els expedits a favor d'enviats o de mercaders.

la pràctica no s'aplicava estrictament i els tractats amb els poders estrangers contenien concessions barrejades d'un tipus de decret o d'un altre. Els tres documents mantenien, però, una relació òbvia de continguts i des del segle XIII és difícil discriminar entre els tractats polítics, com ara les treves, i els tractats de matèria comercial. Wansbrough assenyala que no sembla que al-Qalqashandī s'interessés gaire per les bases històriques i jurídiques d'aquests documents i, en canvi, el secretari se centrava en la realitat de la pràctica cancelleresca i els formalismes d'estil.¹⁸ Segons Wansbrough, al principi del segle XV els decrets emesos pel poder islàmic (*marsūm*), caracteritzats pel tarannà unilateral, van anar prenent terreny a altres documents com ara els tractats de pau (*sulh*), on intervenien dues parts contraents i, amb l'addició del qualificatiu general *ʿāmm*, van evolucionar envers un nou concepte de formulari, innovador, que va conservar la terminologia clàssica i s'adaptava millor a la realitat de les relacions diplomàtiques i comercials. Holt indica que les dificultats de classificació de les modalitats de documents emesos per la cancelleria mameluca afecten indistintament salconduits, decrets, paus, treves i tractats comercials, fet que, un cop més, testimonia la distància entre les doctrines legals i les pràctiques polítiques reals.¹⁹

Els tecnicismes que s'empren als tractats de pau entre els mamelucs i les ciutats europees tenen interès a l'hora de determinar les influències culturals d'una banda i de l'altra que afecten les lleis internacional i de comerç. També permeten el coneixement de les funcions i atribucions concretes de cada funcionari dins l'estructura mameluca, que només poden elucidar-se a través de referències específiques.²⁰

18. Veg. J. WANSBROUGH, 1971, p. 20-35, on l'autor refereix l'evolució del significat del terme *marsūm* a través dels documents relatius a qüestions comercials conservats a les cancelleries europees. S'avalua el tractament teòric d'al-Qalqashandī a la *maqāla* 9 sobre aquests tres tipus de documents, que es relacionen també per les formes que prenen i les expressions amb què es redacten.

19. HOLT (1980, p. 67-76) analitza set tractats de la segona meitat del segle VII/XIII, establerts entre els sultans al-Zāhir Baybars i al-Mansūr Qalāwūn i les autoritats dels regnes de Jerusalem i d'Antioquia-Trípoli. Alguns d'aquests textos tractaven sobre l'administració de justícia als condominis (*munāsafāt*) de les fronteres entre els regnes francs i el sultanat mameluc, és a dir, «districts of which the revenue, and presumably the administration, were shared between the two parties [...]». From a collation of the different treatises, it appears that a fairly elaborate system had developed (p. 72) [...]. It is not possible, in fact, to draw a hard and fast line between political treaties, such as these truces ostensibly are, and commercial treaties, such as were concluded with Venice, Genoa and Aragon. Four of them have clauses concerning dues on merchants, three of them forbidding the imposition of any new duty [...]. These are common form in the commercial treaties of the period» (p. 74-75). La situació d'administració conjunta és, òbviament, distinta a la d'aplicació del principi extraterritorial del dret i marca dues esferes de poder clarament distingibles: l'administració augusta del sultà i la de Lady Margaret de Tir, en aquest cas. Aleshores els acords se signaven com a *hudna* (treves), més que no pas com a *sulh* (tractats de pau), per tal de mantenir les formalitats.

20. Per a J. WANSBROUGH (1965, p. 483-523), Venècia ha estat la primera potència comercial del sud d'Europa a la Mediterrània, la que ha assenyalat, amb influència bizantina, els patrons de les relacions comercials amb els estats islàmics del nord d'Àfrica.

5. Relacions catalanes amb Babilònia en temps de Jaume II

Els fets polítics i les accions bèl·liques d'aquest període han estat a bastament descrits a la bibliografia històrica contemporània i se n'han fet avaluacions diverses.²¹

Els primers contactes s'estableixen, en ple context de conflicte amb el sant pare, el 25 d'abril de 1290, entre Alfons el Franc i al-Mansūr Qalāwūn, en termes de suport als mamelucs en cas d'atacs cristians, suport al comerç en ambdós sentits —incloent-hi el material bèl·lic que havia prohibit el sant pare—, i garanties del sultà per a facilitar l'accés de cristians a la Terra Santa de Palestina. Posteriorment els seus successors respectius van reprendre l'apropament entre ambdues nacions. El procés diplomàtic entre el sultà al-Nāsir Muhammad²² i Jaume II va ser força enrevessat. Malgrat la seva complexitat, actualment disposem d'estudis que han aconseguit aclarir els entrebancs de les trobades diplomàtiques i que ofereixen descripcions exhaustives i prou acurades d'aquests esdeveniments, establertes a partir de l'edició de la documentació llatina, catalana i àrab, conservada majoritàriament a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. L'Arxiu de la Corona d'Aragó guarda quatre cartes àrabs a través de les quals es van trametre les respostes del sultà Qalāwūn a les sol·licituds del rei Jaume II —documents que corresponen a ambaixades egípcies dels anys 703/1304, 705/1306, 714/1315 i 723/1323—, i que també han estat editades.²³ No podem deixar d'admirar l'habilitat d'aquest rei per a navegar en un mar de relacions diplomàtiques amb el poder mameluc, al qual va enviar diverses ambaixades des de 1295 fins a

21. Destaca l'obra de A. MASIA DE ROS (1951, p. 58-77 i apèndix), amb un magnífic apèndix documental que permet conèixer les sis ambaixades de Jaume II al Caire, els anys 1303, 1305, 1314, 1318, 1322 i 1327. A més a més, dedica una atenció especial als fets que presenta ocorreguts a Alexandria el 1305, quan es va produir l'enfrontament dels ambaixadors Eimeric i Fahr al-Dīn. L'estudi permet esbrinar la via accidentada per la qual uns determinats regals del sultà al rei Jaume van arribar al seu destí final a Barcelona. Veg. també F. GIUNTA, 1959. Ambdós autors donen nombroses referències bibliogràfiques. Altres estudiosos havien fet referència al procés diplomàtic entre Jaume II i Muhammad ibn Qalāwūn. Encara que la descripció dels fets no és completa, cal tenir en compte l'obra de P. G. GOLUBOVICH, 1906-1913. L'autor edita, acompanyades de versió italiana, les cartes catalanes de les ambaixades de juny de 1303, i setembre de 1305 i 1318, i agost de 1327, i resumeix el contingut de les ambaixades de 1314 i 1322. Veg. vol. 3, p. 73-85, 185-187, 232-236 i 309-317.

22. Al-Nāsir Muḥammad ibn Sayf al-dīn Qalāwūn accedeix al poder suprem de l'entitat mameluc en tres períodes: el primer, entre el 692/1293 i el 693/1294, quan encara no tenia deu anys; el segon, entre 698/1299 i 708/1309; i, el tercer, per a establir una de les autocràcies més fortes que han caracteritzat el poder polític mameluc, i més persistents, ja que va perllongar-se des de 709/1310 fins a 741/1341. Sobre els esdeveniments que caracteritzaren la seva època, veg. R. IRWIN, 1986, amb nombroses referències bibliogràfiques sobre els aspectes més variats de la història del sultanat mameluc. Veg. també P. M. HOLT, 1987, p. 305-315. Aquest autor va publicar el 1995 un estudi sobre qüestions diplomàtiques immediatament anteriors a l'època que estudiem, veg. P. M. Holt, 1955. Sobre el tercer sultanat, veg. A. LEVANONI, 1995. Pel que fa a les fonts historiogràfiques àrabs, suggerim consultar D. P. LITTLE, 1986.

23. Les cartes han estat editades i traduïdes al castellà per M. A. ALARCÓN i R. GARCÍA DE LINARES, 1940. D'altra banda, temps abans Antoni de CAPMANY (1786) havia traduït al castellà la correspondència diplomàtica catalana amb els sultans egípcies establerta entre els segles XIII i XV. Veg. també A. A. ATIYA, 1938.

1302, al mateix temps que va ser capaç de reconciliar-se amb el sant pare Bonifaci, el 20 de juny de 1295. Coulon ha assenyalat el caràcter cínic de la seva política que li permet continuar enviant vaixells mercants a Egipte i, al mateix temps, sotmetre els mercaders a l'obligació de pagament de multes per a satisfer la consciència davant Roma i les necessitats del tresor reial.²⁴

Per la seva banda, Alfons el Benigne (1327-1336) va adduir un pretès interès per les relíquies de santa Bàrbara (màrtir el 306) per a enviar una ambaixada, sense èxit, l'estiu de 1329. Posteriorment, Pere el Cerimoniós va reprendre els contactes sota la mateixa ficció religiosa, i va fer possibles un mínim de set ambaixades entre 1345 i 1373, en relació amb les quals Coulon ha assenyalat el pretext ideològic que representaven a l'hora d'enviar vaixells a Orient en condicions molt rendibles per al tresor reial. Pere el Cerimoniós va haver d'ordenar als capitans i als patrons d'embarcacions de no infringir danys als egipcis i de no atacar el seu territori, amb motiu de les pirateries que se suscitaren el 1365, i va enviar una ambaixada el 1366 per excusar la conducta dels seus davant el sultà. El fracàs d'aquesta darrera temptativa va provocar un període d'inactivitat entre Alexandria i Barcelona. Els contactes es van restablir l'octubre de 1370 per demanar l'alliberament de presoners. Les temptatives diplomàtiques van tenir una certa constància fins a culminar amb les tres ambaixades de 1379, 1380 i 1382 per a demanar l'alliberament de Lleó V, el darrer rei de la Petita Armènia, i amb l'ambaixada davant al-Zahir Barquū, el 1385, per a disculpar-se dels atacs de pirateria de Guillem Ramon de Montcada.

6. L'època d'Alfons el Magnànim

La publicació recent de la vella obra de Marinescu sobre la política oriental d'Alfons el Magnànim conté un registre detallat de les grans fites de la relació dels catalans amb Egipte a la primera meitat del segle xv (1416-1458), que correspon als sultanats de Mu'ayyad (1412-1421), Barsbāy (1422-1437) i Ġaḡmaq (1438-1451).²⁵ Segons indicava Marinescu, al costat de les rela-

24. Ens referim a la tesi de doctorat d'aquest autor, presentada a la Sorbona el 1999, en la qual analitza el gran comerç de les espècies del segle xiv i xv entre Barcelona i el sultanat de Babilònia; obra encara inèdita que molt amablement ens ha deixat consultar l'autor a requeriment de la Dra. Teresa Ferrer i Mallol. Vegeu D. COULON, 1999.

25. La bibliografia referent a Alfons el Magnànim és molt extensa. Hi ha una monografia excel·lent d'A. RYDER, 1990, i al 2000 s'han publicat les actes del *XVI Congresso Internazionale de Storia della Corona d'Aragona (Nàpols, 1997) Celebrazioni Alfonsine*, que aporta un gran nombre de treballs nous sobre l'època. Cal consultar també E. ASHTOR, 1984 i P. M. HOLT, 1986, p. 207-220. A l'entorn dels esdeveniments que caracteritzaren el sultanat de Barsbāy i de les seves relacions amb el rei Alfons, veg. A. DARRAG, 1961. Sobre les relacions diplomàtiques del Magnànim amb Egipte cal consultar també l'obra de C. MARINESCU, 1994. El pròleg d'aquest llibre, de Ferrer i Mallol, conté referències bibliogràfiques nombroses. Sobre el desenvolupament del comerç amb Orient i la presència de catalans a Xipre i a Egipte és essencial l'obra de M. DEL TREPPO, 1972. Les aportacions més recents sobre la qüestió són obra de D. Coulon a qui agraeixo el seu ajut generós en l'aclariment d'alguns punts d'aquest treball. Coulon cerca de fer palesa la relació entre el comerç català amb Egipte i la prosperitat del monarca Alfons. Veg. D. COULON, 1995, en curs de publicació; 1996-1997; 2000.

cions profitoses entre els dos països hi van haver també nombrosos episodis de cors, protagonitzats pels catalans sense gaires escrúpols a l'hora d'amenaçar els sultans mamelucs per decisions com ara l'augment de taxes als mercaders que visitaven el port d'Alexandria.

Anys després dels estudis de Marinescu, Darrag va publicar un extens i documentat estudi sobre Egipte a l'època del sultà Barsbāy (825-841/1422-1438)²⁶ que coincideix precisament amb el període més conflictiu de les relacions amb el Magnànim. Darrag va establir dues fases de forta hostilitat entre els dos poders, una primera de 1422 a 1430, i una segona de 1432 a 1436, amb una treva de 1430 a 1432, probablement a partir del tractat de pau editat per Reginaldo Ruíz Orsatti, i amb una altra de 1436 a 1437. L'opinió de Darrag pot sintetitzar-se en l'accent que dóna al problema polític i a les ambicions de poder del rei Alfons, encara que també assenyalava el perjudici del rei per l'establiment de monopolis comercials egipcis sobre determinats productes.

Tanmateix, i malgrat haver assolit una consideració similar a la que rebien venecians i genovesos pel que feia a les qüestions de duanes i diplomàtiques des dels primers anys del segle xv, les expedicions que els catalans van enviar contra els territoris mamelucs van ser nombroses i prou cruentes. En aquests conflictes, Alfons el Magnànim va mostrar-se sempre com un dels sobirans occidentals més actius, i va ignorar les intervencions pacífiques dels sultans egipcis i dels magistrats municipals de Barcelona. Marinescu i Darrag ho confirmen.²⁷

A partir de 1408, en temps de Martí l'Humà, els pirates catalans practicaven sistemàticament els atacs violents a la Mediterrània oriental ja que tenien el refugi que oferien les illes de Xipre i, sobretot, Rodas. En aquell any, un vaixell català que es trobava a Egipte va comprometre's a retornar a Tunísia uns mercaders tunisencs i les seves mercaderies, però els va desviar a Barcelona, amb l'objectiu de vendre'ls com a esclaus.²⁸ El sultà mameluc Mu'ayyad (1412-1421) va protestar davant el cònsol dels catalans, fet que va provocar que aquest escrigués el 1414 al magistrat municipal de Barcelona, i li garantís la moderació i la temperància del sultà. El 1415 Mu'ayyad, irritat per la manca de consideració del rei Alfons, va decretar que les colònies catalanes d'Egipte i de Síria paguessin una indemnització de 30.000 ducats pels mals causats, i va castigar i empresonar al Caire el representant català a Damasc. Un any després, el 1416, any d'inici del regnat d'Alfons el Magnànim van començar els atacs de pirateria a Nastroh, Jaffa i Alexandria, on van sembrar la destrucció de vaixells i van provocar moltes morts. Altres enfrontaments van tenir lloc també a Alexandria, l'any 1416, on els vaixells catalans van saquejar les costes properes i fins i tot van incendiar dues naus genoveses i venecianes i quatre d'egípcies, i van empresonar vint-i-quatre musulmans. Xipre donava suport a aquestes accions i, de ben segur, n'obtenia beneficis particulars, i afavoria l'actuació impune dels catalans, que no dubtaven a atacar els súbdits cristians del sultà mameluc fins a provocar la intervenció del sant pare

26. Veg. G. Wiet, 1960.

27. Veg. A. DARRAG, 1961, p. 335, n. 2; C. MARINESCU, 1994.

28. Sobre els conflictes per afers de cors en aquesta època, veg. M. T. FERRER I MALLOL, 2000, p. 234-331.

davant Alfons el Magnànim per a aturar les disbauxes. Els episodis se succeïren el 819/1416 i el 820/1417, fins al punt d'interrompre les relacions a partir d'aleshores fins a l'accés al poder de Barsbāy, el 1422. La resposta dels corsaris d'Alfons el Magnànim va repetir-se, més endavant, el 1432 i el 1433, en actuar en la captura de naus sarraines a Beirut i a altres ports de Síria. Però no tots els mercaders catalans van identificar-se amb aquesta política conflictiva; els ciutadans barcelonins van intervenir sovint per convèncer el rei de la necessitat d'obtenir una pau amb Egipte que afavorís les relacions comercials. Coulon ha assenyalat un procés de politització i d'intervencionisme en el decurs de les dècades de 1430 i de 1440 en relació amb la política del Magnànim envers el sultanat mameluc. Segons aquest autor, l'intervencionisme de l'autoritat monàrquica esdevé finalment un llast per a les iniciatives mercantils de la ciutat de Barcelona, fins al punt d'abocar els mercaders catalans a un canvi d'actituds i a l'abandonament de la seva mentalitat expansiva.²⁹

Per la seva part, Barsbāy va rebre els ambaixadors catalans en el primer mes del seu regnat, el *rabi' II* de 825 (l'abril de 1422). Però l'entrevista no va ser gaire transcendent ja que aquell mateix estiu, el *ša'bān* de 825 (l'agost de 1422), novament pirates catalans, amb l'ajut de xipriotes, van atacar el port d'Alexandria i el de Beirut, i es van apropiari d'una coca genovesa i d'una galera musulmana on viatjava un correu mameluc.³⁰ La reacció del sultà va ser prohibir als comerciants indígenes i als estrangers la importació de productes catalans, fet que va colpejar amb força el rendiment del comerç català i va provocar la fugida de tots els representants d'aquesta nació del territori de Beirut. Dos anys després, la ciutat de Damietta va patir les conseqüències de l'agressió catalana, el *raġab* de 827 (el juny de 1424): els pirates van apropiari-se de dos vaixells mamelucs, amb la càrrega i prop de cent presoners.

A partir de 1425 el rei va decidir protegir les expedicions hostils contra Egipte, fins a arribar a articular el desig, o la intenció no satisfeta, d'atacar amb la flota pròpia i, en tot cas, d'arremetre també contra Venècia, la gran afavorida per les pertorbacions derivades de l'enemistat catalanoegípcia i de la interrupció de l'activitat comercial. Les hostilitats van continuar amb severitat el *ramadān* de 831 (el juny-juliol de 1428), en aquest cas contra Alexandria, i les relacions es van veure agreujades encara per la «qüestió d'Etiòpia» en la qual el rei Alfons el Magnànim s'oferia a actuar de pinça per a encoratjar la croada cristiana contra Egipte i enderrocar el sultanat mameluc.³¹

Així arribem a les circumstàncies que van envoltar la pau de 1430, de durada breu.³² Un dels instruments d'aquesta pau va ser, sens dubte, el tractat (*sulh*) subscrit el 1430 amb el sultà

29. Veg. D. COULON, 1999.

30. Es tractava de Muhammad b. Qaramān. Els musulmans van haver de pagar 4.000 dinars per recuperar el vaixell, sense càrrega i sense ocupants. Veg. A. DARRAG, 1961, p. 336.

31. Sobre la política d'Alfons el Magnànim en relació amb Etiòpia, veg. M. MARINESCU, 1994, p. 13-28; A. DARRAG, 1961, p. 339-341.

32. Veg. C. MARINESCU, 1994, p. 8.

Barsbāy. Barsbāy havia rebut un imperi en decadència, però que encara va revifar i va fer sentir el seu pes polític a la Mediterrània en els primers anys del segle xv. El sultà va restablir el domini dels mamelucs sobre els llocs sagrats de l'Islam, va reforçar el control d'Egipte sobre el mar Roig, i va mantenir la via de comerç amb l'Orient Llunyà que hi circulava. Des del punt de vista econòmic, i de les relacions comercials amb Europa, l'època de Barsbāy es va caracteritzar per l'establiment dels monopolis egipcis, a partir de 1432, sobre determinats productes i, administrativament, per la producció de nombrosos decrets restrictius del comerç dels europeus, que provocaven constantment la reacció i les agressions dels regnes francs.

Marinescu esmenta una carta del rei de 18 de març de 1429 als prohoms de Barcelona en la qual es parla «d'un consul qui devait aller à Alexandrie avec les ambassadeurs dont on ne spécifie pas les noms, mais qui doivent être les nommés Ferrer i Sirvent».³³ Sabem que el cònsol català recomanat pel rei Alfons per al càrrec representatiu a Alexandria va ser Berenguer Sirvent, germà de l'ambaixador Lluís, confirmat com a cònsol el 14 d'abril de 1429 pel conseller en cap, Galcerà Dusay, i a qui es van atorgar atribucions plenes per a preservar la pau amb Egipte. Berenguer Sirvent va morir en circumstàncies imprecises, i l'ocàs dels seus dies va coincidir amb la fi de la pau entre egipcis i catalans.³⁴ El cònsol següent que va exercir el càrrec a Alexandria va ser Pere Muntrós, designat el 21 de març de 1438. D'altra banda, Coulon ens ha fet conèixer un seguit de documents de l'ACA (reg. 2910/1 (1418-1433) f. 9r, 11r i 21v) relacionats amb l'activitat de Pere de Casasaja —un dels catalans que va participar en la negociació diplomàtica de la pau de 1430— l'anàlisi detallada dels quals ha estat recollida en la seva tesi doctoral sobre el comerç entre la Corona d'Aragó i Egipte. Es tracta de registres de moviments mercantils en relació amb el pagament del «dret de les drassanes», un impost de quatre diners per lliura de mercaderia, establert el 1328, que era destinat a les drassanes de Barcelona.

El text finalment acordat del tractat de pau que va resultar de l'ambaixada de Pere de Casasaja³⁵

33. «E com així sobre les dites coses, com encara sobre lo fet del consol qui deu anar en Alexandria bajam informats los dits baixadors de nostre intenció e voluntat, preguam vos que'ls donats plena fe e creença..», ACA, reg. 2579, f. 49. Veg. C. MARINESCU, 1994, p. 9 i n. 1.

34. Sabem que la institució consular catalana a Alexandria va ser fundada per Jaume I el 30 de juliol de 1262 i que el primer cònsol nomenat pel monarca va ser Guillem de Montcada, l'11 de març de 1264. Sobre la institució al segle xv, veg. A. LÓPEZ DE MENESES, 1956, 1982.

35. Veg. M. VILADRICH, 1999, p. 161-205. Tenim ara la certesa que, a més de la versió àrab, se'n va fer una de coetània, probablement llatina, o potser catalana, que no s'ha trobat, obra de Maties Just, tal com pot llegir-se en un document datat el 7 de març de 1431 que tracta sobre el sou que l'escrivà havia de cobrar per la seva participació en l'ambaixada a Rodes: «In favorem archivi Regni Barchinone, supra facto pacis soldani Babilonie et etiam in favore Mathie Just, scriptore dicte pacis» (ACA, reg. 2609, f. 168r-v). D'altra banda, la qüestió de les redaccions bilingües dels tractats de pau ha obert polèmica pel que fa a l'aplicació de criteris lingüístics i, per tant, externs al document, i de criteris jurídics, interns i propis d'una o altra cultura, i la transcendència efectiva d'aquests en la redacció final del text. Sobre aquesta qüestió, veg. J. WANSBROUGH, 1965. En qualsevol cas, el text d'un tractat de pau sempre havia de ser ratificat per ambdues parts subscriptores. D'altra banda, MINERVINI (1996) creu que la participació intensa d'intèrprets en les activitats

establia nombroses concessions favorables a les activitats comercials dels catalans a Egipte, entre les quals n'hi ha d'innovadores en el dret internacional d'aleshores. Per exemple, el tractat conté els atorgaments de garantia de seguretat general de les persones i de les propietats, i els d'abolició de les responsabilitats col·lectives dels atacs de pirates i corsaris contra els musulmans, llicències que conformen el nucli central de les autoritzacions islàmiques al comerç cristià a la baixa edat mitjana, tal com estableix al-Qalqašandī a la *maqāla* 9 de la seva obra. Endemés, regula les relacions entre la justícia del cònsol, la del sultà i la colònia de mercaders catalans residents a Egipte, i atorga privilegi de jurisdicció extraterritorial —concessió important i molt puntual ja que no sembla que es repeteixi en els tractats immediatament posteriors signats amb altres potències— mentre que tradicionalment s'ha assenyalat com una de les mercès de les capitulacions d'època otomana, encara que, com veiem, ja era present al *sulh* de 1430.³⁶

Tanmateix, considerem que la millor aportació d'aquest text és el capítol addicional, número 33, que tancava l'acord i que va ser suprimit de la versió definitiva. A través del text d'aquest capítol hem pogut corroborar el compromís del gran mestre de Rodes fra Antoni de Fluvià com a mediador, i accedir al coneixement de les circumstàncies, l'estira-i-arronsa, que van envoltar les negociacions diplomàtiques, amb pressions d'una banda i de l'altra. La clàusula 33 del tractat reconeix l'enemistat tradicional que separa els catalans dels magribins i dels turcs, i es compromet a no acceptar els documents falsos que aquests puguin produir o intentar presentar com a reclamació.

Així doncs, aquest document devia correspondre al registre escrit d'un intercanvi de respostes entre els representants d'Alfons el Magnànim —en ocasió d'una trobada a Rodes, en presència de fra Antoni de Fluvià, dels ambaixadors Ferrer i Sirvent i dels delegats del sultà—, on Pere de Casasaja devia intervenir de manera definitiva en la negociació, mentre que els

econòmiques i diplomàtiques entre Orient i Occident indica el desconeixement general de les llengües estrangeres d'ambdós blocs, fins i tot entre els cristians orientals, i assenjala Ultramar com l'àmbit per excel·lència d'activitat dels traductors.

36. Veg. M. VILADRICH, 1999, p. 186 i 200. Una concessió com aquesta no es troba, per exemple, al tractat signat amb Venècia el 18 de *muharram* de 913, el 31 de maig de 1507. Aquest document, editat i estudiat per J. WANSBROUGH, 1963, p. 497-530, és, dels vint tractats comercials que es coneixen entre la república de Venècia i el sultanat mameluc, l'únic negociat directament davant *Sa Signoira*. Actuava com a representant de l'estat mameluc el dragoman Tagrī Birdī, ço és, Lluís de Prat, un marrà català originari de Montblanc. Sobre el salconduit que l'autoritzava a la negociació, veg. J. WANSBROUGH, 1971. Es poden trobar exemples anàlegs en sengles articles dels tractats d'Egipte amb els venecians de 846/1442 i amb Florència de 902/1497, inspirats en l'anterior. Els casos mixtos s'havien de remetre, en el cas dels venecians, «de queli che e deputadi per nome del Soldan. E siando dentro del Cayro debiano esser a la presentia del Soldan, over del naibo de la citade over al azebo over ai officiali deputadi e messi per nome del Soldan in chadaun luogo del suo reame». En el cas del tractat amb les florentins: «[...] when they have an adjudication, litigation or claim for money or other things, such as a Muslim against one of the Florentine Franks or a Frank against a Muslim, the adjudication should be brought before the noble presence if they are at the noble portals, or to the viceroy or chambelain or officials of that province [...]». Veg. J. WANSBROUGH, 1965, p. 488, art. III, p. 512, art. V.

enviats egipcis insistien en alguna compensació, ateses les bones condicions que els catalans van obtenir de la negociació global del tractat. L'afirmació de Casasaja dels dubtes reials sobre el respecte als vaixells catalans confirma la nostra sospita que, finalment, l'abrogació d'aquest capítol és responsabilitat del rei Alfons —tal com pensava Mario del Treppo—, i no del sultà Barsbāy —com havien proposat Ruíz Orsatti i Darrag.³⁷

7. Conclusió

La llarga evolució de la societat islàmica, que, des del seu origen profètic, va cercar de definir el marc d'una actuació i autoritat legítimes dins el referent islàmic, va conduir, des d'al-Mawardī, a la reelaboració constant de la doctrina i de la concepció de l'Estat i de la societat araboislàmica. Aquesta, en la seva evolució, va situar-se sempre per davant de les construccions teòriques, les quals —caldria no oblidar-ho mai— sempre són precedides per la realitat, la qual cerquen d'explicar, o per determinades situacions, que s'esforcen a legitimar. El procés gradual d'usurpació de l'Estat que duu a terme la classe militar dels mamelucs, i l'avenç d'aquesta classe en el control de l'economia i l'administració, conformen una praxis on, tot i basar-se en els precedents i les institucions islàmiques, la llei se subordina, pas a pas, als interessos del sultà i de la seva casta, que inclou els mamelucs i també els clients d'aquests. En el cas del sultà, l'origen d'aquest procés deriva en bona mesura dels seus interessos, representats per la salut del seu tresor i engreixats per les rendes del comerç amb les potències occidentals. La necessitat de preservar i controlar aquests intercanvis promou l'actitud positiva envers la fluïdesa diplomàtica sovint estroncada per la defensa d'interessos encara més radical que protagonitzen els reis catalans amb el suport dels seus súbdits. Al sultà l'interessa mantenir les relacions comercials amb l'Occident mediterrani, malgrat l'exposició als atacs de pirateria que aquestes transaccions impliquen. Tampoc no sembla que els mercaders europeus que participen a les croades esti-

37. R. RUIZ ORSATTI (1939, p. 372), esmentava que el tractat es componia de trenta-tres clàusules, la darrera de les quals hauria estat rebutjada al final del procés de negociació. S. Y. LABIB (1965, p. 356), per la seva part, sense pronunciar-se sobre el responsable de la supressió de la clàusula, va escriure: «Im Jahre 1430 wurde ein Vertrag abgeschlossen, dessen gesamter Wortlaut uns nicht bekannt ist», i A. DARRAG, 1961, p. 342: «Le Magnanime déçu de l'échec de ces négociations, touché des suppliques de ses marchands lésés par l'interruption complète du commerce avec l'Égypte depuis 1422, accueillit favorablement la médiation du Grand Maître de Rhodes, afin de conclure la paix avec le Sultan. Ses deux ambassadeurs [...] établirent avec les envoyés égyptiens [...] un traité de trente trois articles (30 mai 1430). Le Sultan en ratifia trente deux, repoussant le trente troisième dont nous ignorons le contenu exact». Subscrivim, en canvi, l'opinió de M. DEL TREPPO, 1972, p. 37, que afirma: «Un ultimo articolo, il 33°, contenente l'impegno esplicito degli aragonesi di non causare danni sulle coste e nei porti del sultano da Al-Amidayn a Tarso, veniva eliminato dal testo definitivo dell'accordo, e ciò forse per le pressioni politiche esercitate sul sultano dal re d'Aragona. Alfonso il Magnanimo peraltro si era impegnato, unilateralmente, e fuori dal trattato, ad impedire che i suoi sudditi preparassero, nei porti del dominio aragonese, azioni di pirateria contro i sudditi del sultano».

guessin disposats a comprometre's a fons amb la cobertura ideològica del pretès procés d'alliberament de Terra Santa.

Referències

- ALARCÓN, M. A.; GARCÍA DE LINARES, R. *Los documentos árabes diplomáticos del Archivo de la Corona de Aragón*. Madrid, 1940.
- ASHTOR, E. «Alfonso il Magnanimo e i Mamlucchi». *Archivio Storico Italiano*, núm. CXLII (1984), p. 3-29.
- ATIYA, A. S. *Egypt and Aragon: Embassies and diplomatic Correspondence between 1300 and 1330 A. D.* Leipzig: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1938.
- AYALON, D. *Le phénomène mamelouk dans l'orient islamique*. París: Presses Universitaires de France, 1996.
- BJÖRKMÁN, W. *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*. Hamburg, 1928.
- BOSWORTH, C. E. «A *maqama* on secretaryship: al-Qalqašandī's *al-Kawāḳib al-durriyya fī'l-manāqib al-Badriyya*». *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, xxvii (1964), p. 291-298. [Reimpr., Londres, 1972 (Variorum Reprints)]
- «Christian and Jewish religious dignataries in Mamlūk Egypt and Syria: Qalqašandī's information on their hierarchy, titulature and appointment». *International Journal of Middle East Studies* [Cambridge], vol. III (1972), p. 59-74, 199-216. [Reimpr., Londres, 1982 (Variorum Reprints)]
- «Al-Kalkašandī», *The Encyclopaedia of Islam² - EI²*. Vol. IV. 1975, p. 531-533.
- COULON, D. «Le commerce barcelonais avec la Syrie et l'Égypte, d'après les actes du notaire Tomas de Bellmunt (1402-1416)». A: *Le partage du monde*. Actes du colloque Toulouse-Conques, 1995. [En curs de publicació]
- «Un élément clé de la puissance commerciale de Barcelone: le commerce du corail avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (1350-1450 environ)». *Al-Masāq*, núm. 9 (1996-1997), p. 99-141.
- «Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Age. Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine». París, 1999. [Tesi doctoral inèdita, sota la direcció de M. Balard.
- «Un tournant dans les relations catalano-aragonaises avec la Méditerranée orientale: la première partie du regne d'Alphonse le Magnanime (1416-1442 environ)». *XVI Congrès Internacional d'Història de la Corona d'Aragó. La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo*, II. Nàpols, 2000, p. 1055-1080.
- DARRAG, A. *L'Égypte sous le règne de Barsbay 825-841 / 1422-1438*. Damasc: Institut Francès de Damasc, 1961.

- DEL TREPPO, M. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*. Nàpols, 1972. [Trad. catalana: *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalanoaragonesa al segle XV*. Barcelona, 1976]
- FERRER I MALLOL, M. T. «Pedro de Larraondo, un corsario vizcaíno en el Mediterráneo oriental (1405-1411)». *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*. Barcelona: CSIC, 2000, p. 234-331.
- GIUNTA, F. *Aragonesi e catalani nel Mediterraneo. II: La presenza catalana nel levante dalle origine a Giacomo II*. Palerm: U. Manfredi Ed., 1959. [Trad. castellana: *Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo*. Barcelona: Ariel, 1989]
- GOLUBOVICH, P. G. *Biblioteca Bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente Francese*. Florència, 1906-1913. 3 v.
- GOTTSCHALK, H. L. *Dīwān. The Encyclopaedia of Islam² / E²*. Vol. II. 1962, p. 336-341.
- HOLT, P. M. «The position and power of the Mamlūk sultan». *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, xxxviii, núm. 2 (1975), p. 237-249.
- «The treaties of the early Mamlūk sultans with the Frankish states». *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, xliii, núm. 1 (1980), p. 67-76.
- The age of the crusades. The near East from the eleventh century to 1517*. Londres; Nova York: Longman, 1986.
- «Mamlūks». *Encyclopédie de l'Islam-E²*. Vol. VI. Leiden; París, 1987, p. 305-315.
- Early Mamluk Diplomacy (1260-1290). Treatises of Baybars and Qalāwūn with Christian Rules*. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- IRWIN, R. *The Middle East in the Middle ages. The early Mamluk Sultanate 1250-1382*. Londres; Sydney: Croom Helm, 1986.
- KRAMERS, J. H. [BOSWORTH, C. E.]; *E²*. Leiden, 1997, p. 884-886, [s. v.] *sultān*.
- LABIB, S. Y. *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*. Wiesbaden: F. Steiner, 1965.
- LEVANONI, A. *A Turning Point in Mamluk History. The Third Reign of al-Nasīr Muhammad Ibn Qalāwūn (1310-1341)*. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- LITTLE, D. P. «Coptic Conversion to Islam under the Bahrī Mamlūks, 692-755-1293-1354». *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, núm. 39 (1976), p. 552-596. [Reproducció a *History and Historiography of the Mamlūks*. Londres, 1986 (Variorum Reprints)]
- LÓPEZ DE MENESES, A. «Un siglo de consulado de los catalanes en Alejandría (1416-1516)». *IX Congreso di storia della corona d'Aragona*. Vol. II. Nàpols, 1982, p. 225-242.
- «Los consulados catalanes de Alejandría y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso». *Estudios de edad media de la Corona de Aragón*. Saragossa: CSIC, 1956, p. 83-183.
- MARINESCU, C. *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1461-1458)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.

- MASIÀ DE ROS, A. *La Corona de Aragón y los estados del norte de África. Política de Jaime II y Alfonso IV en Egipto, Ifriquiá y Tremecén*. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1951.
- AL-MAWARDĪ. *Ordinances of government. Al-ahkām al-sultāniyya w'al-wilāyāt al-dīniyya*. Trad. de Wafaa H. Wahba. [S. II.]: The Center for Muslim Contribution to Civilization, 1996.
- MINERVINI, L. «Les contacts entre indigènes et croisés dans l'Orient latin: le rôle des drogmans». A: *Romania Arabica. Festschrift für Reinhold Kontzi zum 70 Geburtstag*. Tübingen: Narr, 1996, p. 57-62.
- NIELSEN, J. S. *Secular Justice in an Islamic State: mazālim under the bahrī mamlūks, 662/1264 - 789/1387*. Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1985.
- «mazālim». *The Encyclopaedia of Islam²- EI²*. Vol. VI, 1990, p. 925-927.
- PETRY, C. E. *The Civilian Elite of Cairo in the later middle ages*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- AL-QALQASHANDĪ. *Kit.āb subḥ al-aʿsha fī sināʿat al-inshāʾ*. M. ʿAbd al-Rasūl Ibrahim (ed.). El Caire: Dār al-Kutub al-Khadīwiyya, 1331-1338/1913-1920. 14 v.
- QAMARUDDIN KHAN, M. «Al-Mawardī». *A History of Muslim Philosophy*. Edició de M. M. I. Sharif. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1981, p. 717-731.
- RUIZ ORSATTI, R. «Tratado de Paz entre Alfonso V de Aragón y el Sultán de Egipto, al-Mālik al-Ašraf Barsbāy». *Al-Andalus* [Madrid], IV (1939), p. 333-389.
- RYDER, A. *Alfonso the Magnanimous King of Aragon, Naples and Sicily 1396-1458*. Oxford: Clarendon Press, 1990. [Trad. catalana: *Alfons el Magnànim, rei d'Aragó, Nàpols i Sicília 1396-1458*. València: Ed. Alfons el Magnànim, 1992].
- SUBLET, J. *Les trois vies du Sultan Baïbars*. Paris, 1992.
- STERN, S. M. «Petitions from the Mamlūk period: notes on the Mamlūk documents from Sinai». *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, XXIX (1966), p. 233-276.
- THORAU, P. *The Lion of Egypt. Sultan Baybars I and the Near East in the thirteenth century*. Londres; Nova York: Longman, 1992.
- UDOVITCH, A. L. «Reflections on the institutions of credits and banking in the Medieval Islamic Near East». *Studia Islamica* [París], XLI (1975), p. 5-21.
- «Les échanges de marché dans l'Islam Médiéval: Théorie du droit et savoir local». *Studia Islamica*, LXV, (1987) p. 5-30.
- VESELY, R. «Zu den Quellen al-Qalqašandī's *Subḥ al-aʿshā*». *Acta Universitatis Carolinae Pragensis*. 1969. (Philologica; 2), p. 13-24.
- VILADRICH, M. «Jaque al Sultán en el «Damero Maldito». Edición y traducción de un tratado diplomático entre los mercaderes catalanes y el sultanato mameluco (1429)». A: FERRER, M. T.; COULON, D. [ed.]. *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana; Actes del seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona)*. Barcelona, 1999, p. 161-205.
- «L'extraterritorialitat del dret: una concessió atorgada al cònsol dels catalans a Alexandria el

- 1430». A: *XVI Congrés Internacional d'Història de la Corona d'Aragó. La Corona d'Aragona ai temps di Alfonso il Magnanimo* [Nàpols, 1997]. Nàpols, 2000, vol. I, p. 807-830.
- WANSBOURGH, J. «A Mamluk ambassador to Venice in 913-1507». *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, xxvi, núm. 3 (1963), p. 503-530.
- «Venice and Florence in the Mamluk commercial privileges». *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, xxviii, núm. 3 (1965), p. 483-523.
- «The safe conduct in Muslim Chancery Practice». *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, xxxiv (1971), p. 20-35.
- WIET, G. «Barsbāy». *The Encyclopaedia of Islam²- EP*. Vol. I (1960), p. 1085-1086.

El comercio de Barcelona con Oriente en la Baja Edad Media (siglos XIV y XV)¹

Damien Coulon
Universidad de Estrasburgo

La expansión de grandes puertos europeos, como Génova o Venecia, hacia el Mediterráneo oriental ya ha sido muy estudiada por diversos investigadores, pero la de Barcelona mucho menos, después de las antiguas obras de Antoni Rubió i Lluch y de Lluís Nicolau d'Olwer.²

Esta falta de estudio parece bastante paradójica, ya que existen muchas fuentes inexploradas sobre las relaciones comerciales con Egipto y Siria en Barcelona (cf. *infra*). Este asunto y de manera general, las relaciones exteriores lejanas de la Ciudad Condal en la Baja Edad Media —menos algunas excepciones—³ parecen dejadas de lado en beneficio de otros temas, más centrados sobre la ciudad misma.

Por otra parte, el contexto bajomedieval es a menudo presentado como una época de dificultades, de ocaso; es la época del famoso *otoño de la Edad Media*, caracterizado por las epidemias de peste negra, por el conflicto entre las coronas de Aragón y de Castilla en la Península, etc. Por ello, es importante verificar aquellos datos de presentación general, a través de este tema de estudio del gran comercio de Barcelona con el Levante mediterráneo.

Pero este tema de investigación es también una ocasión de comprobar otro elemento de contexto: el cambio de los ejes del gran comercio en Asia. De hecho, la ruina del imperio mongol o de los estados herederos de este imperio (p. ej., el de los khanes de Persia) a partir de mediados del siglo XIV, parece haber provocado la desaparición de la gran ruta comercial terrestre, que pasaba antes a través de todo el continente asiático gracias a la *pax mongolica*, en beneficio de la ruta marítima. Esta ruta, que pasa más al sur, por el océano Índico, el golfo Pérsico o

1. Esta comunicación es el resumen en castellano de una tesis doctoral dedicada al mismo tema y defendida en 1999; será publicada próximamente por la Casa de Velázquez. Agradezco a Carles Vela i Aulesa su ayuda en la traducción al castellano de esta comunicación.

2. Cf. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català*, Barcelona, 1947; Lluís NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, Barcelona, 1926.

3. Por ejemplo los estudios de varios investigadores de la Institució Milà i Fontanals del CSIC de Barcelona, como Maria Teresa Ferrer i Mallol, Maria Dolores López Pérez, Roser Salicru i Lluch y Daniel Duran i Duelt.

el mar Rojo y luego por el Mediterráneo, pone de relieve Egipto y Siria, que aparecen así como imprescindibles eslabones en este trayecto. Este largo recorrido constituía la famosa *ruta de las especias*, que los mercaderes europeos venían a buscar a los puertos de Alejandría y Beirut, sobre todo. Uno puede entonces preguntarse si este cambio o esta readaptación de las rutas comerciales mejora o compensa este contexto de dificultades de mediados del s. XIV, o si, al contrario, lo acentúa por un fenómeno de desorganización comercial.

Estos problemas, estas preguntas, parecen ser los ejes de investigación básicos para estudiar cualquier aspecto de las relaciones Oriente-Occidente en la Baja Edad Media.

Las fuentes disponibles para estudiar el comercio de Barcelona con Oriente (ver tabla 1) muestran una gran diversidad; así los huecos de un tipo de fuente pueden ser a menudo completados por otro tipo. Pero a pesar de esta multiplicidad, destaca un problema importante: no tenemos fuentes árabes orientales sobre este tema de investigación. Este hueco no es exclusivo del tema de las relaciones de Barcelona con Egipto y Siria; todos los estudios económicos sobre los países islámicos en la Baja Edad Media se enfrentan a este problema, ya que se han conservado muy pocos archivos de estado islámicos de esta época y también muy pocos documentos privados (contratos comerciales). Solamente se puede apoyar sobre el testimonio de las crónicas árabes, que, como las occidentales, contienen muy poca información de tipo económico. Cabe indicar que solamente tenemos el punto de vista occidental de estas relaciones comerciales con Egipto y Siria.

1. Evolución general de las relaciones comerciales de Barcelona con Egipto y Siria (1330-1430)

La variación del número de naves que zarpaban cada año de Barcelona hacia el Mediterráneo oriental, y también la variación de las sumas medias invertidas por contrato (con un total de 2.500 contratos) en este comercio, parecen ser índices adecuados y representativos de las relaciones comerciales de Barcelona con Egipto y Siria; y permiten esbozar las líneas de evolución.

Podemos dividir todo el período considerado (1330-1430) en cuatro fases distintas:

—Una primera fase entre 1330-1349, que se caracteriza por inversiones apreciables (con una media de casi 120 libras por contrato), lo que muestra pues con claridad que este comercio con Egipto y Siria ya era regular, a pesar de los contactos seguramente más importantes con la isla cristiana de Chipre. El número bastante limitado de naves (casi siempre inferior a cuatro por año) se puede sin duda matizar, ya que el papado mantenía prohibiciones de comercio con Egipto y Siria (a causa de proyectos de cruzadas) sobre todo hasta 1344. Es cierto que otros buques se nos escapan porque zarparon de manera escondida sin dejar ninguna huella documental, sobre todo hasta este año (el número de naves queda limitado después de esta fecha, porque un mercader muy importante, Pere de Mitjavila, logra un monopolio sobre el negocio con Egipto y Siria, por privilegio real, a partir de este mismo año).

TABLA 1
Fuentes utilizadas

		<i>Aspectos económicos</i>					
<i>Tipos de fuentes</i>	<i>Ubicación</i>	Protocolos notariales	Libros de cuentas	Impuestos sobre el comercio	Listas de cargamento de naves; de precios	Menciones de naves zarpando para Oriente	Manuales de comercio
		AHPB AHCB Arch. de Venecia	ACB	ACA, Derecho de las Atarazanas ACA, Derecho de entradas y salidas (Generalidad)	Arch. Datini, Prato Bibl. de Catalunya, Junta de Comerç	ACA, Batllia General ADB, Reg. Communium	(Publicados, cf. M. Gual)
		<i>Aspectos diplomáticos</i>				<i>Aspectos religiosos</i>	
<i>Tipos de fuentes</i>	<i>Ubicación</i>	Documentos de cancellería Relatos de contactos	Decisiones municipales Consulados	Licencias pontificias de comercio	Multas pontificias		
		ACA, Cancellería Crónicas catalanoaragonesas, italianas, árabes Relatos de viajes	AHCB ACA, Cancillería	ADB, Reg. comun. Arch. Vaticano	ACA, Tesorería Real (Gratiarum)		

Abreviaciones utilizadas:

- ACA, Archivo de la Corona de Aragón
- ACB, Archivo de la Catedral de Barcelona
- ADB, Archivo Diocesano de Barcelona
- AHCB, Archivo Histórico de la Ciudad de Barcelona
- AHPB, Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona.

—La segunda fase, entre 1350-1370, se caracteriza por una clara caída de las inversiones (hasta menos de 60 libras por contrato durante los años 1358-1365) y un número siempre limitado de naves. Durante estos años se puede, en efecto, hablar de crisis del gran comercio de Barcelona con Egipto y Siria. Ya se sabe que este período se caracteriza por dificultades de largo plazo, como las epidemias de peste negra, a partir de 1348, que afectan tanto la Península como Egipto y Siria, ya que aquella enfermedad viene de Oriente. Pero un contexto de conflictos explica también esta crisis del gran comercio: la guerra entre las Coronas de Aragón y de Castilla por un lado, y la incursión del rey de Chipre, Pedro I de Lusignan, contra Alejandría en octubre de 1365, por otro lado, explican una ruptura bastante brusca de las relaciones comerciales en los años 1367-1370. El rey de Chipre fue apoyado por varios mercaderes de Occidente en su raid, como venecianos, genoveses y catalanes; por esta razón, ninguna nave zarpa de Barcelona para Egipto o Siria durante estos años, ya que los mercaderes y patrones de naves catalanes temían seguramente represalias del sultán del Cairo.

—A partir de 1370 y hasta 1405, estas dificultades se acabaron y se incrementaron claramente las relaciones comerciales de Barcelona con Egipto y Siria, tanto en el número de naves —que alcanza un máximo de más de diez unidades al año entre 1402-1405— como en las inversiones. Los primeros años del siglo xv aparecen pues como el apogeo de estas relaciones comerciales. Hay que subrayar aquí que el saqueo y la destrucción de Damasco por Tamerlan (1336-1405), el gran sultán conquistador de Transoxiana, en diciembre de 1400 y enero de 1401, casi no tuvieron consecuencias sobre este tráfico, a pesar de la interpretación historiográfica tradicional que veía en ellos un acontecimiento que explicaba el principio de la decadencia del comercio de Barcelona con el Oriente mediterráneo.⁴ También se puede notar durante este período, que las salidas hacia Chipre son mucho más escasas, seguramente porque Famagusta, el principal puerto de la isla, fue tomado en 1374, por los genoveses, enemigos tradicionales de los catalanes.

—La última fase (1406-1430) se caracteriza por relaciones un poco menos intensas con Egipto y Siria, que se pueden explicar por nuevas dificultades internas en estos países islámicos, sobre todo a causa del contexto de lucha de algunos emires contra el sultán Faradj a partir de 1405, que provoca su muerte en 1412. Pero después de 1415, estas relaciones comerciales aparecen sobre todo más irregulares y otra destinación cristiana se destaca en este tráfico oriental: Rodas. Estas nuevas características se explican sobre todo por el aumento de la piratería y también por un nuevo contexto de oposición entre el rey Alfonso el Magnánimo y el sultán mameluco Barsbay (1422-1438), ya que estos dos monarcas intentan utilizar el gran comercio para sus objetivos políticos respectivos.⁵ Pero la evolución de las inversiones en el

4. Cf., por ejemplo, Claude CARRÈRE, *Barcelone centre économique à l'époque des difficultés* (1380-1462), 2 v., París y La Haya, 1967, vol. II, p. 645; Josep Maria MADURELL i MARIMON i Arcadi GARCIA i SANZ, *Comandas comerciales barcelonesas de la baja Edad Media*, Barcelona, 1973, p. 28-29.

5. Cf. Damien COULON, «Un tournant dans les relations catalano-aragonaises avec la Méditerranée orientale: la nouvelle politique d'Alphonse le Magnanime (1416-1442 environ)», *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona*, (18-24 de setiembre de 1997), Nápoles, Paparo ed., 2000, p. 1055-1079.

mismo período muestra, a pesar de este contexto más difícil, un fenómeno claro de concentración. De hecho, las sumas medias invertidas por contratos aumentan mucho en los años 1420-1430, hasta llegar a más de 250 libras.

¿Cómo podemos ahora situar el nivel de desarrollo de las relaciones de Barcelona con el Levante? La comparación con la expansión comercial de otros puertos importantes, como Génova o Venecia, pero también menos dinámicos del Mediterráneo occidental, como los de Sicilia, Nápoles, Marsella o Valencia, permite así enriquecer esta problemática.

La comparación con las inversiones en el comercio de los genoveses con la Romanía⁶ es muy fácil, ya que en el puerto ligure también se han conservado muchos contratos notariales y es posible calcular una media bastante representativa de estas inversiones en los protocolos. Esta comparación muestra pues un nivel más alto de los capitales genoveses en el comercio hacia la Romanía genovesa, que el de los catalanes hacia Egipto y Siria.

En cambio, el tráfico de Venecia con el Mediterráneo oriental es casi siempre estudiado a través de las famosas *mude*, los convoyes regulares de la marina de estado de la Serenísima, que permiten conocer el número de naves salidas en un año hacia una destinación precisa. La comparación con el tráfico de Barcelona tiene pues que efectuarse a través de este otro índice; y revela también que el número de buques venecianos salidos para Beirut y Alejandría es claramente superior al de los catalanes, casi cada año.⁷

Pero lo que hay que añadir es que Barcelona adelanta aún más claramente todos los otros puertos del Mediterráneo occidental en las relaciones comerciales con Egipto y Siria, es decir en el gran negocio de las especias. Barcelona es así el único puerto europeo con Venecia y Génova que es capaz de enviar varias naves hacia estos países cada año, en los siglos XIV y XV.

2. Técnicas comerciales y productos comercializados

2.1. Técnicas comerciales

Las técnicas utilizadas por los catalanes en el comercio con Egipto y Siria son muy particulares: un tipo de contrato domina completamente estos intercambios: la comanda mercantil. De

6. Tema estudiado por Michel BALARD, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe s.)*, 2 v., Gênes, Roma, 1978, t. II, p. 673-700.

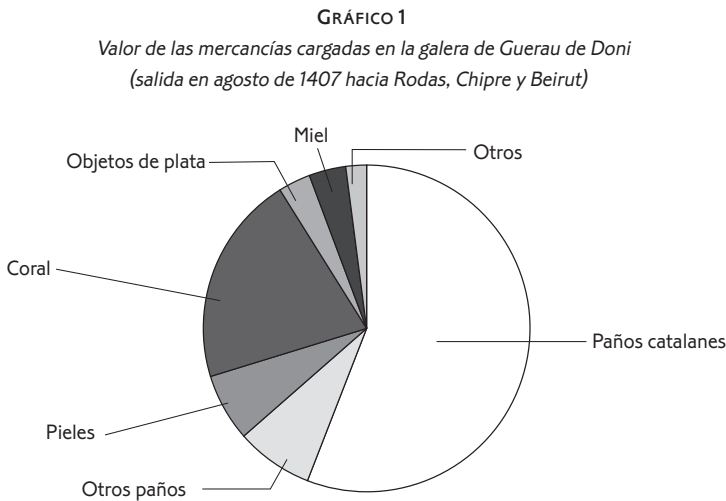
7. Doris STÖCKLY, *Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe - milieu XVe siècle)*, Leyde, 1995, p. 130-151; Federigo MELIS, «Note sur le mouvement du port de Beyrouth d'après la documentation florentine aux environs de 1400», *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien, Actes du huitième Colloque International d'Histoire Maritime* (Beirut, 1966), Paris, 1970, p. 371-374.

hecho representa el 90 % de los contratos utilizados en este tráfico; con unos matices según las épocas: solamente el 60 %, durante los años 1420-1430; lo que muestra un tímido principio de diversificación. En cambio, las sociedades comerciales son muy escasas, aunque bien conocidas y utilizadas por los mercaderes catalanes hacia las otras direcciones de su comercio. Al lado de estas comandas, se pueden encontrar cambios marítimos durante todo el período considerado y, durante el último decenio, un número relativamente más importante de seguros marítimos (que explica el principio de diversificación expuesto antes). Por último, no he podido encontrar ninguna letra de cambio dirigida hacia Egipto o Siria.

Se podría deducir que esta situación tan desequilibrada se explica por la existencia de manuales notariales especializados en la redacción de comandas. Esto implica que no hay que buscarlas en el resto de la documentación notarial, al contrario que los otros tipos de contratos (en este sentido existen también manuales especializados en la redacción de seguros, pero el primero conocido en Barcelona empieza en 1428). Sin embargo, en realidad, el estudio de estos manuales especializados en comandas muestra muy claramente el dominio de los contratos con Egipto y Siria, respecto a todos los otros destinos (incluso Sicilia, aún más cerca y muy dinámica). Así se confirma el uso preferencial por los catalanes de la comanda mercantil en su negocio con los países del sultán de Babilonia.

Veremos más adelante las razones principales de estas características tan particulares (con el estudio de los mercaderes). De momento, tenemos que limitarnos a la sencilla descripción de la situación.

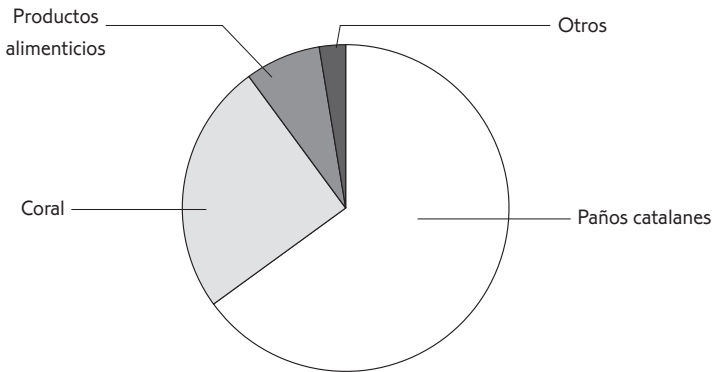
2.2. Los productos de exportación

Fuentes: AHPB; Bellmunt, *Man. Co. 1406-1414*, f° 38v-42r, Bn Nadal, *Man. Co. 1410*, f° 38v-42r, y ACA; Generalitat, reg. 186.1bis, f° 100r-114v.

GRÁFICO 2

Valor de las mercancías cargadas en la nave de Bartomeu Amar
(salida en diciembre de 1415 hacia Rodas, Chipre y Beirut)

Fuentes: Bibl. Catal. *Junta de Comerç*, reg. 199.V.

Un producto domina completamente estas exportaciones: los paños de lana catalanes. He podido calcular que las naves catalanas transportaban una cantidad media de cerca de 1.000 paños; esta mercancía aparece de hecho en el 55 % de las comandas (que citan mercancías hacia Egipto y Siria). Todos los grandes centros de producción están representados: Barcelona, Girona, Perpiñán, pero también centros más pequeños, como los de los Pirineos: Ax-les-Thermes, Vilafranca de Conflent, Puigcerdà, Ripoll, e incluso de un poco más al sur, Berga.⁸

Su calidad era media, respecto a las producciones más antiguas y famosas de Flandes y de Lombardía o de Toscana. Pero precisamente por eso, los paños catalanes eran muy apreciados, porque eran destinados a consumo de masas, para las clases medias de la población de Egipto y de Siria.

Los mercaderes catalanes también exportaban productos de lujo. En este terreno, se puede notar una evolución muy clara: exportaron primero plata hacia el Oriente mediterráneo, entre 1330-1350, en forma de moneda sobre todo. Pero después del agotamiento de las minas sardas de Iglesias, de donde venía sobre todo esta plata, ya no hubo ningún producto de lujo exportado hasta el final de los años 1370.

Después de esta fecha, un nuevo producto toma el relevo: el coral. Fue la gran especialidad de lujo de los mercaderes catalanes hacia el Próximo Oriente.⁹ Según los pocos contratos que

8. Aunque a menudo la expresión «de la terra» es utilizada para designar la tierra catalana, e impide conocer con precisión el origen de esos paños.

9. Sobre este tema, ver Damien COULON, «Un élément clé de la puissance commerciale de Barcelone: le commerce du corail (fin du XIVe - début du XVe s.)», *Al-Masāq*, 9 (1996-1997), p. 99-149.

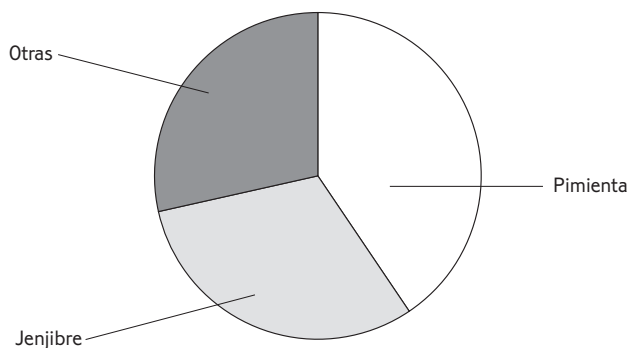
citan su origen, este coral venía sobre todo de la isla de Cerdeña, exactamente de la región de El Alguer. Este coral viajaba hacia Oriente en bruto, pero también en forma de perlas y de rosarios, que eran muy utilizados y apreciados en los países islámicos (el coral era también utilizado como medicina para curar algunas enfermedades). Además, en forma de perlas o rosarios, este producto de lujo alcanzaba también la India y la China. Hacía, pues, pareja con las especias que efectuaban el recorrido contrario. Hubo así dos ciclos de exportación de productos de lujo: uno corto de la plata, seguido por uno largo del coral, entre 1380-1462. Entre los dos períodos aparece un hueco que se corresponde precisamente al período de crisis comentado antes.

Los mercaderes catalanes exportaban muchos otros productos, como el azafrán, bastante caro también; pieles, metales (sobre todo el antimonio) y mercancías alimentarias, como los frutos secos y la miel. La sucesión de estos dos gráficos refleja también un proceso de especialización en algunos productos limitados, como los paños, el coral y el antimonio, especialmente.

2.3. Los productos de importación

Las importaciones son bastante bien conocidas también gracias a los contratos de comanda. Las más importantes son evidentemente las cuatro principales especias: pimienta, jengibre, canela y clavo. Pero es muy difícil saber en qué proporciones y cantidades estas mercancías eran traídas de Oriente, porque las comandas redactadas en Barcelona, es decir antes del viaje, no podían indicar la cantidad: el mercader que iba a Egipto y Siria tenía que comprar uno o varios productos de importación con el dinero de la venta de las mercancías de exportación, sin nin-

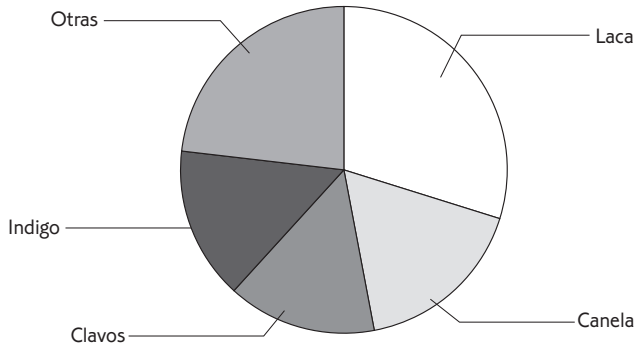
GRÁFICO 3
*Mercancías traídas de Siria por las dos naves de Jaume Esteve, Nicolau Madrenchs
y Pere Ortolà en setiembre de 1404*

Fuentes: ACA. Generalitat, reg. G. 186.1, fº 23v-34r.

GRÁFICO 4

Mercancías traídas de Siria por las dos naves de Jaume Esteve, Nicolau Madrenchs y Pere Ortolà en setiembre de 1404 (detalle)

Fuentes: ACA. Generalitat, reg. G. 186.1, fº 23v-34r.

guna precisión de cantidad (porque no se podía conocer con exactitud el precio de venta de estos productos de exportación). Tenemos muy pocos ejemplos de cargamentos de naves traídos a Barcelona; pero los que conocemos confirman que la pimienta y el jengibre eran las principales especias traídas de Egipto y Siria por los mercaderes catalanes.

Pero junto a estas dos aparecen también muchos otros productos variados, como gomas y resinas (p. ej. incienso, laca, mirra, sangre de dragón..., utilizadas como medicinas, tinturas o barnices); raíces y plantas; materias tintóreas (como el índigo y el brasil), nueces, frutas, etc.

3. Los agentes de la actividad comercial: los mercaderes

Después de esta descripción de productos, de técnicas y de la evolución general del tráfico con el Mediterráneo oriental, podemos dibujar ahora el retrato de los agentes de estas actividades comerciales, tanto de los socios itinerantes o comanditarios, como de los socios capitalistas o comandantes.

3.1. *Los socios itinerantes*

La gran mayoría de estos viajeros eran mercaderes, en una proporción de tres de cada cuatro; el resto se componía sobre todo de tripulantes. Así resulta una imagen social poco diversificada.

Pero la cuestión que se plantea, sobre todo a propósito de los mercaderes catalanes que iban a Egipto y Siria, es la del número de los que se quedaban allí, ejerciendo de factores comerciales.¹⁰ Varios indicios muestran claramente que muy pocos mercaderes catalanes vivían en estos países:

—Por una parte, no he encontrado ninguna huella de notario catalán trabajando en Egipto o Siria, cuando varios notarios venecianos son conocidos en la misma época, en Alejandría sobre todo, pero también en Damasco. Claro está que no encontrar ninguna huella no quiere decir que no existieran. Pero se puede constatar que varios mercaderes catalanes utilizaron regularmente los servicios de los notarios venecianos en Egipto o Siria, y también que otro catalán, que estaba a punto de morir en Alejandría, en 1374, tuvo que pedir la redacción de su testamento al escribano de su nave. Tenemos pues indicios de la ausencia de notarios catalanes en los países del sultán de Babilonia, lo que permite deducir que la comunidad catalana era bastante reducida allí.¹¹

—Por otra parte, tenemos constancia documental, que los mercaderes catalanes itinerantes tenían contactos directos con los musulmanes para negociar sus comandas, lo que quiere decir que no necesitaban intermediarios cristianos que vivieran allí.

Esta casi ausencia de representantes comerciales permite, por otro lado, explicar el uso tan importante de las comandas. Tal ausencia imponía, en efecto, la necesidad de viajes regulares de mercaderes entre las dos orillas del Mediterráneo para vender mercancías de exportación y comprar otras de importación. Las comandas eran, pues, el tipo de contrato más idóneo para realizar estos viajes en un tiempo limitado; por eso son tan numerosas con destino a Egipto y Siria.

Esta situación puede sorprender, porque los mercaderes venecianos y genoveses, instalados en Egipto o Siria, parecían ser más numerosos. ¿Cómo explicar entonces esta casi ausencia de factores comerciales catalanes en aquellos países, cuando se sabe también que en otros puertos comerciales extranjeros eran bastante numerosos? En realidad, hay que recordar que los catalanes habían participado en este comercio más tarde que sus concurrentes italianos. Los catalanes que habían podido instalarse en el Mediterráneo oriental, se habían replegado en las islas cristianas de Chipre y luego en Rodas, después de 1415; y de hecho, D. Duran i Duelt ha encontrado rastros de notarios catalanes en la isla de los caballeros de la

10. Sobre este tema, ver Damien COULON, «Les marchands catalans installés en Egypte et en Syrie-Palestine aux XIVe et XVe siècles: essai d'évaluation», a Michel BALARD y Alain DUCCELLER (dir.), *Migrations et Diasporas méditerranéennes (X^e-XVe siècles)*, París, 2002, p. 501-511.

11. Como lo ha explicado bien Joan F. Cabestany en su comunicación, varias razones podrían explicar la contradicción entre esta ausencia de notario y la obligación teórica impuesta al cónsul de ser acompañado por un notario en su oficio, según las ordenanzas de 1266.

orden de San Juan,¹² que confirman que la comunidad catalana de Rodas era sin duda más numerosa que las de Egipto o de Siria.

3.2. *Los mercaderes proveedores de fondos*

La mayoría de socios capitalistas también eran mercaderes (como los socios comanditarios), pero en una proporción un poco inferior (el 60 % frente al 75 %). Pero esta cifra ha conocido variaciones en el tiempo: de manera general, el número de mercaderes creció, hasta representar tres de cada cuatro proveedores de fondos a partir de 1420. Aquella evolución muestra un fenómeno de *profesionalización* de estas actividades: a mediados del siglo XIV, varios artesanos, corredores y mujeres participaban ocasionalmente en este gran comercio, sin embargo a partir del siglo XV, casi sólo participaban mercaderes, y eran sobre todo los más ricos los que dominaban esta actividad. Paulatinamente, eliminaron a las otras profesiones menos especializadas en el negocio y que podían invertir poco dinero. Se puede pues relacionar esta evolución con la del valor medio de los contratos. Destaca un claro fenómeno de monopolio del gran comercio por parte de los hombres de negocio, los mercaderes profesionales.

El estudio de los orígenes geográficos muestra un dominio aplastante de los barceloneses y de los catalanes. Para matizar esta constatación, hay que recordar que las fuentes utilizadas, barcelonesas, modifican y exageran seguramente este dominio.

Pero aquella documentación permite dibujar un mapa de la participación de las otras ciudades de Cataluña. Se puede entonces apreciar que los otros grandes centros urbanos, como Perpiñán, Girona o Tortosa, están bastante bien representados, aunque a un nivel muy inferior al de Barcelona. Finalmente, las pequeñas ciudades de la parte alta de los valles del Cardener y del Llobregat desempeñan también un papel bastante importante, seguramente gracias a la producción de paños que tenían un gran éxito en el Mediterráneo oriental, como ya hemos comentado.

3.3. *Los vínculos de los proveedores de fondos con el poder municipal*

El estudio de las listas del Consell de Cent muestra que los mercaderes que participaban en el gran negocio con Egipto y Siria, eran cada vez más numerosos en esta institución. Aquella evolución solamente podía estimular la aspiración de los mercaderes al poder municipal, que sin embargo quedaba confiscado por los *honrats*.

12. AHPB, Arxiu notarial III.1, testamento redactado en 1405 por el notario catalan Pere Beriguera. Agradezco esta referencia a D. Duran i Duelt.

También se puede apreciar en este ámbito que algunas familias de la oligarquía municipal de finales del siglo XIV (Dusay, Marquet, Marimon, Carbó, Fivaller o Vallseca), habían participado en este gran comercio a principios de siglo. Con el tiempo abandonaron esta actividad después de haberse enriquecido, para dedicarse más al ejercicio del poder municipal —y a otras actividades de carácter rentista. Pero estas familias querían mantenerse en esta función directriz solas, sin integrar a los mercaderes que se habían enriquecido más recientemente en el gran comercio con Egipto y Siria, y que aspiraban a un reconocimiento social, a una consagración política.

El conflicto entre estos dos grupos era, pues, inevitable. Esta rivalidad de larga duración solamente podía desembocar en la guerra civil de los años 1462-1472, que finalmente arruinó las relaciones de gran comercio de Barcelona, pacientemente tejidas con Egipto y Siria, y también con todos los principales puertos del Mediterráneo y de Europa occidental.

4. Conclusiones

La historiografía tradicional ha insistido largo tiempo sobre el contexto de ocaso económico general en Europa, y especialmente en Cataluña en la Baja Edad Media. Este contexto de dificultades es a menudo considerado como un elemento decisivo que permite explicar la crisis de la guerra civil de los años 1462-1472. Sin embargo, al estudiar las relaciones comerciales de Barcelona con Egipto y Siria, es decir, el gran comercio de las especias en los siglos XIV y XV, no se aprecia una decadencia de larga duración, sino un claro fenómeno de recuperación y de crecimiento, después de un período de crisis entre 1348 y 1370, como ya lo había notado M. del Treppo para el siglo XV.¹³

Pero este crecimiento no es incompatible con la guerra civil: me parece que una de sus principales causas es precisamente este contexto favorable, que estimula los deseos de promoción social y de aspiración al poder; la guerra civil se puede explicar por la frustración de los mercaderes frente a su falta de reconocimiento político. La guerra duró diez años y fue encarnizada, porque los dos partidos eran potentes; eso explica la ruina de Barcelona en 1472.

Después de este estudio, podemos subrayar otro punto importante: algunos elementos básicos del capitalismo, una lógica capitalista, ya aparecen en esas relaciones de Barcelona con Egipto y Siria: por ejemplo, la noción de beneficio que se destaca frente a los valores religiosos predominantes, o la de asociación del dinero con el trabajo (en las comandas). Así surge el retrato del hombre de negocios, animado por el espíritu de empresa, tan característico de la civilización occidental. Estos aspectos son aún un poco embrionarios en la sociedad de la Baja Edad Media occidental; pero ya están presentes, eso es indudable y hay que subrayarlo.

13. *I mercante cataloni e l'espansione della Corona d'Aragona pel secolo XV*, Nápoles, 1972.

Podemos ir un poco mas allá con esta lógica: también se puede notar que Barcelona constituye un centro económico de primera importancia, con Venecia y Génova, en el Mediterráneo (ya que hemos notado que los otros puertos no desempeñan un papel tan importante en el gran comercio de las especias). Barcelona estructura de hecho una parte del espacio Mediterráneo para su propio desarrollo comercial: Cataluña gracias a la distribución lejana de muchas mercancías producidas en este país (paños, azafrán, antimonio, frutos secos, miel, etc.); Cerdeña, con el comercio de la plata y luego del coral; Chipre y Rodas como cabezas de puente cristianas en su red comercial mediterránea; y, claro está, Egipto y Siria como lugares de avituallamiento en especias. Esta corta descripción corresponde, pues, a la definición del concepto de *economía-mundo*, definido por I. Wallerstein y F. Braudel, es decir, «la economía de solamente una porción del planeta, constituyendo un conjunto económico»¹⁴ (concepto diferente pues del de economía mundial). Se puede pues afirmar que Barcelona constituye ya uno de los tres centros de esta economía-mundo euromediterránea del final de la Edad Media; y que esta lógica de dominación y de estructura del espacio muestra que el Mediterráneo era ya en la Baja Edad Media, un campo de experimentación precursor de la expansión colonial europea de la época moderna.

14. Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World System*, Nova York, San Francisco, Londres, 1974; Fernand BRAUDEL, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, París, 1979, t. III, *Le temps du monde*, p. 12-14, y *La dynamique du capitalisme*, París, 1985, p. 85.

SESSIÓ III

Aspectes generals de la presència catalana
a la Mediterrània oriental

Maria Teresa Ferrer i Mallol
Institut d'Estudis Catalans
Institució Milà i Fontanals (CSIC)

L'expansió econòmica de Catalunya, després de la consolidació de les conquestes sobre els sarraïns i de l'organització del país, portà els catalans a l'Orient mediterrani, on es trobaven els nuclis més importants del comerç internacional.¹ Quan els catalans hi van arribar, amb visites esporàdiques primer, al segle XI, i cada cop més freqüents des del segle XII, aquells mercats ja eren dominats per Gènova i Venècia perquè Catalunya havia començat la seva expansió més tard.²

1. Incidents entre catalans i genovesos al Llevant des de mitjan segle XIII a 1327

Al començament, el comerç amb el Llevant no era el negoci fonamental de Barcelona, com ho fou a la darrerria del segle XIV, però tampoc no es pot menystenir la importància que aquests contactes inicials degueren tenir per a l'economia catalana, contactes dels quals hi ha indicis documentals i cronístics. Igualment, no és una hipòtesi a excloure la formulació tradicional segons la qual, en aquesta època, els catalans anaven a la saga dels provençals, que freqüentaven des de més antic aquella regió llunyana, als quals s'unien sovint per tenir, tots junts, més pes als territoris de Llevant.³ Cal no oblidar que des de 1112 fins a 1245 Provença fou governada bé pels comtes de Barcelona, bé per membres de la mateixa dinastia, molt lligats a la branca principal de Barcelona.

1. Aquest treball forma part del projecte d'investigació «La Corona d'Aragó, potència mediterrània: expansió territorial i econòmica a la baixa edat mitjana» (PB97-1145), aprovat i finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia per al període 2002-2004. També s'ha beneficiat de les ajudes concedides al Grup de recerca «La Corona catalano-aragonesa, l'Islam i el món mediterrani» (SGR 00409) i també del projecte de l'IEC «Corpus documental de les relacions internacionals de la Corona d'Aragó», dirigit pel Dr. Manuel Riu i per mi mateixa.

2. Cf. un resum de les activitats econòmiques a Barcelona fins a la fi del segle XIII, Gaspar FELIU I MONTFORT, «Activitats econòmiques», a Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona*, 2, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 209-270.

3. Lluís NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, 3a ed., Barcelona, 1974, p. 21-22. Stephen BENSCH, «Early catalan contacts with Byzantium», a P. CHEVEDDEN; D. KAGAY; P. PADILLA (ed.), *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages*, 1, Leiden, Nova York i Colònia, E. J. Brill, 1995, p. 133-160, prefereix prescindir

En aquests moments inicials, la presència catalana no degué ésser causa de preocupació per a ningú, però quan començà a fer-se més consistent, des del segle XIII, esdevingueren competidors malmirats en uns mercats amb fortes tendències monopolístiques; les tensions aviat es manifestaren amb atacs pirates. Des de la cort catalana es procurà protegir els súbdits afectats amb la concessió de marques o represàlies contra els compatriotes de l'agressor, a fi d'assegurar la indemnització de les pèrdues sofertes; les represàlies podien exercitar-se bé mitjançant la confiscació de béns de compatriotes de l'agressor, del primer que es trobava, o bé mitjançant la creació d'un impost que es cobrava a tots els mercaders d'aquella nacionalitat. Sovint, aquests incidents ens serveixen per a tenir notícies sobre mercaders i vaixells catalans presents al Llevant mediterrani i sobre les mercaderies amb les quals traficaven, ja que fins a la fi del segle XIII no es conserven protocols notariais a Barcelona i, per tant, les notícies sobre el comerç són escasses.

El primer incident que coneixem es produí a Constantinoble l'any 1261, durant la presa de la ciutat pels genovesos, aliats de Miquel Paleòleg, que hi reinstaurà l'Imperi grec, després del breu període de l'Imperi llatí sorgit de la quarta croada.⁴ Foren preses mercaderies pertanyents a Pere Ris i a Pere de Navarc, concretament 410 sacs d'alum de roca. La reclamació del rei Jaume I a Guglielmo Boccanegra, capità del poble a Gènova, exigí la devolució de les mercaderies preses, ja que hi havia pau entre catalans i genovesos. Pere de Navarc era de Montpeller, domini llavors de Jaume I, però Pere Ris era català,⁵ malgrat que la referència a l'origen montpellerí es

dir d'aquestes hipòtesis tradicionals i assenyades, formulades tenint en compte les notícies conegudes i el marc polític català i provençal, sense substituir-les per res que expliqui els inicis del comerç català a l'Orient. Critica, en concret, que NICOLAU D'OLWER (1974, p. 42) inclogui els catalans entre els provençals que es beneficiaren, el 1215, d'un barri especial a Constantinoble, però abans Nicolau d'Olwer ha explicat que sovint es consideraven provençals tots els territoris de Marsella a Barcelona i ha donat exemples d'aliances mercantils catalanoprovençals i ha exposat casos concrets i documentats de col·laboració mercantil d'ambdues comunitats. Cal recordar que aquesta síntesi fou publicada l'any 1926, aprofitant tota la bibliografia i les fonts documentals editades fins llavors, i que en molts aspectes encara és útil.

4. Michel BALARD, *La Romanie génoise (XXe- début du XVe siècle)*, Roma, 1978, I, p. 38-45. Cf. també la síntesi d'Alain DUCÉLLIER, *Bisanzio*, Torí, Einaudi, 1988, p. 296-297.

5. Pocs anys més tard, la nau de Pere Ris portà croats catalans a Acre, després que Jaume I abandonés l'empresa; hi viatjà també l'ambaixador bizantí que l'havia promoguda; fou igualment una de les naus que posteriorment portaren proveïments als croats: Francesch CARRERAS Y CANDI, «La Croada a Terra Santa (1269-1270)», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, dedicat al rei en Jaume I y a la seva època*, I, Barcelona, 1909, p. 106-138. Cf. notícies posteriors sobre aquest mercader, que fou cònsol de catalans a Constantinoble, però cònsol itinerant a bord de vaixell el 1281: M. T. FERRER I MALLOL, «Sobre els orígens del Consolat de Mar a Barcelona el 1279 i sobre els còsols d'Ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281», *Anuario de Estudios Medievales*, 23 (1993), p. 141-150, on es publica el document de nomenament, publicat novament per Stephen BENSCH, «Early catalan contacts», p. 56-158, sense saber que ja estava publicat, cosa possible atès el poc temps transcorregut; el comentari de les pàgines 138-140 no em sembla encertat perquè Bensch creu que és un nomenament de cònsol resident, quan és evident, especialment per la legislació que acompanya el nomenament, que es tracta d'un cònsol en nau i, per tant, temporal mentre duri la seva estada a Constantinoble. A les pàgines 147-148 parla d'aquest mercader.

troba en plural.⁶ Sabem que hi hagué, almenys, dos incidents més per les reclamacions de Jaume I. L'any 1263, el rei amenaçà Gènova amb represàlies perquè Guillem Jofre, de Lleida, havia estat robat per genovesos prop de Limassol, a Xipre i, l'any 1273, perquè Pere Ferran Descoll, ciutadà de Barcelona, havia estat robat per Giovanni de Monterosso, genovès, als mars de Turquia, quan portava dos llenys armats de l'orde de l'Hospital. Gènova havia denegat a l'orde de l'Hospital una indemnització de 10.000 besants sarraïnats, per això el rei amenaçà amb una concessió d'un dret de marca, o lou, de 6 diners per lliura a cobrar sobre les mercaderies genoveses que arribessin a Mallorca fins a aconseguir 8.000 besants, quantitat a la qual havia fet rebaixar el deute.⁷

De tota manera, més que a animadversió contra els catalans, aquests incidents a Llevant responien a la presència de vaixells armats en aquelles aigües a causa de les guerres entre Gènova i Venècia, primer pel predomini a Síria entre 1256 i 1258 i després a l'Imperi bizantí entre 1261 i 1264, i novament entre 1265 i 1277.⁸ Quan les flotes de guerra o els corsaris recorrien els mars era freqüent que els neutrals patissin atacs de gent descontrolada amb desig d'obtenir botí fos com fos.

Cap a la fi del segle XIII, la guerra entre Gènova i Pisa, iniciada el 1282, també provocà la proliferació de corsaris i, de retop, incidents en els quals resultaven atacats catalans, especialment a la Mediterrània occidental,⁹ però també al Llevant. L'any 1289, Pere de Conangle declarà que havia estat robat al golf d'Ania, a la costa d'Àsia Menor, pels homes de cinc naus genoveses, capitanejades per Paolino Doria, quan tornava de la Romània en la nau de Bernat d'Om, i que per aquesta causa no podia tornar a Ramon de Tarascó la comanda que li havia confiat.¹⁰ L'any 1292, una nau catalana, la nau *Guanecs*, de Tarragona, fou atacada a Creta per genovesos quan tornava d'Alexandria, on havia carregat mercaderies de sarraïns.¹¹

En un primer moment, els catalans no s'havien resistit a aquests atacs injustificats, a causa de la sorpresa, però aviat començaren a tornar els cops que rebien. L'any 1291 uns corsaris catalans armaren a Messina una galera i un galió, amb els quals atacaren algunes naus genoveses a

6. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 49v-50r. Aquesta notícia m'ha estat indicada per Daniel Duran. Hi ha notícies d'altres viatges comercials a Constantinoble i a Alexandria aquests anys: José M. MADURELL I MARIMÓN; Arcadio GARCÍA SANZ, *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*, Barcelona, Colegio Notarial de Barcelona, Departamento de Estudios Medievales, CSIC, 1973, doc. 11, 12 i 16 (Constantinoble), i 14, 15, 17 i 19 (Alexandria, Palestina). Stephen BENSCH, *Early catalan contacts with Byzantium*, p. 135, dóna una altra indicació sobre comerç amb Constantinoble.

7. ACA, Cancelleria, reg. 8, f. 82r, Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I*, Barcelona, 1918, p. 327. Vaig comentar aquests incidents a Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario de Estudios Medievales*, 26/2, 1996, p. 791.

8. G. CARO, *Genova e la supremazia sul Mediterraneo (1257-1311)*, Gènova, Società Ligure di Storia Patria, 1974, p. 36-49, 70-79, 110-140, 158-169, 179-204 i 228-229 (Atti della Società Ligure di Storia Patria n.s., XIV).

9. M. T. FERRER I MALLOL, «Catalans i genovesos...», p. 795-801.

10. St. BENSCH, «Early catalan contacts...», p. 141 i 158.

11. AHCB, Notaris públics de Barcelona: Bernat de Vilarrúbia, l. 25, capbreu de 1292-1295, f. 26r-v.

la ruta de l'Orient; prop de l'illa de Prodano, al mar Egeu, escometeren la galera de Manuele Lercaro, que anava a Alexandria, però resultaren derrotats per l'atacat i llavors simularen que s'havien equivocat i es van declarar amics de Gènova; poc després, atacaren les galeres de Sorleone Doria i de Gazzella Avvocato, que venien de la Romània, però no aconseguiren capturar-les.¹²

De moment, no hi hagué resposta oficial contra les depredacions que els catalans sofrien dels genovesos, en canvi, l'impagament per part de l'emperador bizantí, Andrònic II, d'un subsidi que havia promès, provocà una resposta immediata i agressiva de Sicília. L'any 1292 l'almirall Roger de Llúria atacà Lesbos, Morea i Quios i l'emperador respongué confiscant béns als mercaders catalans que es trobaven a Constantinoble.¹³

Respostes tan diferents es devien al fet que els incidents amb els genovesos s'emmarcaven encara dins un context oficial d'amistat i d'aliança. Però aquest marc començà a canviar a causa del conflicte per Sicília. Jaume II, rei de la Corona catalanoaragonesa i rei de Sicília, renuncià a l'illa al Tractat d'Anagni de 1295 per evitar als seus regnes els perills de l'enfrontament amb França i amb la Santa Seu, que ja havia provocat la invasió de Catalunya per l'exèrcit francès l'any 1285. El seu germà Frederic fou reconegut llavors com a rei de Sicília pels sicilians, i s'inicià un període de confrontació entre tots dos germans, durant el qual Gènova, encara dominada pels gibel·lins, donà suport a Frederic, mentre que Jaume II s'aliava amb els güelfs a Itàlia. Les friccions entre genovesos i catalans foren nombroses des de llavors.¹⁴

La tensió entre catalans i genovesos es manifestava amb més intensitat a la Mediterrània occidental, però també tenia repercussions a l'Orient. L'any 1302, les tres galeres armades de Guieto, Baldo i Guami o Gavi Spinola prengueren la nau de Berenguer i Ramon d'Orriols quan es trobava al port de l'Escandea, a la petita illa de Citarea, prop de la costa grega, i se l'emportaren al port de Malvesia, en grec Monembasia, al Peloponnès, on descarregaren la nau, que tornaren a Ramon d'Orriols, mentre que es quedaven les mercaderies, valorades en 932 unces d'or i 15 tarins. Una part de les mercaderies eren dels reclamants, mentre que la resta els estava obligada pels diners que havien deixat als mercaders en préstec i pel nòlit; el dany fou estimat posteriorment en més de 2.200 lliures barceloneses.¹⁵

12. Geo PISTARINO, «Genova e Barcellona: incontro e scontro di due civiltà», *Atti del I° Congresso Storico Liguria-Catalogna* (1969), Bordighera, 1974, p. 88-89. Cf. també G. CARO, *Genova e la supremazia sul Mediterraneo*, II, p. 158-159; M. T. FERRER I MALLOL, «Catalans i genovesos...», p. 800-801.

13. St. BENSCH, «Early catalan contacts...», p. 141-142.

14. M. T. FERRER I MALLOL, «Catalans i genovesos...», p. 808-811. Cf. també Antoni RIERA I MELIS, «El Mediterrani occidental al darrer quart del segle XIII. Concurrencia comercial i conflictivitat política», *Anuario de Estudios Medievales*, 26/2, 1996, p. 743-750; M. T. FERRER I MALLOL, «I mercanti italiani in terre catalane nei secoli XII-XIV», *Archivio Storico del Sannio*, III: *Economia e Territorio nel Medioevo*, *Atti del Incontro di Studi* (Barcelona, 1996), 1998, p. 48-53.

15. ACA, Cancelleria, reg. 124, f. 225r-v (1302, juny, 29). Comentat ja a M. T. FERRER, «Catalans i genovesos», p. 808-811. Cf. també ACA, Cancelleria, procés en foli, llig. 8, núm. 9, f. 8r, edició en preparació per Daniel Duran Duelt, que m'ha deixat consultar, amablement, la seva transcripció.

També a l'Orient, al port dit Casopol, una galera i un lleny armats d'Antonio, Oderigo i Guglielmo de Finar s'apoderaren de la nau de Ferrer Riera, Jaume Febrer, ciutadans de Barcelona, i de Pere Berart, ciutadà de Mallorca, carregada amb mercaderies de mallorquins i de venecians. La portaren a Messina, on la descarregaren i vengueren les mercaderies. Els corsaris es negaren a pagar al patró de la nau les 200 unces d'or que li eren degudes pel nòlit de les dites mercaderies, deute pel qual li estaven obligades. El patró resultà perjudicat, a més, per les despeses que hagué de fer per a recuperar la nau i per la pèrdua de navegació, ja que la nau estigué aturada un cert temps. Estimà el dany rebut en 870 unces d'or, que demanà a través del cònsol de catalans a Messina, però els pirates es negaren a pagar res als damnificats.¹⁶

El mateix any 1302, hi hagué encara un altre robatori contra catalans prop de Xipre. Peregrino de Paci, Francesco Salvago i Manuele Lercario, que piratejaven amb tres galeres armades, prengueren la nau dels barcelonins Pere Olivera, Ramon Guerau i Jaume Desmujals i l'obligaren a desviar-se al port de Limassol, a Xipre. Allà, per a redimir la nau i les mercaderies que portava, els barcelonins hagueren de pagar 24.000 torneses d'argent i a més, per causa de les despeses que hagueren de fer, resultaren perjudicats en 11.222,5 torneses més.¹⁷

Aquest any o el següent, la nau de Berenguer Cantull,¹⁸ de Barcelona, sortí de Xipre per a anar a Messina, a l'illa de Sicília i, quan es trobava al mar de Creta, un genovès identificat amb el cognom Squarciafico, que conduïa dues galeres armades, atacà la nau catalana i se n'endugué les mercaderies que hi havia i altres béns, com els de Pere Roca, que entre diners, armes, vestits, una caixa, etc., resultà perjudicat en 30 lliures barceloneses o més.¹⁹ Aquest Squarciafico potser és Francesco Squarciafico, que l'any 1301, amb Lanfranco de Mari, havia de portar pebre que pertanyia a Berenguer Cantull a Barcelona, però que fou descarregat a Mallorca pels fills de Lanfranco de Mari, motiu pel qual Cantull hagué d'anar a reclamar a Gènova.²⁰ També el jueu Bonjuha de Piera havia presentat una reclamació contra ell perquè, després d'embarcar-lo a Alexandria amb les seves mercaderies, el desembarcà en una illa i retingué la càrrega.²¹

16. ACA, Cancelleria, reg. 125, f. 45r-v (1302, agost, 29). Antoni Rubió i Lluch, *Diplomatari de l'Orient català* (1301-1409). Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1947, doc. VIII. Comentat ja a M. T. FERRER I MALLOL, «Catalans i genovesos...», p. 816.

17. ACA, Cancelleria, reg. 125, f. 46v-47r (1302, agost, 27) i reg. 133, f. 47r (1304, juliol, 8). Comentat ja a M. T. FERRER, «Catalans i genovesos», p. 816. Cf. també a Catherine OTTEN-FROUX, «Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient», en aquest mateix volum, text corresponent a la nota 127.

18. Probablement era parent de Bernat Cantull, que l'any 1262 comerciava amb Constantinoble i que l'any 1269 portà croats catalans o queviures a Acre, i de Pere Cantull, que comerciava amb Constantinoble abans de 1282: St. BENSCH, «Early Catalan Contacts with Byzantium», p. 145 i 147; F. CARRERAS I CANDI, «La Croada a Terra Santa», p. 121.

19. ACA, Cancelleria, processos en foli, llig. 8, núm. 9, f. 11v. Aquesta notícia m'ha estat comunicada amablement per Daniel Duran Duelt, que està preparant l'edició d'aquest procés.

20. ACA, Cancelleria, reg. 122, f. 272v-273r (1301, setembre, 13).

21. La nau de Simó Ricard, amb la qual aquest jueu havia anat a Alexandria, s'havia enfonsat al port: ACA, Cancelleria, reg. 124, f. 170v (1302, maig, 21).

Però no pas tots els incidents eren responsabilitat dels genovesos. L'any 1302, la nau patronejada per Ponç Feliu, de Mallorca, fou presa per quatre galeres armades de Xipre quan anava de la Pulla a Creta i calgué rescatar la nau i el carregament per 2.500 florins d'or, pagats a l'almirall xipriota. La confiscació havia estat feta amb el pretext que la nau es dirigia a Alexandria, pretext força usat per a donar aires de legalitat a les captures des que la Santa Seu havia prohibit el comerç amb el sultanat de Babilònia; però com que no es pogué demostrar que anessin al port egipci, els consellers de Barcelona demanaren al rei de Xipre que tornés 330 florins d'or als hereus del barceloní Guillem de Palau, que havia carregat a la dita nau 80 bótes plenes d'oli, un arnès i altres béns, pels quals el seu representant hagué de pagar la quantitat esmentada, com a part que li corresponia en el rescat del vaixell i de la càrrega.²²

A les mars més pròximes a Catalunya, s'havien registrat, igualment, diversos casos de pirateria aquell mateix any 1302, en gran part per obra de genovesos. No sorprèn, doncs, que Berenguer Romeu, un dels damnificats pels Spinola a Orient l'any 1302, decidís prendre's la justícia pel seu compte i capturés un lleny genovès l'any 1305. Fou comminat, però, pel monarca a lliurar-lo a les autoritats, que havien de tenir-lo sota empara fins a decidir què calia fer-ne, ja que el rei no volia que les represàlies sortissin del marc judicial, per a mantenir les garanties de defensa per a tothom.²³

Aquest incident serveix per a il·lustrar com eren de tènues els límits entre cors i pirateria. Només podien considerar-se accions de cors legals les que disposaven d'una autorització oficial per a atacar persones d'una determinada nacionalitat —perquè hi havia estat de guerra o perquè hi havia una represàlia pendent d'execució— mentre que era pirata qualsevol altra acció que no entrés dins de cap d'aquests supòsits. Fins i tot quan hi havia una represàlia pendent, el damnificat no podia actuar per compte propi i apropiar-se directament el que li havia estat robat. Com acabo de dir, calia seguir un procediment judicial.

Després de la pau de Caltabellotta (1302), que cloqué momentàniament la guerra siculoanvegina, la presència de la Companyia Catalana a l'Imperi bizantí també provocà incidents amb els genovesos.²⁴ Boscolo diu que era la primera vegada que catalans i genovesos es trobaven en camps enfrontats,²⁵ de fet, s'hi havien trobat ja, parcialment, a les aigües sicilianes, però és veritat que els incidents esdevinguts a Llevant aprofundiren les diferències i aconseguiren que cata-

22. Antonio de CAPMANY Y DE MONPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la ciudad de Barcelona*, II, reed. anotada per E. Giralt y Raventós, C. Batlle y Gallart, Barcelona, Càmara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1992, doc. 72.

23. ACA, Cancelleria, reg. 136, f. 175v (1305, agost, 17). Comentat ja a M. T. FERRER I MALLOL, «Catalans i genovesos...», p. 816-818.

24. LI. NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, Barcelona, 1926, p. 49-88; reedició de 1978, p. 45-69.

25. Alberto BOSCOLO, «Genova, Aragona e Sardegna nel Basso Medioevo», *La Sardegna nel mondo mediterraneo. Atti del primo convegno internazionale di studi geografico-storici* (Sàsser, 1978), 2: *Aspetti storici*, Sàsser, 1981, p. 19.

lans i genovesos es perdessin el respecte; certament, la Companyia era un contingent mercenari deslligat oficialment de la Corona catalanoaragonesa, però l'empresonament a traïció del noble Berenguer d'Entença a la Romània quan, proveït de salconduït i confiant en l'amistat entre la Corona catalanoaragonesa i Gènova havia pujat a la nau capitana de la flota comandada per Odoardo Doria l'any 1305, fou considerat per Jaume II un atac a un dels seus súbdits. Reclamà a Gènova per aquesta causa, però malgrat les excuses i l'afirmació que Berenguer d'Entença havia anat a Gènova no com a pres, sinó voluntàriament, per reclamar la devolució dels seus efectes robats, valorats en 116.000 lliures de Barcelona, Gènova disculpà l'acció del seu capità per la convicció que aquest tenia que Berenguer d'Entença volia envair l'Imperi grec, amic del comú lligur. Jaume II no obtingué més que promeses que el cas seria examinat per l'Officium Raubarie, que s'encarregaria de recuperar el que li havia estat robat; una ambaixada genovesa a Jaume II intentà suavitzar l'incident compromentent-se a fer deslliurar els catalans presos a les galeres de Berenguer d'Entença i de fer-los portar a Sicília a despesa del comú. Però la veritat és que Berenguer d'Entença morí sense haver pogut recuperar els seus béns i que finalment el seu germà Guillem obtingué una marca contra genovesos l'any 1308.²⁶

L'assassinat del cap de la Companyia, Roger de Flor, el 1305, i la guerra empresa per la Companyia contra l'Imperi bizantí per a venjar aquesta mort degueren impedir o dificultar molt l'accés dels catalans a Constantinoble fins cap a 1315, en què l'emperador concedí un nou privilegi als mercaders catalans;²⁷ en canvi, els atacs dels genovesos no desencoratjaren els catalans, que continuaren freqüentant Xipre²⁸ i també Alexandria.²⁹ Segurament degueren adoptar més precaucions, des de la navegació en comboi fins a l'augment de la tripulació i de l'armament.

La dificultat més greu per al comerç amb l'Orient islàmic no provenia de la presència de corsaris sinó, més aviat, de les prohibicions papals de mercadejar amb el sultanat de Babilònia, que s'havia apoderat de les restes dels regnes croats de Palestina i dominava els llocs sants del cristianisme. Jaume II intentà, malgrat tot, mantenir bones relacions amb el sultanat, amb el pretext d'obtenir l'abolició de les mesures contràries als cristians i al culte cristià en aquell Estat islàmic, i d'aconseguir protecció per als pelegrins cristians que anaven als llocs sants i l'alliberament de captius dels seus dominis. No sembla que arribés a materialitzar-se el projecte

26. ACA, Cancelleria, reg. 334, f. 126-127; reg. 236 f. 73v, 74r, 211r; 138, 162v-163v, reg. 141, f. 211v-212v; cr Jaume II, núm. 12490, 2402, 12824, 2396 i 3453, publ. per A. RUBIÓ i LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català*, doc. XVI-XXII, XXIV, XXVI, XXVIII, XXXVI i XXXVII. Comentat ja a M. T. FERRER i MALLOL, «Catalans i genovesos...», p. 811-812.

27. St. BENSCH, «Early Catalan Contacts with Byzantium», p. 150-151.

28. Arcadi GARCÍA i SANZ i M. T. FERRER i MALLOL, *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1983, doc. 26-29.

29. Josep TRENCHS ÒDENA, «De Alexandrinis (El comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Aviñón durante la primera mitad del siglo XIV)», *Anuario de Estudios Medievales*, 10 (1980), p. 276-279, per als anys entre 1305 i 1316.

d'Eimeric Dusai d'armar-se en cors a Sicília per a atacar les costes del Sultanat després de la seva accidentada ambaixada al sultà, l'any 1305, que acabà amb el desembarcament forçós i sense el seu equipatge de l'ambaixador egípc i del seu sèquit, que havien d'anar en la seva nau novament a la cort catalana. La falta de paraula de la part del sultà, que després d'haver concedit la devolució d'alguns captius reclamats, en tornà a prendre alguns a l'ambaixador, el xantatge habitual per a aconseguir diners en concepte de rescat, i les exigències excessives, havien provocat la còlera de l'ambaixador català, que tingué una reacció completament inadequada a la seva condició de negociador. Per a venjar-se de les humiliacions sofertes, s'havia proposat no solament atacar la zona d'Alexandria sinó impedir que hi anessin cristians; aquest, deia, era el pitjor mal que se'ls podia fer i recomanava a un conseller del rei que l'aconsellés d'armar quatre o cinc galeres davant d'Alexandria durant l'estiu, i assegurava que guanyaria dues o tres vegades més el que li hagués costat armar-les.³⁰

Durant uns quants anys, entre 1306 i 1315, tenim la impressió que la conflictivitat entre catalans i genovesos baixà considerablement, ja que hi ha menys notícies d'incidents. Però els esdeveniments polítics a Gènova canviaren aquesta situació. A la fi de 1317, l'inici del govern güelf de Carlo Fieschi i de Gaspare Grimaldi a Gènova provocà l'exili dels gibel·lins, entre ells els poderosos Doria i Spinola, que es feren forts a Savona i a la Riviera de Ponent i en alguns llocs de la de Llevant.³¹ Els enfrontaments interns genovesos es combinaren amb els diversos alineaments polítics exteriors: els genovesos intrínsecs, amb el rei Robert d'Anjou, a qui, juntament amb el papa, donaren la senyoria de la ciutat per deu anys, i els extrínsecs, que continuaren aliats amb Frederic de Sicília. Jaume II intentà conservar l'equilibri entre el seu germà Frederic i el seu aliat i cunyat Robert d'Anjou, cosa especialment difícil quan Frederic es negà a prorrogar l'armistici l'any 1320; malgrat que Jaume II intentà mantenir-se neutral entre tots dos bàndols, no pogué evitar que els seus súbdits fossin atacats pels genovesos, especialment pels extrínsecs, és a dir els gibel·lins exiliats. La major part d'aquests incidents tingueren com a escenari el Mediterrani occidental, però també n'hi hagué al Llevant.³²

En tenim un exemple en l'atac sofert per Berenguer de Blanes. L'any 1318, els mercaders barcelonins Bernat Roig i Berenguer de Blanes havien anat a Famagusta amb la nau de Francesc Sabastida. Des d'aquesta ciutat, Berenguer de Blanes decidí passar a Turquia, per mercadejar,

30. Ángeles MASÍÁ DE ROS, *La Corona de Aragón y los estados del Norte de África. Política de Jaime II y Alfonso IV en Egipto, Ifríquia y Tremecén*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1951, doc. 31. Cf. també Mercè VILADRICH, «Noves dades sobre les relacions entre el soldà del Caire Al-Nasir Muhammad ibn Sayf Al-Din Qalawun i el rei Jaume II», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 11 (1996-1997), *Actas del Congreso Internacional Jaime II 700 años después*, p. 501-507.

31. Teofilo Ossian DE NEGRI, *Storia di Genova*, Milà, A. Martello, 1974, p. 407-408.

32. Antonio ARRIBAS PALAU, *La conquista de Cerdeña por Jaime II de Aragón*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1952, p. 99-105; M. T. FERRER I MALLOL, «Mercanti italiani in terre catalane nei secoli XII-XIV», p. 56-58.

amb el lleny d'un pisà anomenat Xech Gubi. El lleny fou atacat prop de Xipre per Franco, Federico i Giovanni Spinola, genovesos de Savona, que exercien la pirateria amb una galera armada; el lleny fou pres i portat a una illa deserta prop d'Armènia; els corsaris hi desembarcaren els homes del lleny i s'endugueren el lleny susdit i les mercaderies; les que pertanyien als catalans foren valorades en 630 lliures de Barcelona; al mateix lleny hi viatjava un mercader mallorquí, anomenat Antoni Bertran, que portava béns valorats en 200 lliures barcelonines i que, quan fou presentada la reclamació catalana, ja havia aconseguit cobrar la indemnització gràcies a la intervenció del rei de Mallorca.³³ Cal dir que els catalans no foren els únics perjudicats pels Spinola, que atacaren i prengueren prop d'Armènia, aquell mateix any, la galera del venecià Marco Grimani. Malgrat que el dux de Venècia havia suggerit al batlle de Negrepont de perseguir aquest vaixell corsari amb les galeres de guàrdia de l'illa, el batlle preferí no fer-ho per a no deixar l'illa desprotegida davant dels nombrosos corsaris que eren per aquell indret.³⁴

Cap al maig de 1320 Bernat Prat, que patronejava un lleny d'orla i que acabava de sortir de Xipre, fou atacat, prop d'un lloc anomenat *els esculls dels provençals*, per un genovès de Savona, anomenat Pietro «Morech», que prengué el lleny i les mercaderies que portava, valorat tot en 597 lliures i 4 sous.³⁵

Els incidents augmentaren durant l'any 1321. El mes de setembre els consellers de Barcelona havien demanat al rei Jaume II alguna acció contra les galeres dels gibel·lins genovesos que es dedicaven a atacar els catalans, però el monarca no havia pogut obtenir el suport de les Corts per a armar una flota i hagué de recomanar als consellers que armessin les galeres que tenien per a la defensa de la platja.³⁶ El novembre, Jaume II es queixà al seu germà, el rei Frederic de Sicília, perquè genovesos que havien robat catalans eren acollits en aquesta illa, i li demanà no solament que no els admetés al seu regne sinó que enviés ambaixadors a Savona per dissuadir els gibel·lins d'atacar catalans.³⁷

El mes d'octubre, el rei ja havia enviat ell mateix un ambaixador a Savona, Guillem de Galliners, que era veguer de Barcelona, per queixar-se de la captura de la coca del barceloní Pere Descròs, que fou atacada a les mars de Sardenya per Giovanni, Paulo i Conte de Mari, Giacomo di Camilla i altres que havien armat Savona. Se n'endugueren la coca, despullaren i robaren els mercaders i els mantingueren presos durant quaranta dies a diversos llocs fins que, finalment, els desembarcaren a Sardenya, on els obligaren a fer un document notarial on reconegueren a Paulo de Mari que les mercaderies i béns eren dels depredadors. Només llavors els alliberaren. Els mercaders romangueren a Sardenya fins que pogueren noliejar una tarida, amb

33. ACA, Cancelleria, processos en foli, llig. 8, núm. 9, f. 9r; Daniel Duran Duelt en prepara l'edició.

34. El batlle del Negrepont, Francesco Dandolo, comunicà la notícia al dux de Venècia, esmentant els corsaris amb els noms de Federico i Çan Spinola: A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari...*, doc. xcviij.

35. ACA, Cancelleria, processos en foli, lligall 8, núm. 9, f. 11r; Daniel Duran Duelt en prepara l'edició.

36. ACA, Cancelleria, reg. 246, f. 266v (1321, setembre, 7).

37. ACA, Cancelleria, reg. 246, f. 301r (1321, novembre, 8).

la qual pogueren arribar a Mallorca, però gairebé tots nafrats a causa del combat que hi havia hagut per la presa de la coca. El rei exigí la indemnització dels seus súbdits, atès que hi havia pau entre els catalans i els genovesos i afegí que els danys ascendien, segons la investigació feta a la cort, a 30.060 lliures i 8 sous de Barcelona. Si els genovesos treien la carta de reconeixement de propietat de les mercaderies a favor de Giovanni de Mari i socis, signada per Pere Descròs, l'ambaixador havia de fer-se fort en el fet que aquest document havia estat signat forçadament i amb amenaces de mort; la il·legitimitat d'aquest document era tan evident que el podestà de Sàsser no havia permès que es fes al seu territori i finalment es va fer en una vall prop de Sàsser. L'ambaixador havia d'anar preparat també per al cas que els genovesos al·leguessin, per a retenir la presa, que la coca venia d'Alexandria i que podien capturar-la segons el decret papal que havia prohibit el comerç amb el sultanat de Babilònia.³⁸ En aquest cas, l'ambaixador havia de respondre que era el rei qui havia d'aclarir si la coca venia o no d'Alexandria i fer la confiscació pertinent i que els genovesos no podien prendre coses que havien de ésser confiscades pel rei. L'ambaixador fou recomanat a tota una sèrie de personalitats genoveses, des de Cristiano Spinola fins a Nicola Jacopo Doria, Corrado Doria i Manuele Pessagno, així com als oficials de Savona.³⁹

L'incident fou ben desgraciat per a Pere Descròs perquè, a més de perdre les mercaderies, cridà l'atenció sobre el vaixell i la càrrega que portava i féu néixer la sospita que havia anat a Alexandria, malgrat la prohibició de fer-ho. Aquesta sospita comportà que li fossin confiscats els béns a Catalunya fins que s'hagués aclarit la qüestió, al desembre d'aquell mateix any.⁴⁰ Posteriorment, el procés per a la reclamació dels béns presos a catalans per genovesos donà per cosa sabuda que Pere Descròs tornava d'Alexandria.⁴¹

Un dels atacs que causà més impacte fou el que sofrí la coca del barceloní Esteve Bordell, esdevingut l'any 1322, quan tornava de Xipre amb mercaderies valorades en més de 150.000 lliures. Un carregament, doncs, d'un valor extraordinari. El vaixell es desvià de la seva ruta per a entrar a Trapani, a Sicília, a fi de renovar el personal, que havia sofert nombroses baixes, i per a fer provisió de vitualles, però davant del cap de Tre Fontane els atacà una coca de genovesos de Savona, que també havia entrat a Trapani per avituallar-se, capitanejada per Bernabò

38. Sobre la prohibició de comerç de determinats productes amb els sarraïns i sobre la prohibició de comerç amb el sultanat de Babilònia, veg. Á. MASIÁ DE ROS, *La Corona de Aragón y los estados del norte de África*, p. 81-153; José TRENCHS, *De Alexandrinis*, p. 237-320; «Les Alexandrini ou la désobéissance aux embargos conciliaires ou pontificaux contre les Musulmans», *Cahiers de Fanjeaux*, 18 (1983): *Islam et chrétiens du Midi (XIIe - XIVe s.)*, p. 177-182; MANUEL RIU, «Nuevos datos sobre el comercio mediterráneo catalano-aragonés: el comercio prohibido con el Oriente islámico», *II Congreso Internacional de Estudios sobre las culturas del Mediterráneo Occidental*, Barcelona, 1978, p. 315-328.

39. ACA, Cancelleria, reg. 246, f. 285r i 286r-289r. Cf. també Marco TANGHERONI, «Alcuni aspetti della politica mediterranea di Giacomo II d'Aragona», reedició a *Sardegna mediterranea*, Roma, Corpus membranarum italicarum, 1983, p. 133.

40. Á. MASIÁ DE ROS, *La Corona de Aragón y el Norte de África*, p. 94 i 144.

41. Cf. el procés en foli, llig. 8, núm. 9, f. 3r; Daniel Duran Duelt en prepara l'edició.

Cattaneo «olim della Volta», Oberto Doria, Procidano di Mari, Manfredo Vivaldi, Conco Ughetto, Oberto di Mari, Giovanni da Vernaccia, Jacopo di Cammellera, Sicurano Cicala i Nicola Salvago. Segons el rei Frederic de Sicília, no fou un encontre casual sinó deliberat i preparat amb temps. Els conductors de la coca genovesa havien fingit ésser mercaders de Savona i havien anat al port de Trapani, on esperaren la coca dels mercaders barcelonins que venia de Xipre i Armènia, perquè sabien que anava carregada amb mercaderies de gran valor. Quan saberen que venia, sortiren del port i l'atacaren. En el combat morí Esteve Bordell i algun membre més de la tripulació, mentre que altres persones resultaren ferides. Els genovesos deixaren llur coca vella i buida als supervivents i s'endugueren la coca dels barcelonins plena i ben aparellada.

Un fet tan greu suscità un gran enrenou. La ciutat de Barcelona exigí al rei de Sicília que emprengués alguna acció contra els corsaris, puix que l'atac s'havia produït a les seves aigües i a mans dels seus aliats. La ciutat li envià Pere de Mitjavila i el cònsol de catalans a Messina, Ramon Ricard, amb cartes del rei Jaume II i de l'infant primogènit en què sol·licitava mesures per a esmenar el robatori i castigar un atac tan greu. El rei Frederic s'afanyà a escriure a les autoritats gibel·lines de Savona per exigir-los la restitució del vaixell i de les mercaderies robades. En la seva carta, es mostrà dolgut per aquesta acció contra els súbdits del seu germà, i afegí que era absurd atacar els amics, prendre'ls i robar-los perquè així hom convertia els amics en enemics. Es queixava, a més, del perjudici que li ocasionava ja que, si les seves mars no eren segures, els mercaders no anirien a Sicília i ell perdria els impostos; en resultava perjudicada també la part gibel·lina, perquè el seu germà Jaume II podia adreçar el seu estol contra ells per venjar l'atac als seus súbdits; per totes aquestes raons el rei Frederic exigí que les quinze galeres que la part gibel·lina tenia armades amb els diners que ell havia proporcionat fossin dedicades a perseguir els pirates.

El rei Frederic també demanà a Corrado Doria, almirall de Sicília, que llavors anava a la Romània que si, com es deia, els pirates també havien pres aquesta direcció, mirés de trobar-los i els obligués a tornar la coca, les coses i les mercaderies. Mentre el rei era a Messina amb l'almirall i amb Arnau Pujol, que sembla que havia portat de Catalunya la notícia o potser les queixes per la captura, dues galeres gibel·lines es presentaren davant de Messina, però no volgueren entrar al port, motiu pel qual se sospità que portaven a bord les mercaderies robades a la coca catalana. El rei ordenà a totes les viles de Sicília que, si hi anaven les dites galeres, no els donessin refrescament, sinó que, ben al contrari, en prenguessin els patrons.⁴²

Per la seva banda, Jaume II ordenà que els genovesos que es trobessin als seus regnes fossin empresonats, qüestió que fou protestada, com sempre, per Alacant, on ningú que hi anés a comerciar hi podia ésser pres per mancaments que no fossin propis, segons els seus pri-

42. Josefina MUTGÉ I VIVES, «Contribució a l'estudi del comerç al Mediterrani Occidental en el segle XIV: L'atac piràtic a la coca d'Esteve Bordell», *Anuario de Estudios Medievales*, 24 (1994), p. 465-477, i també Francesco GIUNTA i Antonino GIUFFRIDA, *Acta Siculo Aragonensia*, II, Palerm, Società Siciliana per la Storia Patria, 1972, doc. 128 i 129.

vilegis.⁴³ El rei concedí marca o represàlia contra els genovesos i, concretament, contra la ciutat de Savona,⁴⁴ però no pas per això abandonà la via negociadora, que finalment aconseguí resultats l'any 1325. Una ambaixada catalana formada per Guillem Nàgera, Bernat Mascarell, Jaume de Calders i Francesc Eimeric, fou tramesa a Savona el mes d'abril d'aquest any; durant el mes de maig acudiren a Barcelona els ambaixadors genovesos Nicola Doria *del fu* Jacopo i Antonio di Camilla, que no tenien prou poders per a concloure res, però que tornaren el mes de juny; llavors el rei, la ciutat de Barcelona i els genovesos arribaren a una avenença per la qual els genovesos de Savona acordaren pagar diverses quantitats fins a la indemnització total: 62.061 perpres d'or a Pera, 6.465 lliures genoveses a Savona i 74.000 lliures barceloneses, que s'havien d'obtenir amb una gabella imposada sobre la sal; a més, es comprometeren a pagar 2.700 perpres d'or pel valor de la coca i de les eixàrcies. Però Savona no volgué ratificar l'acord subscrit a Barcelona pels seus ambaixadors, de manera que la solució definitiva s'allargà fins al 1327 i encara no és segur que els genovesos arribessin a pagar la indemnització a què s'havien compromès. Aquest episodi ha estat estudiat per Josefina Mutgé.⁴⁵

Sobre l'activitat de corsaris catalans a l'Orient durant aquests anys no en tenim gaire informació. Hi havia corsaris que formaven part de la Companyia Catalana a l'Orient, que potser eren d'origen català o sicilià, però dels quals Jaume II no es considerava responsable. Molts eren gent que havia lluitat al costat de Frederic de Sicília en el moment de l'enfrontament amb el seu germà Jaume II i no eren gaire ben vistos a la cort catalana, malgrat que els germans s'havien reconciliat. També arribaren al rei Jaume II queixes per actuacions corsàries de mallorquins, que llavors no eren súbdits seus, ja que Mallorca era regne privatiu dels seus cosins. Per exemple, l'any 1318, li arribà al rei Jaume II una carta del rei d'Armènia, Oixíu, que es queixava perquè Bernat Guillem, capità de galeres armades de catalans, havia pres a les parts ultramarines una coca de florentins; viatjava en aquesta coca Vanno de Dote, un pisà que portava mercaderies d'un burgès d'Al·leàs (Lajazzo), anomenat Bindo Seccamerende, valorades en 3.000 besants de Xipre. El rei Oixíu demanava la restitució dels béns del seu súbdit, però Jaume II li comunicà que no era competència seva perquè Bernat Guillem era mallorquí i, per tant, havia d'adreçar la seva queixa al rei de Mallorca.⁴⁶

Jaume II intentava controlar els seus súbdits a fi que no causessin danys a l'Orient. El maig

43. ACA, Cancelleria, reg. 178, f. 146v i 148v (1322, desembre, 15 i 16).

44. *Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*, Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, 1971, doc. 80. (Col·lecció de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, XLIII).

45. J. MUTGÉ I VIVES, «Contribució a l'estudi del comerç al Mediterrani Occidental en el segle XIV: L'atac piràtic a la coca d'Esteve Bordell», p. 469-477, i ACA, Cancelleria, reg. 248, f. 283v (1325, maig, 7).

46. ACA, Cancelleria, reg. 244, f. 325v-326r (1318, juliol, 15). Sobre les relacions dels catalans amb Armènia cf. Claude MUTAFIAN, «La Catalogne et le Royaume Arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles)», a M. T. FERRER I MALLOL i Damien COULON (ed.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, Actes del Seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona), Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1999, p. 105-119.

de 1319, per exemple, havia ordenat a Ferrer Descortell, batlle general del Regne de València, que fes prestar tota mena de seguretats i fiances al noble Francesc Carròs i altres persones que armaven vaixells a València i que, segons les notícies que li havien arribat, pensaven atacar l'emperador de Constantinoble i els seus súbdits. El rei recordava que no tenia guerra amb l'emperador i que, per tant, no podia ésser atacat, només podien ésser-ho els reis sarraïns.⁴⁷ Aquest fet demostra, però, que catalans i valencians sentien la guerra de la Companyia Catalana, que s'estava establint als ducats d'Atenes i Neopàtria, com una cosa pròpia i servaven l'antipatia per l'emperador de Constantinoble, que l'havia maltractada.

La tensió entre genovesos i catalans que hem descrit abans, resultà agreujada per la conquesta de Sardenya per part de la Corona catalanoaragonesa entre 1323 i 1324. La incorporació de l'illa a la Corona catalanoaragonesa significà la ruptura primer amb Pisa i després amb Gènova, que al començament s'havia mostrat favorable a la intervenció catalana a l'illa perquè perjudicava la seva rival, Pisa. Les dues faccions genoveses, güelfa i gibel·lina, acabaren fent front comú amb els pisans, mitjançant un pacte secret que se signà entre juliol i agost de 1325.⁴⁸ Seguí un període de guerra oberta,⁴⁹ que determinà un augment tan extraordinari de la pirateria que el rei de França envià una ambaixada al papa, l'any 1326, per queixar-se de l'activitat dels corsaris genovesos, de totes dues faccions, i per proposar la conveniència d'armar una flota conjunta entre França, la Corona catalanoaragonesa i Mallorca per a eliminar-los. França proposava contribuir a la flota amb dues galeres i un lleny armat, que els catalans ho fessin amb dues galeres i Mallorca, amb una. La reacció de Jaume II fou d'oferir una participació igual a la de França, que distribuí entre les ciutats marítimes: a Tortosa li hauria tocat armar un lleny i a Barcelona i València, una galera cadascuna, i proposà que Mallorca armés dues galeres ja que, deia, les seves gents navegaven molt. El rei demanà al seu cosí Felip de Mallorca, tutor del rei de Mallorca, que es posés en contacte amb l'ambaixador francès a la cúria avinyonesa per a demanar quan i on pensaven que es podria congregar l'estol, a fi que ell pogués preparar les seves galeres.⁵⁰

Probablement no s'organitzà aquest estol perquè l'any 1327 s'iniciaren negociacions amb els genovesos, negociacions que tenien com a objectius principals aturar la guerra en cors i la pirateria,⁵¹ però Jaume II morí pocs mesos després i no pogué signar la pau.

47. ACA, Cancelleria, reg. 245, f. 127r (1319, maig, 15).

48. A. ARRIBAS PALAU, *La conquista de Cerdeña*, p. 113, 247, 252, 286-287, 289-290.

49. A. ARRIBAS PALAU, *La conquista de Cerdeña*, p. 292, 314, 316-17 i doc. LVI; M. TANGHERONI, «Alcuni aspetti della politica mediterranea di Giacomo II d'Aragona», p. 126-127.

50. ACA, Cancelleria, reg. 249, f. 177v-178r i 182r-v (1326, juny, 27, i 1326, juliol, 3). Sembla que també es refereixen a aquesta armada les lletres següents dels jurats de Tarragona i de Bonanat Sopera: C, cr Jaume II, caixa 85, núm. 10399 i 10812, s. a.

51. ACA, Cancelleria, reg. 249, f. 282v-283v (1327, gener, 3), comentat a M. T. FERRER I MALLOL, «I mercanti italiani in terre catalane nei secoli XII-XIV», p. 58.

2. Presència de vaixells de guerra catalans a la Mediterrània oriental

La guerra pel domini de Sicília i Nàpols contra els Anjou comportà una certa presència de vaixells de guerra catalans a la Mediterrània oriental, per exemple, hi ha constància d'un atac a Corfú de Berenguer de Vilaragut, capità de galeres de Jaume II mentre era rei de Sicília, en el qual resultaren damnificats alguns mercaders venecians. En tenim notícia per la resposta del seu germà, Frederic de Sicília, al dux de Venècia, sobre la reclamació d'indemnització presentada. La resposta del rei de Sicília era de 15 de novembre de 1303, però sembla que Jaume II ja hi havia respost mentre era rei de Sicília, per tant l'incident ha de remuntar-se als anys compresos entre 1285 i 1291. Segons Frederic de Sicília la indemnització demanada no era justificada perquè Berenguer de Vilaragut havia advertit els venecians del seu atac i els havia dit que sortissin de l'illa o que prenguessin una sèrie de precaucions. Els venecians no havien seguit les instruccions i, per tant, els catalans declinaven responsabilitats en aquest cas, però a més, segons Frederic de Sicília, Berenguer de Vilaragut havia fet tornar als venecians els béns que els havien estat presos durant l'atac, per tant no veia que calgués indemnitzar res. La mateixa reclamació al·ludia també als danys que Roger de Llúria i Berenguer d'Entença, llavors capità d'Otranto, havien ocasionat als venecians; un d'aquests incidents s'havia esdevingut a Patres, port del Peloponès, però el document publicat no ofereix detalls d'aquest incident.⁵²

No comentaré els incidents causats per la Companyia Catalana perquè no era una flota oficial. Tampoc ho faré pel que fa als incidents relacionats amb la guerra entre la Corona catalanoaragonesa i Gènova. A partir de la conquesta de Sardenya i fins al darrer terç del segle XV les relacions amb Gènova alternaren entre la guerra oberta i la pau oficial, però transgredida constantment; tant durant els períodes de guerra oberta com durant els d'hostilitat larvada, el cors va portar una bona part del pes dels enfrontaments. Cal recordar, només, que durant la guerra contra Gènova de 1351-1360, una de les campanyes navals es desenvolupà a l'Orient, durant els anys 1351-1352, que naturalment causà perjudicis al comerç.⁵³

Molt més perjudicial fou la croada de Pere I de Xipre contra Alexandria, que es materialitzà en la captura i el saqueig de la ciutat, el 10 d'octubre de 1365. En aquests fets hi hagué una petita participació catalana, que fou estudiada fa temps per Amada López de Meneses. Hi prengué part, almenys, la coca barcelonina *Sant Nicolau*, els seus patrons, Arnau i Ramon Guerau, i els mercaders que hi viatjaven; sembla que també hi tingué una certa intervenció la coca *Santa Eulàlia*.

Altres catalans o mallorquins que es trobaven a Alexandria foren sorpresos i robats pels croats; molts, a més, foren empresonats pel sultà com a represàlia. Sembla que els afectats per aquesta mesura foren entre tres-cents i quatre-cents, mentre que els perjudicis econòmics arribaven a 400.000 florins, una quantitat altíssima que indica la importància d'aquest sector del comerç.

52. A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català*, doc. DCC.

53. Giuseppe MELONI, *Genova e Aragona all'epoca di Pietro il Cerimonioso*, Pàdua, CEDAM, 1971-1982, 3 v., concretament, II, p. 156 i s.; M. Mercedes COSTA, «Sulla battaglia del Bosforo (1352)», *Studi Veneziani*, XIV (1972), p. 197-210.

La Corona catalanoaragonesa tenia tractat de pau vigent amb el sultanat de Babilònia i sempre havia tingut molt d'interès a mantenir-hi bones relacions. Precisament perquè la tripulació de la coca barcelonina *Sant Nicolau* sabia que serien considerats violadors de la pau signada amb el sultanat, no van gosar tornar a Catalunya i es van refugiar a Rodes. Efectivament, foren objecte d'una enquesta judicial. Però finalment l'enquesta acabà en una composició, és a dir, que el rei renuncià a prosseguir el procés i els acusats hagueren de pagar una multa.

Per normalitzar novament les relacions amb el sultanat de Babilònia, fer alliberar els seus súbdits i recuperar les mercaderies confiscades pel sultà, el rei Pere el Cerimoniós envià una ambaixada al Caire l'any 1366, però la pau del sultanat de Babilònia amb els cristians, comprès el rei Pere, no arribà fins al final de 1370.⁵⁴

Posteriorment, hi hagué altres presències armades catalanes a l'Orient, les d'Hug de Santa Pau i Guerau de Queralt, en missió a Xipre, per exemple.

A Xipre, les dissensions internes havien portat l'illa a una situació crítica; els genovesos, que hi tenien una colònia nombrosa i molts interessos comercials, hi intervingueren i s'apoderaren de Famagusta.⁵⁵ El monarca xipriota, Pere II, era fill d'Elionor de Prades, filla de l'infant Pere de Ribagorça i cosina germana de Pere el Cerimoniós.⁵⁶ Aquest parentiu explica que el rei Pere II i la seva mare cerquessin ajut per a recuperar Famagusta, no solament a Venècia, on trobaren una resposta favorable, sinó també a la Corona catalanoaragonesa. El vescomte de Roda, que havia visitat Xipre el 1377, degué informar el rei Pere el Cerimoniós de la situació a l'illa,⁵⁷ i un missatger de la reina de Xipre, Alfons Ferran, s'encarregà de buscar gent d'armes i d'oferir-los soldada per a passar a l'illa. Alguns nobles s'hi comprometeren tot seguit, per exemple Guerau de Queralt prometé anar-hi amb 250 llances, que eren 750 persones; la Diputació del General o Generalitat li deixà una galera, que començà a armar ja el mes de gener,⁵⁸ i el mateix Ramon de Perellós aconseguí permís del rei per a anar-hi amb 100 llances, en companyia del seu germà Francesc i altres nobles amics.⁵⁹ També el mes de gener de 1378 arribaren a Barcelona uns

54. Madalena SÁEZ POMÉS (pseudònim d'Amada López de Meneses), «Los aragoneses en la conquista saqueo de Alejandría por Pedro I de Chipre», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, v (Saragossa, 1952), p. 362, 367, 369-373, 375-379, 381-383, 404.

55. Cf. sobre la intervenció genovesa a Xipre: G. MELONI, *Genova e Aragona all'epoca di Pietro il Cerimonioso*, III, 1361-1387, p. 112-119, 122-125, 130-131.

56. Sobre la història de Xipre en aquests anys: George HILL, *The history of Cyprus*, II, 1192-1432, Cambridge, 1948, p. 370-426, especialment p. 421-425.

57. ACA, Cancelleria, reg. 1261, f. 7r (1378, gener, 16). Consta que Ramon de Perellós portà regals (llibres i un capell turc) de part de la reina de Xipre per a l'infant Joan: Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per la història de la cultura catalana mig-eva*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908-1921, I, p. 273-274, reeditada el 2000 per la mateixa institució.

58. ACA, Cancelleria, reg. 1261, f. 70r (1378, abril, 1). Pel que fa a l'armament de la galera cf. reg. 1262, f. 7r-v (1378, gener, 14). La galera ja havia tornat el mes d'abril de 1379: AHPB, F. de Lladernosa, man. 14, f. 35r-v (1379, abril, 6).

59. ACA, Cancelleria, reg. 1262, f. 81r (1378, maig, 25).

ambaixadors del rei Pere de Xipre⁶⁰ per buscar a Catalunya un petit estol, finançat per Bernabò Visconti, senyor de Milà, per a dur a Xipre la seva filla Valentina, que es casava amb aquest rei.⁶¹

Aquest estol, format per sis galeres, fou posat sota el comandament d'Hug de Santa Pau i, juntament amb un estol similar venecià, s'encarregà, el maig de 1378, de portar Valentina Visconti a l'illa i de vetllar per la seva seguretat, davant la possibilitat d'algun moviment hostil dels genovesos.⁶²

Més o menys pel mateix temps que marxà Hug de Santa Pau, també sortí cap a Xipre Guerau de Queralt amb una galera i els homes que havia pogut reunir, mentre que Ramon de Perellós abandonava, finalment, l'empresa.⁶³

Pere el Cerimoniós havia autoritzat Hug de Santa Pau i Guerau de Queralt a lluitar contra els enemics del rei de Xipre, per tant, els genovesos foren atacats per la flota d'Hug de Santa Pau durant la travessada i per Guerau de Queralt a l'illa, però les negociacions amb Gènova, que desembocaren en la signatura d'un tractat de pau aquell mateix any, obligaren el rei a canviar de política i a prohibir a Hug de Santa Pau i a Guerau de Queralt que hostilitzessin els genovesos mentre fossin al servei del rei de Xipre. Sembla que, a més d'atacar genovesos, Guerau de Queralt damnificà també súbdits del sultà de Babilònia, motiu pel qual els mercaders catalans foren empresonats pel sultà. Pel maig de 1379, el vescomte Dalmau de Rocabertí buscava d'involucrar els mercaders i navegants de Barcelona en el pagament de les despeses de l'ambaixada que havia de portar a terme prop del sultà per a fer alliberar els empresonats.⁶⁴

60. Ramon Robert, ardiaca de Famagusta i electe de Pafos, Lluís Resta i Ramon Resta. Aquest darrer havia passat prèviament per Milà.

61. Un dels ambaixadors, Ramon Resta, portava poders del senyor de Milà per a prendre un préstec de fins a 8.000 florins d'or de Florència, que ell es comprometia a pagar a Milà: AHPB, F. de Ladernosa, man. 14, f. 10v-11r. Ramon Resta tornà a Milà el 10 de febrer de 1378: ACA, Cancelleria, reg. 1262, f. 18r (1378, febrer, 10).

62. ACA, Cancelleria, reg. 1261, f. 89r-v (1378, maig, 13). M. T. FERRER I MALLOL, «Noves dades per a la biografia de Ramon de Perellós, autor del *Viatge al Purgatori de Sant Patrici*», a *Miscel·lània en honor del doctor Casimir Martí*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1994, p. 224; «La guerra d'Arborea alla fine del XIV secolo», ISTAR, I Convegno Internazionale di Studi. *Giudicato d'Arborea e Marchesato di Oristano: proiezioni mediterranee e aspetti di storia locale* (Oristano, 5-8 des. 1997), Oristano, 2000. Cf. també Maria Mercè COSTA PARETAS, «Aspectes de les relacions entre Gènova i la Corona d'Aragó, de 1360 a 1386», a *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna*, Bordighera, 1974, p. 225-226, i G. MELONI, *Genova e Aragona*, III, p. 130.

63. ACA, Cancelleria, reg. 1262, f. 7r-v (1378, gener, 14), 13r-v i 22r-24r (1378, febrer, 3 i 18). M. T. FERRER I MALLOL, «Noves dades per a la biografia de Ramon de Perellós», p. 224.

64. ACA, Cancelleria, cr Pere III, núm. 1772 i reg. 1263, f. 72r-v (1379, gener, 21), publ. per M. M. COSTA, «Aspectes de les relacions entre Gènova i la Corona d'Aragó», p. 231-232. Llavors tres de les sis galeres enviades a Xipre ja havien tornat, mentre que la resta continuava a l'illa lluitant al costat dels xipriotes i dels venecians contra els genovesos, veg. M. T. FERRER, «Noves dades per a la biografia de Ramon de Perellós», p. 225-226. El rei recomanà a Hug de Santa Pau que, un cop hagués acompanyat la reina de Xipre a l'illa, tornés tot seguit ja que necessitava les galeres per a una expedició que projectava a Sardenya i a Sicília: ACA, Cancelleria, reg. 1261, f. 96r-v (1378, maig, 21) i reg. 1263, f. 46r (1378, novembre, 13). Sobre l'ambaixada del vescomte de Rocabertí: AHPB, F. de Ladernosa, man. 14, 23-4, f. 38r (1379, maig, 26).

El mateix vescomte de Rocabertí armà un petit estol, l'any 1381, amb el qual passà a Grècia per a prendre possessió, en nom de la Corona catalanoaragonesa, dels ducats d'Atenes i Neopàtria, creats molts anys abans per la Companyia Catalana. Els diputats de Catalunya li havien concedit dues galeres perquè participés en la defensa de Sardenya, però es mostraren reticents a lliurar-les-hi quan saberen que, sense la seva autorització, havia estat canviat l'objectiu del viatge. L'abril de 1381 el rei encara sostenia que la pretesa anada a Grècia era una estratagema per a aconseguir que la tripulació s'enrolés ràpidament, perquè Sardenya no era una destinació popular. Com sabem, el destí final de les galeres fou, efectivament, el viatge a Grècia i a la tornada, el 1382, ajudà a treure la reina Maria de Sicília del castell d'Agosta, on es trobava assetjada per Artal d'Alagó, i portar-la a Càller, on residí un parell d'anys.⁶⁵

3. Preocupació per l'augment dels corsaris al Llevant a la fi del segle XIV

A la darrerria del segle XIV, el Mediterrani oriental no era gaire segur; molts corsaris i pirates, tant cristians com musulmans, recorrien aquelles aigües.

Les hostilitats declarades o larvades entre diverses potències marítimes repercutien en la inseguretat del trànsit naval. Entre 1378 i 1381 la guerra de Chioggia entre Gènova i Venècia determinà atacs venecians a naus mercants catalanes amb l'excusa que podien transportar mercaderies genoveses. És el que li esdevingué a la nau de Jaume Carbó, que havia estat noliejada a escar per a un viatge a Síria i altres terres del sultanat de Babilònia pels mercaders de Barcelona Ponç Bonell i Jaume de Preixana. La nau havia sortit de Barcelona el novembre de 1378 amb un carregament de mercaderies diverses, entre les quals figuraven saques de llana en nombre indeterminat. La nau féu una primera escala a Pisa, on fou descarregada la llana i hi foren carregades altres mercaderies i teles de Florència, saies d'Irlanda i teles indeterminades, paper, coure, etc. que pertanyien a catalans, pisans i florentins. Una altra escala a Nàpols serví per a acabar de carregar la nau amb 90 saques d'avellanes i un costal de safrà que pertanyien a un napolità i a un català. Quan la nau arribà prop de l'illa de la Sapienza fou aturada per una flota veneciana de quatre galeres, capitanejada per Nicola Miquer i tres patrons més, Giovanni Moro, Maffio Mudasso i Angelo Barbarigo. El patró i l'escrivà de la nau foren portats a la galera capitana, el timó de caixa fou retirat a fi que la nau no pogués fugir i fou remolcada fins a Modó. Allà els catalans foren obligats a descarregar la nau, a despeses pròpies, perquè els venecians

65. A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català*, doc. CDXXIII-DVI i, molt particularment, els doc. CDLVI i DXIX; Alberto BOSCOLO, *La politica italiana di Martino il Vecchio, re d'Aragona*, Pàdua, Cedam, 1962, p. 15. Cf. també M. T. FERRER I MALLOL, «La política siciliana de Pere el Cerimoniós», a *Els catalans a Sicília*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1992, p. 40; Maria Rita LO FORTE SCIRPO, «Cronaca di un rapimento e di un riscatto», XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona, vol. III, *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*, Sàsser, C. Delfino ed., 1996, p. 545-555.

asseguraven que el carregament era de genovesos, malgrat que el cartulari de la nau demostrava que no era així. Els venecians confiscaren les mercaderies carregades a Pisa i a Nàpols i retornaren només les mercaderies carregades a Barcelona. Es negaren a pagar els nòlits de les mercaderies que retenien i, per tant, els mercaders noliejadors de la nau acumularen a la pèrdua de mercaderies pròpies, la pèrdua dels nòlits de tercers, la pèrdua de navegació —perquè la nau fou retinguda a Modó quinze dies i ells pagaven el nòlit a temps—, les despeses de descarregar el vaixell i les pèrdues del negoci que podien haver fet amb els diners dels nòlits, més les despeses de la reclamació i interessos; tot això pujava, segons la cort catalana, 1.200 ducats venecians i 511 lliures i 10 sous de Barcelona, que Pere el Cerimoniós reclamà al dux de Venècia el 3 de setembre de 1379 i novament el 6 de febrer de 1380 perquè hi havia dubtes de si la carta anterior, confiada al mercader Pere Salmona, havia estat presentada; per assegurar que arribés a destinació el rei l'encomanà aquesta vegada a un escrivà de la seva cancelleria, que havia de portar-la personalment a Venècia.

Un altre incident s'esdevingué el 8 de maig de 1379, quan un estol de tres galeres, capitanejat per Michele Giustiniani, juntament amb els patrons Antonio Ardivini de Negrepont i Maffio Mudasso, de Càndia, aturaren la nau de Francesc Pujades de Barcelona, patronejada per Guillem Llopart, al canal de la Romània; la nau havia estat noliejada a escar per Llorenç Luquès, mercader de Perpinyà, i per Pere Espanó, mercader de València, i havia pres el seu càrrec a Pisa, càrrec que pertanyia a mercaders catalans. Com en el cas anterior, aquest carregament fora de Barcelona resultà suspecte i la nau fou obligada a anar a Tenedos, on li fou pres el timó, com en el cas anterior, perquè no pogués fugir. Els venecians feren descarregar totes les mercaderies i, a més, maltractaren Pere Espanó de tal manera que estigué en perill de mort, segurament perquè devia protestar. Els venecians impediren que un notari aixequés acta dels fets i es quedaren el cartulari de la nau. Però els noliejadors en tenien una còpia i pogueren fer el requeriment al rei Pere el Cerimoniós amb tota la documentació necessària. Descomptades algunes mercaderies que, finalment, els retornaren, les pèrdues pujaren a 14.765 florins de Florència, més 508 florins de despeses, que Pere el Cerimoniós reclamà al dux de Venècia, amenaçant, en tots dos casos amb la concessió d'una marca o represàlia contra els venecians si els seus súbdits no eren indemnitzats.⁶⁶

Els catalans resultaven perjudicats perquè els venecians els atribuïen cobertura a interessos genovesos, però irònicament ells mateixos es trobaven en males relacions amb Gènova; en aquells moments pervivia encara l'hostilitat derivada de l'última guerra, hostilitat que també es manifestava en aquesta àrea. Per exemple, l'any 1382, el rei Pere el Cerimoniós reclamà al dux de Gènova una indemnització per a Joan Ferrer, mercader de Perpinyà, que havia estat atacat i robat per genovesos a la costa de l'Àsia Menor. De les mercaderies robades, valorades en 60.000 sous, només havia pogut recuperar, a través del podestà genovès de Pera, a Constantinoble, 48 quintars de sabó que li pertanyien, mentre que un altre mercader de la

66. A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català*, doc. CCCLXXXVII-CCCLXXXVIII.

mateixa vila, Pere Batlle, reclamava l'any següent 70 caixes de sucre, que li havien estat preses per una galera genovesa quan tornava d'Egipte.⁶⁷

Els mitjans usats per a defugir aquests perills eren bàsicament dos, la formació de combois i l'armament dels vaixells, cosa que significa no només armes, incloses armes de foc, sinó també tripulacions més nombroses, amb ballesters experts; en algunes ocasions, els vaixells usats foren galeres, més ràpides que les naus.

Els combois es formaven a iniciativa dels patrons catalans, que procuraven fer pactes de societat amb altres vaixells connacionals, acords anomenats *de conserva*, per a navegar conjuntament i viatjar amb més seguretat, com Ramon Banys de Perpinyà, i Esteve Broll de Barcelona, que havien anat a Damasc l'any 1392.⁶⁸

El recurs d'usar galeres armades, més ràpides per a fugir del perill, per a aquests viatges a Llevant fou força freqüent en els darrers anys del segle XIV. En temps del regne privatiu, Mallorca ja intentà reconvertir la seva flota mercant en galeres, objectiu que no fou adoptat totalment;⁶⁹ la galera s'usà especialment en temps de guerra o bé quan hi havia perill a causa de la proliferació de corsaris en una determinada línia de navegació. Que la galera era més segura que la nau queda reflectit en el cost molt menor de les primes d'assegurança de les mercaderies embarcades en galeres en comparació amb les carregades a naus.⁷⁰ En una proposta de contracte d'assegurança feta a Barcelona el 1454, s'excloïa la possibilitat que els asseguradors cobressin prima si finalment les mercaderies eren embarcades a bord de galeres, la qual cosa indica la sensació de seguretat que proporcionaven aquests vaixells.⁷¹

A Barcelona, la perillositat de la navegació al Llevant induí a usar-hi galeres durant uns anys, des de 1389, com abans s'havia fet a la línia de Flandes. Hi ha notícies d'un viatge a Alexandria de la galera de la mercaderia l'any 1391, capitanejada per Jaume Cellerer.⁷² L'any 1395 foren

67. ACA, Cancelleria, reg. 1488, f. 45v-48v i 102v comentats per Guy ROMESTAN, «Les relations commerciales entre Perpignan et la Ligurie aux XIVe et XVe siècle», *Atti del I° Congresso Storico Liguria-Catalogna*, Bordighera, Istituto Internazionale di Studi Liguri, 1974, p. 367.

68. Esteve Broll no observà el pacte de conserva i Ramon Banys demanà després que incorregués en la multa pactada: ACA, Cancelleria, reg. 1855, f. 18r-v (1393, gener, 18). Cf. sobre el pacte de conserva: M. T. FERRER I MALLOL, «La navegació de conserva a l'Edat Mitjana», *Anuario de Estudios Medievales*, 24, 1994, p. 453-464.

69. Marcel DURLIAT i Joan PONS MARQUÈS, «Recerques sobre el moviment del port de Mallorca en la primera meitat del segle XIV», *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Madrid, 1959, p. 345-363, concretament, p. 358. Cf. també A. GARCIA I SANZ, Núria COLL I JULIÀ †, *Galeres mercants catalanes dels segles XIV i XV*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994, p. 212-213 i 217-218.

70. Mario DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona del secolo XV*, Nàpols, Università di Napoli, 1972, p. 730-732. [Traducció catalana: *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalanoaragonesa al segle XV*, Barcelona, Curial, 1976]. A. GARCIA I SANZ; N. COLL I JULIÀ †, *Galeres mercants catalanes*, p. 214-216.

71. A. GARCIA I SANZ i M. T. FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1983, doc. 188.

72. A. GARCIA I SANZ i N. COLL I JULIÀ †, *Galeres mercants catalanes*, p. 221-227.

armades per a anar a Alexandria dues galeres grosses, la *Santa Eulàlia o de Flandes*, patronejada i armada per Bartomeu Vidal, i la *Sant Gabriel*, propietat de la ciutat de Barcelona, patronejada i armada per Pere Quintana. El personal que s'hi enrolà obtingué el mateix guiatge que per als vaixells de guerra. A aquestes dues galeres s'uní, poc després, la galera *Sant Francesc*, que també pertanyia a la ciutat de Barcelona i era patronejada per Miquel de Gualbes.⁷³ L'any 1396, s'acordà armar-ne cinc, quatre de Barcelona i una de València, amb Ferrer de Gualbes com a capità del petit estol.⁷⁴ El 1397, la ciutat de Barcelona deixà tres galeres als mercaders, a les quals s'uní la galera de Bartomeu Vidal, bé que aquesta vegada no pas tothom estava d'acord en la preferència de la galera sobre la nau. El motiu de l'ús de galeres era la notícia enviada des de Damasc pels mercaders catalans que els genovesos armaven tres naus i una galera per anar en cors.⁷⁵ Malgrat que molts mercaders consideraren que l'ús de les galeres no era rendible, opinió que recollí el factor de la companyia Datini, Simone Bellandi, en carta al seu patró,⁷⁶ novament l'any 1398, els mercaders demanaren tres galeres armades a la ciutat per a anar a Beirut, i un altre grup de mercaders en demanà tres més per a anar a la mateixa àrea de Síria;⁷⁷ també sol·licitaren una nau o dues armades i el rei els concedí la nau d'en Fogassot i demanà una nau armada a Bernat de Cabrera de les que aquest noble havia de portar a Sicília.⁷⁸ Segons Claude Carrère, en els anys següents no hi hagué armament de galeres per a anar a portar i recollir els mercaders i les mercaderies de Llevant fins al 1407, any en què sortí una galera, comandada per Girardo de Doni,⁷⁹ i el 1409, any en què s'armaren dues galeres per anar a Beirut, comandades

73. ACA, Cancelleria, reg. 2015, f. 28r-29v (1395, gener, 15) i reg. 1908, f. 190r-v (1395, febrer, 9), publ. per A. de CAPMANY I DE MONPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la ciudad de Barcelona*, doc. 254-255. Cf. el contracte de nòlit, de 2 de desembre de 1994, i els comentaris d'aquest document i del contracte de companyia entre tots dos patrons, com també les obligacions de restitució de les galeres *Sant Gabriel* i *Sant Francesc* a la ciutat de Barcelona, A. GARCIA I SANZ i N. COLL I JULIÀ †, *Galeres mercants catalanes*, p. 228-230 i doc. 1-3. Cf. altra documentació esmentada per Claude CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1452. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona, Curial, 1977, I, p. 308. Més tard hi hagué un plet, no sabem per quina raó, entre els mercaders que havien tornat amb les galeres de Barcelona i els de les naus de Salvador i Mateu Gelats, que també havien anat aquest any a Orient: reg. 2114, f. 87v-88r (1397, agost, 11).

74. Els patrons de les quatre que s'havien d'armar a Barcelona eren Pere Vicenç, Guillem Satria, Bernat Saclosa i Bartomeu Vidal: AHCB, *Llibre del Consell*, 27, f. 18r-19r (1396, gener, 10). Cf. altra documentació esmentada per C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1452...*, I, p. 308.

75. L'any 1397, els mercaders demanaren les tres galeres de la ciutat de Barcelona, amb les armes i eixàrcies i, a més, autorització per a fer modificacions a la coberta a fi que tingués més cabuda: AHCB, *Llibre del Consell*, 27, f. 74r-v, 75r-76r, 77r-v i 87v (1397, gener, 17 i 20; febrer, 15 i 17, i abril, 11). Alguns d'aquests documents foren esmentats per C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1452...*, I, p. 310. Les galeres sortiren de Barcelona cap al mes de juny: ACA, Cancelleria, reg. 2166, f. 31r (1397, juny, 15).

76. C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1452...*, I, p. 308-309.

77. AHCB, *Llibre del Consell*, 27, f. 41r-v (1398, febrer, 26). Cit. per C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1452...*, I, p. 309. Girardo de Doni fou patró d'una de les galeres.

78. ACA, Cancelleria, reg. 2166, f. 124r (1398, abril, 2).

79. C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1452...*, I, p. 309.

per Jaume Esteve i Pere Saragossa.⁸⁰ En canvi, l'any 1411, malgrat que hi havia pràcticament estat de guerra amb Gènova, no foren usades galeres per a anar a portar i recollir els mercaders de Llevant sinó naus armades, potser perquè les galeres estaven ocupades en la guerra de Sardenya. El mes d'octubre sortiren en conserva, i armades cap a Alexandria, les naus de Girardo de Doni, Joan de Vall-Ilosera, Martí Canella i Pere Carbonell.⁸¹ Els carregaments de Llevant eren tan valuosos que calia prendre totes les mesures possibles per a protegir-los.

En principi, aquests armaments eren defensius i tenien l'objectiu de portar amb seguretat les persones i els béns dels mercaders catalans fins a les costes de Catalunya, però també podien ésser ofensius si en el camí es trobaven vaixells enemics. En general, no s'arriscaven si no hi havia un motiu molt poderós.

El camp d'acció dels corsaris catalans es trobava a la Mediterrània occidental en la lluita contra els vaixells barbarescos o a les costes magribines,⁸² i als voltants de Sardenya per a col·laborar, a llur manera, a la defensa de l'illa.⁸³ Rarament, en el segle XIV, s'allunyaven de les bases per endinsar-se a la Mediterrània oriental, però a vegades fets esdevinguts a la Mediterrània occidental tenien greus repercussions al Llevant, perquè el sultà de Babilònia pretenia exercir de defensor de tots els musulmans, encara que no pertanyessin a la seva jurisdicció. Era força freqüent que súbdits de Tunis o el mateix rei de Tunis demanessin ajuda al sultà d'Egipte quan els seus vaixells eren atacats per cristians, especialment si hi havia algun pretext com ara que el vaixell anés a Alexandria o en vingués. Els musulmans sabien prou bé que el sultà de Babilònia tenia mitjans per a exercir pressió per a aconseguir la indemnització, ja que Alexandria i Beirut eren ports essencials per al proveïment d'espècies i altres productes que tenien una gran demanda a Occident. Intervencions del sultà de Babilònia les trobem tant en el cas de les pre-

80. ACA, Cancelleria, reg. 2188, f. 4r-5r i 69v (1409, febrer 11 i 13 i juny, 8). El rei demanava la sortida del regne de Mallorca de remers i mariners per a aquestes dues galeres que s'armaven a Barcelona. C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1452*, I, p. 309, trobà la notícia mitjançant el manual de comandes de Bernat Nadal.

81. C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1452...*, I, p. 309.

82. Andrés DÍAZ BORRÁS, *Los orígenes de la piratería islámica en Valencia. La ofensiva musulmana trecentista y la reacción cristiana*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1993. (Anejos del Anuario de Estudios Medievales, 28). María Dolores LÓPEZ PÉREZ, *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1993, p. 577-841. (Anejos del Anuario de Estudios Medievales, 31).

83. Sobre aquest tema cf. M. T. FERRER I MALLOL, «La guerra d'Arborea alla fine del XIV secolo»; «La conquista della Sardegna e la guerra di corsa nel Mediterraneo», a *Els Catalans a Sardenya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1985; *I Catalani in Sardegna*, Milà, Consiglio regionale della Sardegna, 1985, p. 35-40; «El cors català contra Gènova, segons una reclamació de 1370», *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed Età Moderna. Studi Storici in memoria di Alberto Boscolo*, Roma, 1993, II, p. 270-290; «Barcelona i la política mediterrània catalana: el Parlament de 1400-1401», a *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*, XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 1990), vol. II, t. I, Sàsser, Carlo Delfino ed., 1995, p. 427-443. Cf. també Evandro PUTZULU, «Pirati e corsari nei mari della Sardegna durante la prima metà del secolo XV», *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Palma de Mallorca, 1955), Palma de Mallorca, 1959, p. 155-171; Pinuccia Franca SIMBULA, *Corsari e pirati nei mari della Sardegna*, Càller, CNR Istituto sui rapporti italo-iberici, 1994.

ses fetes pel noble Guillem Ramon de Montcada, l'any 1385, com en les que féu Ramon Xatmar l'any 1395.

L'any 1385, Guillem Ramon de Montcada, comte d'Agosta, capturà en aigües territorials de Tunis dues galeres tunisenques carregades de mercaderies. El sultà de Tunis, Abu-l-Abbas, s'afanyà a comunicar els fets i a demanar l'ajuda del sultà de Babilònia, el qual amenaçà el rei Pere el Cerimoniós d'indemnitzar els damnificats mitjançant la confiscació dels béns dels mercaders catalans que es trobessin al seu domini, si no retornava els vaixells i les mercaderies preses. Pere el Cerimoniós al·legà, en la seva resposta, que la captura era legítima perquè es trobava en guerra amb alguns reis del Magrib i particularment amb el rei de Tunis, que des de feia temps es negava a pagar-li el tribut anual acordat l'any 1363. Resultava, a més, que Guillem Ramon de Montcada, bé que descendent d'una important família noble catalana, era súbdit del regne de Sicília i, a més, havia armat fora dels seus regnes, a Castella. En carta del 3 de gener de 1386 i en el memorial dels ambaixadors enviats al sultà, el mes de maig següent, el rei Pere defensava aquests punts de vista i afegia que, tant a la religió musulmana com a la cristiana, ningú no havia d'ésser castigat per allò que no havia fet i, per tant, li demanava de tractar els mercaders com a mercaders i els corsaris com a corsaris, i li recordava al sultà que els mercaders reportaven molts profits a ell i als seus territoris.

Per si de cas, però, el rei Pere manà a Gilibert de Cruïlles, governador dels comtats de Rosselló i Cerdanya, que prohibís d'anar a Alexandria una nau i un altre vaixell que carregaven en aquells moments a Cotlliure per a emprendre el viatge cap a aquell port, fins que se sabés el resultat de l'ambaixada que enviava al sultà.⁸⁴

Deu anys després, el 1395, Ramon Xatmar, patró d'una galera que estava al servei del rei de Sicília, prengué alguns turcs prop d'aquesta illa i els portà a Beirut per vendre'ls o fer-los rescatar. Aquest fet provocà l'empresonament dels còsols, dels mercaders i en general de tots els catalans a Beirut i a Damasc, que hagueren de redimir els turcs de mans del corsari per 850 ducats d'or. L'almirall de Beirut, que havia promès la restitució d'aquests diners amb l'almoïna del bací de la mesquita de Damasc, no tan sols es negà a tornar-los aquests diners sinó que els exigí 3.000 darams per a ell i altres 3.000 darams per al torsimany que havia actuat com a mediador entre l'almirall i els mercaders. A més, hagueren de lliurar al melic almara de Damasc, dit *Tenem*, 123.000 darams. D'altra banda, els catalans que hi anaren amb les galeres per mercaderia s'hagueren de redimir per 25.000 darams. Tot plegat, en moneda de Barcelona, pujà a

84. Amada LÓPEZ DE MENESES, «Correspondencia de Pedro el Ceremonioso con la soldanía de Babilonia», *Cuadernos de Historia de España*, XXIX-XXX (Buenos Aires, 1959), p. 336-337, doc. XXXI; «Los consulados catalanes de Alejandría y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VI (Saragossa, 1956), p. 107-111 i doc. XXV, XXIX-XXXII; Charles-Emmanuel Dufourcq, «Documents inédits sur la politique ifriqiyenne de la Couronne d'Aragon», *Analecta Sacra Tarraconensia*, xxv (Barcelona, 1954), p. 287; «Catalogue chronologique et analytique du registre 1389 de la Chancellerie de la Couronne d'Aragon, intitulé *Guerre sarracenororum* 1367-1386», *Miscel·lània de Textos medievals*, 2 (Barcelona, 1974), p. 148, 149 i 151-152, núm. 299, 302 i 310.

8.900 lliures. Aquests fets provocaren una enèrgica protesta del rei Martí, l'any 1397, al sultà de Babilònia i al melic almara de Damasc, perquè tant el rei de Sicília com ell mateix estaven en guerra amb l'amorat, és a dir, amb el sultà de Turquia, que era llavors Baiazet I i, per tant, la presa era lícita, mentre que eren totalment abusives les exaccions fetes als seus súbdits i en demanà la devolució.⁸⁵

Només dos anys més tard, el mateix rei Martí hagué de queixar-se novament al sultà d'Egipte o de Babilònia perquè els seus oficials li maltractaven els súbdits, els empresonaven, els ocupaven els béns i els exigien exaccions desorbitades, les anomenades *menjaries*, per qualsevol cosa i, especialment, pels danys ocasionats per corsaris als súbdits del mateix sultà, tant si aquests corsaris eren sicilians com si eren de qualsevol nació d'Espanya, castellans, portuguesos o navarresos, a més, és clar, dels corsaris catalans. Igualment ho feien si els sarrains atacats pels catalans o pels sicilians eren d'altres països islàmics que no eren súbdits del sultà i que eren enemics dels catalans, com ja hem vist. Les indemnitzacions demanades eren vint vegades més elevades del valor real dels danys causats i se les repartien entre els oficials i els damnificats. El rei assegurava que, amb aquest sistema, havien fet pagar als seus mercaders 200.000 besants d'or, xifra extraordinàriament elevada, i afirmava que aquesta conducta era una violació del tractat de pau vigent entre ambdós territoris, que ell havia respectat. El monarca requeria el sultà perquè fes justícia i respectés la pau vigent, per a fer honor a la seva fama d'home justicier i cavallerós.⁸⁶

Malgrat que no hi havia gaires corsaris catalans que visitessin la Mediterrània oriental, en trobem algun. He esmentat abans Ramon Xatmar, que havia pres turcs prop de Sicília i els havia portat a Beirut. En aquest port prengué una nau procedent de Xipre, en la qual un mercader de Siena havia carregat 63 peces de xamellots, que malgrat que no eren robes fines pujaven, amb altres mercaderies del mateix mercader, a 700 ducats. Posteriorment, el rei Martí prometé fer justícia al mercader de Siena si aquesta ciutat també en feia al mercader barceloní Francesc de Casasaja, a qui Siena devia diners.⁸⁷ Ramon Xatmar era un cavaller català que havia col·laborat en les empreses militars per a la reinstauració de la reina Maria de Sicília, del seu marit, el rei Martí el Jove, i del seu sogre, el rei Martí l'Humà; s'establí a Sicília i arribà a ésser camarlenc i conseller del rei Martí el Jove.⁸⁸ No era, doncs, pròpiament un corsari professional, dels que trobem tant a la Mediterrània occidental com al Llevant, sinó un home d'armes que ocasionalment exercí el cors.

Un altre cas semblant fou el de Juan Fernández de Heredia, cavaller aragonès que cal no con-

85. ACA, Cancelleria, reg. 2167, f. 1v-2v (1397, juny, 11).

86. ACA, Cancelleria, reg. 2170, f. 192r-193r (1399, setembre, 16).

87. ACA, Cancelleria, reg. 2177, f. 49v-50r (1405, febrer, 5). El robatori s'havia esdevingut l'any 1395 i sembla que fins llavors no hi havia hagut indemnització.

88. Pietro CORRAO, *Governare un regno. Potere, società e istituzioni in Sicilia fra Trecento e Quattrocento*, Nàpols, Liguori editori, 1991, p. 572-573.

fondre amb l'homònim mestre de l'orde de l'Hospital; era fill del governador d'Aragó Gil Ruiz de Lihori i, juntament amb el seu germà, Sancho Ruiz de Lihori, també s'havia establert a Sicília, on havia ocupat el càrrec de camarlenc i conseller del rei Martí el Jove i havia tingut una gran influència a la cort.⁸⁹ El gener de 1409 havia tornat, amb unes naus armades que capitanejava, d'una incursió per la Mediterrània oriental; en el transcurs d'aquesta incursió havia pres grecs i turcs i, com que els consellers de Barcelona temien les represàlies que en podien resultar, el rei Martí l'Humà demanà a la reina Blanca de Navarra, esposa del seu fill Martí el Jove, que fes guardar els captius durant sis mesos a fi que, si es produïen reclamacions i els seus súbdits eren empresonats, els poguessin canviar.⁹⁰ Sorpren aquesta incursió al Llevant en un moment en què tots els esforços militars de Sicília i de la Corona catalanoaragonesa es concentraven en l'expedició a Sardenya, destinada a combatre la revolta dels Arborea. Martí el Jove, rei de Sicília i primogènit de la Corona d'Aragó, capitanejava l'expedició i, per tant, no podem pensar que una persona tan acostada a ell hagués fet pel seu compte una incursió de cors a un indret llunyà en aquells moments crucials. Podem suposar que responia a una eventual petició d'ajuda per part de les petites senyories que alguns membres de la dinastia siciliana dels Frederic conservaven encara a Grècia, l'illa d'Egina i la senyoria de la Piada, a l'Argòlida,⁹¹ o bé que havia anat a ajudar el rei de Xipre. Ens consta que l'any 1408 el rei Martí l'Humà s'havia queixat al governador d'Aragó, que llavors es trobava a Sicília, perquè molta gent d'armes de l'illa havia passat a Xipre, a requesta del sobirà xipriota; el rei demanà que no es deixés sortir gent armada perquè era perillós per a Sicília i resultava inútil que ell procurés enviar-hi soldats si després el seu fill els deixava marxar.⁹²

Entre els catalans que exercien el cors a les mars de Llevant era més freqüent la figura del patró o del mercader que ocasionalment feia alguna captura, si es presentava una bona ocasió, que la figura del corsari, diríem de plena dedicació. D'aquesta manera, els mercaders es venjaven sovint d'incidents dels quals ells mateixos havien estat víctimes; això s'esdevenia molt sovint entre catalans i genovesos, perquè hi havia una guerra soterrada que els tractats de pau no feien desaparèixer, però les víctimes podien ésser també persones d'altres llocs, si hi havia una excusa que ho pogués justificar. Per exemple, l'any 1401, Nicolau Pujalt, patró de la nau *Sant Nicolau i Sant Antoni*, prengué una petita nau de mercaders d'Ancona, que sortia d'Alexandria, amb l'excusa que hi havia descarregat armes i altres coses vedades, cas en el qual la Santa Seu aprovava mesures de força contra els transgressors. De retorn a Barcelona, el rei Martí féu segrestar les mercaderies ocupades per si es presentaven demandes de restitució.⁹³ El

89. P. CORRAO, *Governare un regno*, p. 552, i també p. 98, 117, 121, 123, 126, 128, 167, 175, 179 i s.

90. ACA, Cancelleria, reg. 2187, f. 49v (1409, gener, 12) i f. 50r, una carta al mateix Juan Fernández de Heredia sobre la mateixa qüestió.

91. LI. NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, 1974, p. 105.

92. ACA, Cancelleria, reg. 2184, f. 58v-59r (1408, abril, 20).

93. ACA, Cancelleria, reg. 2253, f. 94v-95v (1401, gener, 20).

mateix Nicolau Pujalt, acompanyat d'altres naus catalanes, efectuà atacs pirates contra genovesos en el retorn del viatge a ultramar l'any 1410. Però, en aquesta ocasió, el rei Martí l'Humà perdonà Nicolau Pujalt per la seva malifeta i decidí no fer-li cap demanda ni civil ni criminal perquè les relacions amb Gènova eren tan tenses que es pot dir que ja hi havia guerra, encara que no hagués estat declarada, i els catalans també sofrien nombrosíssims atacs per part genovesa.⁹⁴ Un cas similar degué ésser el de Francesc Josep, que havia portat a terme diversos viatges a Alexandria, el 1403, el 1409 i el 1410,⁹⁵ però que el 1411 prengué la nau del genovès Giuliano d'Armezano, en la qual viatjaven mercaderies, diners i béns d'uns mercaders de Rodes, que els hospitalers reclamaren; també en sol·licità la devolució Jaume Fogassot, que es trobava llavors al Llevant, i que demanà que els rodís fossin ben tractats ja que els catalans també ho eren a Rodes.⁹⁶ El 1409 el rei Martí volia usar la seva nau per a enviar-la amb l'estol a Sardènia, en ajut del seu fill, el rei de Sicília, que havia iniciat l'expedició per a reduir la revolta dels Arborea.⁹⁷

Emmanuel Piloti, un mercader venecià que més tard fou cònsol de Venècia a Alexandria, explica a la seva crònica que vers 1408 una nau catalana carregà al port d'Alexandria un grup de mercaders magribins amb mercaderies de gran valor per portar-los a Tunis però, en comptes de fer el que s'havia acordat, els portà a Barcelona, on el patró vengué les mercaderies i els mercaders sarraïns com a esclaus. Els parents dels mercaders robats i reduïts a servitud presentaren demanda contra els catalans al sultà de Babilònia, però aquest, per no enemistar-se amb els catalans, envià els demandants al rei de Tunis. El seu successor, però, exigí al cònsol de catalans el pagament de 30.000 ducats, la meitat dels quals anaren a càrrec dels mercaders catalans a Alexandria i l'altra meitat, a càrrec dels que es trobaven a Damasc. Com que el cònsol de catalans avisà els de Damasc i els aconsellà que fugissin, i el sultà considerà que era una actuació molt irregular per part del cònsol, el féu apallissar de tal manera que trigà sis mesos a guarir; a més, quedà confinat durant tres anys a l'alfòndec d'Alexandria fins que, aprofitant la vinguda de naus catalanes al port, pogué fugir.⁹⁸ No he pogut identificar, per ara, aquest incident d'abús de confiança d'un patró català respecte als sarraïns que transportava.

Alguns patrons alternaven la tasca de transportista amb la de corsari. Per exemple, Bernat

94. ACA, Cancelleria, reg. 2188, f. 151r-v (1410, maig, 14).

95. C. CARRÈRE, *Barcelona*, 2, p. 348, i M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani*, apèndix 1, p. 608-637.

96. AHCB, *Miscel·lània*, caixa 7 (1411, juliol, 7) i *Lletres Comunes originals*, 4, núm. 4, cit. per M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistorino*, Gènova, Glauco Brigati, 1997, p. 353. Jordi Cazuri, factor dels mercaders rodís Guillem Zebasi, Mangafa Yeraqui i Nicolau Andonici, hi havia carregat lli i altres mercaderies i, a més, una caixa amb dos saquets, un amb 498 ducats i un altre amb 500 ducats.

97. ACA, Cancelleria, reg. 2188, f. 14r-v (1409, març, 7).

98. P. H. DOPP, «Les relations egypto-catalanes et les corsaires au commencement du quinzième siècle», *Bulletin of the Faculty of Arts. Fouad I University*, XI/1, 1949, p. 3-4 de l'extret. M. T. FERRER I MALLOL, «El consolat de mar i els consolats d'Ultramar, instrument i manifestació de l'expansió del comerç català», a M. T. FERRER I MALLOL i Damien COULON (ed.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, p. 75.

Amat, que solia fer la ruta de Llevant com a transportista, del qual tenim documentats viatges comercials amb una galiota el 1400, el 1401 i el 1402, armà el 1404 contra moros de Barbaria.⁹⁹ En el viatge comercial a Llevant de 1401 ja havia aprofitat una ocasió propícia per a capturar turcs. Sembla que llavors el cors contra Turquia ja no era ben vist, potser per a evitar repercussions nocives per als mercaders que es trobaven al sultanat de Babilonia perquè, el setembre de 1401, quan Bernat Amat tornà de Beirut, no volgué entrar a Barcelona sense guiatge, a causa dels turcs que havia pres.¹⁰⁰ També Martí Vicens, que era un patró de nau de Bacerlona, s'apoderà de dues naus de moros a Damiata, Egipte, cap a l'any 1410. Aquest any, a conseqüència de la demanda judicial presentada per cristians de la cintura i turcs damnificats, els catalans hagueren de pagar una multa de més del 6 % dels béns que tenien a Alexandria.¹⁰¹

Els mercaders catalans també eren objecte d'atacs dels genovesos; per exemple, el 6 de juliol de 1408, la nau patronejada per Jaume Marí fou atacada per la nau armada del genovès Gregorio Cigala a la zona coneguda com *Escandolor*, a la costa meridional d'Anatòlia. La nau catalana havia sortit de Beirut per a tornar a Catalunya l'1 de juny, i anava carregada d'espècies,¹⁰² robes de seda, un esclau i altres mercaderies de gran valor pertanyents a diversos mercaders i als membres de la tripulació. L'atac s'havia produït injustificadament i contra la pau vigent entre catalans i genovesos i, a més, Gregorio Cigala havia tingut la crueltat de desembarcar el patró, la tripulació i els mercaders a la costa turca, on els abandonà, i d'endur-se la nau i les mercaderies, de tal manera que, si un vaixell venecià que passava per allà no els hagués recollit, haurien caigut presoners dels turcs. La nau era propietat de la flor i nata dels mercaders barcelonins, Guillem Pujades, Girardo de Doni, Francesc de Casasaja, Guillem de Fenollet, Pere de Muntrós, Berenguer de Muntllobet, Francesc de Nodriça, Pericó Saragossa i molts altres, de manera que els consellers de Barcelona es mobilitzaren de seguida per demanar al rei que exigís indemnització a Gènova per aquesta

99. Damien COULON, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Age. Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine*, tesi doctoral inèdita presentada a la Sorbona el 1999 sota la direcció del prof. M. Balard, III, apèndix 1. L'any 1400 el rei Martí l'Humà demanava al rei de Xipre que la resposta a l'ambaixada confiada a Pere Sallent, doctor en decrets, fos lliurada als que viatgessin en la galiota de Bernat Amat, que llavors anava a Xipre: ACA, Cancelleria, reg. 2172, f. 76v-77v (1400, juny, 26). Aquest viatge a Llevant es troba documentat a M. T. FERRER I MALLOL, «Intorno all'assicurazione sulla persona di Filipozzo Soldani, nel 1399, e alle attività dei Soldani, mercanti fiorentini, a Barcellona», *Studi in memoria di Federigo Melis*, Nàpols, Giannini ed., 1978, p. 457. Sobre l'armament contra Barbaria veg. ACA, Cancelleria, reg. 2178 f. 86r-v (1404, abril, 22).

100. AHCB, Consolat de Mar, Semestres, 1, f. 36r-v (1401, setembre, 27). Bernat Amat tenia dos fills d'una esclava turca i els féu legítims: M. T. FERRER I MALLOL, «Esclaus i lliberts a Barcelona, s. XIV-XV», a M. T. FERRER I MALLOL i J. MUTGÉ i VIVES (ed.), *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*. Actes del Col·loqui internacional (Barcelona, 27-29 de maig de 1999), Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 2000, p. 202.

101. Joan AINAUD, «Quatre documents sobre el comerç català amb Síria i Alexandria (1401-1410)», *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, I, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1965, doc. 3, p. 334.

102. La carta esmenta 24 punts d'espècies d'Antoni Savall, de la societat d'Antoni Rosselló; 3 punts d'espècies de Bernat Muntaner; 10 punts de la societat Francesc Bergadà-Arnau Gomir; 11 punts de patró, mariners i escrivà de la nau, i 5 punts d'Antoni Savall.

malifeta. El rei encomanà l'enquesta sobre l'incident a Bernat Despont, doctor en lleis, al qual Jaume Gibert, un dels mercaders damnificats, lliurà les cartes que havien rebut en les quals s'explicava l'incident. El mateix mercader rebé l'encàrrec del jutge instructor de la causa d'aportar testimonis i documents de prova, tal com se solia fer en aquests casos.¹⁰³

4. Els danys causats pels corsaris bascos. Pedro de Larraondo

Cap a la fi del segle XIV i primers anys del segle XV es feren famosos també alguns corsaris bascos a la Mediterrània oriental. Havien arribat al nostre mar primer com a transportistes i mercaders¹⁰⁴ però, a la fi del segle XIV, ja coneixem casos de pirateria protagonitzats per bascos. El 1393, una nau de Biscaia prengué un vaixell genovès que venia de Romània; vengué les mercaderies que portava a Menorca i després enfonsà la nau genovesa.¹⁰⁵

En general, dins de la situació de conflictes que es vivia al Mediterrani occidental, els corsaris castellans estigueren al servei dels catalans, dels Anjou de Provença i del papat d'Avinyó i, quan actuaven pel seu compte, només solien atacar genovesos i florentins. El motiu era que, inserint-se en els conflictes dels catalans i dels Anjou, tenien accés als seus ports, on podien refugiar-se i proveir-se. Una excepció d'aquesta regla fou Pedro de la Randa, que atacà els catalans i es mogué més aviat en l'òrbita de Gènova i dels angevins de Nàpols, enfrontats als de Provença pel domini d'aquest regne.¹⁰⁶

Pedro de la Randa, que és com l'anomenen els documents catalans i italians, es deia en realitat Pedro de Larraondo; era basc, concretament de Bilbao, i treballà amb la seva nau, la *Santa María*, per a la companyia florentina dels Alberti de Bruges. Ens consta que almenys des de

103. AHCB, *Borradors de Lletres*, llig. 2, anys 1400-1439, inclòs a l'apèndix documental, doc. 3.

104. Jacques HEERS, «Le commerce des basques en Méditerranée au XVe siècle (D'après les archives de Gênes)», *Bulletin Hispanique*, 1955, p. 292-324. Carmelo TRASELLI, «Sui biscaglino in Sicilia tra quattro e cinquecento», *Melanges de l'École Française de Rome. Moyen Age. Temps Modernes*, 85-1 (1973), p. 143-158. Coral CUADRADA i Maria Dolores LÓPEZ, «Comercio atlántico y operadores económicos castellanos en el Mediterráneo: Mallorca en la baja Edad Media», *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*, Burgos, Diputación Provincial, 1995, p. 115-154. M. T. FERRER i MALLOL, «Transportistas y corsarios vascos en el Mediterráneo medieval. Las aventuras orientales de Pedro de Larraondo (1406-1409)», *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco*, Untzi Museoa-Museo de San Sebastián, 2 (1998), p. 509-524, especialment p. 509-513, reeditat i ampliat, «Pedro de Larraondo, un corsario vizcaíno en el Mediterráneo oriental (1405-1411)», a *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, CSIC, 2000, p. 254-258. Cf. també altres notícies sobre mercaders i navegants bascos, M. T. FERRER i MALLOL, «De nuevo sobre el consulado de castellanos en Cataluña y Mallorca a fines del siglo XIV», a *Poder i societat en la Baja Edad Media Hispánica: Estudios en homenaje al profesor Luis Vicente Díaz Martín*, Universidad de Valladolid, 2002, p. 951-969.

105. Jacques HEERS, «Le commerce des basques en Méditerranée», p. 295.

106. M. T. FERRER i MALLOL, «Els corsaris castellans i la campanya de Pero Niño al Mediterrani», documents sobre «El Victorial», *Anuario de Estudios Medievales*, 5, 1968, p. 265-338, reeditat traduït al castellà, *Corsarios castellanos y vascos...*

1395 freqüentà els ports de l'Atlàntic i els del Mediterrani, fins a Alexandria i Constantinoble, transportant mercaderies diverses.¹⁰⁷

No sabem quan Larraondo abandonà la vida ordenada del transportista per passar a l'agitació, la violència i el destí incert del corsari. Aquest canvi radical de vida fou posterior en tot cas a 1401, en què sabem que la seva nau es dedicava normalment al comerç.¹⁰⁸

Segons el testimoni de la crònica del venecià Emmanuel Piloti, les activitats corsàries haurien començat el 1402 amb la presa d'una nau d'Alexandria, però la documentació veneciana fa pensar que aquest incident fou una mica més tardà, de 1408 o de 1409.

A l'estiu de 1405, tres naus catalanes foren capturades per pirates que es refugiaven a les illes de Rodes, Quios i, sobretot, Lesbos, coneguda a l'edat mitjana amb el nom de *Mitilene*, *Metellino* o, en català, *Metellí*.

Una d'aquestes naus pertanyia als mercaders barcelonins Guillem de Casasaja i Nicolau Bruguera, i fou apresada en aigües de Xipre el juliol de 1405. No hi ha constància del lloc de captura de les altres dues naus ni del mes en què es produí, però segurament l'escenari i l'època foren similars. Ens consta que les mercaderies de la nau Pujades-Bruguera foren portades a Metellí i que allà foren subhastades públicament i adquirides per genovesos. Sembla que la nau i el carregament valien 60.000 o 70.000 ducats d'or.

L'elevat valor de les mercaderies que transportaven les naus d'Orient, espècies, sedes, laques, etc., les convertia en la presa més ambicionada pels corsaris. És natural, doncs, que s'estengués l'alarma en saber que uns corsaris biscaïns, Juan Pérez de Casa i Pedro de la Randa, o Larraondo, els responsables de la pèrdua de les tres naus, s'havien instal·lat en una ruta on podien fer tant de mal, havien trobat refugi a les illes de l'Egeu i semblava que tenien els vaixells catalans com a objectiu principal.

La primera reacció catalana oficial es produí l'1 de gener de 1406, quan la notícia arribà a la cort, que es trobava llavors a Perpinyà. El rei Martí l'Humà envià cartes de protesta a Quios i a Rodes, però no a Metellí, malgrat que era un dels llocs on havia estat venuda una de les tres preses; potser no es féu perquè no hi havia relacions. La carta destinada a Rodes fou dirigida al gran mestre de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. El rei es queixà que els pirates haguessin estat acollits també a Rodes, malgrat que tant ell com els seus súbdits havien afavorit l'orde amb multitud de gràcies i privilegis, i amenaçà d'indemnitzar els seus súbdits de les pèrdues sofertes amb els béns de l'Hospital als seus regnes.¹⁰⁹

107. Federigo MELIS, *Documenti per la storia economica dei secc. XIII-XVI*, Florència, Olschki, 1972, p. 154, 182, 326; Carmelo TRASSELLI, «Sui biscaglìni in Sicilia...», p. 144-145. L'any 1402 o 1403 encara havia transportat a Gaeta o Nàpols draps de Mallorca d'una comanda confiada a Lluís Deslledó, que fou pagada el 4 de febrer de 1404: Arxiu del Regne de Mallorca, P. 2477, f. 15r-v. Dec aquesta notícia a la gentileza de Daniel Duran.

108. Renato PIATTOLI, «L'assicurazione di schiavi imbarcati in navi di riscì di morte nel Medioevo», *Rivista di Diritto Commerciale*, I, (1934), p. 869.

109. M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», p. 327-328; «Transportistas y corsarios vascos en el Mediterráneo medieval. Las aventuras orientales de Pedro de Larraondo (1406-1409)», p. 516-517; *Corsarios castellanos y vascos*, p. 260-261 i 295-300.

És ben sabut que Rodes era per als catalans el punt de suport principal a l'Orient, tant per a continuar el viatge cap a Alexandria o Beirut com per a adreçar-se a Constantinoble. Era, a més, el seu magatzem i el lloc on fàcilment podien trobar un vaixell per a qualsevol destinació. Havien rebut sempre fins llavors un tracte favorable de l'orde de l'Hospital i el rei sabia que era el lloc on les seves queixes podien trobar una resposta perquè les relacions eren bones i a més, com havia recordat, tenia la possibilitat de penyorar els béns de l'orde a les seves terres per a aconseguir la indemnització pertinent.¹¹⁰

Metellí, l'actual Lesbos, i Quios es trobaven dins de la gran via de navegació que portava a Constantinoble i al mar Negre. Per això, els genovesos havien procurat al llarg del segle XIV ensenyoric-se d'aquests enclavaments estratègics.

Benedetto Zaccaria s'havia apoderat de Quios el 1304 tant per la importància estratègica de l'illa, per a protegir les seves possessions a Focea, productores d'alum, com pels seus recursos en màstic. Des de 1346 era administrada per la Maona de Quios, una societat formada per particulars genovesos.¹¹¹ L'illa era freqüentada pels catalans, bé que no tant com Rodes; des de 1404 hi tenien un consolat.¹¹²

Pel que fa a Lesbos, fou el genovès Francesco Gattilusio qui aconseguí apoderar-se de l'illa el 1354 i des de llavors ell i els seus descendents la governaren durant un segle, sempre sota l'aparència d'una alta sobirania bizantina, però en realitat com a senyors plenament autònoms. Metellí tenia recursos propis, com l'alum, i dos bons ports naturals, els de Kalloni i Vera que, atesa l'esplèndida situació estratègica de l'illa, servien d'escala per a les naus genoveses que anaven a la Romània i, a més, de base pirata contra els turcs i altres enemics de Gènova.¹¹³

Així doncs, malgrat que totes dues illes pertanyien a l'àmbit genovès, ni Quios ni Lesbos no es trobaven directament sotmeses a Gènova. En el cas d'ésser requerida per inobservància del tractat de pau amb la Corona d'Aragó, la República lígur podia fàcilment excusar-se amb aquest fet. Segurament la cort catalanoaragonesa n'era conscient perquè no fou fins al 15 de maig que es queixà al governador de Gènova, conegut com a *Boucicault*. Abans, envià una carta a Quios

110. Sobre la importància de Rodes per al comerç català, i particularment per al barceloní, cf. C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462*, II, p. 126-128 i també Anthony LUTTRELL, «Aragoneses y catalanes en Rodas: 1350-1430», VII *Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Barcelona, 1962), II, Barcelona, 1964, p. 383-390.

111. M. BALARD, *La Romanie génoise*, cit. I, p. 119-126; J. HEERS, «Origines et structures des compagnies coloniales génoises (XIIIe-XVe siècle)», a M. BALARD (ed.), *Etat et colonisation au Moyen Age et à la Renaissance*, Lió, La Manufacture, 1989, p. 18. Cf. també Geo PISTARINO, «Duecentocinquantanni dei genovesi a Chio», *Genovesi d'Oriente*, Gènova, Civico Istituto Colombiano, 1990, p. 243-280.

112. Sobre la importància de Quios per al comerç català, i particularment per al barceloní, cf. C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462*, II, p. 128-129.

113. M. BALARD, *La Romanie génoise*, I, p. 170-174. Cf. també, «Escalaes génoises sur les routes de l'Orient méditerranéen au XIVe siècle», *Recueils de la Société Jean Bodin. L'Escale*, t. 32, Brussel·les, 1974, p. 249; W. MILLER, «The Gattilusio of Lesbos (1355-1462)», *Byzantinische Zeitschrift*, (1913), p. 406-447, i G. PISTARINO, «Gattilusio di Lesbo e di Enos, signori nell'Egeo», *Genovesi d'Oriente*, Gènova, Civico Istituto Colombiano, 1990, p. 383-420.

dirigida, genèricament, al senyor de Quios i als rectors del municipi. La carta procurà, però, deixar clar que es considerava que l'illa era compresa dins del tractat de pau amb Gènova i subjecte a la República lígur, per la qual cosa el rei Martí l'Humà exigí la devolució de les mercaderies i la indemnització dels seus súbdits, i amenaçà amb represàlies si aquestes no es produïen.

Sense esperar la resposta, potser perquè se suposava que seria negativa o potser perquè convenia mostrar que no s'amenaçava en va, Martí l'Humà autoritzà els còsols del mar de Barcelona i de Perpinyà a armar dues o tres naus per a la defensa dels mars contra els corsaris que infestaven les rutes de Barbaria i del Llevant, entre els quals foren mencionats expressament els pirates castellans i d'altres procedències que es refugiaven a l'illa de Metellí.¹¹⁴

També el Senat de Venècia decidí, l'11 de gener de 1406, enviar dues bones coques a les aigües de Creta per a garantir la seguretat de la ruta de Llevant i Romània. Cadascuna d'aquestes coques havia de portar cent homes entre mariners i ballesters, a més de quatre bombardes. El 4 de maig, el capità d'aquestes coques rebé l'ordre de perseguir les naus sospitoses i especialment les dels biscaïns; podria seguir-les cap a l'Occident fins a Sicília. El juliol, les dues galeres del golf, que havien d'escortar les galeres de Romània fins a Constantinoble, reberen ordres de dirigir-se a Quios, Metellí i Rodes per a informar-se de la situació en aquesta regió. Eren les illes acusades per Martí l'Humà d'ésser el refugi de Pedro de Larraondo, de manera que aquest devia ésser el pretext de la inspecció.¹¹⁵

Per la seva part, Martí l'Humà decidí, aquell mateix maig, presentar reclamació a Gènova per la captura de les naus catalanes. A la seva carta a Jean Le Meingre, conegut pel sobrenom de *Boucicault*, Martí l'Humà exigí la devolució de la nau de Guillem de Casasaja i Nicolau Bruguera amb les mercaderies del carregament, portades a Metellí. La reclamació es basava en el fet que l'illa era governada per un genovès, que segons el rei català pertanyia a la jurisdicció de Boucicault, puix que els pirates foren acollits, guiats i assegurats allà, i moltes de les mercaderies robades foren venudes i comprades per genovesos; aquests fets no solament contradien la pau signada recentment amb Gènova, sinó que eren clarament signes d'enemistat i arguments per a la guerra. El rei Martí demanà també la devolució d'una certa quantitat d'espècies de les que havien estat robades, portades a l'illa de Quios i emparades pel podestà de l'illa a petició de Pere Puig, procurador dels damnificats.

Ignorem quina resposta obtingué aquesta carta; probablement bones paraules i prou perquè l'autoritat de Boucicault sobre Quios era mínima i sobre Metellí, no existia. Sabem, però, que abans de la fi d'abril de 1407 envià una carta al rei Martí l'Humà, en la qual lamentava la discòr-

114. M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», p. 327-328; «Transportistas y corsarios vascos en el Mediterráneo medieval. Las aventuras orientales de Pedro de Larraondo (1406-1409)», p. 516-517; *Corsarios castellanos y vascos*, p. 260-262 i 295-300.

115. Hippolyte NOIRET, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, París, 1892, p. 164-165, (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome; 61); Freddy THIRIET, *Regestes des délibérations du Senat de Venise concernant la Roumanie*, París, Mouton, 1959, II, p. 55, 58 i 62.

dia sorgida entre aquest monarca i el senyor de Metellí, tant perquè el primer era parent del seu senyor, el rei de França, com perquè el segon era originari de Gènova pels seus avantpassats. Per tot això s'oferí a actuar com a mediador, i demanà que es busqués la pau. En la resposta, de 28 d'abril, Martí l'Humà agrai l'ofertament, però confessà que encara no havia pres cap decisió perquè no aconseguia d'ésser informat amb detall del que s'havia esdevingut i pensava que potser la mala fama del senyor de Metellí superava els danys causats realment als seus súbdits.

Malgrat les bones paraules del rei Martí i de Boucicault, la realitat era que l'hostilitat subjacent entre catalans i genovesos s'havia traslladat a la Romània genovesa per obra de corsaris que no eren genovesos sinó biscaïns, però que aprofitaven el sentiment anticatalà dels genovesos que tenien en les seves mans els governs d'algunes illes de l'Egeu per a dirigir la seva activitat piràtica contra catalans i eventualment contra venecians, amb la seguretat que aquesta activitat no seria mal vista en aquelles illes, on tenien les bases. Els governs de Quios i Metellí, d'origen i interessos polítics i econòmics genovesos, però no pas subjectes a la república lígur i als seus compromisos diplomàtics, els garantien un refugi segur. Com a Sardenya, els corsaris podien oferir protecció naval i fins i tot una contribució econòmica, a canvi de facilitats per a vendre la presa i per a proveir-se. Era la situació ideal per a un corsari i la pitjor per a la Corona catalanoaragonesa, que no tenia interlocutor vàlid amb qui negociar diplomàticament ni tenia a mà súbdits d'aquestes illes per a executar represàlies en els seus béns, si convenia.¹¹⁶

A més d'enviar protestes diplomàtiques, proseguiren les negociacions de les ciutats de Barcelona i Perpinyà per a armar dues o tres naus; aquest nombre solia bastar per a perseguir i expulsar els corsaris dels mars adjacents, ja que els ports de refugi eren propers. Però al Llevant, els catalans no hi tenien cap base, a diferència de genovesos i venecians. Les més properes eren a Sicília, que quedava massa lluny de Quios i de Lesbos. La prudència aconsellava que l'estol de policia marítima fos més nombrós en aquest cas. Suposem que les ciutats de Barcelona i Perpinyà, que havien assumit l'armament en un primer moment, havien arribat a aquesta conclusió i, per això, buscaren compartir la càrrega amb altres ciutats per a aconseguir una flota més nombrosa i amb més garanties d'èxit.

Les negociacions amb les altres ciutats marítimes obligaren a posposar l'armament de la flota; començaren a passar mesos i anys en la recerca d'un acord, malgrat que els corsaris refugiats a Metellí continuaven causant danys a les naus mercantils barcelonines. El rei volgué que els diputats de la Generalitat col·laboressin en l'armament de la flota que, a més de castigar els pirates cristians que atacaven els seus súbdits a Llevant, també havia de netejar el mar de pirates sarraïns.¹¹⁷

116. M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», p. 331-332; «Transportistas y corsarios vascos en el Mediterráneo medieval. Las aventuras orientales de Pedro de Larraondo (1406-1409)», p. 518; *Corsarios castellanos y vascos*, p. 263-264 i 303-304.

117. M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», p. 334-344; *Corsarios castellanos y vascos*, p. 265-274 i 297-308.

Però el temps anà passant. Afers més urgents reclamaven l'atenció del monarca, com l'agreuament de les hostilitats amb Gènova i l'empitjorament de la situació a Sardenya, ja que durant l'any 1408 els genovesos s'implicaren més obertament en la guerra d'aquesta illa, i no solament proporcionaren tota l'ajuda financera que fou necessària als sards sinó que, a més, naus genoveses vigilaren les costes de l'illa per impedir el proveïment dels catalans.¹¹⁸

La decisió de dur a terme una expedició militar a Sardenya, que sotmetés definitivament l'illa, es prengué a les Corts de Catalunya, reunides l'estiu de 1408 a Sant Cugat, però el rei no oblidà, per això, el compromís adquirit de netejar el mar de Llevant dels corsaris que impedièn la lliure navegació dels seus súbdits ja que deia «algú de nostres sotsmeses no ych guose exir ni navegar ni fer alguns affers, de què-s segueix gran damnatge».¹¹⁹

La presència dels corsaris sembla que havia afectat realment el comerç amb Llevant. Ja el 1407 se n'havien queixat els arrendadors de l'impost d'*entrades e eixides*, que pertanyia a la Generalitat de Catalunya, i que demanaren una rebaixa del preu establert perquè els ingressos havien baixat per la disminució de l'activitat amb el Llevant. Les seves queixes havien estat recollides pel rei.

Les grans robaries que aquells ladres e cossaris de Metallí han fetes e fan en les mars de Llevant, axí a nostres sotsmeses com a altres qui lurs havers trameten en Cathalunya, en tant que ls mercaders no gosen navegar ne trametre lurs robes e havers en les dites parts de Levant ni devers Levant trametre en Cathalunya per paor de perdre aquelles, de què-s segueix que la major part del preu del dit arrendament qui d'açò exia se pert per la dita raó.¹²⁰

Curiosament, ja que els catalans no acabaven d'armar les seves naus per anar a Metellí, els famosos corsaris que es refugiaven en aquesta illa vingueren a corsejar pel Mediterrani occidental. Tres naus catalanes foren preses a l'entorn de Sicília, després els corsaris arribaren fins a les proximitats de Sant Feliu de Guíxols, i tornaren seguidament cap a Sardenya, on prengueren una altra nau catalana; malgrat que foren perseguits per vaixells armats catalans, no pogueren ésser capturats.¹²¹

Després d'aquesta incursió per la Mediterrània occidental, Pedro de la Randa o Larraondo tornà cap a l'Egeu. Gràcies als documents trobats recentment per Daniel Duran a l'Arxiu de Gènova, tenim constància que el 23 de setembre atacà una nau genovesa a un lloc de la costa

118. A. BOSCOLO, *La política italiana di Martino il Vecchio re d'Aragona*, p. 107 i s.

119. *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña*, publicat per la Real Academia de la Historia, v, Madrid, 1901, p. 178.

120. M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», p. 344; *Corsarios castellanos y vascos*, p. 273-274 i 310.

121. M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», p. 345-347; «Transportistas y corsarios vascos en el Mediterráneo medieval. Las aventuras orientales de Pedro de Larraondo (1406-1409)», p. 519-520; *Corsarios castellanos y vascos*, p. 274-276.

turca, situat davant de l'illa de Tenedos, i prop de la de Lemnos, anomenat *Scorpiata*; la nau genovesa, patronejada per Alberto Cicogna, estava carregant en aquesta localitat l'alum que dos mercaders florentins, Pietro Tici i Geronimo di Bartolo, havien comprat a Constantinoble al genovès Filippo Lomellini però, durant l'operació de càrrega, es presentà Pedro de Larraondo «bischahinus, pirata et cursalis maximus» amb tres naus armades amb les quals prengué la nau d'Alberto Cicogna. Per la raó que fos, potser obligat per les autoritats, la tornà, bé que continuà en actitud amenaçadora. Per aquesta causa, el patró de la nau, d'acord amb els mercaders que eren a bord, tallà la corda de l'àncora, es féu a la vela per fugir de Pedro de Larraondo i anà a refugiar-se al port de Quios. S'obrí immediatament un plet del venedor contra el comprador de l'alum i d'aquest contra el patró perquè la càrrega havia quedat a mitges. Només 1.561 càntars i 50 ròtols d'alum brut havien estat carregats a la nau abans de l'atac de Larraondo, i havien quedat al port 3.000 càntars d'alum petit i 438 càntars i mig d'alum de roca; tant el venedor, a risc del qual devia córrer l'alum, com el comprador es consideraven perjudicats i cadascú procurà defensar les seves conveniències en un procés que és interessant per al dret marítim, perquè es tractava d'incompliment de contracte per aplicació de la clàusula de perill de gents.

Bé que davant del venedor de l'alum Pietro Tici sostingué que la fugida del patró era correcta per salvar la nau, en el plet amb el patró no ho veié tan clar i especialment exigí que fes un segon viatge a *Scorpiata* a buscar la resta de la càrrega. Segons el patró, el viatge no era adequat perquè ja era temps d'hivern, afirmació una mica exagerada a mitjan octubre; de tota manera, tenia raó quan recordava que era perillós anar a carregar a una platja, on no hi havia port que protegís el vaixell en cas de mal temps. Pietro Tici, en canvi, no veia cap perill del temps perquè bufaven vents del sud; pel que feia al perill de gents, és a dir, d'atacs corsaris, assegurava que els catalans ja no eren per aquells mars perquè havien tornat gairebé tots a llur pàtria i, a més, no havien atacat els genovesos, cosa remarcable —afegim nosaltres—, perquè de fet hi havia guerra entre genovesos i catalans, els quals sí que havien estat atacats per genovesos, com hem vist abans, el mes de juliol a les costes de Turquia. Pel que feia a Pedro de Larraondo, Pietro Tici procurà tranquil·litzar el patró tot afirmant que no gosaria navegar perquè tenia por dels catalans, notícia que podem interpretar com una al·lusió a la flota que es preparava a Barcelona contra el corsari, que ja era coneguda al Llevant. Tici recordà també que Larraondo mai no havia atacat genovesos, però oblidà que havia atacat la nau del mateix Alberto Cicogna; potser només ho havia fet per prendre les mercaderies dels florentins, però aquesta al·legació tampoc no hauria tranquil·litzat gaire el patró. Tici no aconseguí convèncer Alberto Cicogna. Sabem que aquest havia apel·lat al podestà de Quios, que li havia donat la raó en la seva negativa a complaure Pietro Tici, però ignorem com aquest darrer solucionà el seu problema.¹²²

Sembla clar que degué ésser aquest incident a la costa turca, en el qual els florentins degueren veure una aliança del corsari amb les autoritats turques, la raó del comentari d'una carta

122. Apèndix, doc. 1 i 2. Agraïxo a Daniel Duran la gentilesa d'haver-me permès usar aquests documents.

conservada a l'Arxiu Datini de Prato «é acconcio con lla sua fusta col Turcho: profundilo ldio». ¹²³ Però aquesta aliança, si existí, no degué durar gaire.

Cap a aquesta època, capturà al sud de Xipre una nau d'Alexandria procedent del port de Satalia, és a dir, d'Adaliya, a Turquia, carregada de mercaderies de gran valor i en la qual viatjaven 150 musulmans, que foren venuts en terres de Jacopo Crispo, duc de l'Arxipèlag. Els Crispo eren d'origen venecià, però no estaven sotmesos formalment a l'autoritat de Venècia; així i tot, el sultà de Babilònia donà la culpa de l'incident a Venècia i li exigí la devolució dels sarraïns, que eren magribins. La presa efectuada per Pedro de Larraondo causà molts problemes als mercaders venecians que es trobaven en terres del sultà de Babilònia fins que Piloti, que més tard fou cònsol de venecians a Alexandria, aconseguí rescatar els 150 musulmans capturats i portar-los a Egipte. ¹²⁴ Heus aquí com Piloti explica la presa:

Environ l'an M.CCCC et II, soy trouvant ung nomé Pierre de Laranda avecques II siennes naves en Lavant, lesquelx avoit et tenoit très bien en ordre et très bien armée, et alloit en cours contre Cathalains et contre Sarrasins; de quoy il entrevint par son aventure qu'il se truva desoubz l'isole de Cipre envers Sathalie et Candiloro, qui est pays de Turquie. Et du port de Sathalie se leva une nave de Sarrasins, laquel estoit d'Alexandrie et estoit allé en celle pars, et estoit environ de VII C bottes, laquelle nave print ledit Pierre de Laranda. Et comment il la print: il la print chargé de marchandise d'une très grant valeur et avecque C et L Sarrasins. Et subbitement s'en alla a Misser Jaque Grispo, duc de l'Arcipielago, auquel seigneur vendit ladicte nave avecques lezdis C et L Sarrasins pour certe quantité d'argent. Puis le dit Pierre avecques ses naves se parti de là. ¹²⁵

Segons la documentació veneciana, l'incident estigué a punt de provocar l'expulsió de tots els mercaders estrangers d'Alexandria i causà una pèrdua de més de 5.000 ducats als mercaders venecians que hi eren. Malgrat que Piloti diu que l'incident s'esdevingué cap a l'any 1402, les negociacions per al rescat dels captius es portaren a terme l'any 1409 i l'advertència de Venècia al duc de l'Arxipèlag perquè no acollís als seus ports les naus de biscaïns i catalans que atacaven sarraïns, perquè provocava represàlies contra els venecians a Alexandria, és de novembre de 1410. ¹²⁶ Per tant, sembla que la captura es degué fer entre 1408 i 1409. Aquesta captura tingué conseqüències fatals per a Pedro de Larraondo pocs anys després, com veurem.

123. F. MELIS, *Documenti per la storia economica*, p. 182.

124. Pierre-Herman DOPP, «Un corsaire du quinzième siècle, Pedro de Laranda», separata de *Bulletin of the Faculty of Arts Fouad I University*, xi, 1949, p. 10-19.

125. L'obra de Piloti fou escrita en llatí per al papa Eugeni IV (1431-1447), però només se n'ha conservat la traducció francesa. Fou publicada per Pierre-Herman DOPP, *Traité d'Emmanuel Piloti sur le Passage en Terre Sainte (1420)*, Lovaina-París, Nauwelaerts, 1958. Sobre Piloti i la seva obra cf. la introducció de P.-H. DOPP. El fragment transcrit es troba a les pàgines 201-202. Cf. també P. H. DOPP, «Un corsaire du quinzième siècle, Pedro de Laranda», p. 10-19.

126. C. N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'Histoire de la Grèce au Moyen Age*, II, París, 1881, doc. 518. Nicolaiè IORGA, «Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle, IV, Documents politiques», *Revue de l'Orient Latin* (1899), p. 310-311 i 319; M. T. FERRER I MALLOL, *Corsarios castellanos y vascos*, p. 282-284 i 323-326.

La història dels pelegrins magribins presos i portats a l'Arxipèlag per Pedro de Larraondo s'assembla força a la d'un dels textos de pelegrins musulmans publicats fa temps per Mikel de Epalza. El protagonista d'aquest relat és un alfaquí de Fes, que escriví l'any 1412 i que havia estat captiu a Metellí l'any 1407. Havia sortit de Tunis l'any 1406 o potser el mateix any 1407. S'embarcà en un vaixell d'infidels, és a dir, de cristians, que hagueren de donar fiança i fiadors. Sembla que fou fiador del vaixell cristià una persona que tenia un alt càrrec a Tunis i que era cristià; aquesta persona no és identificada, però probablement era algun cònsol o un cap de milícies. Un bon nombre de pelegrins pujaren a la nau. Després de fer escala en una ciutat cristiana que no és indicada, el vaixell fou atacat. Els musulmans participaren en la defensa del vaixell en què viatjaven, però els cristians es concertaren amb l'enemic i fou abaixada l'antena a meitat de l'arbre; la vela cobrí els musulmans, que no pogueren continuar combatent. Els enemics pujaren dalt del vaixell i buscaren diners. Quedaren captius més de 60 musulmans. Entraren en un port, que no és indicat, on foren tormentats, a ell el llançaren a mar i mataren un dels musulmans. Finalment arribaren a Metellí. Allà els mercaders i la gent de consideració foren posats en una presó i no hagueren de treballar, mentre que els pelegrins foren situats en una altra i hagueren de treballar. Hi estigueren almenys quatre mesos. Durant aquest temps enviaren cartes al sultà turc perquè els ajudés. El sultà amenaçà el senyor de Metellí i demanà el retorn de tots els captius. La major part foren alliberats efectivament, però ell tingué mala sort perquè prèviament l'havia comprat un mercader de Mallorca, que havia adquirit esclaus mahometans i tàrtars. Intentà fugir, però no ho aconseguí i fou assotat. Fou portat a Mallorca on, per indicació del seu amo, escriví al seu germà perquè el rescatés per 200 escuts d'or. Pugué parlar amb un alfaquí que emigrava a Bona amb tota la seva família, a qui explicà tots els seus estudis. L'alfaquí negocià el seu rescat tant a Mallorca com a Bona i, finalment, aconseguí que fos alliberat per 150 escuts; una meitat fou pagada tot seguit i l'altra fou promesa pels fidels musulmans d'un lloc que Epalza identificà amb Ateca, però que ha d'ésser Aitona, perquè a Ateca no hi havia aljama de moros, mentre que Aitona en tenia una d'important. L'alfaquí hi exercí la seva professió dos anys. Finalment, sembla que pogué marxar vers l'any 1412 cap a la seva terra d'origen. Totes les calamitats que havia passat no el varen fer desdir del seu objectiu d'anar a la Meca.¹²⁷

No tindria res d'estrany que el culpable dels infortunis de l'alfaquí innominat fos també Pedro de Larraondo, bé que no sembla que fos el mateix incident del qual hem parlat abans. Aquí els pelegrins magribins són només 60, no són portats als dominis del duc de l'Arxipèlag sinó a Metellí, i qui intercedeix per ells i els fa alliberar no és el sultà de Babilònia sinó el de Turquia. A més, l'incident sembla una mica anterior.

127. Mikel de EPALZA, «Dos textos moriscos bilingües (árabe y castellano) de viajes a Oriente (1395 y 1407-1412)», *Hesperis-Tamuda*, XX-XXI (Rabat, 1982-1983), p. 25-112, concretament p. 89-105 i la introducció. Són dos textos d'autors diferents, conservats en un manuscrit de la Biblioteca March Servera de Mallorca, que foren escrits en àrab i traduïts al castellà per moriscos. Entre el text escrit en àrab i la traducció castellana passaren dos segles.

5. Armament d'una flota catalana de defensa marítima al Llevant

El problema de seguretat per al comerç català a tot el Mediterrani, i particularment al Llevant, s'agreuja a partir de 1409. No era degut només a la presència de Pedro de Larraondo sinó també a l'hostilitat creixent dels genovesos. A final de gener de 1409 havia arribat a Ragusa la notícia que set vaixells catalans havien estat capturats per genovesos després d'haver-los perseguit fins a Rodes.¹²⁸ Potser dins d'aquest compte hi entrava el vaixell de Joan Baster, de Cotlliure, robat pel genovès Bartolomeo Pinello, segurament prop d'Alexandria perquè el rei Martí presentà una reclamació al sultà de Babilònia. El cònsol de catalans a Alexandria, que havia de presentar la carta, havia de dir al sultà, si no el veia gaire ben disposat a fer justícia, que no s'estranyés si els seus súbdits atacaven els genovesos en el seu mateix port en resposta als atacs que estaven rebent.¹²⁹

Els venecians, enemics tradicionals dels genovesos, també se sentien amenaçats i a la fi de gener de 1409 decidiren l'armament immediat de cinc galeres. Unes instruccions destinades al capità del Golf, al qual s'havia encarregat portar un ambaixador a Tana, li recomanaren d'evitar els pirates bascos i catalans bé que, si els trobava, podia perseguir-los. Segons els venecians, Larraondo es trobava llavors a Gal·lípoli i per això temien que atacés les naus venecianes que anaven a Tana. Els temors dels venecians es van complir ja que Pedro de Larraondo va capturar la nau de Bartolomeo Papaçono el juliol del mateix any. Per protegir els vaixells mercants venecians, el dux de Venècia ordenà al dux de Creta que s'informés constantment de l'activitat dels bascos i que, segons les notícies, permetés la continuació del viatge a les naus venecianes que anaven a Síria o les obligués a embarcar ballesters. Un any després, els venecians ja no se sentien amenaçats i asseguraven que Larraondo es comportava molt bé amb ells *verbo et opere* i els feia tota mena de *complacentias*. El dux Michele Steno volia que les autoritats de Creta li fessin algun honor per aconseguir que perseverés en aquesta actitud.¹³⁰

Precisament, a causa de la presència de corsaris i vaixells armats al Mediterrani oriental i l'actitud cada vegada més hostil dels genovesos, que estava degenerant en guerra no declarada, els mercaders catalans interessats en el comerç amb Llevant es posaren d'acord, el febrer de 1409, per armar dues galeres, amb les mateixes condicions que els vaixells de guerra, i portar les seves mercaderies a Beirut i a altres llocs de Síria.¹³¹

128. Barisa KREKIC, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, París, École Pratique des Hautes Études, Sorbonne, VI section, 1961, p. 255.

129. ACA, Cancelleria, reg. 2187, f. 47v i 48r (1409, gener, 7).

130. N. IORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, IV, p. 304. F. THIRIET, *Regestes...*, II, p. 84-85, núm. 1341 i 1348. M. T. FERRER I MALLOL, *Corsarios castellanos y vascos*, p. 281 i 321. No tenim notícies de pirates catalans en aigües del Llevant en aquest moment. Sobre el canvi d'actitud dels venecians: Archivio di Stato di Venezia, Duca di Candia, Receptarum (Ducali e Diversorum), B. 1, frammento 6, f. 41v-42r (1410, gener, 24). Dec aquesta notícia a Daniel Duran.

131. ACA, Cancelleria, reg. 2188, f. 4r-5r i 69v (1409, febrer, 11 i 13, i juny, 8). C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1452*, I, p. 309. Cf. abans, el text corresponent a la nota 80.

Els mercaders barcelonins aconseguiren, a més, que durant la primavera de 1409, la Generalitat de Catalunya armés tres naus per a la defensa marítima, malgrat l'esforç de guerra que s'estava fent a Sardenya; les naus havien d'ésser acompanyades per tres galeres armades per la ciutat de Barcelona.¹³²

Precisament llavors, l'abril de 1409, els consellers de Barcelona informaren el Consell de Cent que Pedro de Larraondo navegava amb una petita flota de tres naus i tres galeres pels mars de Nàpols, on havia estat atacant i robant catalans.¹³³

Finalment, les tres galeres i les tres naus sortiren de Barcelona el 4 de juny de 1409.¹³⁴ La flota catalana coincidí al mar amb una de genovesa organitzada per Boucicault per a dominar una insurrecció a Quios, cosa que aconseguí aquell mateix juny.¹³⁵ Tenim poca informació sobre l'actuació de la flota. Les fonts documentals catalanes, generalment tan abundoses, són més escasses en els darrers temps del rei Martí l'Humà. La mort del seu únic fill i hereu afectà molt el monarca i de retop la producció documental. Amb la mort del monarca, el maig de 1410, es van tancar els seus registres de cancelleria. Durant tot l'interregne, fins a 1412, ens veiem privats, doncs, de registres de cancelleria, font fonamental d'informació per als historiadors. El període 1409-1433 també és molt pobre en documentació a l'Arxiu Municipal de Barcelona; manquen moltes de les actes de les reunions del Consell de Cent o de comissions restringides en el Llibre del Consell.¹³⁶ Malgrat aquesta falta d'informació per banda catalana, sabem per documentació genovesa i per cròniques de diversa procedència que la flota de 1409 no reeixí en l'objectiu principal de capturar Pedro de Larraondo o destruir el seu estol corsari i que aquesta fita no s'aconseguí fins dos anys després.

Els *Annales Genuenses* del cronista genovès Giovanni Stella ens proporcionen el relat d'un atac de set vaixells catalans que bombardejaren Quios el juliol de 1411, que foren perseguits per naus armades locals i de Mitilene fins a Alexandria, i d'una batalla naval, dins del port d'Alexandria, entre set naus catalanes i un cert nombre de naus i galeres armades genoveses de Quios i de Mitilene.¹³⁷ La data no permet identificar aquesta flota catalana amb la de Pere

132. AHCB, *Llibre del Consell*, 28, f. 196r-197r (1409, abril, 12). Sobre els detalls d'aquest armament cf. M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», p. 347-350; *Corsarios castellanos y vascos*, p. 276-281 i p. 312-321.

133. AHCB, *Llibre del Consell*, 28, f. 116v-117r (1409, abril, 12), comentat a M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», p. 347.

134. *Manual de novells ardis vulgarment appellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, I, a cura de Frederic SCHWARTZ I LUNA i Francesc CARRERAS I CANDI, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1892, p. 161.

135. Georgius STELLAE, *Annales Genuenses*, «Rerum Italicarum Scriptores», publ. per L. MURATORI, XVII, Milà, 1730, col.l. 1218; Philip P. ARGENTI, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island 1346-1566 described in contemporary documents and official dispatches*, Cambridge, Cambridge University Press, 1958, I, p. 162-164, i també G. PISTARINO, «Chio dei Genovesi», 54-57 i M. BALARD, *La Romanie genoise*, p. 492-493.

136. M. T. FERRER I MALLOL, «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)», p. 348-352.

137. Johannes STELLAE, *Annales Genuenses* (continuació dels de Giorgio Stella, cit.), col.l. 1238-1240; Philip P. ARGENTI, *The occupation of Chios by the Genoese*, p. 166; Laura BALLETO, «Chio dei Genovesi tra rivolta maonese, corsari catalani ed attachi veneziani», *Anuario de Estudios Medievales*, 24, 1994, p. 481-486.

Desvall, perfectament datable el 1409, i sembla poc probable que s'armés una altra flota oficial en ple interregne; sembla que alguns mercaders barcelonins que comerciaven amb Llevant armaren les seves naus, s'uniren en comboi per defensar-se i es venjaren dels atacs repetits que havien sofert, amb gravíssimes pèrdues econòmiques, per obra dels corsaris que es refugiaven a Quios i a Mitilene.

Un document conservat a Gènova, que explica l'incident, ens proporciona el nom de dos patrons d'aquestes set naus catalanes: un era Jaume Fogassot i l'altre, Francesco d'Asti, segurament d'origen piemontès, però ciutadà de Gènova, que potser havia noliejat la seva nau a algun català.¹³⁸ Jaume Fogassot, que era un mercader de Barcelona molt lligat al comerç amb Llevant,¹³⁹ era el capità del petit estol. No sabem els noms dels altres patrons de les cinc naus restants, podrien ésser qualsevol dels mercaders que freqüentaven les rutes de Llevant aquells anys: Nicolau Pujalt, Francesc Josep, Bernat Amat, etc.¹⁴⁰ Sabem, però, per la crònica de Giorgio Stella que almenys dues de les set naus catalanes havien estat preses abans a genovesos i que, quan la flota lígur les recuperà, hi havia encara a l'interior alguns genovesos encadenats. Ignorem si aquestes dues naus eren les que la flota catalana havia pres a Pedro de Larraondo, que efectivament fou capturat per aquesta flota de Jaume Fogassot, o bé eren vaixells mercants genovesos; en aquest darrer cas potser també caldria descomptar les dues naus de Larraondo de les set naus de les quals parla el document i la crònica de Stella. El nucli autènticament català d'aquesta flota es redueix, doncs, a un màxim de quatre galeres, si només descomptem la de Francesco d'Asti i les dues preses a genovesos, o bé a només dues, si també descomptem les naus de Larraondo.

Segons Stella, aquestes set naus atacaren l'illa de Quios amb bombardes. Els genovesos que s'hi trobaven per a comerciar i els habitants de l'illa armaren ràpidament cinc naus mercants amb 800 homes i amb queviures per a dos mesos, sota la capitania de Paolo Lercari i Battista de Franchi per perseguir-los. A aquestes cinc naus s'uní una galera cedida pel senyor de Mitilene. La petita flota sortí de Quios el 18 de juliol i arribà a Rodes dos dies després, el 20 de juliol. A Rodes, els genovesos saberen que la flota catalana s'havia dirigit a Alexandria i ells també s'hi adreçaren. Arribaren a aquest port el 24 de juliol i hi trobaren les naus catalanes, però com que ja fosquejava no les pogueren atacar. La lluita entre totes dues formacions, dins del port,

138. Francesco d'Asti havia passat el control de l'Officium Maris de Gènova, amb la seva nau, els anys 1408 i 1409, aquest últim any per a anar a Flandes: M. T. FERRER I MALLOL, «Dos registres de l'Officium Maris de Gènova (1402-1403, 1408-1410)», *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna* (1969), Bordighera, Istituto Internazionale di Studi Liguri, 1974, p. 48 i 50. Cf. també R. DOEHAERD i Ch. KERREMANS, *Rélatons commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont 1400-1440*, Brussel·les i Roma, Institut Historique Belge de Rome, 1952, p. 33, doc. 31.

139. C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1462*, I, p. 159, 291.

140. Sobre aquests patrons cf. C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462*, I, p. 159, 291; M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona del secolo XV*, apèndix 1, p. 608-637; D. COULON, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Age*, tesi doctoral cit., III, apèndix 1.

començà el diumenge 26 i durà pràcticament un mes. La crònica genovesa ofereix una narració detallada dels diversos incidents d'aquesta llarga lluita i dels intents mutus d'incendiar els vaixells de la part contrària. La crònica no amaga que els genovesos tingueren molts morts i ferits durant la lluita, i que per això hagueren de reagrupar el personal en les tres naus més grosses. Els catalans també devien haver tingut pèrdues o temien tenir-les i, sobretot, devien voler preservar el ric carregament d'espècies que duïen. Per aquest motiu enviaren un missatger a l'estol genovès que oferí tornar les naus genoveses que havien pres i abandonar la batalla; els genovesos acceptaren la proposta, malgrat que digueren que el que els havia estat pres no tenia un gran valor. Després d'aquest acord, dues de les naus catalanes intentaren sortir del port la nit del 5 d'agost, però no ho aconseguiren i quedaren embarrancades. Sembla que, per aquesta causa, els genovesos ja no es consideraren obligats a respectar el compromís assumit i les hostilitats continuaren vint dies més. Els genovesos recuperaren les dues naus que els havien estat preses prèviament, amb uns cent tripulants catalans i d'altres nacionalitats, a més dels presoners genovesos que ja he esmentat. A més, la flota lígur s'apoderà d'una altra nau genovesa, que devia ésser la de Francesco d'Asti, mentre que els catalans aconseguiren prendre una nau genovesa i, segons Stella, vengueren les seves a les autoritats locals.

Sembla que el govern d'Alexandria estava molt irritat per la batalla que es va desenvolupar al seu port entre catalans i genovesos, i es mostrà particularment hostil envers els genovesos; uns missatgers genovesos enviats a les autoritats locals foren retinguts i sembla que l'estol genovès hagué de marxar sense que haguessin estat alliberats. Segons el document genovès, que és una carta del lloctinent i d'altres autoritats genoveses al marquès de Monferrato, els catalans havien negociat amb les autoritats locals que els acollissin a canvi de donar-los la meitat de les espècies que portaven, valorades en 80.000 monedes d'or. Finalment, els genovesos, que havien exhaurit les provisions de queviures, es retiraren el 25 d'agost, després de cremar dues de les naus recuperades, de les quals havien tret, prèviament, béns valorats en 10.000 monedes d'or i la tripulació. Però, d'aquesta tripulació, foren penjats els que eren catalans perquè gosaren rebaixar els mèrits dels genovesos. També s'endugueren a Rodes la nau de Francesco d'Asti.¹⁴¹

La crònica de Giorgio Stella no menciona la causa desencadenant del conflicte, que era Pedro de Larraondo. L'esmenten, en canvi, el document genovès que ja he comentat i la crònica d'Emmanuel Piloti. Segons Piloti, que fou cònsol de venecians a Alexandria després d'aquests esdeveniments, Pedro de Larraondo fou capturat per catalans;¹⁴² és possible que les naus catalanes l'haguessin trobat a la ruta de Síria i que l'haguessin perseguit i capturat prop de Quios. Un cop allà degueren aprofitar l'ocasió per a castigar l'illa, refugi del corsari. Altrament sembla

141. J. STELLAE, *Annales Genuenses*, col.I. 1238-1240. Laura BALLETO, «Chio dei Genovesi tra rivolta maonese, corsari catalani ed attachi veneziani», 24 (1994), p. 481-486; M. T. FERRER I MALLOL, *Corsarios castellanos y vascos*, p. 285-286 i 326-331.

142. P.-H. DOPP, *Un corsaire du quinzième siècle, Pedro de Laranda*, p. 19-20.

una mica estrany que naus mercantils provinents, segurament, de Beirut, haguessin fet una marrada per anar a atacar Quios, quan portaven una càrrega tan preciosa. El document genovès diu que el comandant de la flota catalana, Fogassot, acusà Pedro de Larraondo davant l'emir d'ésser autor de diversos delictes contra sarraïns, referint-se, segurament, a la captura de la nau d'Alexandria per la qual hagueren de pagar els venecians. La narració del document genovès i la de Piloti coincideixen, doncs, perquè segons aquest darrer els catalans lliuraren Larraondo al sultà d'Egipte; sens dubte pensaren que, al mateix temps que el castigaven, es congraciaven amb el sultà. Segons la carta genovesa, Pedro de Larraondo admeté la seva responsabilitat en la captura dels magribins que anaven en la nau d'Alexandria i prometé indemnitzar els danys que hagués causat, però al·legà que els catalans li havien pres tot el que tenia, incloent-hi els béns robats a la nau musulmana. Per aquest motiu, segons la carta genovesa, l'almirall d'Alexandria confiscà l'altra meitat de les espècies dels catalans i envià, encadenats, Fogassot i Larraondo al sultà. Els genovesos tenien l'esperança que podrien obtenir la llibertat de Pedro de Larraondo intercanviant-lo amb un emir que havia estat capturat per Marino Usodimare, patró de la galera de Mitilene. Els genovesos demostraren la seva satisfacció perquè els catalans havien perdut les naus i les espècies.¹⁴³

En realitat sembla que el resultat del combat no fou bo per a cap de les parts. Els genovesos havien recuperat dues naus que els havien pres els catalans, però les cremaren abans de marxar; la tercera nau que s'endugueren també era genovesa, bé que formava comboi amb les catalanes. Jaume Fogassot i els seus companys, que havien hagut de repartir la tripulació originària a les naus preses, no pogueren mantenir els guanyys i les perderen. De les que semblen pròpies, dues encallaren a terra, les que portaven el carregament d'espècies; les altres dues, que no sabem si eren catalanes o eren les de Larraondo, sembla que foren finalment cremades. També hagueren de cedir la meitat de les espècies a les autoritats locals per a obtenir la seva protecció. Si perderen o no totes les espècies que portaven, com afirma la carta genovesa, és una cosa que ignorem de moment, perquè el document genovès no reflecteix el final del conflicte. Tenim la impressió que la crònica de Stella recull millor la realitat del que s'esdevingué, mentre que la carta al marquès de Monferrato exposa notícies transmeses a través de diverses persones, que recullen, només, les primeres impressions del conflicte, bé que conté informacions molt interessants.

A Gènova, la batalla al port d'Alexandria originà plets, un dels qual s'allargà fins al 1425. La nau de Francesco d'Asti, recuperada a Alexandria per la flota genovesa, fou subhastada per eixugar les despeses fetes per l'armada a Quios. La comprà Battista de Franchis, un dels protagonistes de la batalla, que la reparà; però quan es trobava a Caffa rebé ordre de Gènova de restituir-la perquè Francesco d'Asti s'havia compromès a respectar algunes ordres de Gènova.

143. N. IORGA, «Notes et extraits pour servir à l'Histoire des Croisades au xv siècle», p. 517-518, publicat per M. T. FERRER i MALLOL, *Corsarios castellanos y vascos*, p. 326-328.

Battista de Franchis restituí la nau, però interposà un plet pels perjudicis que havia rebut en la «felice armada» feta a Quios «contra nonnullos Catalanos piratas et inimicos comunis lanue».¹⁴⁴

Per als catalans, la captura de Larraondo fou una compensació per les pèrdues sofertes. No sabem quina sort fou reservada a Jaume Fogassot. No torna a aparèixer entre els patrons que anaren a Llevant a partir d'aquesta data, almenys pel que se sap fins ara. Malgrat que el document genovès presenta unes expectatives favorables per a la llibertat de Larraondo, sabem per Piloti que el sultà, finalment, l'executà, després d'haver intentat fer-lo convertir a l'islam.¹⁴⁵

Depuis, Pierre de Larenda, Biscain, avecque deux ou trois naves, alloit contre poyens et contre Cathelains. Par telle manière que Cathelains avecque leur naves le prindrent, et si le portarent en Alexandrie et là le donnarent au souldain.

Depuis Zorzila de Salonicque avecque Il galiottes alloit contre payens et grant dompmage leur fist. Lequel Zorzila, soy trouvant desoubz Damiata, prinst Gazara et desmonta en terre pour conquerer. Mais sez compagnons l'abandonnarent et le laissarent en terre, et lez Sarrasins le prindrent et si le portarent au souldain.

A celle fois le souldain commanda que Pierre de Laranda et le dit Zorzila fussent taillié par travers, et qu'ilz fussent temptés de renoyer la foy crestienne et le souldain leur donroit la vie. Mais ilz ne volurent oncques consentir, mais tousjours se tindrent fort alla foy crestienne. Et quant le souldain vei ce, il lez fist taillier par travers, et ainsi fenirent leur vie.¹⁴⁶

Hi ha encara una altra versió del final de Pedro de Larraondo. Pero Tafur, que visità Egipte el 1437, uns vint-i-cinc anys després d'aquests esdeveniments, ofereix una altra narració de la fi de Pedro de Larraondo, que acabà també en execució, però després d'un temps de servei al sultà. L'execució fou després de negar-se a abraçar l'islam, per la qual cosa fou considerat màrtir pels cristians d'Egipte; en temps de Tafur es creia que feia miracles. Com ja he dit abans, Larraondo hauria estat protagonista d'un variat cicle vital: de patró de nau comercial hauria passat a pirata, després a mameluc i finalment a màrtir de la fe; ja en l'altra vida, hauria completat aquestes activitats tan diverses fent miracles.¹⁴⁷

144. Crec que cal situar en el context de l'incident del port d'Alexandria aquesta notícia que reporta Laura Balletto a *Fra Genovesi e Catalani nelvicino Oriente*, en aquest mateix volum, nota 31.

145. P.-H. DOPP, «Un corsaire du quinzième siècle, Pedro de Laranda», p. 19-20 de l'extret. M. T. FERRER, *Corsarios castellanos y vascos*, p. 288-289.

146. P.-H. DOPP, *Traité d'Emmanuel Piloti*, p. 221-222.

147. M. JIMÉNEZ DE LA ESPADA (ed.), *Andanças e viages de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*, reed., Barcelona, El Albir, 1982, p. 112-116; M. T. FERRER I MALLOL, «Transportistas y corsarios vascos en el Mediterráneo medieval. Las aventuras orientales de Pedro de Larraondo (1406-1409)», p. 522-524; *Corsarios castellanos y vascos*, p. 289-292, on s'inclou el text de Tafur.

6. Conclusions

Pel que fa als incidents de cors i pirateria podem dir, en conclusió, que en les primeres dècades del segle XIV el balanç fou totalment advers als catalans, que encara no havien assumit aquesta mena de guerra contra els cristians. A la fi del segle XIV, les coses canviaren molt, a causa de la llarga confrontació amb Gènova, que havia fet proliferar els corsaris. Els corsaris van assumir una bona part del pes de les hostilitats durant els períodes de guerra oberta i, com que els tractats de pau no van solucionar els problemes existents entre totes dues nacions, l'hostilitat va continuar manifestant-se durant els períodes de pau, a través dels incidents de cors o de pirateria que, com he dit abans, són difícils de diferenciar. Això explica que, a la fi del segle XIV, els catalans s'haguessin guanyat una fama molt estesa de corsaris. Aquesta mala fama era força merescuda a l'Occident, bé que no sabia dir si les captures efectuades pels catalans superaven les dels genovesos. De fet, quan se signaven tractats de pau i s'intentava fer un estat de comptes, s'arribava a la conclusió que els danys d'una banda i de l'altra eren força equilibrats. A la Mediterrània oriental l'activitat corsària dels catalans era molt menor, però atès que per banda musulmana s'identificava tota la península hispànica amb els catalans, ells pagaven per tots els corsaris peninsulars. A més, el tradicional exercici del cors contra els països del Magrib també tenia repercussions adverses als països del sultanat de Babilònia. Les represàlies per les pròpies accions corsàries i els danys rebuts d'altres corsaris, especialment genovesos, van produir greus danys al comerç amb Llevant, que era la base més important del comerç de Barcelona.

En el segle XV, quan el focus de pirateria i cors que s'havia desenvolupat al voltant de Sardenya, per causa de la guerra a l'illa, ja havia desaparegut, la política d'intervenció a la Mediterrània oriental d'Alfons el Magnànim comportà la presència de flotes i de corsaris catalans en aquella regió, amb els perjudicis consegüents per al comerç.

1408, octubre, 4. Quios

Pietro Tici, mercader de Florència, es presenta davant el podestà i governador de Quios per respondre a la protesta presentada contra ell per Pasquale di Pontremulo, burgès de Quios, com a factor de Filippo Lomellini, ciutadà de Gènova. Aquest darrer havia venut 5.000 càntars d'alum al dit Tici i a Geronimo de Bartolo, florentí també. Pietro Tici noliejà la nau patronejada per Alberto Cicogna per anar a buscar l'alum comprat a Scorpiata, a la costa de Turquia, on durant els dies 21-23 de setembre carregà 1.561 càntars i 50 ròtols d'alum brut i deixà al lloc 3.000 càntars d'alum petit i 438 càntars i mig d'alum de roca, la qual cosa resultava perjudicial per al venedor. Segons Pietro Tici, la marxa deixant part de la càrrega no fou voluntària sinó obligada per la necessitat de fugir de Pedro de Larraondo que havia atacat la nau mentre carregava. La nau anà a refugiar-se al port de Quios, on Pietro Tici intentà obligar el patró perquè fes un nou viatge a Scorpiata a recollir la resta de l'alum, però aquest, que no volia anar-hi, apel·là al podestà de Quios, qui li donà la raó.

ASG, Notai Antichi, Giovanni Balbi (busta 603), doc. 385

Petrus Tici, de Florentia, mercator, in iure constitutus et in presentia spectabilis ac circumspecti viri domini Bartholomei de Prementorio, honorabilis potestatis et gubernatoris civitatis et insulle Syi, occaxione cuiusdam tallis quallis scripture in modum protestacionis taliter qualiter factis et depoxitis coram vobis, prefato domino potestate, et in curia vestra per Pasqualem de Pontremullo, burgensem Sii, asserentem se factorem et negociatorem gestorem Filipi Lomellini, civis Janue, contra dictum Petrum. Quiquidem talli qualli protestacioni et questioni in ea opponendo, respondendo et obiciendo dicit dictam tallem quallem protestacionem esse nulla nulliusque roboris valoris eficacie vel moniti, cum sit facta a persona non legitima et cum qua^a

^a «Qua», interlineat.

dictus Petrus nichil habet agere, ut patet vigore instrumenti publici celebrati et compositi inter dictum Filipum Lomelini, vendictorem, et dictum Petrum et Jheronimum Bartoli de Florentia, emptores, celebrati et compositi manu Quilici Arditi, notarii publici, occasione vendicio dictorum aluminum, de quibus fit mencio taliter qualiter in dicta talli qualli protestacione. Quod instrumentum in publicam formam exarctum per dictum Quilicum exhibet et producit ad probationem supradictorum, consentiens etc.

Secundo vero excipit quod presupposito, sed non concesso, quod dicta tallis quallis protestacio foret facta a persona legiptima quod nichil relevas, cum dictus Petrus, una cum dicto lheronimo socio suo, attendiderant eaque promixerant vigore et ex forma dicti instrumenti empcionis et vendicionis dictorum aluminum dicto Filipo vendictor predicto.

Non obstante quod per dictum Pasqualem dicitur in dicta talli qualli protestacione quod dictus Petrus, cum quadam navi per ipsum naulizata, patronizata per Albertum Ciconiam,^b accesserit ubi omnia dicta allumina dictus Filipus habebat et ex ipsis alluminibus dictus Petrus in dicto loco iam habuerit a dicto Filipo sive ab alio eius nomine cantaria mille quingenta sexaginta unum et rotullos quinquaginta alumini bruti et quod,^c habitis dictis aluminibus, dictus Petrus indebite et iniuste de dicto loco in salutato hospite cum dicta navi recessit, dimissis per eum in dicto loco cantariis tribus milibus aluminum minorum et cantariis quadringentis triginta octo cum dimidio reliquorum aluminum de rocha restantium ad habendum ad complementum dictorum cantariorum quinque millium, quod credit in maximum dampnum et prejudicium, interesse et detrimentum dictorum Filipi et Pasquallis ac dictorum aluminum. Ideo, dictus Pasquale, dictis nominibus et quolibet dictorum nominum, cum instancia quod ea potest et omni iure, via, modo et forma quibus melius potest, protestatur contra dictum Petrum, ibi presentem, audientem et intelligentem, quod vadat ad recipiendum dicta alumina, videlicet cantaria tria milium minorum et quadringenta triginta milium octo alumina de rocha vel plus ut supra [dicitur].

Quia salva gratia dicti Pasquallis, asserentis factoris et negociorum gestoris, non recessit in salutato hospite de dicto loco Schorpiate sed eo iniuncto et compulso et iusto impedimento gentium cum veritas sit quod, eo existente in dicto loco Schorpiate sive in plagia maris dicti loci Schorpiate cum dicta navi patronizata per dictum Albertum Ciconiam et ibi moram transisset per dies tres de mense [supra] proxime preteriti, scilicet vigesima prima, secunda et tertia die dicti mensis et dictis diebus continue honerasset et carigasset ex dictis aluminibus cantaria mille quingentorum sexaginta unum etc., supervenit ibi in dicto loco Petrus de Laranda, biscahinus, pirata et cursalis maximus, cum tribus navibus armatis, que sine moram dictam navim dicti Alberti Ciconie piratico modo accepit et per vim postquam restituta dicta navi per eum dicto Alberto, patrono predicto, ex toto alia vice voluit accipere et se dominum facere de dicta navi contra voluntate dicti Alberti, patroni predicti, et dictorum aliorum mercatorum et alio-

^b Segueix «as» ratllat.

^c Segueix «deratita».

rum existentium in dicta navi. Qui dictus Albertus, patronus predictus, advisatus, una cum dictis omnibus mercatoribus existentibus in dicta navi, quod dictus Petrus de Laranda, biscahinus, de novo piratico modo dictam navim accipere et capere volebat, de consilio omnium mercatorum existentium in dicta navi, incissit ancoras dicte sue navis et velificavit seu extensis vellis dicte navis recessit de dicto loco Scorpiate et venit cum dicta navi in portu Sii ad salvamentum et hoc ob mectu dicti Petri de Laranda, cursalis et pirrate predicti, quod metum fuit iustissimum, quia cecidisset in quemlibet virum constantissimum. Propter quod dictus Pasquallis, dicto aserto nomine, non potest dicere quod de dicto loco recessit in salutato hospite, sed iusto impedimento gentium, quamobrem dictis non tenetur ire modo^d ad recipiendum dicta alumina restancia. Quod hoc sit verum, hoc probatur per dictum instrumentum empconis et vendicionis ibi dum dicit «salvo semper iusto Dey, maris et gentium impedimento», ad probationem eius etiam dictum instrumentum exhibet et producit, consentiens et cetera. Quare ratione et occaxione supradicta, dictus^e Pasqualis, dicto aserto nomine, non potest de iure^f protestari dicto Petro de omni dampno, interesse et expensis ipsorum Filipi et Pasquallis et de omni detrimento et deterioratione sive consumatione dictorum aluminum et quod de cetero dicta alumina curant, sint et stent supra dictum Petrum et ad ipsius Petri rixicum, periculum et fortunam et non dictorum Filipi et Pasquallis et hocque de iure non debent stare,^g ratione et causa legiptima supradicta.

Propterea dicit dictus Petrus, ad corroboracionem iurium suorum et contra dictam tallem quallem protestacionem, quod convenit dictum Albertum, patronum predictum, coram prefato domino potestate et ab eo requirit quod, cum dicta navi reddere deberet ad dictum locum Scorpiate causa levandi supradicta alumina restancia in dicto loco et quod sic compeleretur et constringeretur per dictum dominum potestatem, qui prefactus dominus potestas, audita requixione dicti Petri et responsione dicti Alberti, patroni predicti, negantis se de iure redere debere cum dicta sua navi ad dictum locum causa levandi dicta alumina restancia et hoc causa et occasione superius dicta breviter, absolvit dictum Albertum patronum a petitione et requixione dicti Petri.

Ad probationem quorum dictus Petrus exhibet et producit quoddam manuale signatum de foris «per A», in quo continetur dicta requixitio dicti Petri, necnon responsio dicti Alberti, patroni predicti, ac sentenciam prefacti domini potestati et etiam plura allia acta, facta et agitata in dicta causa, extracta de actis publicis curie Chii manu Johannis Balbi, notarii et scribe dicte curie, necnon exhibet et producit ad corroboracionem iurium suorum et contra dictam tallem protestacionem in uno manuale signato de foris «per A» et unam protestacionem factam per eum sive unum protestum dicto Alberto, patrono predicto, sive contra eum cum quampluribus

^d «Modo», interlineat.

^e Segueix «assertus», ratllat.

^f «De iure», interlineat.

^g Segueix «causa?», ratllat.

actis et processibus extractis manualis Johannis Balbi, notarii et scribe curie Chii, consentiens etc. de actis publicis curie Chii etc.^h

Et predicta etc.ⁱ Sub reservacione etc.^j Offerens se paratum semper et quodcumque erit ey possibile, ire ad accipiendum dicta alumina restancia in dicto loco, sed quia ad presens est tempus iemallis, quod non est abille ad eundum ad accipiendum in dicto loco Scorpiate dicta alumina,^k quia est plagia et non portus, qua occaxione non posset non reperire navem aliquam que vellet illuc accedere vel navigare. Ideo protestatur quod per eum non remaneat nec unquam remansit quia ratione et causa dicta allumina non debent stare rixico et fortuna dicti Petri sed dicti Filipi, propter quod protestatur quod dicta allumina bene custodientur et salventur quia, cum erit tempus habille, quod dictus Petrus possit ire ad accipiendum ea, intendit ire et ea recipere debere et in casu quo dicta alumina pateretur aliquod dampnum et etiam quod non consignarentur dicto Petro, ut dictus Filipus tenetur et debet vigore et ex forma dicti instrumenti superius exhibiti, protestatur contra dictum Filipum et contra quamcumque personam que [eam] de iure et possit de omni pena contenta in dicto instrumento dicte empconis et vendicionis et de omni alio suo dampno, interesse et expensis que sibi acaderet occasione et causa supradicta.

MCCCCVIII, diem IIII octobris.

Deposita in iure et in presencia domini Guirardi Spelte, iuris utriusque periti, vice egredii dicti domini potestatis quod dictum Petrum, qui ut supra exhibuit^l presentem me notarium.^m Qui dominus vice predicta admittit si in quantum de iure veniant admitenda et non aliter nec alio modo.

2

1408, octubre, 18. Quios

Declaració feta per Pietro Tici en nom propi i de Geronimo Bartoli davant el podestà de Quios responent a la declaració del patró Alberto Cicogna de 16 d'octubre. Reconeix que el patró féu el que calia a la sortida de Constantinoble i que portava l'armament reglamentari. No està del tot d'acord en la sortida precipitada de Scorpiata per por de Pedro de Larraondo, però en el cas que això fos justificat, no és cert que no pugui tornar-hi per a recollir la resta d'alum per causa de l'hivern i reclama que hi vagi; el temps és hàbil per a la navegació i no hi ha naus cata-

^h Segueix un espai en blanc per a completar la fórmula.

ⁱ Segueix un espai en blanc per a completar la fórmula.

^j Segueix un espai en blanc per a completar la fórmula.

^k «Dicta alumina», interlineat.

^l Segueix «qui dominus vice predicta admissi», ratllat.

^m Segueix «et», ratllat.

lanes, que ja tornaren a llur pàtria i no causaren cap dany als genovesos; a més, les naus dels biscainos no podran navegar per temor dels catalans i tampoc no han causat mai danys als genovesos.

ASG, Notai antichi, Giovanni Balbi (busta 603), doc. 395.

[...] nec est timor ymmo tempus est habille australis nec propterea naves catalanorum se in his oris reperiuntur, ymmo pluribus et diversis dich iam recesserunt et abierunt ad reditum eorum patrie nec aliquod dampnum ianuensibus vel alicui connationali intulerunt, etiam quia naves biscalinorum non possunt navigare quia, ut publicum et notorium est, simple cura que etiam cavent metu dictorum catalanorum, etiam quia nunquam aliquod dampnum ianuensibus intulerunt, et sic deficit causa timoris quia deficiente causa deficit et effectum [...]

3

1408, octubre, 24. Barcelona

Un grup de mercaders catalans exposa al rei Martí l'atac, l'expoliació i l'abandó a la costa turca sofert per obra del genovès Gregorio Cigala quan, després de sortir de Beirut amb la nau patronejada per Jaume Marí, es trobaven a la costa meridional d'Anatòlia, a la zona dita «mar de Scandolor». Foren salvats de caure en mans dels turcs per un vaixell venecià que passava casualment per allà. La nau era carregada d'espècies, teixits de seda, un esclau i altres mercaderies. Demanen al rei d'exigir indemnització a les autoritats genoveses ja que hi ha pau entre tots dos països.

AHCB, Borradors de lletres, lligall 2, anys 1400-1439.

Molt alt e molt poderós príncep e senyor,

A la vostra gran magnificència humilment supliquen e exposen los vostres subjectes e mercaders cathalans, ara novellament per janoveses dampnificats e dels quals davall se fa menció, dient, senyor, que lo primer dia del mes de juliol proppassat en Jacme Marí, ciutadà de Barcelona,^a lo qual patronegava una nau de la qual eren parssonés en Guillem Pugades, Girardo de Doni, Francesch de Casasaga, Guillem de Fenollet, Pere de Muntrós, Berenguer de Muntlobet, Francesch de Nodriça, Pericó Saragoça e molts altres mercaders cathalans, partí ab la dita nau, la qual patronegava, del port de Barut per venir en aquestes parts de Cathalunya, la qual nau era carregada de diverses specieries e de altres moltes e diverses mercaderies e aprés, com la dita nau per als cuns dies hagués navegat per venir a les parts deçà e fos en les mars que s

^a Hem desenvolupat en català l'abreviatura llatina «Barchna».

apellen de Scandelor, lo VI dia dels dits mes e any, fou en encontre a la dita nau un janovès apellat Gregori Sigala ab una nau armada e, sens causa alcuna [sal...] justa, com ells suplicants cregeguessen haver pau ab genoveses, aquell dit Gregori pres ab gran violència e força la dita nau, la qual patronegava lo dit Jacme Marí e a sa mà forcívolment e ab gran força pres les mercaderies, specieries e altres robes que en aquella eren, ensenyorint-se del tot de la dita nau e, ço que assats és cruu e contra tota humanitat, aquell dit Gregori, janovès damunt dit, lo dit patró e altres tots quants eren catalans en la dita nau posaren en terra de infells, ço és de turchs, sens tot govern, en tant que si no com una fusta de veneçians passà per les dites encontrades, tots quants eren catalans eren cativats per los dits turchs. On, senyor molt excel·lent, com lo dit Jacme Marí, patró damunt dit, e altres parsoners de la dita nau e molts e diverses mercaders e mariners que havien llurs mercaderies e avers en la dita nau sien stats, sens causa alcuna, dampnegats, robats e dampnificats fort greument, e assenyaladament és cert que lo dit Gregori à pres e robat XXVIII ponts de speciaria los quals hi havia carregats n'Anthoni Çavall, de la rahó d'en Anthoni Roseylló; ítem d'altra part III ponts de speciaria d'en Bernat Muntaner; ítem d'altra part X ponts de speciaria los quals eren de la rahó d'en Francesch Bergadà e Arnau Gomir; ítem d'altra part XI ponts de speciaria, los quals eren del patró de la nau e dels [mariners] de la dita nau e del scrivà d'aquella; ítem d'altra part V ponts de speciaria los quals eren d'en Anthoni Savall; ítem moltes altres e diverses specieries e mercaderies axí draps de seda, un sclau e altres moltes que eren dels mariners de la dita nau e altres mercaderies, los quals béns e nau damunt dita lo dit Gregori ha presa e robada contra forma de la pau que és entre vós, senyor, e la comunitat de Jànova.

Per ço, senyor molt excel·lent, explicant los dits dampnificats totes les dites coses a vostra gran senyoria, les quals stan en veritat e de les quals aquests suplicants són prests e aparellats de donar informació suficients, supliquen a vostra justícia acostumada que, axí en virtut de la pau damunt dita que és entre vós e la dita comunitat de Jànova com encara per deute de justícia a què sots tengut per vostra regalia e superioritat, degats scriure a la dita comunitat requirint aquella que, encontinent e de fet, façen als dits dampnegats restituir e tornar totes les dites mercaderies que levades los són e la dita nau, ab cominació que en altra manera per vós, senyor, hi seria provehit de fet, segons trobaríets de justícia, e en altra manera que torn a honor vostra e de vostra corona e a profit e restitució total dels dits dampnegats. E en les dites coses, senyor, farets a ells suplicants justícia, la qual vos reputaran a gràcia singular, suplicant, si mes-ter serà, a vostra gran senyoria que dels dits dampnatges al·legats e preteses per aquests suplicants façats reebre informació suficient a micer Bernat Dez Pont, al qual lo present negoci havets recomanat.

Nostre senyor Déus etc.

Die lune XXII octobris, anno a nativitate Domini M^oCCCC^oVIII^o, dominus rex, cui presens supra [scripta] fuerit presentata, comisit negocium huiusmodi Bernardo de Ponte, legum doctori, ad relacionem honorabilis Petri de Turrillis, militis, consilarii et camarlenci.

Oblata die mercurii vicesima IIII^a die mensis octobris, anno predicto, per Jacobum Giberti, mercatorem, civem Barchinone, nomine suo proprio et pro suo interesse ac nomine aliorum in presenti cedula contentorum, coram honorabili Bernardo de Ponte, legum doctori, cui presens negocium fuit comissum ex commissione inde sibi facta per serenissimum dominum regem. Qui Bernardus acceptavit, cum illa reverencia qua decet, dictam comissionem sibi factam et dixit se paratum cum dicta humili reverencia adimplere preceptum domini regis. Et nichilominus dictus Jacobus Giberti ad probandum quod ea que continentur in presenti supplicacione sunt vera, coram ipso produxit quinque litteras per diversos mercatores hac de causa in hac civitate missas. Quas dictus honorabilis Bernardus de Ponte mandavit ipsos una cum presenti supplicacione in processu fiendo hac de causa inseri et continuari ut de premissis possit habere plenariam informacionem. Et nichilominus dictus venerabilis Bernardus de Ponte assignavit eidem Jacobo Giberti ad dandum et producendum omnes et singulos testes ac alias probaciones quas coram ipso dare et producere voluerit super negocio isto.

Joan-F. Cabestany i Fort
Institut d'Estudis Catalans

1. Preàmbul

Una de les primeres tasques que realitzàrem com a arxiver de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Institut Municipal d'Història) fou inventariar la documentació de l'Arxiu del Consolat de Mar, conservada i a la vegada escampada per diferents centres arxivístics. Aquest arxiu es va conservar a l'edifici de la Llotja de Mar, seu de l'entitat fins que la documentació es va dispersar a mitjan segle XIX. Aprofitàrem com a referent per a fer aquesta reconstrucció un inventari d'aquest arxiu redactat l'any 1601, moment en el qual s'havia intentat fer una reorganització del seu fons documental. Emperò la institució del Consolat de Mar va prolongar la seva activitat un segle i escaig més, per consegüent hi havia documentació que no figurava en aquest inventari de l'any 1601. La tasca d'inventariar el fons documental dispers fou editat posteriorment.¹ Aquesta recerca ens va introduir al complex problema institucional dels consolats de mar i els còsols catalans d'Ultramar. Problema que vam apuntar i no vam desenvolupar; per consegüent, va quedar obviat en redactar la nostra síntesi.² La continuïtat de la investigació ens va permetre fer-ne una aportació divulgativa, utilitzant documentació que no se cita i que aprofitàrem en redactar «El consulado catalán de ultramar en Beirut y Damasco, de 1340 a 1450».³

Amb quinze anys de recerca i estudi, poguérem redactar una comunicació de resum i síntesi que presentàrem al Congrés «Le genti del Mare Mediterraneo» (Nàpols, 1980), i que vam publicar a les actes amb el títol «Consols de Mar y Consols d'Ultramar en Cataluña».⁴ En aquest

1. Joan-F. CABESTANY I FORT, «El archivo del "Consolat de Mar". Noticia de los fondos que se conservan actualmente», *Documentos y Estudios. Aportaciones a la Historia Económica y Social de la Ciudad*, Barcelona, vol. XIII, 1964, p. 7-19.

2. Joan-F. CABESTANY I FORT, *Expansió catalana per la Mediterrània*, Quaderns de Cultura, 24, Barcelona, Editorial Bruguera, 1967, 109 p.

3. Joan-F. CABESTANY I FORT, «El consulado catalán de Ultramar en Beirut y Damasco, de 1340 a 1405», *Divulgación Histórica de Barcelona*, Barcelona, vol. 14, 1974, p. 46-49.

4. Joan-F. CABESTANY I FORT, «Consols de Mar y Consols d'Ultramar en Cataluña (siglos XIII-XV)», *Le genti del mare Mediterraneo*, Nàpols, 1981, p. 397-425. [Extracte]

treball intentarem fer una aportació i a la vegada oferir un estat de la qüestió a partir d'informació bibliogràfica i documental. Redactarem, també, una llista dels consolats catalans d'Ultramar documentats a diversos treballs d'investigació publicats per Antoni Rubió i Lluch,⁵ Amada López de Meneses,⁶ Pere Voltes⁷ i Charles-Emmanuel Dufourcq,⁸ a partir de la tasca feta per Antonio de Capmany.⁹ Poguèrem, en aquesta recerca, observar la importància de l'extensió numèrica que assoliren tant a la Mediterrània occidental com a l'oriental, a més amb una àmplia cronologia del segle XIII al XVI. Molt pocs, solament sis, continuaren al segle XVII: Messina (1612), l'Alguer (1631) Gènova (1633), Nàpols (1640), Palerm (1662) i Càller (1688). Cinc d'aquests consolats estaven situats en terres italianes de domini català.¹⁰

La nostra recerca no ha tingut continuïtat, solament de tard en tard dedicàvem al tema algunes aportacions molt puntuals,¹¹ com la destinada a ampliar la informació documental medieval sobre la procedència social dels còsols; investigació que en part utilitzarem en aquest treball, especialment la que fa referència al segle XIV.

2. L'expansió catalana per la Mediterrània

Moltes vegades ens hem preguntat: què pensaven Jaume I o Pere el Gran o Jaume II, davant el fet de l'expansió? Les nostres valoracions polítiques o econòmiques són les que inspiraren els nostres comtes reis?

La resposta és un enfilall de documents quasi tots d'un gran valor jurídic en què se'ns fa difí-

5. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari del Orient Català (1301-1410), Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i del ducats d'Atenes i Neopàtria*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1947, p. LXV + 801.

6. Amada LÓPEZ DE MENESES, «Los consulados catalanes de Alejandria y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, Saragossa, vol. VI, 1956, p. 83-183; «Un siglo del consulado de los catalanes en Alejandria (1416-1516)», *IX Congreso di Storia della Corona d'Aragona*, Nàpols, *Società Napoletana di Storia Patria*, 1982, p. 225-242.

7. Pedro VOLTES, «Repertorio de documentos referentes a los consules de ultramar y al consulado de mar, conservados en el Instituto Municipal de Historia de Barcelona», *Documentos y Estudios, Aportaciones a la historia económica y social de la ciudad*, Barcelona, vol. XIII, 1964, p. 21-165.

8. Emmanuel DUFOURCQ, «L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles. De la bataille de las Navas de Tolosa (1212) à l'avènement du sultan mèridine Abou-l-Hasan (1331)», Paris, PUF, 1966, 664 p.; «Le continuité des activités catalano-aragonaises dans les états musulmans méditerranéens d'Alphonse le Magnanime à Ferdinand le Catholique», *IX Congreso di Storia della Corona d'Aragona*, Nàpols, *Società Napolitana di Storia Patria*, 1982, p. 199-219.

9. Antonio DE CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, reed. anotada, Barcelona, 1961-1963, 2 v., 3 t.

10. Joan-F. CABESTANY I FORT, «Còsols de Mar...», 1981, p. 420-425.

11. Joan-F. CABESTANY I FORT, «Els consolats catalans d'Ultramar a Sicília», a *Els catalans a Sicília*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1992, p. 81-88.

cil conèixer el pensament del protagonista del fet històric, i molt menys saber què opinava el poble: aquell mariner o almogàver que era el veritable protagonista i motor d'aquesta expansió. Les cròniques i memòries tampoc no ens permeten conèixer referències concretes de l'activitat socioeconòmica dels catalans. Les narracions aporten informació dels fets d'armes i descriuen l'activitat política o militar que els donen suport. Intentarem fer un breu resum de les raons que pensem que expliquen l'expansió catalana. Creiem que aquesta té tres mòbils destacats i importants: la geopolítica històrica del món mediterrani; la política gibel·lina dels comtes reis del casal barceloní, i la presència dels mercaders i comerciants al govern de la confederació, els quals aportaren el seu pensament polític i econòmic a la cúria règia. No creiem que totes aquestes raons actuessin a la vegada o de manera paral·lela, sinó moltes vegades els estaments socials tingueren interessos completament contradictoris, i fa difícil de poder explicar sovint les línies d'actuació de la política dels sobirans catalans que tenien, en moltes de les seves intervencions, una actuació altament autoritària.

No podem defensar el sentit derrotista de la nostra expansió política i mercantil. Aquesta nova orientació no és la conseqüència dels tractats d'Almizra (1244) o de Corbeil (1259) sinó la incorporació definitiva de les nostres terres al món dels navegants i mercaders que tenien, a la Mediterrània, una història mil·lenària. La tradició del domini mercantil de la costa i el record de la ciutat estat de l'antigor no va perdre's, és més, va perdurar fins i tot en els moments més difícils i foscos de les centúries medievals. Empúries, la colònia hel·lènica i romana, ens dóna un exemple cabdal, que creiem bàsic, per a entendre la represa del món dels navegants i mercaders a la Catalunya medieval. Ermenguer, el seu comte, arran de la reconquesta carolíngia, va emprendre una expedició de càstig i de saqueig contra el reietó de Mallorca (813). Segurament, el seu estol estava format per poques i petites embarcacions, una flota molt migrada, unes barques de pesca o bous. Però hi ha un fet cert: a Empúries hi havia qui sabia treballar la fusta per a construir, mantenir o reparar un navili, i qui sabia fer-lo navegar.

Un fet aïllat no podria tenir interès, amb tot hem de pensar que devia ser la mateixa Empúries qui va portar a bon fi una expedició fins a la ciutat d'Almeria (891-892). El nou estol es va organitzar després de l'atac dels normands, que fou la fi de l'Empúries clàssica; això, al nostre entendre, vol dir que la vida a les poblacions costaneres va continuar, bé que migrada. Hi hagué persones, navegants, corsaris, mercaders o comerciants, que de manera molt concreta i sense un reconeixement polític i una valoració social i econòmica van continuar l'activitat mercantil a les ribes de la Mediterrània, i que al segle XIII assoliren formar part del nou estament, la burgesia ciutadana, i ésser reconeguts pel poder sobirà, com ho evidencia el privilegi del consolat d'Ultramar de l'any 1266.

L'episodi de Pere Martell, el patró de nau que va dinar a Tarragona amb Jaume el Conqueridor —fet narrat pel mateix rei i per Bernat Desclot— és possible. Pensem que reflectia un sentir generalitzat entre els burgesos i l'estament polític dirigent. Hi havia un grup de pressió que desitjava intervenir en l'economia mercantil mediterrània. Política vinculada, més tard, amb el gibel·linisme italià i que desembocà en l'expedició a Sicília. A més, hi hem de sumar

les relacions amb els reialmes de nord d'Àfrica i, per què no, amb l'Orient: Alexandria i Constantinoble. Aquesta era una realitat politicoeconòmica a les darreries del regnat del comte rei Jaume el Conqueridor. I que es va desenvolupar al segle XIV.¹²

3. El privilegi de 16 d'agost de 1266

Antoni de Capmany considerava que la institucionalització dels cònsols catalans d'Ultramar s'iniciava amb la promulgació de les Ordinacions de l'any 1258,¹³ reglamentació redactada pel Consell de Prohoms del Mar de Barcelona i que va tenir l'aprovació del comte rei Jaume el Conqueridor. Aquesta disposició concedia al municipi de Barcelona el dret i el deure de nomenar un representant —cònsol— de la Ciutat Comtal a bord de les embarcacions que comerciaven amb Ultramar. Aquests delegats de l'autoritat municipal tenien l'obligació de defensar els ciutadans i els mercaders i els seus interessos mercantils procedents de tots els regnes i terres del rei.¹⁴ Aquestes Ordinacions són el precedent; emperò, des del punt de vista del dret internacional, era difícil que aquests cònsols fossin reconeguts per les autoritats locals en mancar una residència i, per consegüent, no podien concedir el plàcet diplomàtic. La intenció legal de les Ordinacions podia ésser la correcta, però la funcionalitat potser no era la més escaient.

Estem en un moment important de la creació i la formació d'institucions arreu de l'Europa occidental. Hi ha dubtes en considerar què podia significar una novetat, especialment en augmentar i ampliar el poder de la burgesia a ciutats i viles, amb la pèrdua de poder, especialment polític i econòmic, dels estaments nobiliari, senyorial i eclesial, a partir del segle XIII. Aquestes exigències de la burgesia mercantil serien la raó per la qual Jaume el Conqueridor va concedir, el dia 16 d'agost de 1266, un privilegi a favor de la ciutat de Barcelona, en què es determinava que el municipi d'aquesta població era el que tenia el dret d'anomenar els cònsols d'Ultramar. Concretament el text del privilegi diu:

Damus et concedimus plenam licenciam et potestatem consiliariis et probis hominibus Barchinone, presentibus et futuris, quod ipsi auctoritate nostra, ponant et eligant singulis annis consules, secundum voluntatem dictorum consiliariorum et procerum [...] qui consules habeant plenam jurisdictionem [...] super omnes personas de terris nostris ad ipsas partes ultramarinas.

12. Joan-F. CABESTANY I FORT, *Expansió...*, 1977, p. 5-11.

13. Joan-F. CABESTANY I FORT, «Cònsols de Mar...», 1981, p. 414 i s.; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El Consolat de Mar i els consolats d'ultramar, instrument i manifestació de l'expansió del comerç català», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i D. COULON (ed.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, Actes del seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona), Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1999, p. 53-79, concretament p. 59-62.

14. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Sobre els orígens del Consolat de Mar de Barcelona el 1279 i sobre els cònsols d'ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281», *Anuario de Estudios Medievales*, 23, 1993, p. 141-150.

En cap moment es determinava quina era la terra ultramarina, la població o l'espai geogràfic en què s'havia d'establir el consolat. El regest del document redactat per Antoni de Capmany diu: «nombrar Cónsules en las partes de Siria y Egipto», mots que hem de creure que fou una interpretació geogràfica moderna de la paraula *ultramarinas*.¹⁵

Aquest privilegi de 16 d'agost de 1266 fou considerat fonamental i bàsic per a la institució per a la ciutat de Barcelona, i en tot moment, el va utilitzar per a justificar el fet que els còsols d'ultramar eren nomenats pel municipi barceloní i que els comtes reis havien renunciat a la regalia del nomenament però no a l'aprovació posterior. On sembla que l'autoritat dels sobirans fou més àmplia és en els territoris d'Ifríqiya en què des dels inicis els nomenaments els feien els comtes reis, com va assenyalar Charles-Emmanuel Dufourcq en els seus estudis.¹⁶

Segurament, la poca concreció geogràfica del privilegi de 16 d'agost de 1266 fou el motiu de l'atorgament d'un nou document reial (a Tarragona, el 6 d'agost 1268) en el qual el rei amplia-va el text del primer privilegi: «in partibus ultramarinis et in terra de Romania».¹⁷

Eren Constantinoble i tot l'Imperi bizantí, a més dels territoris i poblacions del Pròxim Orient i d'Egipte. Per consegüent, hem de pensar que la presència catalana a aquesta zona de la Mediterrània, potser anterior, emperò, no va tenir una realitat institucional fins en aquesta data, moment en què fou reconeguda pel comte rei i segurament acceptada pels diferents estats existents en aquesta contrada.

4. Els consolats d'Orient

Al Congrés de Nàpols aportarem, en apèndix, la llista dels consolats que havíem documentat, entre aquests els consolats situats en terres d'Orient. Ara bé, el fet de corregir el regest dels documents dels anys 1266 i 1268 ens ha obligat a fer esmenes a la datació dels seus inicis. Això no implica de cap manera la possible existència d'un consolat amb anterioritat a la documentació, i més si considerem la pèrdua de la documentació i la manca, en els darrers anys, d'una recerca arxivística aprofundida, situació que ara es corregirà amb els estudis empresos per Daniel Duran.

En total, hem trobat informació de deu consolats, i n'hem exclòs tres que aportarem a Nàpols: Egipte (1266), Grècia (1268) i Llevant (1268), que corresponen a la informació facilitada per Antoni de Capmany al regest dels documents que ja hem considerat que és una interpretació del mot *ultramarinas*.

Els deu consolats documentats són: Alexandria (1262-1539); Armènia (1347-1405); Beirut

15. Antoni DE CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. II, 1961-1963, p. 35-36, doc. 19 (II, XIII).

16. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Les consulats catalans du Tunis et Bougie au temps de Jacques le Conquerant», *Anuario de Estudios Medievales*, Barcelona, III, 1966, p. 469-479.

17. Antoni DE CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. II, 1961-1963, p. 39, doc. 23 (II, XIV).

(1377-1405); Càndia, Creta (1419-1486); Constantinoble (1383-1485); Damasc (1336-1405); Famagusta, Xipre (1347-1429); Modó, Peloponès, Grècia (1416-1486); Quios, arxipèlag de les Espòrades Orientals (1404-1549), i Síria (1266-1405).¹⁸

Les preguntes que fa temps que ens fem són: per què fins a la segona meitat del segle XIV no varen reeixir la majoria dels consolats d'Ultramar a Orient? Què va passar a partir dels anys 1264 o 1266? Solament fou una realitat el consolat d'Alexandria? Es va comerciar sense respectar la intervenció de les institucions oficials com els consolats d'Ultramar?

La resposta que de moment creiem que és la més correcta és que hi va haver comerç i mercaders, fins i tot es van nomenar còsols, emperò aquests no els hem pogut documentar per dues raons: no s'ha conservat la documentació o no ha estat valorada, anotada i publicada pels investigadors a les seves recerques. Hi ha uns problemes generats per la mateixa documentació; no podem oblidar que les sèries documentals a Barcelona s'inicien amb el *Llibre del Consell* l'any 1301 i no es generalitza la producció i conservació dels documents, en aquest cas municipals, fins al final del segle XIV i al començament del segle XV. Amb pèrdues, com hem constatat, d'uns registres propis dels consolats d'Ultramar.¹⁹

La informació documental que hem reunit d'aquests consolats l'hem de valorar, tot i les llacunes, suficient per a fer una primera aproximació al tema.

La presència, primer, del cap mongol Tamerlà, i més tard dels turcs, va provocar una profunda crisi al Pròxim Orient. L'abandonament dels consolats d'Armènia, Beirut, Damasc i Síria, l'any 1405, fou el preludi de la retirada a les illes sota la pressió militar i especialment la generada pels pirates turcs, veritables senyors de la Mediterrània oriental. Ofensiva que no va acabar tot i la derrota turca a la batalla naval de Lepant (1577).

4.1. *El consolat d'Alexandria (1262-1539)*

El consolat català d'Alexandria disposa d'una abundosa informació resultat de la tasca de recerca d'Amada López de Meneses, aportada pels dos treballs que ja hem citat, *Los consulados catalanes de Alejandria y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso*, i *Un siglo del consulado de los catalanes en Alejandria (1416-1516)*. En el primer publica 43 documents (1262-1494), espigolats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, d'un gran interès polític més que mercantil,²⁰ i amb dos apèndixs: els consolats a la ciutat d'Alexandria (1264-1518) i a la ciutat de Damasc (1379-1396).²¹

La importància de la població d'Alexandria, com a centre mercantil a la Mediterrània oriental, ha estat valorada pels estudiosos a partir d'Antoni de Capmany, i ha estat destacada per

18. Joan-F. CABESTANY I FORT, «Còsols de Mar...», 1981, p. 420-425.

19. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, C. Consellers, vària, 3 lligalls dels consolats d'Ultramar.

20. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Los consulados catalanes de Alejandria...*, 1956, p. 136-181.

21. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Los consulados catalanes de Alejandria...*, 1956, p. 181-183.

Lluís Nicolau d'Olwer a *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental*, primera recerca moderna del tema. N'hem de subratllar el paràgraf següent: «La nau del comte d'Empúries, matriculada al port de Marsella, feia comerç amb Alexandria (1219)»;²² era abans de la conquesta de Mallorca per Jaume el Conqueridor, uns anys abans de la data que considerem l'inici de l'expansió mediterrània. Emperò és el viatger jueu, Benjamí de Tudela, qui ens documenta, per primera vegada, la presència a Alexandria de mercaders de la Mediterrània occidental, entre aquests els de procedència aragonesa. En el temps dels viatges de Benjamí de Tudela (1166-1173), regnava a la confederació el comte rei Alfons el Cast o el Trobador (1162-1196), i feia uns anys que s'havia realitzat la unió d'Aragó i Catalunya. Per consegüent, el mot *aragó* podia ésser utilitzat amb un sentit ampli, com a sinònim dels països de la confederació.

No podem dubtar que el port d'Alexandria era el final obligat de la navegació comercial a la Mediterrània oriental. Era el lloc de cita i reunió dels mercaders procedents d'Orient i d'Occident. Era un centre de gran activitat econòmica, un empori de riquesa, i segurament arribar als seus mercats era quelcom envejat per tots els comerciants d'una riba i de l'altra del *Mare Nostrum*. Aquesta realitat mercantil degué ser la que va aconsellar Jaume el Conqueridor de beneficiar els comerciants de Montpeller, la seva ciutat natal. El dia 30 de juliol de 1262, el comte rei autoritzava Ramon de Conques, burgès d'aquesta població llenguadociana, d'establir alfòndec i consolat a la capital del delta del riu Nil.²³ Dos anys més tard (11 de març de 1264) Jaume el Conqueridor va nomenar Guillem de Montcada, ciutadà de Barcelona, cònsol a Alexandria per un període de dos anys.²⁴ Tots dos nomenaments són anteriors al privilegi de 16 d'agost de 1266, moment en el qual el rei reparteix i delimita els espais comercials de la Mediterrània, amb la ciutat de Barcelona, i es reserva solament el nord d'Àfrica.

Els dies 5 de febrer i 30 d'agost de 1302 coneixem l'existència del consolat d'Alexandria, emperò els documents no aporten el nom del cònsol. No va ser fins al 21 de novembre de 1360, amb el nomenament de Bonanat Gili, que coneixem el nom dels còsols, i a partir d'aquesta data la documentació conservada ens permet valorar que va existir continuïtat en aquest consolat. Es podria fer una llista acurada però en línies generals seria una repetició de l'aportació feta per Amada López de Meneses,²⁵ que recollirem a la nostra aportació al Congrés de Nàpols juntament amb altres autors que fins en aquell moment havien publicat sobre aquest consolat. A aquesta informació hi hem d'afegir els treballs posteriors de Charles-Emmanuel Dufourcq i

22. Lluís NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya en...*, 1926, p. 34.

23. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Los Consulados catalanes de Alejandria...*, 1956, p. 136, doc. 1, 30 de juliol 1262, Montpeller: «Nos, Jacobus, etc. Damus licentiam et plenum posse vobis, fideli nostro Raymundo de Conchis, burgensi Montispessulani, [...] quod concedat et donet vobis et hominibus terre nostre, alfondicum in Alexandria [...]».

24. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Los consulados catalanes de Alejandria...*, 1956, p. 136, 137, doc. 2, 11 de març de 1264. Ejea de los Caballeros: «Jacobus, Dei gratia, etc. Per nos et nostros, constituimus vos, Guillelmum de Montecatheno, civem Barchinone, consulem consulatus alfondici nostri Alexandrie, ad II annos proxime venturos[...]».

25. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Los consulados catalanes de Alejandria...*, 1956, p. 181-183.

d'Amada López de Meneses,²⁶ que aporten notícies molt puntuals i concretes. Amb tot, les llacunes en la successió dels còsols continuen presentant problemes. Creiem que la majoria d'aquestes mancances són la conseqüència de la falta de documents o d'investigació. Però la llacuna més destacada, la del segle XV, pensem que no pot explicar-se per raons de mancances sinó per causes més complexes, com pot ser la crisi catalana d'aquesta centúria.

L'any 1458, els comerciants catalans residents a Alexandria van nomenar Marioto Scarvalupi, mercader de la ciutat de Florència, còsol dels catalans en aquesta població. El comte rei Joan II, el dia 7 d'octubre de 1459, va acreditar Melcior Mates, mercader i ciutadà de Barcelona com a regent d'aquest consolat. A la vegada, va notificar el cessament de Marioto Scarvalupi.²⁷ Aquesta gestió de caire administratiu i diplomàtic es feia, segurament, el marge del privilegi de l'any 1266. A partir d'aquesta data hi ha un silenci documental que hem de relacionar amb la lluita entre el monarca i la ciutat de Barcelona. La Guerra Civil (1462-1472) degué ser la causa d'aquesta falta de nomenaments però, segurament, no d'activitat mercantil, potser molt reduïda per les circumstàncies bèl·liques. La postguerra no va resoldre, de moment, els problemes, i no va ser fins al 17 de novembre de 1485 que documentem el nomenament de Joan Viastrosa, ciutadà i mercader de Barcelona, com a còsol a Alexandria, acreditat per Ferran II el 10 de gener de 1486.²⁸

El consolat d'Alexandria va tenir continuïtat documentada, fins i tot després de la conquesta d'aquesta població per Solimà II (1517). La presència dels turcs a la Mediterrània havia paralitzat quasi totalment l'activitat mercantil. Segons Charles Diehl, l'any 1512, les galeres de Venècia van retornar d'Egipte quasi buides de mercaderies. A Alexandria hi havia una completa manca d'espècies. Sembla que a partir d'aquesta data, la República de Sant Marc va deixar de freqüentar les ribes del riu Nil.²⁹

Ens preguntem la realitat d'aquestes informacions; amb tot hi ha una notícia documental que no sabem com valorar. Perot Malla va cedir o vendre a Joan Aimat Vallcebre, el dia 23 d'agost de 1524, per la crescuda quantitat 120 ducats d'or el seu càrrec de còsol a Alexandria.³⁰ Quina era la realitat de la presència catalana a la ciutat d'Alexandria dominada pels turcs?

26. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «La continuité des activités catalano-aragonaises dans les états musulmans méditerranéens d'Alphons le Magnanime a Ferdinand le Catholique». Napòls, Societá Napoletana di Storia Patria, 1982, p. 199-223. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Un siglo del consulado de los catalanes en Alejandria (1416-1516)*, Nàpols, Societá Napoletana di Storia Patria, 1982, p. 225-242.

27. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Un siglo del consulado...*, 1982, p. 234-235.

28. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Un siglo del consulado...*, 1982, p. 235-236.

29. Carlos DIEHL, *Una república de patricios. Venecia*, Madrid, Espasa-Calpe, 1943, p. 132: «En 1512 [...] sus galeras volvieron de Egipto casi vacías, porque faltaban en plaza las especias».

30. Pedro VOLTES, «Repertorio de documentos referentes a los consules de ultramar y al consulado de mar, conservados en el Institut Municipal de Historia de Barcelona», *Documentos y Estudios*, vol. 13, Barcelona, 1964, p. 107: «23 de agosto de 1524.- Perot Malla cede su puesto a Joan Aimat Vallcebre per 120 ducados de oro (Notularum, IX-348), 8 de marzo de 1525». «Carta de los conselleres de Barcelona al bajá de Egipto para que admita en la posesión de sus empleos a los dos vice-consules de Alejandria puestos por el consul general de los catalanes» (Lletr. clos. 181; CAPMANY, II, col·l. dipl. CCXXXVII),

Segons Lluís Nicolau d'Olwer, l'any 1528 Solimà II confirmà el privilegi de comerciar amb Alexandria. Amb tot, el final era pròxim; a partir de l'any 1539 no va nomenar-se cònsol, els interessos occidentals anaven a càrrec del cònsol de Venècia i d'un segon cònsol, que representava totes les altres colònies de mercaders occidentals. El comerç, molt empobrit i local, continuava a les darreries del segle XVI, en què documentem la presència del català Joan Sarinyena.³¹

4.2. Els consolats de Síria i Armènia (1336-1405)

En aquest apartat hem reunit la informació de quatre consolats: Damasc, Beirut, Síria i Armènia, els quals van tenir una història paral·lela pel fet que tres d'aquests tenien un mateix espai territorial, Síria i les dues poblacions més importants, Damasc i Beirut.³² Sempre ens queda el dubte de la delimitació geogràfica de Síria i d'Armènia. Es tractava, segurament, dels territoris històrics d'aquestes dues comunitats i en certs moments hom té la impressió que aquests territoris que formaven part de l'Imperi del sultà de Babilònia (sultanat mameluc d'Egipte) no tenien, a Occident, uns límits gaire ben coneguts; això ens explicaria la manca d'una separació o una inclusió d'aquests consolats dintre d'una àrea definida i concreta. Aquestes característiques de poca definició d'aquesta geografia impliquen que reunim en un apartat tota la informació històrica que tenim dels consolats catalans d'Ultramar d'aquestes contrades.

Ens fem la mateixa pregunta que formularem en estudiar el consolat d'Alexandria. Va existir entre mitjan segle XIII i XIV algun dels consolats de Síria o Armènia? La contestació pot ser semblant: hi ha manca de documentació o de recerca de la documentació conservada, no tant a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona sinó a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

L'aportació d'Amada López de Meneses a l'estudi d'aquests quatre consolats és inferior a la seva recerca del consolat d'Alexandria. L'estudi solament comprèn una vintena d'anys, (1379-1397), moment de la màxima expansió mercantil catalana en aquestes contrades de la Mediterrània oriental.³³ Les investigacions de Charles-Emmanuel Dufourcq no han aportat novetats, ni millora la recerca de l'autora anterior.³⁴ Emperò, Lluís Nicolau d'Olwer havia assenyalat que hi havia una notable activitat mercantil amb Síria, que té com a base i punt de partida l'illa de Xipre, vinculada políticament amb la nissaga dels comtes reis catalans des del reg-

31. Lluís NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya en...*, 1926, p. 229 i 230.

32. Antonio DE CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. II, 1961-1963, p. 326 i 327, doc. 219 (II, xcvi): «En la ciutat de Domàs, en lo loch de Barut e les territoris e destrets de aquells e en les regions e províncies de Círia e d'Armènia.»

33. Amanda LÓPEZ DE MENESES, *Los consulados catalanes de Alejandria...*, 1956, p. 124-135.

34. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *La continuité des activités...*, 1982, p. 199-223.

nat de Jaume II (1291-1327).³⁵ En realitat, sembla evident que la presència legal —còsols— no l'hem de valorar com l'inici de l'activitat mercantil, sinó com la legalització, potser tardana, d'una activitat de contraban provocat pel sempre temut perill de caure en les *ires* eclesiàstiques d'una excomunió.³⁶ Fos quin fos l'origen d'aquest silenci, el poc comerç legal o la manca d'una recerca, aquests consolats finiren de manera tràgica l'any 1405 per la presència del mongols.³⁷ Aquell any, el cònsol Pere de Quintanes, en retirar-se de Damasc per l'escomesa del mongols, fou detingut pel camí, maltractat i robat per l'emir del soldà mameluc d'Egipte, el qual tenia com a missió assegurar l'evacuació dels súbdits de les potències occidentals i lliurar-los de l'escomesa de les tropes de Tamerlà.³⁸

Hem de destacar dues aportacions excepcionals: la reglamentació del consolat,³⁹ i la donació de la pintura gòtica de santa Caterina al monestir del Sinaí, la qual porta la inscripció següent: «Aquest retaule féu fer lo honrat en Bernat Maresa, ciutadà de Barchinona, cònsol de catalans a Domàs, en l'an MCCCLXXXVII.»⁴⁰

4.3. Constantinoble

L'existència d'un consolat a la capital de l'Imperi bizantí té un plantejament i uns problemes semblants o paral·lels a la majoria del consolats. Potser és una característica comuna a tots la manca de notícies documentals fins ara conegudes anteriors a les darreries del segle XIV, llevat del cònsol en vaixell, Pere Ris, destinat a Constantinoble el 1281.⁴¹ Això no vol dir que no es conservi documentació en arxius, fins ara poc investigats, posterior a aquell any o fins i tot anterior,

35. Lluís NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya...*, 1926, p. 165 i s.; Jesús Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Els descendents de Pere el Gran. Jaume II*, Barcelona, Teide, 1954, p. 117-121; *Jaume II o el seny català*, Barcelona, Aedos, 1956, p. 213-249.

36. Sobre aquest tema cf. Ángeles MASIÀ DE ROS, *La Corona de Aragón y los estados del norte de África. Política de Jaime II y Alfonso IV en Egipto, Ifriquía y Tremecén*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1951, p. 43-47, 81-153. Manuel RIU I RIU, «Nuevos datos sobre el comercio mediterráneo catalano-aragonés: el comercio prohibido con el Oriente islámico», *II Congreso Internacional de Estudios sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental (Barcelona, 1975)*, Barcelona, 1978, p. 315-329 i Josep TRENCHS ÒDENA, «De Alexandrinis, el comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Aviñón durante la primera mitad del siglo XIV», *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 1980, p. 237-320.

37. Joan-F. CABESTANY I FORT, *El consulado catalan...*, 1974, p. 46-49.

38. Joan-F. CABESTANY I FORT, *El consulado catalan...*, 1974, p. 46-49.

39. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Los consulados catalanes...*, 1956, p. 130 i s.

40. Lluís NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya...*, 1926, p. 33.

41. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Sobre els orígens del Consolat de Mar a Barcelona el 1279 i sobre els còsols d'Ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281», *Anuario de Estudios Medievales*, 23, 1993, p. 141-150; Stephen BENSCH, «Early catalan contacts with Byzantium», a P. CHEVEDDEN, D. KAGAY i P. PADILLA, *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Studies in Honour of R.I. Burns*, Leiden, Nova York i Colònia, E. J. Brill, 1995, p. 56-158.

ja que sembla que els catalans freqüentaven, ja abans, l'Imperi bizantí. Hi ha informació, l'any 1215, de la presència de mercaders provençals a Constantinoble. Segons Lluís Nicolau d'Olwer, els comerciants catalans podien quedar compresos en aquest concepte genèric, que abastava les terres situades a l'oest de Gènova, i més en un moment en què la Provença formava part políticament de les estructures de les terres governades per membres de la nissaga comtal catalana.⁴²

La creació de l'Imperi Llatí d'Orient (1204-1266), conseqüència de la quarta croada, i la rivalitat mercantil entre Gènova i Venècia, va complicar encara més la presència occidental a la població comercial de Pera. Les relacions mercantils foren importants i fins i tot excel·lents durant el regnat de Pere el Gran (1276-1285) i de l'emperador Andrònic II (1282-1328), però la presència dels almogàvers en terres de l'Imperi va trencar la possible bona relació amb els grecs i va provocar les ires dels genovesos.

Ramon Muntaner, a la seva *Crònica*, aporta notícies molt destacades en descriure l'arribada de la host a Constantinoble:

E mentre aquesta festa era tan gran, genoveses, per llur supèrbia, mogren batalla ab los catalans, sí que la brega fo molt gran [...] E con la senyera dels genoveses fo en terra, e en Rosso mort, e d'altres honrats hòmens, los almogàvers, matant llurs enemics, volien anar barrejar en Pera, qui és una vila triada de genoveses, en que era tot lo tresor e les mercaderies de genoveses [...] e tantost lo megaduc [Roger de Flor] cavalcà en un cavall ab la maça en la mà [...] e anà-se'n vers l'almogaveria, qui volien esvair la vila d'en Pera, e féu-los-ne tornar.⁴³

Aquest passatge de la *Crònica* de Ramon Muntaner ens il·lustra una realitat: la rivalitat entre Gènova i els catalans fins i tot abans de la topada militar com a conseqüència de la conquesta de l'illa de Sardenya pel comte rei Jaume II (1324), que va significar la fi del domini genovès en aquella illa, important dintre del sistema econòmic d'aquestes contrades situades a l'entorn del mar Tírrer. A partir dels inicis del segle XIV començaren un seguit de guerres, a més d'actes de pirateria tant per part dels catalans com dels genovesos, que arruinaren tota possibilitat d'un comerç pròsper en aquesta zona i que va tenir repercussions en l'orient de la Mediterrània.

El 25 de febrer de 1383, els consellers van acreditar Manuel de Finar, burgès de Pera, com a cònsol dels catalans a la població de Pera (Constantinoble).⁴⁴ L'any 1428, després de cinquanta

42. Lluís NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya...*, 1926, p. 45.

43. Ramon MUNTANER, *Crònica*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, La Caixa, 1979, p. 70.

44. Pedro VOLTES, *Repertorio de documentos...*, 1964, p. 108; Daniel DURAN I DUELT, «Monarquia, consellers i mercaders. Conflictivitat en el consolat català de Constantinoble a la primera meitat del segle XV», a M. T. FERRER I MALLOL i D. COULON (ed.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, Actes del Seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona), Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1999, p. 27-51.

anys, conservem un nou nomenament a favor de Joan Trossello, ciutadà de Constantinoble, estudiat per Daniel Duran, com també alguns altres nomenaments posteriors, fins a mitjan segle xv.⁴⁵ Esperem que el mateix autor, que redacta la seva tesi doctoral sobre aquest tema, pugui completar la llista dels cònsols.

Hi ha continuïtat a la llista dels consolat de Pera-Constantinoble fins a vigílies de la conquesta turca (1453).⁴⁶ Emperò, el fet més extraordinari és el nomenament d'un cònsol el 30 de maig de 1485, en ple domini otomà de la Mediterrània oriental. Bernat Mahull, ciutadà de Barcelona va ser el designat a ocupar aquest càrrec. El document es conserva amb les restes d'un registre procedent de la que creiem que és la documentació perduda de l'administració municipal que tenia el seu càrrec la gestió d'aquesta funció administrativa que tenien els consellers barcelonins.⁴⁷ En aquesta data podia pensar-se encara a assolir una altra vegada els beneficis del comerç oriental, aprofitant la política de bon veïnatge que feia Baiazet II (1481-1512), anterior a la conquesta del reialme de Granada (1492) pel comte rei Ferran II i Isabel de Castella, i l'esclat de la pirateria turca, que va paraitzar quasi totalment la navegació normal pel *Mare Nostrum* al començament de l'època moderna.

4.4. Famagusta (Xipre)

L'illa de Xipre té una situació geogràfica excel·lent. La ciutat de Famagusta és un port d'esca-la quasi obligada per al comerç entre Síria i Egipte i el Mediterrani occidental. Port freqüentat, segurament, pels mercaders catalans durant el segle XIII, era el punt de partida d'un comerç legal, el qual evitava el perill de les condemnes eclesiàstiques pel comerç amb terres d'infidels. Les mercaderies podien arribar a l'illa de Xipre mitjançant un comerç de contraban i, a partir de Famagusta o d'altres ports illencs, les mercaderies s'havien legalitzat. Era una operació que avui qualificaríem de *blanqueig*.

La importància política i econòmica de l'illa de Xipre fou, segurament, el motiu pel qual el comte rei Jaume II (1291-1327) va intentar intervenir a l'illa i fins i tot incorporar-la a l'òrbita política de la Confederació. Vidu de Blanca d'Anjou (1310), després de llargues negociacions va casar-se (1315) amb Maria de Lusignan, germana d'Enric II de Xipre (1271-1324), casat a la seva vegada amb Constança, filla de Frederic de Sicília, germà de Jaume II i, per consegüent, nebo-

45. Daniel DURAN i DUELT, «Monarquia, consellers i mercaders. Conflictivitat en el consolat català de Constantinoble a la primera meitat del segle xv», a M. T. FERRER i MALLOL i D. COULON (ed.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, Actes del Seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona), Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1999, p. 27-51.

46. Pedro VOLTES, *Repertorio de documentos...*, 1964, p. 110.

47. Pedro VOLTES, *Repertorio de documentos...*, 1964, p. 110: «31 de mayo de 1485. Se nombra cónsul a Bernat Mahull, ciudadano de Barcelona», caixa III, reg. 1, f. 5 [en llatí].

da del comte rei (1318). Segons Heinrich Finke, Jaume II va pensar o va tenir la intenció de formar o constituir una entitat d'estats al llarg del Mediterrani des de la confederació catalanoaragonesa, passant per Sicília, fins a Xipre. Fos o no fos una realitat de pensament, no podem negar que la tesi de Heinrich Finke podia ésser possible en un esquema de poder polític i d'activitat mercantil, el qual tenia aquest eix marítim d'actuació.⁴⁸

Malauradament, la nostra recerca historiogràfica a l'Arxiu Municipal de Barcelona no ha pogut documentar l'existència d'un consolat a l'illa de Xipre, tal vegada una investigació aprofundida a l'Arxiu de la Corona d'Aragó ens aportaria alguna informació.⁴⁹ El resultat de l'aproximació a Xipre que hem comentat potser afavorí el comerç, però no desembocà en cap influència determinant, mentre que la presència dels genovesos es féu cada vegada més forta (1373), fins que aconseguiren apoderar-se de la ciutat de Famagusta (1374). Les dues notícies de nomenament de cònsol, l'any 1415, a favor del mercader genovès Raffael Podio, i l'any 1429, del sicilià Giovanni Franger, són les úniques notícies que hem recollit a l'entorn d'aquesta base mercantil, que en un cert temps pensava dominar i governar el comte rei Jaume II. Amb tot, els mercaders i comerciants catalans van freqüentar el port de Famagusta, al marge de les relacions polítiques i militars amb Gènova.⁵⁰

4.5. *Candia (Creta)*

Una altra de les illes, base i plataforma de la navegació mediterrània, és Creta, situada en un punt estratègic de les rutes que anaven des de Constantinoble fins a Alexandria. Estem mancats d'informació documental dels segles XIII i XIV sobre aquest consolat, com de molts altres consolats. Potser el port de Candia no fou una base mercantil important per als catalans fins després de la pèrdua de les possibilitats de comerç amb Síria, primer, i més tard amb Constantinoble. L'illa de Creta, des de la quarta croada, havia estat conquerida per Venècia (1204), potència mediterrània amb què la confederació catalanoaragonesa va tenir, al llarg dels segles baixmedievals, unes relacions de rivalitat mercantil, però sense arribar als enfrontaments violents que tingué amb Gènova.

L'any 1419 documentem el primer cònsol: Cerolimi Morosi, mercader de Venècia. A partir d'aquesta data hi ha una certa continuïtat fins a l'any 1460.⁵¹

El dia 8 de febrer de 1486 tenim el darrer nomenament, a favor de Pere Viastrosa, mercader de Barcelona.⁵² La família Viastrosa durant aquests anys té una intervenció destacada en l'or-

48. Jesús Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Els descendents de Pere el Gran*, Barcelona, Teide, 1954, p. 119-121.

49. Pedro VOLTES, *Repertorio de documentos...*, 1964, p. 110.

50. Pedro VOLTES, *Repertorio de documentos...*, 1964, p. 110.

51. Pedro VOLTES, *Repertorio de documentos...*, 1964, p. 107-108.

52. Pedro VOLTES, *Repertorio de documentos...*, 1964, p. 110.

ganització mercantil catalana d'aquestes contrades. Joan Viastrosa, ciutadà i mercader de Barcelona va ser cònsol d'Alexandria (1485), així com el seu fill Jaume, en morir el pare (1492).⁵³ La impressió que tenim quan valorem aquesta informació és que els nomenaments de còsols tenien els vicis propis de l'oligarquia ciutadana barcelonina i que la periodicitat a ocupar els càrrecs era obviada a causa del poc rendiment mercantil o pel desig de domini dels centres comercials a favor de famílies o grups socioeconòmics que desitjaven tenir el control dels ports i de les rutes mercantils.⁵⁴

4.6. *Modó i Quios*

La ciutat de Modó és situada al sud-oest del Peloponès. Gaudia d'una situació de privilegi com a escala de la navegació per la ruta nord: Constantinoble i Síria. Fou una base naval de Venècia, refugi de corsaris, alguns d'aquests catalans. L'any 1407 fou nomenat cònsol Felip de Xifré, al qual succeí Pere de Xifré, resident a Modó (1416). Conservem documentació del nomenament de quatre còsols entre 1417 i 1486, en vigílies de la conquesta turca (1499).⁵⁵

L'illa de Quios fou una notable base naval, i la seva situació tenia una extraordinària importància per a les rutes navals del mar Egeu. Un cop conquerida Síria pels mongols i, més tard, pels turcs, va tenir un paper encara més destacat en l'estratègia mercantil de la zona. Ramon Muntaner, a la seva *Crònica*, aporta notícies molt notables per a entendre la importància d'aquesta illa: «Anassen eixhivernar a la illa del Xiu [Quios], qui és molt graciosa illa, e lla se fa lo màstec, e enlloc més del món no se'n fa. E per ço los féu lla anar, con turcs, amb barques, corrien totes aquelles illes, e així ells guardaven tota aquella encontrada e anaven visitant les illes totes».⁵⁶ Aquesta descripció ens mostra la importància estratègica i logística de Quios, el domini del qual fou el motiu de la lluita entre Venècia i Gènova.

Hi ha documentat un cònsol d'Ultramar l'any 1404, emperò solament conservem informació de l'existència del consolat entre 1514 i 1520.⁵⁷ Són els darrers anys de pau amb els turcs abans dels grans atacs dels pirates otomans que paralitzaren d'una manera quasi total les activitats dels mercaders de l'Europa occidental a la Mediterrània. A partir d'aquell moment, ja al segle XVI, hi va haver una paralització quasi total de l'activitat comercial a la Mediterrània, mentre que la navegació a l'oceà Atlàntic és essencial per a entendre l'economia de l'Europa occidental.

53. Amada LÓPEZ DE MENESES, *Un siglo del consulado...*, 1982, p. 235-237; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El Consolat de Mar...», 1999, p. 71, i la bibliografia citada.

54. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El Consolat de Mar...», 1999, p. 71, i la bibliografia citada.

55. Pedro VOLTES, *Repertorio de documentos...*, 1964, p. 110-111.

56. Ramon MUNTANER, *Crònica...*, 1979, p. 74.

57. Pedro VOLTES, *Repertorio de documentos...*, 1964, p. 111.

5. Conclusions

La nostra aportació a aquestes Jornades Científiques és més un estat de la qüestió que una nova recerca o estudi. Per això hem pensat que calien unes conclusions o reflexions com a punt d'inici d'investigacions posteriors. Conclusions que pensem que no solament són vàlides per a assolir noves fites en l'estudi dels consolats catalans d'Ultramar situats a l'orient de la Mediterrània, sinó també que ho poden ésser, en general, per a aconseguir un millor coneixement d'aquesta institució, la qual ha estat un dels símbols de l'expansió catalana; la seva trajectòria institucional, a més, és simptomàtica de l'evolució del comerç al *Mare Nostrum* entre els segles XIII i XVI, una activitat econòmica que tan directament va influir en la història barcelonina i en l'actuació política, social i fins i tot cultural de la ciutat, però que també deixà l'empremta als altres territoris, tant de Catalunya com de la resta dels països, que formaven la confederació catalanoaragonesa.

Una acurada investigació dels problemes de la Mediterrània a la baixa edat mitjana no es pot fer al marge de la realitat política i militar del Pròxim Orient, de la importància que va assolir la presència dels turcs o dels mongols, o d'altres grups de pobles asiàtics, de menor entitat; van tenir un paper, potser secundari, potser important, que no hem d'oblidar en estudiar el tancament dels camins i de les rutes mercantils que creuaven Àsia i que feien possible el comerç entre l'Europa central i occidental i el conjunt de pobles productors de matèries exòtiques, que s'estenien des de la Xina a l'Índia, i a les illes de l'oceà Índic. L'estudi d'aquest problema de la producció i del comerç va preocupar els centres mercantils europeus; els viatges dels ambaixadors i viatgers que visitaren aquestes contrades responen a aquest interès. El venecià Marco Polo s'ha convertit en un símbol, però el seu llarg viatge tenia finalitats d'informació que no es pogueren o no se saberen aprofitar. En aquest moment de crisi, es va descobrir la nova *ruta de les espècies*, doblant el cap de Bona Esperança. Aquest descobriment contribuï a marginar el Mediterrani, molt colpit per la crisi asiàtica.

El desenvolupament de les rutes atlàntiques contribuï a agreujar la crisi mediterrània, ja que potser les potències mercantils mediterrànies, entre aquestes els catalans, no van valorar la importància de la nova ruta atlàntica o foren marginades per les exigències del monopoli mercantil.

Una investigació pendent de fer, de la qual he fet només algunes comprovacions, és la relació que hi va haver entre l'oligarquia ciutadana i l'activitat comercial; la intervenció d'aquesta oligarquia, no solament en els organismes del govern municipal: consellers o Consell de Cent jurats, sinó també en altres institucions, com podien ésser els consolats catalans d'Ultramar. Si repassem la llista dels còsols, trobem cognoms que pertanyien a diferents grups familiars, els quals, als segles XIV i XV, pugnaven pel domini del poder polític, social i econòmic, i fins i tot cultural de la ciutat de Barcelona i d'altres poblacions de la confederació. Una àmplia recerca arxivística ens ha de proporcionar una aproximació més acurada a la llista de còsols i a la vinculació política, social i econòmica dels qui ocuparen aquests càrrecs amb les oligarquies ciutadanes.

Esperem que les altres comunicacions presentades en aquestes Jornades aportin un coneixement millor de l'activitat mercantil a la Mediterrània i dels problemes que tenien els centres comercials, com ara Barcelona.

SESSIÓ IV

Les relacions culturals

Història *versus* literatura: Apunts sobre Rodes, Grècia i l'Orient en textos catalans medievals

Albert G. Hauf
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de València

Voldria, en primer lloc, agrair a la col·lega doctora Maria Teresa Ferrer l'atenció d'haver-me convidat a participar en aquestes Jornades, l'objectiu de les quals no és cap altre que el reclamar l'atenció sobre una parcel·la de la història catalana apassionant i sovint ignorada pel públic en general i fins i tot pels nostres estudiosos, molts dels quals no han trobat gens fàcil de continuar la tasca gegantina i les pautes d'exigència acadèmica marcades per l'admirat Antoni Rubió i Lluch. Ara que la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC ha tingut la bona pensada de tornar posar en circulació els seus famosos i imprescindibles *Documents per la història de la cultura catalana medieval* (I, 2001), sembla una avinentesa excel·lent per a tractar d'incidir en els importants lligams de tota classe que vincularen el nostre país amb les terres del Llevant medieval, que no són, precisament, com semblen creure a Madrid, les de València, sinó les de l'imperi Bizantí, Terra Santa, i fins i tot les més llunyanes, ocupades per l'Imperi mongol.

Tal com indica el títol, centraré, en primer lloc, la meva atenció i la vostra en uns textos medievals que tenen un evident doble vessant historiogràfic o documental, com a descripció, reflexió o mer ressò sentimental o propagandístic o de reacció davant determinats fets específics, però que poden també considerar-se literaris, i que han deixat una possible empremta en la tradició cultural del nostre país. Tenint en compte el caràcter eminentment divulgatiu d'aquestes Jornades, procuraré combinar una presentació suficient i la relectura dels materials que m'han semblat més rellevants sobre el tema que hom m'han assenyalat, en un esforç de síntesi expositiva de les aportacions, alienes i pròpies, que considero que poden ser més interessants per al públic ací present.

Tant la presentació com les dues primeres sessions de les Jornades ja han fet prou palès fins a quin punt hom associa en bona part la presència catalana en Orient amb els fets narrats a la famosa *Crònica* de Muntaner sobre la Companyia Catalana i la creació del ducat d'Atenes i Neopàtria (Hauf, 1993a), matèria en la qual m'ha semblat que no calia insistir més, tenint en compte l'abundosa bibliografia ja existent, entre la qual també voldria destacar, des d'una perspectiva historiogràfica, els excel·lents i sovint oblidats treballs de Zimmermann (1987) i Keightley (1979). Però hom no coneix, potser, tan bé algun altre episodi precedent de la nostra

història que, tot i malaguanyat, anticipa aquell protagonisme catalalanoaragonès en terres de Levant. Em refereixo a la frustrada croada de Jaume I, el Conqueridor, i al seu projecte de col·laboració amb els tàrtars.

1. El precedent de la croada de Jaume I: una fallida oportunitat de col·laboració amb l'Imperi mongol?

En el capítol 457, que ara és el capítol 458 de l'edició crítica (Bruguera, II, 1991, p. 330) del seu *Llibre dels fets*, obra que, tot i el seu relleu historiogràfic, la crítica filològica més recent considera un text de creació literària (Pujol, 1991, I, p. 341-419, i 1996), el rei en Jaume es va mostrar especialment dolgut pel fet —que té bona cura d'assenyalar— que en arribar a Perpinyà es va trobar una carta de desafiament de don Ferris de Liçana i també amb un missatger (potser cal accentuar ací *missatge* en el text català, d'acord amb el sentit, prou evident en la versió llatina). Aquest portà al rei una ambaixada «de gran amor», de part del rei dels tàrtars, al qual qualifica «del pus alt rei del món». L'ambaixada li resultà tan satisfactòria que el compensà amb escreix, segons explica amb una comparança cinegètica, del desplaer que li causava la imperitència d'un seu vassall de menor rang (ed. Soldevila, 1971, p. 162):

E entrà en aquell dia mateix un missatge del rei dels Tartres. E dixem nós que d'açò ens teniem nós per pus aontats, car en aquell dia nos era venguda carta del pus alt rei del món de gran amor, e don Ferris de Liçana ens acuidava[...]

Cfr. per ed. San Pedro, 1984, p. 368:

pervenit ad eum nuncius sollempnis regis Tartarorum litteras eius habens ad Regem magne dilectionis et amicitie contentivas.

Sembla natural deduir que hi ha una possible relació de causa-efecte entre aquest contacte, que pel que sembla va adular la vanitat del nostre rei, i que hom situa cap al febrer del 1267 (Soldevila, p. 366), i la tramesa d'un enviat, suposadament destinat a contestar i /o a discutir i avaluar *in situ* les propostes d'aquell «pus alt rei del món», que no és altre que el khan Abagha (1265-1282). El cas és que, com bé explica Jaume I, en els capítols 475-476 (ara 476-477 de l'edició Bruguera, II, p. 338-339) del seu bell llibre de memòries, durant una breu visita que va fer al rei Alfonso X, mentre es trobava a Toledo (ed. Soldevila, p. 166):

[...] venc-nos missatge que a) Jacme d'Alarig, qui era nostre e nós l'haviem enviat al rei dels Tartres, que era vengut de lla e que ens portava bon missatge. E ab ell venien dos tartres, honrats hòmens, mas la u era pus honrat e havia major poder. b) E dixem-ho al rei de Castela, e el rei

tenc la cosa per gran, e per esquiva e fort meravellosa, c) e dix.nos que *aquella gent era molt falsa*, per què *havia temor que quan nós fóssem lla, que ells no ens complissen aquelles paraules que ens enviaven a dir*, per ço com lo fait era molt gran; però que coneixia bé que, si Nostre Senyor nos hi volia guiar, que *anc tan bon fait ne tan honrat no féu negun rei: que tota la sancta terra d'Ultramar e el Sepulcre se'n poria guanyar*, d) e ell no ens ho podia consellar per nulla res.

IV, c. xx, ed. San Pedro, p. 374:

[*Ut gaudia gaudiis adderentur*], die sui introitus in Toletum venit nuncius dicens, quod Iacobus Alarici, quem rex miserat ad Regem tartarorum, venerat et aportabat Regi gratam legationem. Veniebantque cum eo duo tartari homines honorabiles et regis receptione dignos. Dixit hoc Rex Regi Castelle, et reputavit Rex Castelle hanc rem valde magnam et extraneam [*in Yspania*] et nimia admiratione dignam. Responditque Regi: Gens ista perfidissima est, et falsitate letatur propter quod nos timemus quin ad deceptionem vestram intendat, *et cum vos ad partes illas sua sagacitate atraxerint* prona sagacitate decipiant, quia hoc negotium est nimis magnum. Unum autem, inquit, iudicamus, quod si factum a Deo processerit, est toti mundo admirabile, et alicui Regi usque ad hec tempora non concessum. Sepulcrum enim et tota terra promissionis posset inde adquiri ecclesie sancte Dei. Ipse autem nullatenus consulebat.

Ja he indicat amb lletres minúscules inserides dins del text del *Llibre dels fets*, els punts més importants que el rei volia que remarquéssim i també els afegitons posteriors. Podem, doncs, concloure, que Jaume I s'havia interessat suficientment pel tema que li havia plantejat Abagha, fins al punt d'enviar-li un ambaixador, i que, en principi ell considerava la resposta positiva «portava bon missatge». La consulta al seu savi gendre combinava potser un desig sincer de conèixer el seu parer, amb la natural vanitat d'apuntar-se una victòria diplomàtica davant dels castellans arrogants. De la mateixa manera, podem conjecturar que la resposta rebuda té dues possibles vessants: una primera reacció autèntica de suspicàcia, basada en allò que evidentment cal suposar que el monarca castellà havia llegit i sentit contar sobre els tàrtars, i una altra d'admiració, no sabem si sincera o envejosa, davant un esdeveniment únic, almenys a la península Ibèrica (que Marsili glossa pel seu compte: «in Yspania»). Cal remarcar que tot fent una elisió, el text insinua més que no detalla i «quan fóssem allà», s'ha de llegir amb conjunció amb «sancta terra d'Ultramar e el Sepulcre». Intuïm que la proposta té a veure amb una expedició al Llevant, de la qual podria derivar-se l'alliberament de Jerusalem. Ens preguntem de seguida quin possible interès podia tenir el nou gran khan Abagha en una tal conquesta, i què es proposava en realitat. Alfonso, prudentment, pensà en una possible enganyifa, i que l'esment de Jerusalem no és més que un perillós reclam. Raó per la qual desaconsellà de forma categòrica i repetida l'acceptació d'una proposta que hom no precisava en què consistia, i la reacció del Conqueridor, descrita a continuació, tampoc no va acabar de perfilar-ho gaire. Destaca de manera clara el sentit del tot providencial que Jaume I atorgà a aquell nou gran fet o gesta que interpreta fent-se clar ressò del *Deus vult* (Déu ho vol), que era el lema tradicional dels croats (Soldevila, p. 166):

E nós responem-li que ben li graïem ço que ell nos deïa, e ben semblava en les paraules que ens amava. E responem-li axí, que vera cosa era e certa que *el feït era gran, e a) negun rei qui fos deçà mar no hanc paria ne amor ab aquells tartres : la una que de poc temps a ençà era començat lo llur poder, b) l'altra que anc ells no enviaren missatge a negun rei de crestians que haguessen llur amor de més enfora: e pus a nós havien enviat mesatge senyaladament entre los altres, c) semblava obra de Déu que lli volia açò comanar a nós que nós ho faéssem: d) e pus ell ho volia, que nós no li fugiríem per regard, ni per temor de nostre cors, ni per molt que ens hagués a costar, que nós aquesta cosa no provàssem, a tot nostre poder, si que Déus se tengué per servit de nós per la bona volentat que li havíem[...]* E dix ell:-Nostre Senyor ho vulla, que ben vos en prenda.

Cfr. amb:

Responditque ei Rex: Regratiamur vobis Rex, quia placet nobis consulere, ex amore enim cordis intimo huiusmodi procedunt sermones. Ffactum autem quod tangitis, vere magnum est et magnum consideratur, sed sua dispositio est talis, quod non debet omitti. a) *Usque modo enim inauditum extittit, quod Rex tartarorum amicitiam contrahere procuraverit cum aliquo rege christianorum citramarino. b) tum quia gens est iam ab antiquo potentiam habens, [tum quia ferorum et valde remota,] non communicavit legationes suas nostris regibus, neque curavit recipere, nobis exceptis. c) Si igitur [sua ferocitate deposita,] ad nos solum modo, et non ad alium Regem quemcumque de nostris contemporaneis] legati venerunt, amicitiam rogant tartari, [et nos in suum vocant adiutorium, suumque nobis promittunt], d) videtur quod a Deo procedat negocium et ad hoc nos decreverit sua providencia eligendum. Oportet ergo nos in omni eventu huius tante rei experimentum accipere, neque timore quocumque [neque laboribus corporis, neque longe navigations tedio], neque magnorum sump-tuum onere poterimus deinduci... Placeat ergo quod Deus ordinat. Nam nihil mali potest nobis evenire, ubi nos Deus ad tam grande bonum elegit. Dixitque ei Rex Castelle: Sic fiat confirmante Deo, ut bene vobis accidat in hoc facto.*

La versió llatina, ultra corregir radicalment la primera raó adduïda, segons la qual el tàrtars acabaven d'emergir com a gran potència, especifica que en realitat el que hom acabava de fer era sancionar un pacte d'ajuda mútua. Ja veurem fins a quin punt Jaume I s'enganyava, o no, tot suposant que ell era l'únic rei cristià destinatari de semblants peticions de col·laboració i el ver-tader abast de la pragmàtica proposta dels llunyans aliats. El cas és, que segons el *Llibre dels fets* (cap. 477/478) la notícia, aviat divulgada, prenia un caràcter de croada, com ho proven les adhesions i l'oferta d'ajuda, més o menys sinceres, d'alguns caps de les ordes militars, com ara el mestre d'Uclès i dels hospitalers, que li expressaren la voluntat de participar-hi de manera activa. Alfonso no solament aprovà la col·laboració d'aquests seus súbdits, sinó que oferí el tri-but que acabava de rebre del rei de Granada (cap. 478/479-490/491).

El projecte es concreta a partir del capítol 481/482, tot d'una que el rei arriba a València (ed. Soldevila, p. 168; ed. Bruguera, p. 342; cfr. Marsili, ed. cit., p. 376):

E nós que érem en València venc-nos Jacme Alarich ab los tartres e altre missatgé de Grècia que hi havia, e dixeren-nos de part del gran Ca, qui ere rei dels tartres, que ell havia cor e volentat d'ajudar-nos, e que venguéssem a Alaias o en altre lloc, e que ell eixiria a nós, e per sa terra trobaríem ço que mester hauríem, e així poríem ab ells ensems conquerir lo Sepulcre. E deïa que ell nos bastaria de genys, e ens bastaria de conduit. E dix-nos l'altre missatgé de Paliàlogo, emperador dels grecs, que ell nos enviaria per mar conduit.

Veiem que es planteja com una operació conjunta, que comptava amb el suport tàctic dels bizantins. I tenim la impressió que l'emperador de Constantinoble, en realitat sogre d'Abagha, actuà com a soci capitalista i possible garantia de la bona fe d'aquest.

Els capítols següents narren que el rei, fidel al pla traçat, i malgrat les súpriques dels seus fills, reuní en Barcelona «entre cavallers e hòmens a cavall bé vuit-cents o pus» (cap. 482/483, Soldevila, p. 169; Bruguera, II, p. 342, cfr. amb Nicolau d'Olwer, 1974/4, p. 23-24, i Giunta, 1989, p. 31-37) i es féu a la vela el 4 de setembre de 1269. De pas per les Balears, llogà tres naus grans amb els importants subsidis monetaris dels mallorquins, i després de carregar les abundants provisions aportades pels menorquins, inicià una peripècia descrita amb una aparent total sinceritat pel rei, però que, ara mateix, resulta difícil saber si en el fons va destinada a justificar la seva posterior opció: navegaven en rota, hom aconsellà al rei que tornés a Barcelona per a tractar de reagrupar els vaixells; embarcà de bell nou acompanyat de l'única galera que trobà en la Ciutat Comtal, fins que a l'altura de Menorca (cap. 485/486) aconsegueix de divisar disset naus, el gros de l'estol, i finalment fou víctima d'una sèrie d'extraordinaris temporals amb terribles vents variants, minuciosament descrits en el *Llibre dels fets* amb precisió tècnica «sí que deïen los mariners que havien estat vint-e-cinc vegades en oltramar que anc no viren tan mal temps com aquell era estat» (cap. 486/487, Soldevila, p. 169; Bruguera, II, p. 344). Arribat a aquest punt, el rei s'adreçà a l'almirall Ramon Marquet i als cavallers presents —cerçà, doncs, una audiència suficientment prestigiosa— per a testificar i justificar la seva important determinació. Adduï, en primer lloc, d'acord amb la seva coneguda lògica providencialista, la mateixa voluntat divina, que es manifestava en els elements contraris al seu propòsit. Ens brinda, de pas, una notícia fins ara, que jo sàpiga, no confirmada documentalment, relativa a una fallida temptativa precedent de croada jaumina (cap. 487/488, ed. Soldevila, p. 169; ed. Bruguera, p. 344):

a) sembla-nos que *Nostre Senyor no vol que nos passem en Oltramar, car ja altra vegada nos n'érem aparellats per passar Ila, si que disset dies e disset nuits durà lo mal temps que anc no ens poguem recollir[...]*.

Al·legà, a més, la insistència, en nom d'allò més sagrat, i l'opinió unànime (noteu l'efecte acumulatiu de l'ús de la conjunció e, i de la mateixa sintaxi emprada) de tots els representats principals de l'expedició, que esmenten tanmateix un factor: la boira, que hom segurament hauria d'haver tingut en compte abans de fer-se a la mar i que no sembla haver afectat gaire (!) els vaixells restants que arribaren a Acre (cap. 488, ed. cit., p. 169 i 344):

b) Ab tant venc-nos lo bisbe de Barcelona, e el mestre del Temple, e el mestre de l'Espital qui eren de nostra terra, e ab tots los prohòmens de Barcelona, e ab los senyors de les naus, e ab los mariners, e demanaren-nos mercè per Déus e per sancta Maria que nós no volguésem fer aquell viatge ; car ells havien paor per les grans fosques que eren en Acre a entrada d'hivern que no errasen la terra[...] E per les pregàries que ells nos faeren, e quant coneguem que deien veritat haguem a romanir[...].

Dóna, encara, finalment, dues altres justificacions: la primera, lletra *c*, de caire tècnic, la seva nau era més baixa que les altres que continuaren la navegació sense més obstacles i podien orsar, o sigui: «navegar contra la direcció del vent, fent anar la proa cap al vent, sia girant el timó, sia també afegint veles a popa i traient-ne de proa» (DCVB), cosa que no podia fer la seva (cap. 489, ed. cit., p. 170 i 345):

c) e, si per aventura negun demanava per qual raó no passà la nostra nau ni aquelles que ab nós se'n tornaren així com les altres hi passaren, aquesta és la raó: car ells havien lo vent del llebeig tant complit que es podien aorçar per fer llur viatge, e nós no podíem sobrepujar el vent per ço que érem pus bais que ells no eren.

La segona, lletra *d*, ens porta de bell nou a l'àmbit transcendent: el rei demanà la seva intercessió a «nostra dona sancta Maria» de València, una advocació directament relacionada amb la conquesta, i que si la voluntat del seu fill divinal és que dugui a terme l'empresa iniciada que li ho mostri atorgant-li el bon temps necessari; en cas contrari, que li permeti tornar a pregar davant el seu altar, és a dir que el deixi retornar sa i estalvi als seus dominis. Notem com insisteix en la tradicional idea del judici de Déu, i en la seva total disposició a morir. Traslladava, en el fons, la responsabilitat del seu acte a la Providència divina, a la qual presentava una alternativa ben marcada en el text jaumí per l'alternança de la subordinació condicional *si/si* (cap. 489, ed. cit., p. 170 i 345-346):

d) [...] pregam a nostra dona sancta Maria de València que pregà's al seu car fill, mentre que érem en aquell turment, ben per tres dies e per tres nuits, [...] que si ell tenia per bo lo passatge nostre que ell no'ns lleixàs complir, car no hi guardariem nós mort que ens en pogués venir e dan, e si ell entenia que no fos profitable a nós ni al crestianisme, que ens tornàs denant lo seu altar de Nostra Dona sancta Maria de València. E a ella plac que nós hi venguésem [...].

La força de la natura descontrolada que interpretava com la voluntat divina l'obligà a desembarcar a la costa francesa, on agraià a la Verge haver escapat a les tempestes. Arribat a Montpeller, hagué d'escoltar, tanmateix, veus crítiques del bisbe de Magalona i dels cavallers que opinaven que hauria de tornar a embarcar-se una vegada reposat i revituallat, i no desemparar l'expedició («que podem refrescar aquí e conduyt, per ço quant nostra companya seria molt marrida, ni no ens hi trobavem», cap. 490, ed. cit., p. 170 i 346-347). Ell volia saber

de qui era aquesta opinió i quins mitjans aportarien tots plegats a l'empresa, de manera que resulta prou evident que ni tan sols bastarien per a compensar les terribles pèrdues. El *Llibre dels fets* té bona cura de transcriure'ns el diàleg entre el rei i en Ramon Marc, suposada font de les crítiques que circulaven, tot fent confessar a aquest la superioritat del rei com a estrateg, i deixant malparats els objectors, els quals es donaren per al·ludits de l'explícita reprensió reial, dirigida no solament a ells, sinó a tots els futurs lectors (Marsili, ed. cit., IV, cap. xxvi, p. 380-381):

e) e vull saber de vós si sots en est acord que jo torn en Oltramar. Senyor —dix ell—, *d'altre fait vos sabria bé aconsellar, mas del fait de les armes vós ne sabets més que jo. E el bisbe e En Ramon..., que m'ho havien dit tengren-se per represes de ço que dit havien...* (cap. 491, ed. cit. 170 i 346-347). Cf. amb: *Interrogo igitur vos, si vobis videtur bonum, quod nos iterato viaticum resumamus. Respondit Raimundus Marci: Domine, scirem ego in aliis factis meum dare consilium. Sed in facto armorum plus vos scitis quam ego. Eligite quod vobis melius videatur. Quod enim nos in hoc facto contigerit ignorare, certe ego neque alii agnoscere non poterimus neque in eligendo elicere veritatem. Super huiusmodi responso erubuit Episcopus et Raimundos Galcemi, quia audierunt se captos fuisse in sermone.*

Tanmateix Jaume convocà encara els cònsols i prohoms de Montpeller a una reunió on s'excusà de bell nou, i explanà les raons que ja coneixem (cap. 492) i aprofità per a demanar subsidis. La resposta que li donaren (cap. 493) sembla força significativa, ja que li prometeren la quantitat de 60.000 sous quan tornés a embarcar-se cap a ultramar («que quan nós passaríem en Oltramar, que l'ajuda que es farien acabar seixant mil·lia sous de torneses»), rèplica que provocà un cínic i enutjat comentari del rei, ja que, segons diu irònicament: «només el volen ajudar si el saben lluny i en perill de mort!» (cap. 493, p. 171 i 348).

Ací s'acaba la informació que sobre el tema podem trobar a les memòries reials, informació completada per l'erudició de Francesc Carreras i Candi (1909, en especial, p. 123 i s.), i al valuós *Llibre de racions al Orient* que fa temps va exhumar (ACA, reg. 17, f. 117-144), on, mercès a les anotacions sobre provisions i pagaments als membres de l'expedició, podem avaluar l'abast i el nombre del contingent, format per cavalls armats i ballesters a peu i a cavall, que arribà de manera escalonada al port d'Acre, al final del mes d'octubre; les pèrdues patides durant el viatge, els noms dels cavallers i dels propietaris de les naus, etc. Carreras (p. 121) calcula que foren uns 440 cavalls armats, 163 ballesters a peu i 20 a cavall, liderats per l'infant Pedro Ferrandis, que esperaven a Acre l'arribada del rei. Quan aquest no va aparèixer, 254 cavalls armats i 64 homes a peu van retornar de seguida amb Ferran Sanxis, fill bastard del rei. La resta va quedar-s'hi uns quatre mesos més, i les pèrdues de personal, sobretot de ballesters, permeten suposar que no van restar del tot inactius.

Ara bé, les notícies puntuals del *Llibre de racions al Orient* ens ofereixen una sèrie de dades objectives ben interessants, com ara que: en la nau que tocà port el dia 22 d'octubre hi «venc lo misatgè de l'emperador de Trapasonda, i en la d'en Pere Ris, que va arribar dia 24 hi anava lo

misatgé de l'Emperador de Constantinopla». Un i altre van romandre amb l'host, ja que van cobrar la segona ració (p. 131). En el capítol de despeses, ultra una entrada de dos besants pagats a un espia («Ítem, pagam a l'espia II besants», p. 136), hi figuren també les causades per raó del missatger del tàrtar que aportà Jacme d'Alarig, entre d'altres (p. 135):

donam *al misatger Major* III canes de preset vermell et II enaps d'argent.

Ítem, donam *al misatger de l'arcabisbe d'Artzenga*, III canes de preset vermell et II enaps d'argent.

Ítem, donam *al misatger del rey d'Erminia*, III canes de preset vermell et II enaps d'argent.

Ítem, donam *an Jacme d'Alarig* III canes de preset vermell et I enap d'argent.

Consta, a més, que els diners bestrets tant per al pagament de les racions com per als esmenats presents de «tela pintada» i copes d'argent, provenien, en tot o en part, de l'ajuda monetària en besants d'or feta per l'emperador Miquel Paleòleg (p. 138: «dels que ac de Paliòlogo, per a obs de la ració[...]; de ssò que venc de Paliòlogo et foren donats a la meció dels misatgés del tàrtar et d'En Jaume d'Alarig»), al qual també es fa referència en parlar de la provisió d'ordi i semblants («ordi qui fo del de Paliòlogo»). Sembla, doncs, que aquest va acomplir allò pactat.

Si analitzem una mica aquesta informació guanyem la impressió que, o bé els components de l'ambaixada arribada a València tornaren amb els expedicionaris, o en restà una representació suficient per a acompanyar-los. El grec no presenta problemes, però l'enviat de l'emperador de Trapisonda, aleshores vassall dels tàrtars, era, potser, el mateix *missatger major* que havia portat l'ambaixada del gran khan Abagha, que retornava acompanyat de Jaume d'Alarig. Desconeixem, tanmateix, quin era el paper de l'arquebisbe esmentat en el document, però allò que voldria remarcar ara i ací és la presència d'un emissari del rei d'Armènia, que per aquelles calendes era Hethoum I (1266-1269); presència silenciada pel *Llibre dels fets*. Tanmateix, quan segles més tard, i partint de l'estímul d'un ritual jaumí molt ben establert en la catedral de València, Pere Antoni Beuter, a la *Segunda parte de la Crònica de España* (II, cap. 60 i 52, 1604, i facs. 1995, p. 290 i 293-298), redactà la seva paràfrasi dels fets que acabem de resumir, inicià el capítol tractant de contestar algunes de les preguntes que el lector del *Llibre dels fets*, i nosaltres mateixos ens acabem de formular sobre els punts no suficientment aclarits per la narració reial, començant per la primera i més important, que és quin interès tenien el tàrtars per la conquesta de Terra Santa, i la segona pregunta, no menys important que sembla que van fer al nostre rei tant Alfonso de Castella com els prínceps aragonesos: «Pues los Tártaros, ¿quién los conoció de nuestras gentes? ¿quién son los Tártaros?» (Beuter, p. 295). Beuter presenta els tàrtars com a cristians (!) interessats a xafar entre dues forces convergents un enemic comú, el soldà d'Egipte: «De suerte que si los Príncipes de Poniente passauan allá con vn buen ejército, él se juntaría con ellos, y como todos eran Christianos haciendo la guerra común contra ellos, les destruirían del todo» (p. 293).

Sintetitzà així, en efecte, de manera tant succinta com eficient, el programa que la diplomàcia mongola va tractar de vendre durant segles al papa i als prínceps d'Occident. De fet, si hi parem esment, veiem que el mateix Beuter s'avançà a explicar «quién fue esta gente», en el capí-

tol immediatament precedent al de la narració de la croada jaumina: «Cap. II. De los Tártaros donde decienden, y por qué se llaman así, como sojuzgaron los Gorgitas, y como tomaron la fe guerreando contra los Turcos y Moros, conquistando la Persia y África, y Damasco, y a la fin el gran Cham llamado Haalón, *casó con vna dama del linage de los Reyes Magos que vinieron a Bethlehem*» (p. 290-203). En aquest capítol s'hi conté l'afirmació, no menys exhilerant per a un lector modern, segons la qual: «Cuatro años antes del concilio que se tuuo en León de Francia, por el Papa Gregorio décimo de este nombre, *recibieron los Tártaros la fe santa con el baptismo por la diligencia del Rey Aythón de Armenia [...]*».

A aquest rei Aitó, que participà, juntament amb el rei de Geòrgia en les victorioses campanyes del khan Haalón (Hülegü), casat amb la famosa Docuscantoón (Toquz-Kathun), «donzella que decendia del linage de los Reyes Magos» (Beuter, p. 293), atribueix, doncs, Beuter, la conversió del khan Mango (Mengkö), al qual va prometre no solament l'ajuda divina, sinó també la humana dels reis cristians d'Occident («y ayudarle hían los Príncipes del Poniente que todos eran Christianos» p. 391). Per a Beuter, doncs, la vinguda dels ambaixadors tàrtars al concili de Lió, en companyia —noteu-ho bé— dels armenis, i la cerimònia pública del bateig dels primers en presència dels pares conciliars fou una prova definitiva de la sinceritat de la conversió del gran khan! (p. 292).

Si llegim els capítols 524-535 del *Llibre dels fets* trobem corroborat que, segons el seu punt de vista personal, durant aquest famós concili el rei en Jaume va sentir públicament confirmada la seva fama pública d'estrateg, encara disposat a passar a ultramar. I en el pla que presentà oralment al papa, en oberta controvèrsia amb altres experts presents en la reunió que no s'estaren de fer-li objeccions, a les quals contestà amb arrogant superioritat, comprovem que la frustrada expedició de 1269, tot i que podia semblar força limitada en el desplegament de forces, responia a una estratègia premeditada, ja que el rei només aconsellà el papa d'enviar un contingent de «cinc-cents cavallers [...] e dos milia hòmens de peu per preparar el camí» (cap. 531, Soldevila, p. 181; Bruguera, II, p. 169).

En tot cas, la glossa de Beuter, prova, tot i que sigui molt *a posteriori*, com era d'important, abans d'organitzar qualsevol expedició, conèixer la fiabilitat dels possibles aliats, i les qualitats i les flaqueses dels enemics. I la informació que ens ofereix l'historiador valencià és una síntesi, crec que presa d'un llibre de Vicent Roca sobre la història dels turcs, publicat també a València el 1556,¹

1. Però 1555 segons el colofó. Vegeu, en especial, I, c. 13, ff. 31-31v, d'on transcriu, editant-lo, el fragment següent, ja que és una obra força rara, i la possible font emprada per Beuter: «Entretanto Haythón rey cathólico de la Armenia fue a Mango Can, emperador de los tártaros, christiano también, y suplicóle que le dicsse ayuda contra los turcos que tenía vezinos a sus tierras y para cobrar la sancta ciudad de Hierusalem de poder de los infieles. El qual fue contento, y dióle muchos soldados tártaros, y por general de ellos a Haolomo su hermano, el qual era casado con una señora llamada Bobuscátón, o Boucoscarón, descendiente de uno de los tres sanctos reyes Magos. Este valeroso cavallero llegó a Persia y sojuzgóla en seys meses de los turcos [...] y llegando sobre Tigado, que era una fortaleza inexpugnable de ciertos pueblos que se llamavan Assassinos, nunca la pudo tomar porque tenían los cercados quanto havían menester para mantenerse muchos años, pero dexó sobre ella un constante capitán con diez mil soldados y mandóle que no se moviesse de allí hasta tomar la tierra a la que tuvo cercada veynte y siete años continuos, y al fin dellos se rindieron los

on aquest autor parafrasejant les memòries jaumines, que sembla llegir de la mà de fra Pere Marsili, adobà també el plat amb tot un seguit d'informacions complementàries sobre tàrtars, georgians, armenis i grecs. Afirmà, per exemple, que Mango Khan era «christiano también» i arriba a qualificar Haalón de el «cahólico tártaro»(!). Roca resulta, però, molt més explícit que no Beuter, a l'hora de confessar d'on manleva les seves interessants explicacions sobre el context, sentit i gènesi de la malaguanyada croada jaumina. Aquesta font no és altra que «Fray Haythonio Armenio en un tratado que hizo de los Tártaros (f. xxxi)», o sigui, d'un llibret, suposadament destinat a acomplir una funció informativa, però que, en el fons, ben mirat no era cap altra cosa que un text de propaganda: *El llibre de les Istories d'Orient d'Aitò de Gorigos*, redactat en francès i llatí (ed. Kohler, 1906) i presentat pel seu autor, un armeni emparentat amb la casa reial del seu país, al papa Climent V, el 1307. Aquesta obra fou posteriorment traduïda al català i a l'aragonès cap a 1376 (ed. Hauf, 1989; Long, 1934; Nitti-Kasten, 1982), gràcies al mecenatge del gran mestre de Rodes Juan Fernández de Heredia (Hauf, 1996; Marín-Montaner, 1996; Cacho-Blecuá, 1997), el qual, com a expert estrateg i conseller del papa en matèries militars, el degué llegir en la mateixa biblioteca papal d'Avinyó i s'adonà de la seva importància. Copsà, segurament, que, tal com sembla demostrar l'exegesi posterior de l'historiador valencià setcentista i l'anterior de Vicent Roca, aquest llibre, tant per la informació objectiva que contenia, com per la tesi que plantejava, no solament hauria resultat útil al nostre rei en Jaume, a l'hora de valorar els pros i contres de la seva croada, sinó que en el fons continuava tenint interès mentre es mantingués en les terres de Llevant un equilibri de forces que permetés considerar l'oportunitat i la conveniència tàctica i política de col·laborar amb els mongols, en la lluita contra un enemic comú, dins de l'esperit ja preconitzat per les cartes que els ambaixadors del gran khan Abagha havien tramès al rei en Jaume i, molt abans, el 1248, Älgigidäi ja havia enviat

de dentro por faltarles solamente que vestir. Cuenta esta hystoria y guerra Fray Haythonio armenio *EN UN TRATADO QUE HIZO DE LOS TÁRTAROS*. De allí passó Haolono a la Mesopotamia [...] Enseñoreóse después el cathólico tártaro de mucha parte de la Soria [...] Los embaxadores que Haolono embió a España llegaron a esta ciudad de Valencia, la qual havia XXX años que la tenía el rey don Jayme cobrada de poder de los moros [...] Los tártaros suplicaron de parte de su señor al rey nuestro que quisiesse passar a la guerra y conquista de la tierra sancta que él le prometía de hallarse en ella con todo su poder. Vinieron también para el mismo effecto embaxadores para aquel esclarecido rey de Michael Paleólogo, emperador de Costantinópoli, porque sabían aquellos príncipes que el nuestro era muy temido y venturoso con paganos y que en cosas del servicio de Dios y ensalzamiento de su santa fe era muy enclinado, como lo mostró entonces, porque recibió los embaxadores con mucha alegría y respondiósle que el yría en aquel sancto viaje, y assí lo escribió y prometió al emperador griego y al príncipe tártaro, y aunque era ya nuestro rey de LX años, cumplió su palabra y apercebíose aquel mesmo verano del año del Señor de mil dozientos y sessenta y ocho y partió de Barcelona con muy gentil flota de navíos acompañados de muchos cavalleros y soldados destos reynos que le fueron a servir, y hallándose ya enfrente de la ysla de Menorca, le sobrevino tal tormenta que duró diezciocho días y con todo quería porfiar el valeroso rey de querer passar adelante en su santo camino, sino se lo desconsejaron algunos muy privados suyos y señaladamente su chanciller llamado Jayme Rocca, sacristán de la yglesia de Lérida, el qual fue después obispo de Huesca [...] así se huvo de bolver el malcontento príncipe, segunt lo escribe muy bien en un libro que haze de Hystorias Fray Pedro Marsilio de la orden de Predicadores [...]» (f. 31v).

a sant Lluís de França. Era, en el fons, indiferent si aquest enemic comú era el soldà d'Egipte o, més tard, el gran turc.

No sabem fins a quin punt el rei en Jaume va caure en el parany de creure al peu de la lletra les evidents i interessades invencions que cada dos per tres hom feia circular sobre la conversió d'uns cabdills mongols, en realitat del tot indiferents, almenys fins a la posterior conversió a la religió musulmana, al problema religiós. Sigui com sigui, una curiosa composició d'un poeta àulic de Jaume I, Cerverí de Girona, anomenada «Lo vers de la terra de Preste Johan», (ed. Coromines, 1998, I, 20, p. 132-140; Cabré, 1999, p. 37, Gosman, 1987, p. 219-227; Lewent, 1948-1949, p. 1-32), de la qual només copio un fragment especialment revelador (que he traduït tenint present les remarques de Coromines), sembla confirmar que en el nostre país ja circulaven notícies, més o menys fabuloses, sobre un mític monarca cristià de la Sobirana Índia (o Etiòpia), el qual, ultra cedir als reis cristians una Terra Santa que en realitat no posseïa, estaria disposat a col·laborar en una possible croada.

7)	I
<i>Volgr' ag<u>></u>ésson li rey aytal usatge com li rics reys Prestre Joan avia, c'un vaxel d'aur mirava, cascun dia, plen de terra, pessàn, dins son coratge que l'aur era vils e.l terra prezans: e que no.l des orgoyll nuyl·ls fols talans e fos menbrans , d'on fo e on iria.</i>	= Voldria que els reis tinguessin tal costum, com la que tenia el poderós Preste Joan, que cada dia contemplava un recipient d'or ple de terra, interiorment pensant, que l'or era vil i la terra preciosa: a fi que no li vingués cap foll desig d'orgull i recordés, d'on vingué i on aniria.
<i>E volgra, mays, que.ls laixés heretatge de la terra de vertat, que tenia, on negús hom ne domna no mentia...</i>	II = més voldria, que els deixés com herència la terra de veritat, que posseïa, on cap home ni dona no mentia...
<i>Mas la terra.ls laxet, per far estatge c'a Moïsen dix Déus que sotsmetria, ço és térra de promessió; qu'í à hom nom, si for l'autren lor seynoratge;</i>	III = Però els va deixar, per fer-se escàpol (per habitatge?) la terra que Déu va dir a Moïses que sotsmetria, és a dir: terra de promessió; que en té el nom, si no fos que altre en té la senyoria...

El mític preste Joan, que contempla ascèticament «la terra» (I), d'on, segons resa la litúrgia del dimecres de cendra, tots venim i a la qual la mort ens retorna, i l'estima molt més que no l'or, és presentat com a model a uns reis orgullosos i avars, aferrats a unes falses vàlues. La «terra» funciona ací com a correlatiu objectiu del *Pretz* o mèrit i també de la veritat, que el poeta voldria que haguessin heretat aquells mateixos reis, en comptes, potser, d'una Terra Santa que els

preste Joan no podia donar (i en això també pot ser acusat de mentider!), perquè en realitat no la posseïa, i a la qual, llur avarícia els impedia accedir, ja que no volien fer la despesa necessària. Aquesta idea de la cessió mentidera, la trobaríem confirmada en la tercera cobla, on la broma rauria en l'ús ambigu de «per far estatge» (que Coromines interpreta, crec que forçadament, com «per fer-se escàpol» del compromís d'una intervenció militar directa), i «terra de promissió». Una terra, doncs, que Déu va *prometre* a Moisès, i el preste Joan *ha promès* als reis d'Occident. El problema és que hi ha uns ocupants: els musulmans, que no tenen cap intenció de cedir-la!

Podem constatar, si més no, que en la cort aragonesa hi havia un rerefons de notícies més o menys fabuloses, com ara les de l'existència del preste Joan, notícies que, per a embolicar més la troca, hom devia ja mesclar amb les de la suposada conversió dels mongols, i llur intenció de cedir Terra Santa als cristians. Això facilitaria un estat de confusió encara ben perceptible en el *Tirant lo Blanc*. El plantejament més aviat realista, per no dir cínic, de Cerverí, almenys pel que respecta a la suposada cessió de Terra Santa (i no sabem si sobre la mateixa croada), fa pensar que hi havia, tanmateix, qui destriava el gra de la palla i es mirava l'afer amb un cert distanciament irònic, qui sap si sota la perspectiva més crítica de l'infant Pere, que sembla que passava el temps caçant, mentre el pare ultimava els preparatius del seu frustrat passatge.

Aquest enfocament distant sembla contradir el d'altres sirventesos de croada com el prou conegut d'Oliver lo Templier, que encoratja el rei de forma encomiàstica i, tenint en compte la provadíssima experiència guerrera del monarca, basa els seus càlculs numèrics en el nombre aproximat de participants en l'única croada documentable de 1269 (Milà, II, p. 1966/1962; Carreras, 1909, p. 113-114; Riquer, III, p. 1542; Hauf, 1989, II, p. 327):

8)

Rey d'Aragó de tot mal non chalen,
qu'avets conquest de Tortos'a Biar
e Malhoga, sovengau.us d'ultramar ...
E car vos es del mon lo pus ardit
de fagz d'armas, i Roma us hi convida
acorretz lai on tot lo mon vos crida
Rey d'Aragon, volgra.us vezer garnit
ab mil vassalhs vostre en cam florit..

= Rei d'Aragó, que podeu menysprear tot mal,
que haveu conquerit de Mallorca a Biar
i Mallorca, recordeu-vos de Ultramar...
i puix vós sou lo més valent del món
en fets d'armes, i Roma us hi convida
acudiu en ajuda, allà on tot el món us crida...
Rei d'Aragó, voldria veure-us armat
amb mil vassalls vostres en camp florit...

Tenim un altre sirventès de croada del mateix Cerverí clarament dedicat a Jaume I, el sentit del qual depèn, com passa sovint, de la lectura d'un mot clau, «tartz», que hom ha interpretat ben diversament:

9) En breu sazò aurà .l jorn pretentori mas hom que< r>à baratz, car tal són sey contrari! Mel<s> que.l reys <En>Jacmes, ab mans , crey que plevischa pel lo<c> de Déu cobrar, e pels turc tondre, sol Roma .ls prest, que.s fay tan seynoriv<a> que.n pàron li layc, pech	I =	Dins poc temps arribarà el dia fatal (del judici), però hom cercarà subterfugis, car tals són els seus enemics! Sort que el rei En Jaume, amb molts, crec que es comprometrà a recuperar la terra de Déu, i a tondre els turcs només que Roma els ajudi, que es mostra tan superba que els laics li semblen idiotes.
II		
Tal ira.m dó c'a pauc pel cor no<.m> tori, car no.m pés c'us se.n port, can és morts, mas soari e anel; per què , e.l rey prech d'Aragó que.s garnischa <i>e pàs la mar, per tots los tartz confondre</i> que lay són prest, de nostra ley prexiva <i>mermar, d'on dan nos sech.</i>	=	Tal tristesa em dóna, que per poc no se'm parteix el cor ja que no penso que un se'n porti, quan és mort, res més que sudari i anell; perquè prego al rei d'Aragó que s'armi, <i>i que passi la mar, per confondre tots els tardans</i> que allà estan disposats nostra sagrada Llei <i>minvar, d'on ens seguirà dany.</i>

L'encapçalament, o tres primers bordons, poden interpretar-se en un doble sentit, real i al·legòric. En el primer cas, hom pot pensar en el perill de la destrucció i el col·lapse del reducte cristià de Terra Santa, o, en el cas de la croada, en els perills d'una lluita imminent. Metafòricament parlant, el poeta sembla referir-se, però, d'una manera bastant sibil·lina i en sentit transcendent, a la batalla decisiva del dia de la mort i del judici. Tot recordant el perill de la mort eterna, estimula els oients a no tenir por a la mort física i a lluitar per tan bona causa, ja que morir per Déu pot ser una excel·lent manera d'escapar de l'enemic més perillós, que és el dimoni. Seria en aquest sentit que es presenta la croada jaumina com una oportunitat única de salvació eterna, dins l'estil tradicional dels sirventesos de croada, on s'identifica aquest amb el *lavador* espiritual o piscina provàtica que neteja les ànimes de tot pecat. L'obstacle vindria de part de Roma, si a causa de la seva arrogància no concedia al rei el subsidi o la participació en els béns eclesiàstics que devia haver sol·licitat. La retòrica tristesa del poeta, cal, doncs, suposar que deriva del fet que l'avarícia de la cúria romana pugui resultar un entrebanc. Per això recorda que els morts viatgen lleugers a la tomba, criticant la cobdícia romana. Segueixen a continuació els bordons polèmics. Una interpretació seria que el rei s'ha d'armar i ha de passar la «mar per confondre tots els tàrtars o tartres, que allà estàn disposats, a destruir la nostra religió sagrada».

Coromines (1988, II, p. 126) hi objecta que «no tenim notícies que es trobi mai tal variant del cat. mod. *tàrtars*, cat. antic *tartres*», i que «aquest nom no s'aplicava, ni mai s'ha aplicat, més que

als de l'Àsia Central (o els que envaïren la Rússia del nord) però no als turcs otomans ni a cap dels pobles de raça turca que, en un moment o altre, actuaren en el Mediterrani».

La primera objecció sembla assenyada.² La segona, potser no tant, com demostra la lectura de la versió catalana d'Aitó. I si recorrem a la història, com a possible auxiliar de la filologia, resulta difícil de creure que Jaume I, home més aviati lleial i fet d'una peça, que s'embarcava en una empresa, l'èxit de la qual depenia totalment de la col·laboració ben massiva dels seus aliats mongols, pensara a destruir-los amb uns mitjans tan migrats! D'altra banda, cal no oblidar que, almenys d'acord amb la propaganda oficial, els tàrtars no «estaven disposats a destruir la religió cristiana»; ben al contrari: circulava, com ja hem vist, el rumor —que Aitó de Gorigos en la seva *Flor e les Istòries d'Orient* va contribuir moltíssim a propagar—, que s'havien fet cristians i volien contribuir a defensar el cristianisme! La interpretació de Coromines, que dóna a «tartz» el significat de 'tardans', en el sentit de cavallers o reis reticents o mal disposats a participar, a causa de la desídia dels quals els musulmans d'ultramar destrueixen o estan a punt de destruir el cristianisme, tindria sentit, almenys en el context de l'única croada documentada del nostre rei. Ara bé, en realitat no sabem si aquest sirventès fa al·lusió a l'expedició derivada de la iniciativa del khan, o si es tracta, com hom ha suggerit i no és gens improbable, d'una frustrada temptativa prèvia, pensada en un estadi anterior al projecte de col·laboració catalanomongol, quan els tàrtars devien ser considerats encara enemics.³

2. La forma occitana generalment documentada és, en efecte, *tartari*, mentre que *tarz* és 'tard' (Levy, 1980), la qual cosa no vol dir que no pugui tractar-se d'un barbarisme o neologisme encunyat per Cerverí.

3. Aquesta possibilitat fou assenyalada pel professor Ernest Marcos Herrero, el qual es va decantar totalment per la lectura *tartz = tartres* proposada per Riquer, durant la discussió de la ponència, de resultes de la qual he tingut, a més, l'avinentesa de llegir la seva tesi doctoral, d'altra manera ben difícil de trobar, on hi ha un apartat dedicat a aquest hipotètic primer projecte de l'any 1260 (MARCOS, 1996, p. 218-221). Tot i que, com bé diu aquest autor, les fonts disponibles són escasses i donen poques notícies de l'empresa («Diese Quellen sind eigentlich von geringer Zahl und geben wenige Nachrichten über die Unternehmung»), tanmateix crida l'atenció un document aportat per HUICI (IV, 1982, p. 279-80), i ja esmentat per MIRET (1918, p. 303), segons el qual el monarca, el 13 d'agost de 1260, agraeix a la ciutat de Lleida la cessió de 15.000 marcs d'argent destinats «ad deffensionem Terre Sancte contra populum tartarorum». Expressió que m'havia passat per alt tot i que la recullen també NICOLAU D'OLWER (1974/3, p. 23) i GIUNTA (1989, p. 31, seguint d'Olwer), que crida poderosament l'atenció i planteja la qüestió d'un possible canvi de perspectives i potser d'aliances, a causa de l'eficàcia de la diplomàcia mongola, bizantina i armènia, i la lectura de textos de propaganda com ara la FIO. Sigui com sigui, tal com assenyalava el mateix Marcos (p. 221), resulta difícil de compaginar el que sabem gràcies a l'*Itinerari* reial (MIRET, p. 306-307) i aquest primer projecte esmentat en el *Llibre dels fets* (BRUGUERA, II, p. 344; SOLDEVILA, p. 169). Haig d'agrair ben sincerament al Dr. Marcos que m'hagi facilitat la lectura de la tesi, en la qual dedica també força espai a la croada de 1269 i als seus possibles motius, així com als preparatius, als contingents i als resultats (p. 370-388, 391-434). Al meu entendre, la diferència fonamental entre el seu plantejament i el meu rau en l'aprofitament del llibre d'Aitó en relació amb la qüestió.

2. El llibre *La flor de les istòries d'Orient* d'Aitó de Gorigos

El llibre *La flor de les istòries d'Orient* doncs, no és solament una interessant font d'informació per als successors del rei en Jaume, sempre interessats amb el concepte de croada, que, lluny de desaparèixer, subsistí, d'una forma o d'una altra, més o menys latent, i després prou manifest en les campanyes de Carles I i Felip II contra els turcs i el nord d'Àfrica. Encara ara és un instrument historiogràfic útil, el coneixement del qual pot ajudar a comprendre millor determinats textos literaris, com el sirventès suara comentat i algunes obres de Ramon Llull, com el *Liber de Fine*, en certa manera destinat a fer la competència al llibre d'Aitó, ja que en comptes de l'itinerari proposat per l'armeni (i d'altres), que en el fons era força semblant al de la frustrada croada de Jaume I, hi suggereix fer directament el salt al nord d'Àfrica, segons projectava fer Jaume II, després d'haver avaluat també les possibilitats de col·laborar amb el khan Gaikhatu i establir molt bones relacions diplomàtiques amb els reis d'Armènia (Marinescu, 1923, p. 3-35; Hauf, 1989, p. 50). Aquest fou el camí triat pel rei Pere, en el seu atac a Tunis, que en el fons no era més que una maniobra tàctica destinada a camuflar les seves vertaderes intencions, i com ell tants d'altres, que mai no assoliren l'èxit novel·lesc de la famosa campanya del Tirant.

En tot cas, el lector dels *Documents per a la història de la cultura catalana medieval* de Rubió i Lluch detecta tot d'una la vertadera obsessió amb la qual alguns dels nostres prínceps i reis cercaven certa classe d'informació, i si Pere III féu enllestir el mundialment famós mapamundi dels Cresques mallorquins (I, doc. 321-322), on s'inclou informació poliana, presa de Joan de Mandeville (II, doc. 237) i dels viatges dels franciscans, l'interès del príncep i rei Joan era especialment intens per tot allò referit a Tartària i a la terra del gran khan (I, doc. 3427), no sabem si en relació amb les profecies d'un tal Pere Alerig sobre el pretès passatge o croada (!?) que havia de fer el mateix rei Joan (I, doc. 423), o per pur afany de saber coses noves. En tot cas, consta que demanà còpia contrastada del *Llibre de Fra Teodorich* «que tracta d'allò que va veure en les parts de Tartària, obra que desija moltíssim posseir» (I, doc. 274), i que hi insistí diverses vegades (I, doc. 293 i 295). Crec, en contra del que afirma Rubió, que devia tractar-se del llibre de viatges del franciscà fra Oderico de Pordenone, del qual trobem un resum copiat en el mateix ms. 490 de la BC que conté els tres primers llibres de *La flor de les istòries d'Orient*, del qual sabem que el rei Martí posseïa el text complet (Massó, 1905, p. 419).

Dit en molt poques paraules, *La flor de les istòries d'Orient*, ultra una interessant geografia d'Àfrica, traça la història llegendària dels mongols i les seves conquestes per a defensar la viabilitat d'una *entente cordiale* enfront del soldà d'Egipte, de la qual hom esperava el lliure domini cristià de Terra Santa. Això fou defensat sobre la base de l'experiència positiva del rei Aitó o Hethoum I, el qual, el 1253, hauria formulat a Mangaton (Möngke) les set peticions següents (III, c. 17, ed. Hauf, 1989, p. 158):

- 1) Primerament damanà que ll'emperador e tota sa gent sa fehessen christians e que.s fahessen batagar. Aprés [...] que perpetual pau he amor fos entre los tartres e los christians.

Aprés [...] que en totes terres que los tartres havien conquerides e conqueririen, que les sglésies dels christians e los clergues e les persones religioses fossen franchs e quitis de tot servitut. *Aprés [...] que plagués a Mangaton de donar ajuda e consell de desliurar la Terra Santa de les mans dels sarrayns e retre aquella als christians.* Aprés [...] que dagués fer manament als tartres qui eren en la Turquia, que deguessen destroy la ciutat de Baldat e lo gallifa [...] Aprés [...] privilegi e manament que pogués haver ajuda d'aquells tartres qui serien pus prop d'Armínia. La VII. petició fou [la devolució de les terres que li havien pres els sarraïns i la possessió de les que ell ocuparia als sarraïns].

Segons llegim en el capítol següent, totes aquestes peticions van ser generosament atorgades, amb lleugeres limitacions, tals com la referida a la fe, que el khan només hauria imposat als membres de la seva casa, fent-se «batiar» per un bisbe «qui era canceller del regne d'Armínia» (cap. 18, ed. Hauf, p. 126) deixant en llibertat la resta del seu poble («car lla ffe no voll haver força»). A la quarta petició va contestar que estava massa ocupat, però que enviaria el seu germà Alahon (Hülegü), «que ell hi dega anar e complir aquesta fahena; e desliurarà la Terra Santa de poder dels sarrahins, e retrà-la als christians...» (Hauf, p. 125).

Tot i que Abagha, successor d'Hülegü, no es va ni molestar a satisfer el rutinari i aleatori expedient d'un mer baptisme de circumstàncies, segons els tàrtars, també se'ns diu que va escoltar les requestes del rei d'Armènia, si bé demanant una mobilització dels contingents cristians necessaris per a guarnir les terres conquerides (III, cap. 31, ed. Hauf, p. 137.):

2) *Aprés de aço, lo rey d'Armí[ni]a requeri e pregà Abaga que li plagués de anar o trame-tre lo frare a desliurar la Terra Santa de les mans dels sarrayns, e que la ratés als christians. E Abaga promès que ell ho faria molt volenter, e consellà al rey d'Armínia que degués trametra al papa e als altres reys e senyors de christians de Occident, que vinguessen o tramatessen de llur gent en ajuda de la Terra Santa; per ço que tinguessen e gordassen les ciutats e les terres, pus ells les aurién conquistades. Lavors lo rey d'Armínia se'n partí a anà-sse'n en sa terra, e tramès sos misatges all papa e alls reys de Occident [...].*

Com podem veure, l'autor armeni rebà molt bé el clau: el rei Aitó va fer tot el possible i no feia més que complir les instruccions dels khans mongols. I, segons l'esquema que ens dibuixa el FIO, seria, doncs, en aquesta interessant contraproposta d'Abagha on caldria cercar l'estímul de la croada de Jaume I, que, tot i frustrada, ens ha semblat convenient de no oblidar en un programa com el d'aquestes Jornades. La croada nord-africana del Tirant sembla una combinació de les recomanacions lul·lianes del *Liber de Fine*, del record persistent de la vella carta del preste Joan, i de les tesis d'Aitó, barrejades amb el cúmul d'expectatives creades pels nombrosos corrents profètics aleshores vigents a la Corona d'Aragó, i no sembla altra cosa que una arma psicològica de superació del perill de la invasió turca, també prou insinuat i previst al FIO, on hom ens explica que el khan Abagha va oferir al rei Aitó I el regne de Turquia, oferta que aquest, com a savi, va rebutjar, tot i que va aconseguir que el khan acceptés la seva petició «que no donàs senyoria en lo regna de Turquia a

algun sarray» (III, c. 30, ed. Hauf, p. 136-137). Aitò preveu, doncs, a considerable distància, la perillosa emergència d'un poder turc musulmà, i amb el seu projecte, en el fons probablement utòpic, pretenia, com també ho feia Ramon Llull amb altres tàctiques, evitar una massiva conversió dels tàrtars a l'islamisme. Objectius aquests que cal qualificar de ben importants, tal com demostrarien els esdeveniments posteriors, que acabarien donant la raó a les pitjors sospites d'Aitò i de Llull.

3. La primera batalla de Kosovo

Ni la proposta armènia mai no va arribar a quallar, ni els tàrtars van aconseguir d'eliminar el soldà Baibars d'Egipte, que els havia barrat tenaçment el pas. Amb el temps van haver d'enfrontar-se a un altre imperi musulmà emergent: el de l'imperi dels turcs, els quals, sota el lideratge de Soliman, el 1355 ja s'havien apoderat de Gal·lípoli i havien establert llur centre d'operacions a Adrianòpolis i s'acostaven a Constantinoble, fins al punt que l'imperi va haver d'acceptar de tributar a Murat I. Aquest va anar estenent la seva influència pels Balcans i, l'11 de juny de 1389, va vèncer els servis en la famosa primera batalla de Kosovo, on Murat I fou assassinat i el nou soldà Bajazet va estrangular el seu germà per evitar problemes d'herència (Inalcik, 1970, p. 274 i s.; Pacheco, 1964, p. 151-166).

Aquests esdeveniments són aprofitats per un autor anònim, en una novel·leta catalana, *La història de Jacob Xalabí*, que assumeix com a principal protagonista Jacob, fill primogènit i preferit de Murat (*Almorat*). La història sentimental d'aquest príncep, bastida a partir d'una sèrie de motius folklòrics encadenats, culmina el 1367, al final de les *aventures* de Jacob i el seu retorn a Turquia amb la seva enamorada, amb la descripció, feta des d'una perspectiva turca de la batalla de Kosovo, de la mort de Murat i l'assassinat de Jacob a mans del seu germà (ed. Pacheco, 1964, p. 40):

1) Açí comença la Istòria de Jacob Xalabín, ffill de l'Almorat, senyor de Turquia, on se conté *quines aventures li vengueren en la sua vida, ne con ne en qual manera finà sos dies per mans de Beseyt Bey, son frare bastart, qui axí mateix auixís son pare, segon que hoÿrets.*

Devets saver, e cosa notòria que és, que en *l'any de nostro Senyor M.CCC.LXXXVII*, en les partides de *Orient*, ço és, là on era la gran Troya edificada, *qui are és apellada la Turquia, la terra que senyorege l'Amorat turch [...].*

La invasió cristiana és presentada com un atac gratuït i no provocat («si vingueren noves [...] que lo cristià Búrgar era intrat ab gran gent dins la sua terra e que li comensava a barrajar tota la sua terra», cap. 15, p. 189), que motiva una mobilització general i una concentració dels efectius en Borssa (Brusa). Previ consell amb els dos fills i els grans senyors, Murat dirigí un exèrcit de 112.000 combatents a l'encontre de l'enemic, passà a Grècia per l'estret de Gal·lípoli i atendà en una plana. Segons el nostre autor, el rei Llàtzer va iniciar l'aproximació el dia 17 de setembre a l'hora de tèrcia (p. 141-142). Comptava amb uns 30.000 homes i 4.000 cavallers, molts

d'ells hongaresos i alemanys, a l'avantguarda. Havia dividit l'exèrcit en tres parts acabdillades per un hongarès, el seu gendre, i ell mateix. Murat, avisat pels espies, va dividir el seu contingent en cinc parts, comandades la primera i segona per Jacob i Bajazet, i restà ell a la quarta amb 6.000 camells alineats en tres rengles i encadenats amb grosses cadenes (segons una tècnica ja emprada a Navas de Tolosa), i els va fer omplir d'esquelles, a fi d'espantar els cavalls enemics «amb la remor dels camells» (p. 143). Hom el presenta com temerós del combat, contrastant amb Llätzer, que es manifesta ansiós de començar la batalla. El cavaller alemany que liderava l'avantguarda sèrvia inicià l'atac a hora de vespres, ferint contra los camells: «En contra d'allò esperat els cavalls no van espantar-se (p. 145) i s'obriren pas fins a les tendes de la intendència, de manera que van haver de girar, maniobra que fou interpretada com una fuga pels qui els seguien (p. 166). Un valent cavaller hongarès deixà Murat molt malament nafrat en terra, com a mort; però encara no mort de tot d'una terrible llançada. Llätzer morí en la mescla, de manera que el seu gendre preferí aturar el combat i féu el possible per tornar-se'n en sa terra, per ésser senyor» (p. 147). El final (cap.17, p. 148-150) relata que el bastard Beseyt Bey va anar a la tenda on jeia el pare i li atribueix la mort i el posterior estrangulament del seu germà Jacob:

2) *e fou fama que encare no era bé mort e aquest [...]l'espaxà de morir. Aprés açò, fo lo sol post, e aquest tramès missatge a Jacob Xalabín, e [...], e tots vengueren veure l'Amorat, qui era ja mort. E lavores, en aquella hora, aquest traïdor de Beseyt Bey aucís Jacob [...], e perço que el fos senyor: e ab l mandill ell lo va scanyar aquella nit mateixa [...] E en açò la nit ne vench, e neguna de les parts no hac cura de levar lo camp, sinó cascú de tornar-se'n en lur terra e per ésser senyor [...]. E per ço vuy en dia reig tota la terra aquest Besey Beym axí com a senyor, que és lo bastart [...].*

Aquest final dóna al llibre un decidit to pamfletari i propagandístic, la intencionalitat precisa del qual no és fàcil d'escatir per manca total d'indícis concrets sobre l'autoria, el lloc, la data i altres circumstàncies de la redacció. Si fos, com pretén fer-nos creure l'autor amb l'ús intencionat del present («vuy en dia reig»), un text contemporani, sí que tindriem un referent important, i caldria suposar que hom tracta només d'atacar la figura de Bajazet. Però com bé assenyala Pacheco (p. 38), això és molt poc versemblant i sembla, en efecte, un recurs literari, o qui sap si una manera de criticar, *a posteriori*, per analogia, una possible situació considerada com a paral·lela. Quina? Ve, tanmateix, a la ment un possible escenari força interessant i crec que fins ara no remarcat, com ara la possible utilització d'aquell episodi cruel que tacava el nom i la memòria de Bajazet I, com una possible arma de propaganda, que, tot aprofitant la identitat dels noms, anés ara dirigida contra Bajazet II (1481-1512), el qual, com se sap, va veure amenaçat el seu poder pel seu germà Jem. Aquest va haver de cercar refugi a Rodes i, fins a la seva mort el 1495, va ser presoner honorífic del gran mestre de l'Hospital, que el va fer traslladar a l'Auvergne. No cal dir que aquest personatge, al qual els cristians anomenaven el *Gran Turc*, es convertí en un instrument permanent de xantatge per a Bajazet II. El papa el va exhibir triom-

falment a Roma el 1489, i tant els reis Mateu Corví d'Hongria, Ferrante de Nàpols i Carles VIII de França, com el mateix soldà d'Egipte, tractaven d'utilitzar-lo contra el seu germà Bajazet, el qual vivia subjecte a aquest perill constant. Jem havia esdevingut, doncs, una peça clau de la diplomàcia cristiana durant la preparació de la nova croada que havia d'ajudar-li a obtenir el lloc del seu germà. A canvi de recuperar el poder, s'hauria fins i tot mostrat disposat a retornar Constantinoble als cristians i a fer recular l'imperi turc de tots els seus enclaus europeus (Settton, II, 1978, cap. 13, p. 381 i s.; Inalcik, 1970, I, p. 308-310; Von Pastor, V, 1911, p. 289 i s.).

L'esmentada hipòtesi suposaria, evidentment, una datació molt més reculada de l'establerta fins ara. Val a dir que hi ha qui ha avançat la possibilitat que «tenint en compte que l'auge de la novel·lística breu es dona cap al final del segle XV, és possible que encara que es conegués el relat, aquest no fos posat per escrit i, per tant, fixat fins ben avançat el segle XV» (Martín, 1990, p. 56), conclusió amb què també sembla que podria coincidir Ribera (1990-1991, p. 36) i que correspon a la datació del text conservat. Seria també possible d'imaginar d'altres usurpacions anàlogues, cronològicament i políticament més acostades al problema nacional català, com ara la suplantació i el presumpte assassinat de Jaume d'Urgell i/o del príncep Carles de Viana. Però tot plegat, mancats com estem de dades tan importants com la datació del text, tot això, ara per ara, no pot passar del terreny de la mera especulació.

En tot cas, i tornant a la nostra síntesi històrica, Bulgària va seguir el destí de Sèrbia i el Danubi i va constituir-se en una perillosa frontera. La situació va obligar els cristians a donar un nou sentit defensiu al concepte de *croada*. Responent a les butlles de Bonifaci XI a Roma i Benet XIII a Avinyó, cavallers francesos, anglesos i alemanys van concentrar-se a Buda en suport dels reis d'Hongria i de Polònia. Això va salvar Constantinoble, que ja es trobava assetjada per Bajazet I. El 1396, aquest va infligir una terrible desfeta als croats en Nicòpolis (Atiya, 1970-1972, p. 434 i s.), seguida d'una cruel massacre dels presoners cristians, dels quals només se salvaren els fugitius i un grapat selecte, el mariscal Boucicaut entre ells. La victòria hauria permès de completar la conquesta de l'imperi bizantí, si no hagués estat per l'arribada de les hordes de Tamerlà, que van vèncer i van fer presoner Bajazet I el 1402. Tal desastre turc i l'esforç posterior de dos rellevants cabdills cristians, Jordi Castriot, o Skander-beg, i Joan Hunyadi, el Valac, van aturar temporalment l'allau, mentre el papat tractava de convocar una nova croada, de la qual la flotilla enviada pel duc de Borgonya a les ordres de Geoffrey de Thoisy i de Valerand de Wavrin era una avançada, destinada a obstaculitzar el pas del turcs per l'estret del Bòsfor (Marinescu, 1994, p. 143 i s.).

4. Rodes. El primer setge de 1444 descrit per un testimoni català i novel·lat per Joanot Martorell. La versió catalana del setge de 1480 reconstruïda a partir d'un diccionari llatí-català

Així les coses, i un cop eliminada la presència cristiana al Llevant, l'esperit de croada va quedar simbòlicament però eficaçment representat durant molts anys en el reducte de l'illa de

Rodes, on es van refugiar els cavallers de Sant Joan de l'Hospital. Alguns dels millors especialistes sobre el tema s'han referit ja ací a la importància d'aquest enclau mediterrani i a la considerable presència de cavallers catalans, que va fer que Alfons el Magnànim assumís el paper de protector de l'orde. Això ens permetrà una concentració més directa i eficaç en uns pocs textos més que voldria encara presentar a la vostra consideració, tot tres relacionats amb el setge de Rodes.

El primer és *El Romanç de l'armada del soldà contra Rodas*, escrit per Francesc Ferrer, descripció poètica d'un atac frustrat del soldà d'Egipte Abusaïd Djakmak contra Rodes, ocorregut el 1444, que ocupa un espai escàs en el magnífic llibre de Setton (II, 1978, p. 87-88) i no més de dues pàgines en la important monografia inacabada de Marinescu (1994, p. 94-95), per la simple raó que és un episodi escassament documentat. Per això resulta tan interessant aquesta composició en quartetes de 24 versos, amb un total de 240 versos, donada a conèixer per Nicolau d'Olwer (1927, 1974/3, p. 162), i ara modernament editada entre les obres de Francesc Ferrer (ed. Auferil, 1989, xi, p. 254-260), ja que es presenta com una experiència o cas insòlit *vist* i viscut pel mateix autor (noteu la insistència en el verb *veure* al llarg de tot el poema, i en especial en el mateix lema que l'encapçala (I, 1-2): «Qui *veu* present *lo que mai no à vist* / per novell cars lo cor fa mudament». Si, deixant de banda la notable amplificació i els efectes retòrics, ens centrem en el contingut narratiu o noticier del poema, típic del gènere, en podem destacar la informació següent:

a) Data de l'arribada de la flota enemiga, 10 d'agost de 1444 al matí; efectius de l'estol, 85 vaixells (I, v. 13-16, ed. Auferil, p. 254):

[...] despellegant l'estol, ffent bella mostra,
el gran soldà, per lo Canal a fora,
dilluns maty, a deu d'agost comtant,
mil quatre-cents e més quarante-quatre [...]
La jent sotil, qui véu la multitut
de tantes naus, germens e galeases,
qu.en nombre són, comtat, vist e sabut,
buytante-sinch, entre bones e lasses [...]

b) Lloc del desembarcament, sense resistència (II, v. 33-34, p. 255):

[...] *Lo capità, ab los altres, pres terra*
sus al Malpàs, que no.ls fonch contrastat;
[...] *los mameluchs e.ls altres cans s'estenen*
de fet pels horts e hon mils los semblà.

c) Nom de l'almirall de l'estol: Aynal Gerut, ubicació del campament enemic davant del castell i primeres hostilitats, iniciades el dimarts, o sigui immediatament després de l'arribada al baluart de Monsenyor (III, v. 49-52, 59-61, p. 255-256):

*Lur capità, per nom Aynal Gerut
duch jeneral de tera e de mar
dimars matí, ja die conegut
prop del castell, alí.s volch atendar [...]
Tots mamelluchs. Qui va.munt , qui avall
e molts de peu s'estenen prop d'ellí
al baluart que.s diu de Monssenyor [...]*

d) Mobilització espiritual, organitzada de seguida pel mestre, el qual pujà la moral del poble mostrant-li l'*Agnus Dei* amb sant Joan, protector de l'orde. La població no combatent, feia, a més, rogatives i processons penitencials: les esglésies i els santuaris més representatius s'omplen de vells, infants i donzelles. L'efecte benificiós que es deriva d'aquest ambient de preparació per a un final incert és la reconciliació dels enemics que es demanen mútuament perdó, confessions generals, etc., i una suposada intervenció miraculosa de la Mare de Déu, que, en resposta a les pregàries populars, intercedí davant del seu Fill, en el millor estil de la iconografia medieval derivada dels sermons de sant Bernat:

*Lo mestre gran, sentit aytal desorde,
pres en la mà l'Anyel ab sant Joan [...]*

(I, v. 21-22)

*Viu gran ajust dels vels e de les velles,
minyons en bras e dones desfressades,
infinitat de nines e donzelles,
contritament, molt escabellonades.
Y, a peu descalç, huns va a Nostra Dona,
qui a Filerm, tals a Sant Agustí [...]*

(IV, v. 77-80, p. 256)

Cf. amb:

*Viu enamichs de grans homeys fer pau
e de mals veis demenant-se perdó.
Tantost fon vist la Verje gloriosa ,
no meritant, fer prechs a son fill car [...]*

(VIII, v. 173- 174, 181-182, p. 259)

e) *Actuació* típica de qualsevol setge: construcció d'un palenc o barrera protectora per a atacar els murs, emplaçament d'enginyers i artilleria de setge, amb algunes bombardes de gran calibre, i excavació de mines. Intent d'omplir el fossat amb branques. Foc efectiu dels defensors damunt la flota. Destaca la intel·ligència d'aquest fort impacte i de la reacció de l'almirall enemic Eyel Cogé, gràcies a la col·laboració de renegats:

En l'entretant, *Aytal Gerut* sse més
a ffer palench fort prop de la muralla, [...]
e nit e jorn minaven, la canalla,
ffen sitiar trabuchs, *bonbardes groses*
que tals n.i ach que sis quintàs tirave, [...]
les del castell tiraven vers la mar:
molt gran naufrag en les lurs fustes vench,
Eyel Cogé, de mar lur capità,
espaordit parlà ab lo de tera [...]
Sabut lur fet per molts dels renegats.

(v, v. 97-102, 107- 109, 113, p. 257)

Cfr. amb:

Van fer ajust de molts fexos de rama;
la veu se met: «Los vals volen reblir!»

(viii, v. 157 i s., p. 258)

f) L'enemic tractà d'obrir un pas entre la petita església de sant Nicolau i la mola de sant Antoni i bombardejà les naus cristianes que hi havia dins del port. El gran mestre reaccionà fent una sortida, on l'autor subratlla el valor dels francesos i dels catalans (vi, v. 122 i s. p. 257):

Aprés de so, de *Sant Anthoni* .s féu,
pels cans, un pas fins a *Sant Nicolau;*
e de mig moll un poch damunt la Creu,
bombardes lurs al port feyen gran frau [...]
Lo mestre gran s'i volch tenir maneres
que.ls enganàs e féu-los moure fort,
dels trasts pus luny , escaramussa bella..
Viu los fransès pendre.l pas e portella,
y als catalans ab fúria mortal,
per aquell mol estraçant mamelluchs [...]

g) Destaca un altre fet d'armes davant del baluart de la Mare de Déu que degué resultar determinant. Remarquem el nom del baluart i que l'esdeveniment té lloc un dijous, 10 de setembre, després del suposat miracle marià. La victòria és, doncs, presentada com un miracle més de la Mare de Déu (ix, v. 193, 196-199, 20-9-11):

*Tots animats d'un-obra tant divina, [...]
los combatem dijous deu de satembra.
Del baluart de la Verja Maria,
viu un bet fet de mamaluchs e moros,
ab cathalans y altra gent que y havia..
Desesperats, molt trists e mig romputs,
pleguant lurs morts e cobrint los nafrats,
ells tots se'n van, Déu sab quant abatuts [...]*

h) Desenllaç feliç. El 13 de setembre els assaltants, en vista —com assenyalava amb humor l'autor, de l'«aculliment» rebut—, començaren a abandonar esglaonadament el setge sense parar esment a les instruccions del soldà. El desig del gran mestre de perseguir-los no es posà en pràctica per manca d'acord, i l'enemic es féu a la vela el dia 18 de setembre, després de quaranta dies de setge (x, v. 217-220, 224, 234-237):

*Vist per tos ells lo mal aculliment,
fforen d'acort d'anar ans que morir
Tres jorns après, sens fer lo manament
del gran soldà, fan lo més recullir [...]
sinó .ls ginets , en tera no romàs [...]
calant-se tots la via del Malpàs,
[...] Y al bell migjorn , divendres, ells se'n van,
ben hordenats, la volta de Turquia
(a devuyt ffonch de setembre comptan
tot lur estar quarant jorns crech sia) [...]*

És massa fàcil comprovar que aquesta descripció no té gaires punts de contacte amb la versió novel·lesca que en féu Joanot Martorell al *Tirant lo Blanc*, on l'expedició *stricto sensu* (cap. 98, 105-108, ed. Hauf, p. 165 i 184-197), és presentada com el resultat d'un atac previ dels genovesos, decididament presentats com els dolents de la pel·lícula. Tot i que, per «les precisions topogràfiques que dona de l'illa i del castell», Nicolau d'Olwer consideri «indubtable» que l'autor del *Tirant*, «estigué a Rodes», cosa certament no descartable, sembla que de fet assimila en bona part una narració exemplar, que, com he tractat de mostrar en un altre lloc (Hauf, 1994, p. 79-118) té l'estructura d'un divertit i cínic *novellino* italià. Resumint moltíssim, en destacaria l'habilitat amb què l'autor transforma el rerefons genèric d'un atac, com hem vist, documenta-

ble, però d'escassa repercussió historiogràfica, en un deliciós pamflet literari. Remarcaré només que utilitza de manera molt intel·ligent el tema clàssic d'una estratagema consistent a aprofitar un servici litúrgic en un lloc sagrat per a introduir-se en un reducte enemic. Estratagema que, segons el conegudíssim manual de Frontí (1, 13), els d'Atenes van jugar als espartans, penetrant en el temple de Minerva amb armes ocultes sota les vestidures, i que Martorell complementa sàviament amb el motiu del militar xerraire que, el dia o la nit abans d'un cop de mà, té relacions sexuals amb una dona del bordell i se'n va de la llengua en el millor sentit de la paraula. Hom diria que es tracta d'un motiu folklòric, si no fóra que el trobem documentat al *Polychronicon* (*Liber Ultimus*, cap. 19) anglès, on es narra com la ciutat de Calais, aleshores en mans angleses, fou salvada de caure en poder dels francesos, que volien entrar-hi assistint a la missa dominical amb les armes ocultes, aprofitant que les tropes locals solien deixar-les dipositades a l'entrada del temple. Una patriòtica prostituta que havia passat la nit amb un dels francesos participants en l'operació, va denunciar el complot i el va frustrar.

Martorell articula aquests motius de manera que els traïdors agressors són els genovesos, enemics declarats dels catalans, i que la dama venal sigui l'estimada d'un dels cavallers hospitalers, que, en plena vigília del dijous sant, esdevé el pecador instrument d'una providència divina que del mal en sap treure el bé. L'excusa o subterfugi de la qual es valen els genovesos per a penetrar les defenses del castell de Rodes, és la de venerar unes relíquies de la corona d'espines, força ben documentades, ja que figuraven en les descripcions dels itineraris que seguien els peregrins a Terra Santa i en altres textos piadosos. Els *mil tres-cents setanta i cinc* (ni un més ni un menys!) que tingueren la gosadia de penetrar al castell de sant Pere, foren fets bocins. La resta es donà a la fuga i instigà la immediata invasió del soldà d'Egipte, el qual mobilitzà passats «CLM combatents», que bloquejaren el port i «cascun dia daven III combats al castell: hu per lo matí, altre al migjorn e l'altre ans del sol post. Els defensors, mancats de queviures vengueren en gran necessitat, que havien de menjar los cavalls, los gats, fins a les rates de manera que van enviar un bergantí en demanda d'ajuda al papa, a l'emperador e a tots los reys e prínceps de crestians» (cap. 99, ed. Hauf, p. 165-166). Narració que, com assenyala Marinescu (1994, p. 94, n. 2), cal contrastar amb el que diu la *Crònica de Wavrin* sobre l'arribada de l'expedició borgonyosa, poc abans del setge. Aquesta petició d'ajuda arribà al rei de França, el qual —en paraules ben crítiques de Martorell— «proferí molt e féu poch», i després d'allargar la resposta als ambaixadors del duc de Bretanya, acabà al·legant altres quefers. L'única ajuda que arribà a Rodes fou una nau carregada de vitualles, noliejada i pagada pel mateix Tirant, que rompé coratjosament «a veles plenes» (cap. 104, p. 181, 36) el setge enemic, de manera que, com bé diu el rei de Sicília, tot posant èmfasi en la no gens velada invectiva que ens vol transmetre l'autor: «la glòria de la vostra empresa posa en gran dejectió a tots los prínceps de la crestiandat que en tan gran necessitat no han volgut socórrer lo mestre de Rodes» (p. 174, 21-23), i quan declara: «yo veig la vostra sancta intenció he bon propòsit, e feu com a cavaller singular e cathòlic crestià» (p. 175, 9-10), ve a dir que els reis cristians i catòlics no es comportaven en el fons com a tals. L'ajuda proporcionada per Tirant, juntament amb la engi-

nyosa destrucció de la nau del capità dels genovesos (cap. 106), provocà la retirada del setge i el soldà fou condemnat a mort per covardia.

L'episodi serveix de pont o lligam narratològic que transporta l'heroi de l'àmbit bretó i anglès a la Mediterrània. I de la mateixa manera en el mateix capítol hom ens descriu que els mame-lucs «feren electió de un altre soldà. E aquell[...] ordenà que ab aquelles naus dels genovesos fessen gran armada de tota aquella gent qui de Rodes era venguda, e altra més e que passasen en la Grècia», i estableix un evident nexa cronològic i de causalitat entre la invasió de Rodes i la de Grècia, fent, alhora, que aquesta darrera es transformi en una operació conjunta en la qual els mamelucs del soldà d'Egipte col·laboraren amb els turcs: «fon-hi convidat lo gran turch de manera que conjuntament los dos exèrcits foren en nombre de CXVII milia moros» (cap. 107b, p. 192, 14 i s.).

Cal admetre que Martorell no necessitava gaire informació històrica per a bastir aquest episodi de la novel·la, sobretot si la història del complot genovès és —com sembla, ara per ara— pura ficció. L'expedició borgonyesa, prou documentada, oferia suficient rerefons novel·lable. De fet, i pel que sabem, la situació no fou tan extremada. En canvi sí que ho va ser, i molt, durant el setge turc de 1480, del qual ens ha arribat una narració oficiosa força ambiciosa i àmplia, redactada en una prosa llatina molt digna per Guillaume de Caoursin poc després dels successos descrits.

Cal no oblidar, que entre un setge i l'altre hi hagué un dels més esdeveniments més importants i dramàtics del segle: la caiguda de Constantinoble en mans dels otomans el maig de 1453, tema també de planys literaris, com l'editat per Picatt (1987)⁴ i d'exhortacions com les de fra Pero Martínez (ed. Riquer, 1946, p. 126-128),⁵ que tractaren d'estimular noves croades, a partir d'aleshores redissenyades —com ja he avançat tot parlant de Bajazet II— per a incloure la reconquesta de la vella capital bizantina, que hom no havia posat gaire esment a defensar a temps.

4. Del qual convé destacar les estrofes 34 i 35 destinades a incitar Alfons del Magnànim a participar en una croada de recuperació de Constantinoble: «O trihumfant pus agués bona sort/ Rey d'Aragó en pendra tal regisme/ com Nàpols és, *Costantí prophetisme*. / Si no y anats, hauriets-ne gran tort [...] (v. 265-268) // O potent Rey! En França n'Englaterra / may fo rey vist qui de ciutats, castels, / ab sforç tal subjugàs los rebels/ rompent les osts ab tota llur desferra./ Adonchs vullau, molt magnifich senyor,/ ab vostro stol de naus e de galeras, / personalment travessanr les costeres/ per adquirir premi gran ab honor» (v. 273-280). També convé remarcar la invocació als genovesos, acusats de col·laboració amb els turcs: «[G]enoveses. O qui prenets de tot erba pastura/ e subvenits als cruels fills d'Agar!/ Ara's lo temps qu'en podeu smenar/ e gitrets Empera de pressura» (v. 301-304). Subratllo una curiosa expressió que sembla relacionar la conquesta de Nàpols amb l'acompliment d'una profecia.

5. El poema, dedicat a la santa Creu, acaba la darrera estrofa que precedeix la tornada (v. 49-56) amb aquesta invocació, on retrobem el tòpic de la piscina provàtica, característic dels sirventesos de croada: «Fust preciós trobat en la piscina/ a qui servint natur'angelical, /virtut donà la potestat divina, / l'aygya torbant guarísseu de tot mal. / Puys major sou que.l bastó d'Eliseu, / ressucitau lo vostre valent poble; / ffeu-lo sforçar contr'aquest philisteu/ fffins recobrem lo gran Contestinoble». El present treball s'ha enllestit en el marc del projecte PB 98-1193-CO2 del Ministeri d'Educació i Ciència.

El text de Caoursin va tenir una divulgació ràpida i notabilíssima en les llengües més diverses. El text llatí aparegué imprès a Roma el dia 1 de març de 1481, mentre que l'exemplar conservat a la Biblioteca Reial de Madrid és uns dels primers llibres incunables sortit de les premses de Pau de Constança o Hurus, el 1481, a Barcelona, per encàrrec de Domènec Salvador, tresorer de la Castellania d'Amposta. Els hospitalers tenien motius per a celebrar i donar a conèixer tan notable gesta, i hauria estat natural que aviat enllestissin o fessin enllestir traduccions catalanes, aragoneses i castelleses. Tanmateix, no n'hi ha cap de documentada, la qual cosa fa que resulti tan interessant i curiós de constatar que és possible reconstruir fragments ben considerables d'una versió catalana a partir del primer diccionari llatí-català: el *Liber Elegantiarum*, editat a Venècia el 1489 per Joan Esteve (facs. 1988). Tant si aquest tenia a mà un text català sencer i prèviament establert, que anava literalment trossejant per a preparar les entrades o fitxes lèxiques i fraseològiques, com si només traduïa un per un els fragments llatins que li abellien, a mesura que els anava incorporant, el cas és que els *disiecta membra* un cop tornats a afegir, permeten fer-se una bona idea de com devia ser la versió catalana del segle xv.

El curiós és que, tot i ser en prosa, la *Obsidionis Rhodie descriptio*, que en el fons tracta un tema idèntic esdevingut en el mateix lloc i en circumstàncies força similars, té aspectes sovint reminiscents de la composició de Ferrer, encara que la narrativa sigui en el fons molt més rica en elements episòdics i detalls veristes de notable intensitat. A grans trets, ultra oferir una explicació dels preliminars del setge, a partir d'una decisió de Mohamet II, comença de manera semblant, indicant el nom de l'almirall, Basa, el dia i l'any de l'inici del setge i el nombre de vaixells que hi prenen part, que s'eleva a cent deu. L'atac ve també marcat pels crits i per la remor dins la ciutat, i hom especifica el lloc del campament turc («en lo cap de la muntanya de sant Esteve»), i la primera incursió fins a les murades: el dia següent de l'arribada, col·locaren o «asitiaren tres gran bomvardes» en l'hort de l'església de sant Antoni, tractant d'expugnar la torre de sant Nicolau (cfr. més amunt lletra f), «que entra dins en mar tres-centes passes [...] per la sua entrada dins mar fa port». Els turcs concentraren llur esforç contra aquesta fortalesa, «los enemichs ab gran sforç s'esforcen derroquar le torre, amb el curiós resultat que lo derroquament féu pus fort la torre» (Hauf, 1993, p. 106). L'autor ens brinda dades obtingudes dels pròfugs, del nombre de baixes enemigues als primers combats «en aquella batalla moriren set-centes dels enemichs». El mestre en agraïment «visità la capella de la Verge» (de Filerm) «e féu-li gràcies» (p. 107). Es descriu l'emplaçament i el nombre de bombardes. Així a la porta dels jueus («davant aquests murs asitiem huyt grans bombardes [...] en les torres del moll dels molins, sobre on són edificats tiren grans pedres de bombardes») i el seu devastador efecte, combinat amb el «les bombardes trabuqueres, que per altra part derroquen les cases». El mestre organitzava la defensa: «les cases dels juheus, que entre mur e mur eren, són derroquades; fan gran estaquat o fosso, les fadrines treballen en la obra, les pedres, la calç, porten al muscle» (p. 108), «lo capità totes les dones, infants, creatures, col·loca entre mur e mur, cuberts de grans bigues» (p. 109). Més que no a la manca de precisió dels projectils, hom atribueix a les «professons e supplicacions públiques, que contínuament se feyen en les sglésies e altars» el fet que «com més pedres les bombardes lança-

ven, axí de persones com de altres animals poch ne morien» (p. 109). Fins i tot les «dos bombardes de les pus grosses e grans situades en un loch pus alt que mira ves levant, del qual tota al ciutat se véu [...] jatsia que metessen gran por, no feren senyallat mal ne materen a nengú, *crec que empagadas per les oracions*, les quals oracions a nostre senyor Déus e a la sua beneyta Mare e sen Johan Batista eren fetes» (p. 110). Aquesta religiositat fervent es manifesta en la rèplica que hom fa a les propostes de rendició honorable. Quan els turcs oferiren pactes i tractaren de dividir la comunitat grega i la cristiana la resposta fou contundent: «Tots crehem en Déu ab una fe e ferma pensa o intenció, per la qual batallar som apparellats, e morir abans que no ajustar-nos a Maphomet» (p. 117) i s'atribueix totalment la victòria a l'ajuda celestial. Al principi de la batalla hom va erigir les banderes amb Jesucrist i la Mare de Déu i una creu lluminosa va aparèixer al cel juntament amb Maria en forma d'una verge blanquíssima armada d'un escut i una llança i un home vilment vestit que, naturalment, era sant Joan, patró de l'Hospital.

Com en el cas de Ferrer, tampoc no manquen les descripcions de sortides de comandos selectes per a destruir els bastiments enemics: «són elets jòvens fortíssims, cent huytanta, dels quals és capità un jove egregi, romput, doncs, lo reparo, los nostres, dreçades les scales, munten a la ora del fossa, súbitament ab ballestes ab spases e ab pedres perseguexen los enemichs e fan-los fugir e tallen a peces [...]» (p. 110). També és descrita la tasca d'emplenar el fossat: «Fan fosses axí com un laberinto, les quals ab rames de arbres, ab bastons edifiquen, e cobren-ho ab terra perquè amagadament als fossos de la ciutat se acosten. Axí mateix, en molts lochs ab canyços de vímeus texits [...] Ab colobrínes e serpentine les nostres desbaraten, cansen. Pensen sovent cloure e rebelir alguna part del vall o fossa, la qual és prop de la muralla, etc.» (p. 114); o l'ús que fan els defensors de magranes de foc grec, o «vexells plens de pega e sofre» (p. 115), i la destrucció d'un pont de barques, gràcies a un mariner «molt docte en l'art de la mar, de nit nadant davall l'aygua» (p. 111).

Una de les parts més impressionants és la descripció de l'enemic que s'acosta per a l'assalt definitiu i com els de dins senten com els turcs al camp: «fan crida [...] ésser donats los béns a sacho: los de pocha edat ésser catius perquè renequen de la fe; los que seran de major edat, ço és los jòvens, seran degollats, e los que seran presos vius en la ciutat seran decapitats; los qual per a fer aço havien preparat [...] huyt mília turmentadós» (p. 119). Van arribar a pujar 2.500 turcs damunt els murs, dels quals més de 300 van ser llançats baix «en lo carrer dels jueus». Durant dues hores el combat restà indecís fins que els turcs abandonaren l'assalt perseguits pels cristians que comptaren 3.500 turcs morts en la batalla: «com los enemichs se'n tornassen atràs o fugissen [...] los nostros los anaven darrer e ls aconseguen, e molts entre los lurs reparos ne mataren [...]. Moriren en aquella batalla tres mília e cinc-cents». La resta «tantost leixat lo combat muden lo camp a una milla de allí, porten-se la artelleria a la riba del mar, e carregen-la en les fustes e navilis» (p. 122) i es dediquen a saquejar i destruir les alqueries i a robar el bestiar abans d'abandonar l'illa.

En aquest moment, quan la contesa ja sembla decidida per mèrits propis, arribà al port una de les dues naus enviades pel rei Ferrant de Nàpols (que sabem, gràcies a Vicent Roca i d'altres,

que eren de dos patrons valencians). Una d'aquestes, atacada per vint naus enemigues, aconseguí d'obrir-se camí després de causar la mort del cap de les galeres turques. Els arribats portaven lletres del papa i anunciaven la imminent vinguda de reforços, que no sabem si mai van arribar. El de Rodes van cantar, doncs, victòria. Una victòria que amb el temps es demostrà efímera, ja que l'illa va acabar patint el fat ominós de Constantinoble.

A la llarga, i ben mirat, l'única victòria definitiva sobre els turcs, fou, com he repetit sovint (Hauf, 1995, p. 131-2; 1999, p. 81-82), l'obtinguda, molt abans de Lepant, per Joanot Martorell, gràcies al nou invent de la impremta, fent servir les armes invencibles de la imaginació. L'autor valencià reservà a Tirant lo Blanc, heroi bretó descendent d'Artur, i cavaller de l'orde de la Garrotera, plasmació ritual de la Taula Rodona, un gloriós destí literari. Ell sol, naufrag i desvalgut, aconseguí, gràcies a la seva extraordinària preparació cavalleresca, i sobretot mercès a l'extraordinari realisme de la ficció, d'acomplir el vell ideal que Jaume I va haver de deixar de banda a causa de circumstàncies adverses; Jaume II ho va planificar, i Alfons el Magnànim ho projectava, però mai no va poder plasmar-ho en resultats tangibles: assolir, gràcies a la imaginària col·laboració dels etiòps i dels mateixos musulmans convertits en massa, els vells projectes de Ramon Llull i d'Aitò de Gorigós (Hauf, 1992, p. 31) i la tantes vegades anunciada profecia de la conquesta militar i espiritual del nord d'Àfrica i l'alliberament de Constantinoble.

Bibliografia

- AITÓ DE GORIGOS. *La flor de les istòries d'Orient*. Ed. d'Albert Hauf. Barcelona, Centre d'Estudis Medievals de Catalunya, 1989. (Biblioteca Escriny de Textos Medievals Breus; 9) [Veg. HAYTÓN i HETHOUM]
- ATIYA, A. S. *The Crusade in the Later Middle Ages*. Londres; Nova York, 1938 i 1970-1972.
- BEUTER, Pere Antoni. *Segunda parte de la Corònica de España* [1604]. A: *Cròniques de València*. Pròleg de Vicent Escartí. València: Universitat de València, 1995. [Edició facsimilar]
- CABRÉ, Miriam. *Cerverí de Girona and his Poetic Traditions*. Londres, 1999. (Colección Tàmesis, serie A. Monografías; 169)
- CACHO-BLECUA, Juan Manuel. *El gran Maestre Juan Fernández de Heredia*. Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1997. (Colección Mariano de Pano y Ruata; 12)
- CAOURSIN, Guillaume. *Obsidionis Rhodie Descriptio*. Barcelona: Pablo Hurus, 1491. Ed. fasc. a: LÓPEZ SERRANO, M. «Incunables Españoles». *Revista Bibliográfica y Documental*, supl. 1 (1947), p. 1-6 (□ 38 p.)
- CARRERAS I CANDI, Francesc. «La creuada a Terra Santa (1259-1270)». A: *Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó dedicat al Rey En Jaume I y a la seua época*. Barcelona, 1909, p. 106-139.
- CERVERÍ DE GIRONA. *Obras completas*. Ed. de Martín de Riquer. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1945.

- Obres completes: Lírica*. Vol. II. Ed. de Joan Coromines. Barcelona: Curial, 1998. 2 v.
- ESTEVE, Joan. *Liber Elegantiarum*, Venècia: Paganinus de Paganinis, 1489.
- Liber Elengatiarum*. Estudi preliminar de Germà Colón. Castelló de la Plana: Insula, 1988-1992. [Edició fascicular]
- GIUNTA, Francesco. *Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo*. Barcelona: Ariel, 1989.
- GOSMAN, Martin. «Cerveri de Girona et la lettre deu Prête Jean: la réception d'un message». A: RICKETTS, F. P. [ed.]. *Actes du Premier Congrès International de l'Association Internationale d'Études Occitanes*. Londres: Westfield College, 1987, p. 219-227.
- HAUF I VALLS, Albert. «La poesia valenciana fins al Segle d'Or». A: *En torno al 750 aniversario: Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*. Tom 2. València: Consell Valencià de Cultura, 1989, p. 313-342.
- Ramon Llull i el «Tirant»*. Mallorca, Ajuntament de Palma. 1992. (Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca; 17)
- «13254 Ramon Muntaner: *Crònica*». A: GUMBRECHT, Hans Ulrich; TILLMANN-BARTYLLA, Dagmar [ed.]. *Grundriss der Romanischen Literaturen des Mittelalters, XI/2: La littérature Historiographique des Origines a 1500*. Tom 2: (*Parti documentaire*). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1993a, p. 199-206.
- «Una versió valenciana quatrecentista desconeguda de la *Obsidionis Rhodie* de Guillaume Caoursin». *Caplletra*, 15 (1993b), p. 89-126 .
- «La Dama de Rodes. Tècnica i energia boccacciana en un novellino del *Tirant lo Blanc*». A: FERRANDO, Antoni; HAUF, Albert G. [ed.]. *Miscel·lània Joan Fuster*. Vol. VIII. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 79-118.
- «Profetisme, cultura literària i espiritualitat en la València del segle xv: d'Eiximenis i sant Vicent Ferrer a Savonarola, passant pel *Tirant lo Blanc*». A: *Xàtiva. Els Borja. Una projecció europea*. Vol. I. Xàtiva: Museu de l'Almudí, 1995, p. 101-138. 2 v.
- «Texto y contexto de la *Flor de las Historias de Oriente*: Un programa de colaboración cristiano-mongólica». A: EGIDO, A.; ENGUITA, J. M. [ed.]. *Juan Fernández de Heredia y su época*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996, p. 111-154.
- «The Eschatological Framework of Tirant's African Adventure». A: TERRY, Arthur [ed.]. *Tirant lo Blanc: New Approaches*. Londres: Tamesis, 1999, p. 69-82.
- HAYTÓN DE GORIGOS. *La flor de las ystorias de Orient by Hayton, Prince of Gorigos*. Ed. de Westley R. Long. Chicago: University of Chicago Press, 1934. [Veg. NITTI]
- HETHOUM DE GORIGOS (1906): *La Flor des Estories de la Terre d'Orient* A: KOHLER, C. [ed.]. *Recueil des Historiens des Croisades*. Vol. II: *Documents Arméniens*. París, 1906, p. 11-253 (text francès), 254-363 (text llatí).
- Història de Jacob Xalabín*. Ed. d'Arseni Pacheco. Barcelona, 1964. (Els Nostres Clàssics; 93)
- HUICI MIRANDA, Antonio; CABANES PECOURT, María Desamparados [ed.]. *Documentos de Jaime I de Aragón*. Vol. IV. Saragossa, 1982. (Textos Medievales; 55)

- INALCIK, Halil. «The emergency of the Ottomans», «The Rise of the Ottoman Empire». A: HOLT, P. M.; LAMBTON, A. K.; LEWIS, B. [ed.]. *The Cambridge History of Islam*. Vol. I. Cambridge: CUP, 1970.
- JAUME I. *Llibre dels fets*. Ed. de Jordi Bruguera. Barcelona: Barcino, 1991-1992. 2 v. (Els Nostres Clàssics; B 10-11)
- KEIGHTLEY, R. G. «Muntaner and the Catalan Grand Company». *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos*, 4 (1979), p. 37-58.
- LEVY, Emil. *Petit dictionnaire provençal-français*. Raphèl les Arles: Culture Provençale et Méridionale: Marcel Petit, 1980. [Edició fascicular]
- LEWENT, Kurt. «Le vers de la terra de preste Johan by Cerverí de Girona». *Romance Philology*, 51 (1948-1949), p. 516-538.
- MARCOS HIERRO, Ernest. *Die Byzantinisch-Katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*. Munic: Institut für Byzantinistik, Neugriechische Philologie und Byzantinische Kunstgeschichte, 1996. (Miscellanea Byzantina Monacensia; 37)
- MARÍN PINA, María Carmen; MONTANER FRUTOS, Alberto. «Estado actual de los estudios sobre la vida y obra de Juan Fernandez de Heredia». A: EGIDO, Aurora; ENGUITA, José M.^a [ed.]. *Juan Fernández de Heredia y su época: IV Curso sobre lengua y literatura en Aragón*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996, p. 217-284.
- MARINESCU, Constantin. *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.
- *La Catalogne et l'Arménie au temps de Jacques II*. París, 1923. (Mélanges de l'École roumaine en France; II)
- MARSILI, Pere. *La crónica latina de Jaime I*. Ed. de María de los Desamparados Martínez San Pedro. Almería, 1984.
- MARTÍNEZ, fra Pero. *Obras de fra Pero Martínez*. Ed. de Martí de Riquer. Barcelona: CSIC, 1946.
- MARTORELL, Joanot; GALBA, Martí Joan de. *Tirant lo Blanch*. Ed. d'Albert Hauf i Vicent Escartí. 2a ed. València: Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1992. (Clàssics Valencians)
- MASSÓ I TORRENTS, J. «Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó». *Revue Hispanique*, 12 (1905), p. 413-590. [Reimpr. facsímil: Nova York: Klaus Reprints, 1962]
- MILÀ I FONTANALS, Manuel. *Obras de Manuel Milà y Fontanals*. Vol. II: *De los trovadores en España*. Ed. de Martí de Riquer. 2a ed. Barcelona: CSIC, 1996.
- MIRET I SANS, Joaquim. *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1918.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís. *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*. 3a ed. Barcelona: Proa, 1974.
- «Un témoignage catalan du siècle de Rhodes en 1444». *Estudis Universitaris Catalans*, XIII (1927), p. 376-387.

- NITTI, John; LLOYD, Kasten A. [ed.]. *Concordances and Texts of the Fourteenth- Century Manuscripts of Juan Fernández de Heredia*. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1982. [Microfitxes]
- PASTOR, Ludwig von. *Histoire des Papes*. Vol. V. París, 1911.
- PICATT, Marco. «El “planh” per la caiguda de Constantinoble». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, xv (1987): *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 7, p. 55-84.
- PUJOL I SANMARTÍN, Josep M. «The *Llibre del rei En Jaume*: A Matter of Style». A: DEYERMOND, Alan [ed.]. *Historical Literature in Medieval Iberia*. University of London, Institute of Romance Studies 7-V-1993. Londres: Queen Mary and Westfield College. Department of Hispanic Studies, 1996, p. 35-65.
- *Sens i conjointures del Llibre del rei en Jaume* [Tesi doctoral dirigida pels doctors Jaume Vidal i Alcover i Joan Bastardas i Perera]. Tarragona: Universitat de Barcelona. Divisió dels Centres Universitaris del Camp de Tarragona, 1991. 2 v.
- RIBERA I LLOPIS, Joan. «Per a la interpretació —literària— de la Història de Jacob Xalabín». *Llengua & Literatura*, 4 (1990-1991), p. 7-37.
- RIQUER, Martín de. *Los trovadores en España*. *Historia literaria y textos*. Barcelona: Planeta, 1975. 3 v.
- ROCA, Vicente. *Hystoria en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los turcos, desde su comienço hasta nuestros tiempos, con muy notables successos que con diversas gentes y nasciones les han acontecido y de las costumbres y vida dellos [...]*. *Dirigida al ilustrissimo señor don Carlos de Borja Duque de Gandia y Marques de Lombat, recopilado por [...] cavallero valenciano*. [València], 1556 [1555 al colofó].
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval [1908-1921]*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000. 2 v.
- SETTON, K. M. *The Papacy and the Levant (1204-1571): II. The Fifteenth Century*. Filadèlfia: The American Philosophical Society, 1978.
- ZIMMERMANN, Michael. «Orient et Occident dans la chronique de Ramon Muntaner. A propos de l'expédition de Romanie». *Le Moyen Age*, 94 (1987), p. 201-235.

«Per trobar aromatitzants, per reunir condiments, s'explora
l'Univers sencer.» Les espècies orientals
a Catalunya al segle XII

Antoni Riera Melis
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

1. Introducció

Orient i Occident constituïen, des de l'antiguitat, dos mons llunyans però econòmicament interconnectats. De Llevant arribaven un seguit de productes de luxe, com la seda, les espècies, els perfums o les perles. Aquests articles exòtics eren molt apreciats per les aristocràcies occidentals, que els utilitzaven com a indicadors de rang. Els intercanvis van assolir una intensitat notable entre els segles I aC i IV dC, quan els romans van unificar econòmicament, política i cultural la Mediterrània. L'esfondrament del món clàssic i l'expansió islàmica van reduir successivament, durant l'alta edat mitjana, la circulació comercial entre el Llevant i l'Europa occidental, que es va canalitzar per rutes indirectes. La restricció de l'oferta i la prolongació dels itineraris, pel fet de no anar acompanyats d'una caiguda equivalent de la demanda, van provocar un encariment dels productes orientals a Itàlia, la Gàl·lia, Germania i als regnes cristians ibèrics,¹ i en van restringir socialment el consum. Entre els productes que van aconseguir travessar aquestes dificultats sobresurten les espècies; les importacions de les quals, encara que minvaren i perderen diversitat, no es van interrompre mai,² en contra de la coneguda tesi d'Henry Pirenne.³

1. Alcuí, en una de les seves cartes, es lamenta dels alts preus a què es venen els condiments orientals: «Indica pigmentorum genera magno emenda pretio» («Epistolae», ed. Ph. Jaffé, *Bibliotheca rerum Germanicarum*, VI, Berlín, 1873, p. 628; cit. W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, Amsterdam, 1959³, I, p. 90, nota 1.

2. Com han demostrat, entre d'altres, W. HEYD, *Commerce du Levant*, I, p. 9-10 i 93; M. BLOCH, «Sel et produits de remplacement», a J. J. HÉMARDIQUER (ed.), *Pour une histoire de l'alimentation*, París, 1970, p. 295; R. S. LOPEZ, «La importancia del mundo islámico en la vida económica europea», a B. GARÍ (ed.), *El mundo mediterráneo de la Edad Media*, Barcelona, 1987, p. 73-75; S. D. GOITEIN, *A Mediterranean Society. I: Economics foundations*, Berkeley-Los Angeles, 1967, p. 64; P. RICÉ, *La vie quotidienne dans l'empire carolingien*, París, 1979², p. 209; P. DELEVEAU, *Les épices. Histoire, description et usage des différents épices, aromates et condiments*, París, 1987, p. 33, i B. LAURIOUX, «De l'usage des épices dans l'alimentation médiévale», *Medievales*, 5 (París, 1983), p. 20-25.

3. *Maometto e Carlomagno*, Bari, 1971, p. 160-163.

Els avenços territorials de l'Occident feudal a càrrec de l'Islam i la reconquesta comercial de la Mediterrània per les flotes italianes, provençals i catalanes⁴ van relançar, des de la darrera del segle XI, el comerç de Llevant. Les espècies fluïen en quantitats creixents des de Palestina i Egipte cap a Gènova, Venècia, Amalfi, Barcelona, Montpeller i Marsella, des d'on eren redistribuïdes a la resta de l'Occident. El consum d'assaonants exòtics es va reactivar, a l'etapa central de l'edat mitjana, a tot Europa.

L'embranchida de les importacions de condiments orientals va presentar alguns trets originals a Catalunya? Els receptaris, tot començant pel Sent Soví,⁵ posen de manifest que les espècies van gaudir, als segles XIV i XV, d'una gran acceptació entre els estaments solvents d'arreu de la Corona catalanoaragonesa. L'abundant documentació conservada demostra que els assaonants exòtics desenvolupaven un paper important en les taules de les capes altes del Principat.

D'aquesta evidència molts d'erudits i gastrògrafs en dedueixen que l'abundant utilització d'adobs orientals constituïa gairebé un recurs imprescindible, en una època en què la higiene i els controls sanitaris eren molt deficients, per a dissimular el freqüent mal sabor o olor de les carns i dels peixos disponibles. Amb pebre, canyella, clavell o safrà, els cuiners o les mestresses de les cases benestants compensaven la deficient qualitat de molts dels ingredients de llurs variats menús. Per tal com aquesta hipòtesi —malgrat haver estat refutada amb un gran aparat crític per diversos historiadors de l'alimentació—⁶ continua vigent entre amplis sectors de la societat, he escollit com a tema de la meua participació en aquestes Jornades el consum de les espècies a la Catalunya medieval, tot esperant contribuir —una altra vegada— a esvaïr-la definitivament. Només m'he proposat donar una resposta provisional però documentada a tres preguntes: Com es va organitzar la distribució dels condiments orientals al mercat interior català? Quins estaments socials hi van tenir accés i amb quina mesura? Quines van ser les cau-

4. Un capgirament econòmic que ha donat lloc a una bibliografia nombrosa i de qualitat, entre la qual mereixen recordar-se: W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, II, p. 128-426; S. D. GOITEIN, *A Mediterranean society*, I, p. 148-368; R. S. LOPEZ, «El comercio en la Europa medieval: el Sur», a J. CLAPHAM i E. POWER (dir.), *Historia Económica de Europa*, II, Madrid, 1967, p. 357-427, i O. R. CONSTABLE, *Comercio y comerciantes en la España Musulmana. La reordenación comercial de la Península Ibérica del 900 al 1500*, Barcelona, 1997, p. 63-245.

5. El primer llibre català de cuina que ha arribat als nostres dies, el nucli originari del qual data de 1330, aproximadament. D'aquest important receptari es coneixen tres manuscrits de la primera meitat del segle XV, conservats a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, la Biblioteca de la Universitat de València i la Biblioteca de Catalunya, respectivament. L'opistògraf de València ha estat editat per L. FARAUDO DE SAINT GERMAIN, «El "Libre de Sent Soví", recetario de cocina catalana medieval», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, XXIV (Barcelona, 1951-1952), p. 5-71 i el de Barcelona —força més extens— per R. GREWE, *Libre de Sent Soví (Receptari de cuina)*, Barcelona, 1979.

6. Com T. PETERSON, «The Arab influence on western European cooking», *Journal of Medieval History*, 6 (Amsterdam, 1980), p. 317-341; B. LAURIoux, «De l'usage des épices», p. 15-31, i «Spices in the Medieval Diet. A New Approach», *Food and Foodway*, 1 (París, 1985), p. 43-76; i A. RIERA MELIS, «Transmarina vel orientalis especies magno labore quaesita, multo precio empta'. Especies y sociedad en el Mediterráneo Noroccidental en el siglo XII», *Anuario de Estudios Medievales*, 30/2 (Barcelona, 2000), p. 1015-1087.

ses del seu prestigi? He reservat per a un altre treball l'anàlisi de les rutes que connectaven els mercats d'origen, a l'oceà Índic, amb els de consum, a l'Occident, una qüestió complexa i d'un interès específic indubtable.

Pel que fa a l'època, he optat per un període força descurat per la historiografia catalana recent, el segle XII. L'etapa de plenitud del feudalisme, malgrat el seu considerable llegat documental, no ha generat conreadors específics ni és analitzada pels experts de l'alta o de la baixa edat mitjana. L'arc cronològic depassa, tanmateix, la centúria esmentada. Arrenca el 1087, quan Gènova i Pisa —amb la col·laboració de Gaeta, Salern i Amalfi— van organitzar una expedició contra Mahdiya i van imposar al soldà de Kairwan un impost de 100.000 dinars i un conjunt de concessions comercials.⁷ L'ofensiva de les *repúbliques marineres* italianes palesa que la iniciativa naval a la Mediterrània occidental havia passat, a les vespres de les croades, de l'islam a la cristiandat. Coetàniament, els normands, després d'expulsar els bizantins del sud d'Itàlia, estaven acabant la conquesta de l'emirat de Sicília; els almoràvids intentaven contenir la pressió feudal a la península Ibèrica, on els catalans havien començat a colonitzar el camp de Tarragona; i els turcs seljúcides, arran de la seva victòria sobre els bizantins a Mantzikert (1071), trencaven l'equilibri que hi havia hagut al Pròxim Orient durant tot el segle XI. La fita cronològica final, el 1225, coincideix amb el desballestament del califet almohade, que va permetre a les corones castellanolleonesa i catalanoaragonesa iniciar una etapa de ràpides conquestes territorials i reduir la presència islàmica a la península Ibèrica al soldanat nazarí de Granada. Frederic II, aquell mateix any, va adoptar el títol de rei de Jerusalem i va començar els preparatius de la cinquena croada. L'expedició, que va culminar amb la seva entrada, el 1229, a la Ciutat Santa, va refermar la presència militar i comercial llatines a Palestina.

En els cent trenta vuit anys que van de 1087 a 1225, hi va haver a la Mediterrània un seguit de canvis importants, com la davallada del poder naval musulmà i bizantí, l'ocàs de Tunísia com a mercat redistribuïdor de productes orientals, el retrocés de l'Islam davant l'agressivitat feudal a la península Ibèrica i el seu foragitament de Sicília, i l'eclosió del complex fenomen de les croades. Totes aquestes mutacions van repercutir decisivament en el comerç internacional i en la circulació de les espècies.

Per tal com el contingut semàntic del terme *espècies* ha variat considerablement al llarg del temps,⁸ l'utilitzaré sempre en sentit restrictiu,⁹ tal com l'entenien els homes medievals. Per a un

7. R. H. BAUTIER, «Los grandes problemas políticos y económicos del Mediterráneo medieval», a B. GARÍ (ed.), *El mundo mediterráneo en la Edad Media*, p. 29; G. PISTARINO, «Génova medieval entre Oriente y Occidente», *El mundo mediterráneo en la Edad Media*, p. 214.

8. Com han demostrat alguns autors que s'han ocupat del tema, tot començant per P. DELAVEAU, *Les épices*, p. 17-20 i R. RICHARDSON, *Espécies exóticas*, Palma de Mallorca, 1987, p. 9-10.

9. En consonància amb les propostes de J. GARCIA FORTUNY, «La condimentació a la Catalunya Medieval. Aportacions per al seu estudi», *Alimentació i societat a la Catalunya Medieval*, Barcelona, 1988, p. 62-63, i de C. VELA, *El llibre de comptes de Francesc Canes, especier i ciutadà de Barcelona (1378-1381)*, Universitat de Barcelona, 1995, p. XXXII, notes 5 i 6 (memòria de llicenciatura, dactilografiada).

cuiner, un apotecari o un metge dels segles XII i XIII, el concepte d'*especiaria* només integrava un petit conjunt de substàncies que compartien una sèrie de característiques especials: parts de plantes exòtiques o rares, d'alt preu, prolongada conservació i escàs poder nutritiu, que potenciaven el sabor i la fragància dels aliments i en milloraven la conservació, i a les quals hom atribuïa qualitats positives, gairebé màgiques. Els condiments fins s'afegien, doncs, als plats per motius hedonistes, socials i culturals; constituïen el component sensual i superflu del menú, un luxe desitjat per tothom i a l'abast només d'uns quants. Distingiré, doncs, entre assaonants orientals i herbes aromàtiques autòctones, a les quals no aplicaré tampoc el terme *espècies locals*, encunyat per Fernand Braudel.¹⁰

2. La distribució

L'oferta d'espècies a Catalunya —com a la resta d'Occident— es va incrementar durant el segle XII a mesura que les flotes cristianes reemplaçaven les musulmanes a la Mediterrània i els mercaders italians, provençals, occitans i catalans, protegits per les milícies croades, s'introduïen als emporis de Llevant. Les fonts fiscals de la Corona catalanoaragonesa confirmen tant la pujada de les importacions de condiments orientals com els alts preus a què s'hi venien. Als aranzels de la primera lleuda de Barcelona, redactats cap a 1170, figuren tres espècies: el pebre, l'anís i la canyella. La unitat fiscal, en cada cas, és el quintar, un pes equivalent a 41,6 quilograms,¹¹ només apte, doncs, per al comerç a l'engròs. La taxa, 20 diners, és la més alta que apareix a la tarifa.¹²

Per atendre la demanda d'espècies, s'havia format a les principals ciutats riberenques de la Mediterrània occidental un col·lectiu de grans importadors, antecedents immediats dels pebrers sobirans de la baixa edat mitjana. Al seu redós prosperava un altre ofici, el dels especiers o apotecaris, que venien a la menuda, a més de les espècies, cera, medicines, conserves, salses i melmelades.

Desde les franjes costaneres, les espècies s'endisaven per les grans vies comercials cap a les ciutats interiors, que començaven a disposar també d'un reduït elenc d'especiers. A la Corona catalanoaragonesa un dels principals eixos de comunicacions coincidia amb el curs de l'Ebre. Cap a 1080, Alfons el Trobador va establir un peatge en aquesta ruta.¹³ Entre les mercaderies

10. *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe-XVe siècles)*, París, 1967, p. 163.

11. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides y mesures dels Països Catalans*, Barcelona, 1990, p. 223.

12. *Quintale piperis, XX denarios, et anyr, XX denarios,...et canela, XX denarios*, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Caixa de pergamins del segle XIII, A-1; ed. J. SOBREQÜÉS i S. RIERA, «La lleuda de Barcelona del segle XII», *Estudis Universitaris Catalans*, xxvi (Barcelona, 1984), p. 341.

13. Arxiu Municipal de Lleida, perg. 31, 53 i 54; M. GUAL (ed.), «Peaje fluvial del Ebro (siglo XII)», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII (Saragossa, 1967), p. 169-173.

que circulaven entre Tortosa i Gallur figuren els condiments orientals, el sucre i algunes herbes aromàtiques mediterrànies, com el comí i l'orenga.

La taxa més alta dels aranzels, 5 sous per quintar, correspon a les espècies.¹⁴ El sucre, el comí i l'orenga, en canvi, ocupen conjuntament el quart lloc a la llista, amb 1 sou per quintar, l'edulcorant,¹⁵ i 5 sous per càrrega, els condiments mediterranis.¹⁶ D'aquesta disparitat d'exigències podria deduir-se que el sucre —provinent del Pròxim Orient i d'al-Andalus— es cotitzava aleshores per davall del pebre o la canyella —originaris de l'Índic—, ja que no podia suportar la mateixa pressió fiscal.

La creació de censos en pebre —ben documentada, especialment a les ciutats— constitueix una prova indirecta de l'alça que van experimentar, al llarg de la centúria, tant l'oferta com el valor econòmic i simbòlic dels assaonants orientals. La pujada de l'oferta no va quedar circumscrita, emperò, al pebre, sinó que va atènyer també el gingebre i el clavell, que gaudien així mateix de gran prestigi entre els consumidors solvents: «E gengibre e girofle a puignies mangeit».¹⁷ Aquesta cita, tret d'un poema francès, palesa el fort consum de condiments exòtics que, per exhibir riquesa i distinció, feien els poderosos d'arreu d'Occident. Els creixents recursos consignats a la compra d'adobs va escandalitzar un sector de la societat, que els considerava unes despeses ostentoses i innecessàries: Jean de Hauteville, a les seves *Ventricoles*, comenta irònicament que, entre els membres de la cort de Felip August, el prestigi dels plats depenia més de la quantitat i dels preus dels assaonants utilitzats que dels sabors i de les fragàncies resultants.¹⁸

L'oferta d'espècies no restava circumscrita, tanmateix, a les ciutats; comerciants professionals n'asseguraven la redistribució pel camp. Els membres de la casa reial i de l'alta noblesa no modificaven la seva abundant i variada dieta durant les estades als seus castells i palaus rurals; els servidors adquirien sense gaires problemes els condiments orientals als mercats propers o directament dels comerciants en trànsit per la zona.

3. El consum

Sabem que, a la baixa edat mitjana, el consum d'adobs —força més estès que el que s'ha anat dient— estava socialment jerarquitzat. Com han assenyalat F. Piponnier¹⁹ i B. Laurieux,²⁰ a mesura que hom s'enlairava en l'escala social, l'ús de condiments orientals es diversificava. El

14. «Et dóna lo quintar de les espècies quinze solidos», M. GUAL, «Peaje fluvial del Ebro (siglo XII)», p. 170.

15. «Et dóna el quintar del sucre: en Tortosa, duos denarios; et en Azchon, unum denarium; en Michinensa, unum denarium, en Vilella, unum denarium; en Saragossa, tres denarios; en El Castelar, unum denarium; en Alagon, unum denarium; en Galur, unum denarium», M. GUAL, «Peaje...», p. 171-172.

16. «Et la carga de cumí dóna quinze solidos [...] Similiter, la carga de l'oxitano dóna quinze solidos», M. GUAL, «Peaje...», p. 171.

17. P. DELAVEAU, *Les épices*, p. 168.

18. «Entre els condiments, prefereixen els més costosos; per tal com el devessall prestigia la taula i el preu dels plats n'augmenta el sabor. Per trobar aromatitzants, per reunir espècies, s'explora l'Univers sencer», P. DELAVEAU, *Les épices*, p. 35.

ric no sols consumia espècies en gran quantitat sinó que, a més, n'afalagava els sentits amb les més diverses, les més rares i les més costoses. La jerarquizació social es manifestava també en el ritme del consum, gairebé diari, als estaments privilegiats, periòdic, en els estrats intermedis, i eventual, entre les capes baixes.

3.1. *La casa reial*

Per a analitzar el consum d'espècies entre els estaments privilegiats a la segona meitat del segle XII disposem, a Catalunya, d'una font directa i força expressiva, els comptes de despeses, on apareixen anotades puntualment les compres periòdiques de queviures. Des de la reforma fiscal de Ramon Berenguer IV,²¹ els administradors del Patrimoni anotaren detalladament tots els dispendis fets al castell, palau o sala de la seva circumscripció amb motiu de l'estada tant d'un membre de la família reial, la noblesa o l'alt clergat, com d'algun agent de l'Administració, ambaixador estranger, mercader o peregrí.²² A l'Arxiu de la Corona d'Aragó, es conserven nombrosos comptes fiscals; uns pocs ja s'han publicat,²³ molts d'altres, en etapa de classificació, no han estat encara analitzats.

La reina Peronella, el 1156, va efectuar tres breus estades al palau de Sant Pere de Vilamajor, al Vallès Oriental: del 27 al 30 de juny, el 14 i el 15 d'agost, i el 15 i el 16 de setembre. L'any següent, la sobirana va retornar a l'esmentada residència comtal en dues ocasions: dos dies no especificats de la darrera setmana de febrer, amb la mainada del seu espòs, i el 6 i el 7 de març. Durant aquestes cinc curtes visites, el batlle del domini va anotar diàriament els queviures consumits per la reina i el seu seguici.²⁴

Malgrat que els assentaments estan redactats amb criteris diversos,²⁵ els comptes de Vilamajor demostren que la cúpula de la societat catalana gaudia, a la segona meitat del se-

19. «Recherches sur la consommation alimentaire en Bourgogne au XIVe siècle», *Annales de Bourgogne*, 46 (Dijon, 1974), p. 65-111.

20. «De l'usage des épices», p. 28-31.

21. Molt ben estudiada per T. N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early Count-kings (1151-1213)*, Londres, 1984, I, p. 23-77.

22. T. N. BISSON, *Fiscal accounts*, I, p. 49-52.

23. Per J. BALARI JOVANY [*Orígenes històrics de Catalunya*, Sant Cugat, 1964², II, p. 605-610 i 720-725], T. N. BISSON [*Fiscal accounts*, II, p. 33-43, 101-103, 110-112, 118, 120-123 i 129, i R. CONDE [«Alimentación y sociedad: las cuentas de Guillema de Montcada (AD 1189)», *Medievalia*, 3 (Barcelona, 1982), p. 18-21; «Fonts per a l'estudi del consum alimentari en els temps medievals: fonts de l'Arxiu de la Corona d'Aragó», *Alimentació i societat a la Catalunya Medieval*, p. 27-50].

24. Arxiu de la Corona d'Aragó —d'ara endavant, ACA—, Cancelleria, Ramon Berenguer IV, perg. 16, (s. d.); J. BALARI, (ed.), *Orígenes de Catalunya*, II, p. 607-610, i T. N. BISSON, *Fiscal accounts*, II, p. 34, 35, 40-41 i 41-42.

25. En espècie, en metàl·lic específic i en metàl·lic global.

gle XII, d'un règim alimentari abundant i divers, en què el pa i el vi no hi mancaven mai, la carn només hi desapareixia les jornades penitencials, els condiments hi tenien un paper important, les verdures i els llegums hi ocupaven una posició perifèrica,²⁶ i la fruita no hi tenia cap mena de funció.

Encara que el pebre, en termes absoluts, ocupi, en els comptes de Sant Pere de Vilamajor, un lloc intermedi i sigui relegat, entre els condiments, a un segon lloc per la ceba, molt més barata, la seva funció en el sistema alimentari es revalua si hom contempla el ritme de les adquisicions. Durant els dotze dies que la reina va romandre a la residència comtal del Vallès Oriental, el batlle va anotar sis compres de pebre, una freqüència d'adquisició només superada pel pa i el vi. El condiment oriental entrava sistemàticament en els plats selectes dels àpats festius, com el que es va servir el dia de l'Assumpció:²⁷

Sterit die sacnte Marie [15 de agosto] et ofert .XIII. denarios et .III. porc, et .I. parilio aucas et .II. parilios gallinas et demidio, et demidio perna salada, et piper .II. denarios et alos et cebas .II. denarios, [...] et empan .VI. solidos, et uino .I. sextarium et .VI. quarta, [...] et .II. frexuras.

L'espècie oriental no acostumava a mancar tampoc als menús quotidians, ni s'excloïa de les col·lacions quaresmals, on devia constituir una compensació per la renúncia de la carn i dels greixos animals.²⁸

Ebdomada .IIII. februarii venit regina in Uila maioris et menada del comte et esterunt .II. dies. Et dispenderunt in pane .LVIII. solidos et inter pex, olei et lumen et piper et alias menucias cuzine .LXX.I. solidos.

El pebre, al sistema alimentari dels col·lectius privilegiats, actuava, doncs, com un condiment d'ample espectre, ja que combinava amb la carn, el pernil, el peix i, fins i tot, els ous i el formatge:²⁹

XVII kalendas octobris fuit regina in Uilla maior. Et dispensauit .X. denarios in cebas, et .XI. denarios in ouos et .XXVII. fromages, et .II. denarios piper, .I. migera pan.

A la taula reial, la presència, si més no, del pebre és doncs gairebé constant. Els comensals no en renunciaven ni tan sols quan mengien en residències rurals, els administradors de les quals haurien de disposar-ne d'estocs o d'organitzar-ne el proveïment.

26. Per tal com la ceba, l'única hortalissa que apareix sovint als comptes, es devia utilitzar més com a assaonant que com a ingredient de la majoria dels plats.

27. T. N. BISSON, *Fiscal accounts*, II, p. 34-35; J. BALARI, *Orígenes de Catalunya*, II, p. 607-608.

28. T. N. BISSON, *Fiscal accounts*, II, p. 40; J. BALARI, *Orígenes de Catalunya*, II, p. 609.

29. T. N. BISSON, *Fiscal accounts*, II, p. 35; J. BALARI, *Orígenes de Catalunya*, II, p. 608.

3.2. *La noblesa*

Els comptes de despeses no són un tipus de document exclusiu de la hisenda comtal, l'alta noblesa també els exigia als administradors dels seus dominis. R. Conde³⁰ ha editat i analitzat amb pulcritud i perspiciàcia uns comptes provinents de l'arxiu dels marquesos de Sentmenat.³¹ El document —reestudiat amb deteniment per mi mateix³²— recull les despeses alimentàries que es van efectuar al castell de Sentmenat, al Vallès Occidental, amb motiu de tres sojorns que hi va realitzar, a la primavera de 1189, Guillema de Montcada. La senyora, acompanyada de tres oficials i cinc criats, va arribar a la fortalesa el dimecres 12 d'abril i hi va romandre fins al diumenge 16. Es va absentar el dilluns 17 d'abril i va retornar el 28, i hi va romandre fins al diumenge 7 de maig. Va tornar a partir el dilluns 8 de maig, i hi va deixar els cinc criats fins al dimecres 24. Va reaparèixer el dilluns 5 de juny i s'hi va estar fins al 22 d'aquell mateix mes. La durada dels arrests va ser, doncs, progressiva: cinc, deu i setze dies.

Durant els trenta-un dies que Guillema de Montcada va romandre, amb el seguici, a Sentmenat va efectuar compres d'aliments per valor de 167 sous, 9 diners i òbol. El pressupost diari mitjà de cuina va ser, doncs, de 5 sous i 5 diners.

L'estructura dels sistemes alimentaris de la reina Peronella i de Guillema de Montcada era molt semblant. La dieta, en ambdós casos, es basava en la carn, el pa i el vi. La carn només desapareixia de la taula per prescripció religiosa, substituïda pel peix. Els ous i el formatge es consumien tant els dies normals com els d'abstinència. Ambdues amfitriones compartien el recel per la fruita. Les principals diferències entre els dos règims eren els greixos i els condiments. L'oli, adquirit periòdicament pels criats de la sobirana, no apareix als comptes de la senyora de Montcada, el tresorer de la qual comprava sovint, en canvi, cansalada. La utilització de la ceba com assaonant va retrocedir considerablement, a la cuina de Guillema de Montcada, davant el pebre.

En els trenta-un dies que Guillema de Montcada va romandre a Sentmenat, el seu tresorer va efectuar divuit compres de pebre, freqüència d'adquisició només superada pel pa, el vi i la carn. Les despeses en condiments orientals de la dama són més sovintejades i d'una quantia mitjana superior a les de la reina. L'espècia, a la cuina de Sentmenat, va assaonar els àpats festius, ordinaris i, fins i tot, penitencials:

30. «Cuentas de Guillema de Montcada», p. 7-21.

31. Dipositat a l'ACA: fons de pergamins per classificar, A-4.

32. «Société féodale et alimentation (XII-XIII siècle)», a J. L. FLANDRIN i M. MONTANARI (dir.), *Histoire de l'alimentation*, París, 1996, p. 405-406; *Senyors, monjos i pagesos: alimentació i identitat social als segles XII i XIII*, Barcelona, 1997, p. 11-18; «Alimentació i poder a Catalunya al segle XII. Aproximació al comportament alimentari de la noblesa», *Revista d'etnologia de Catalunya*, 2 (Barcelona, 1993), p. 8-21.

Et mane, in die Dominica [11 de junio], .III. solidos in carne de vacha, et .XVIII. denarios in pane, et in cera et in pipero .XII. denarios, et .VIII. denarios in pullastros, et .XII. denarios in vino [...] et .XIIII. denarios in .II. ochas.³³

Et mane, feria V^a [jueves, 4 de mayo], .II. solidos et .V. denarios in pane, et .II. solidos et .III. denarios in carne, et .XIII. denarios in vino, et .III. denarios in cols, et .III. denarios in pipero.³⁴

Et mane, feria VI^a [viernes, 16 de agosto], .II. solidos in pane, et .II. solidos in pisce, et .VIII. denarios inter caseos et ova et piperum, et .XII. denarios in vino.³⁵

D'aquests dos exemples, força representatius, es desprèn que, a la segona meitat del segle XII, la cort i els seus allegats immediats consumien de forma sistemàtica una estreta gamma d'espècies. El comensals no en prescindien ni tan sols els jorns d'abstinència, però només semblen conèixer el pebre.

3.3. *L'alt clergat*

Els comptes de despeses també contenen informació valuosa sobre el règim alimentari de les jerarquies eclesiàstiques, ja que aquestes van assumir sovint encàrrecs polítics. Els comtes reis, fins a l'ascens, a la baixa edat mitjana, dels juristes universitaris laics, van sol·licitar repetidament la col·laboració —com a consellers o ambaixadors— dels membres més rellevants de l'episcopat. L'alta clerecia va posar al servei de l'Administració els seus coneixements jurídics i filològics.

L'estiu de 1183, l'arquebisbe de Tarragona, Berenguer, va coincidir a Perpinyà amb Galcerà de Pinós. Ambdós hostes van generar conjuntament, segons els comptes del batlle Bernat Sanç,³⁶ uns dispendis alimentaris de 18 sous. La composició del menú —pa, vi, oli, formatge, pebre i *frupoxa*— és la típica d'un dia de magre. El prelat va acudir de bell nou a la capital del Rosselló, per entrevistar-se amb el sobirà, el dissabte 24 de novembre de 1184; en el seu àpat només es van invertir, aquesta vegada, 2 sous i 6 diners,³⁷ quantia que sembla indicar que l'invitat no va compartir la taula amb cap acompanyant, circumstància gairebé insòlita entre les persones d'alt rang. El dinar va consistir en una gallina, carn «vella», pa, vi, pebre i comí. El dèficit de ritualitat va ser compensat, doncs, per l'excel·lència dels aliments, pròpia d'un membre de l'alta noblesa. La carn i els condiments hi van assolir unes cotes —el 63,33 % i el 6,67 % del total de les despeses— inusuals als àpats oferts, aleshores, als hostes a les dependències reials.

33. R. Conde, *Cuentas de Guillema de Montcada*, p. 19.

34. R. CONDE, *Cuentas de Guillema de Montcada*, p. 18

35. R. CONDE, *Cuentas de Guillema de Montcada*, p. 20.

36. ACA, Cancelleria, perg. extrasèries, núm. 3228; T. N. BISSON (ed.), *Fiscal accounts*, II, p. 120-123. ACA, Cancelleria, perg. extraintentari, núm. 3180; T. N. BISSON (ed.), *Fiscal accounts*, II, p. 110-112.

37. ACA, Cancelleria, perg. extrasèries, 3228; T. N. BISSON (ed.), *Fiscal accounts*, II, p. 120.

Les altes jerarquies eclesiàstiques, si més no quan menjaven per compte de l'erari, compartien el sistema alimentari de la noblesa. A la seva taula, el pebre era també el condiment més utilitzat, i no hi desapareixia ni tan sols els dies penitencials. El seu alt nivell d'exigència els induïa a combinar-lo amb altres assaonats fins, com el comí, una altra planta originària d'Orient, però ja aclimatada a la Mediterrània, amb un valor simbòlic i econòmic força inferior al del pebre.

Quan dels bisbes descendim als canonges regulars, canvia la naturalesa de la informació disponible, ja que de les fonts comptables directes passem a les normatives. Mentre que els registres de despeses reflecteixen la realitat alimentària, les consuetes evocuen paradigmes, arquetipus. Encara que els canonges devien procurar adequar el seu règim a aquests models alimentaris, no sempre ho devien aconseguir: alguns, per autoexigència, es devien situar per sota; uns altres, poc interessats per l'excel·lència moral i amb una àmplia disponibilitat de viandes, els ultrapassarien sistemàticament.

De 850 a 1050, l'atenuació del control episcopal sobre els capítols, la ingerència de l'aristocràcia als claustres i l'afany de riquesa i de poder de molts de canonges van provocar una laxitud moral creixent en moltes comunitats. La ignorància, el menyspreu de la frugalitat, la incontinència, la descurança dels deures pastorals i el maneig del diner van tornar a arrelar entre el clergat regular. La degradació, tanmateix, va acabar provocant, a mitjan segle XI, moviments de reforma.

Les dues propostes de redreçament que van assolir més difusió van ser l'avinyonesa i la romana. La renovació canonical a Catalunya es va decantar pel model provençal. La penetració de l'esperit de sant Ruf es va produir entre 1080 i 1150. Durant aquests setanta-cinc anys, la regla d'Agustí d'Hipona, en la seva versió avinyonesa, es va imposar tant a les velles comunitats situades al nord del riu Foix com a les creades a les terres de conquesta recent, a l'arquebisbat de Tarragona i als bisbats de Lleida i Tortosa.

La uniformització de l'observança va generar una gran quantitat de documentació, entre la qual excel·leixen, per la seva riquesa informativa, les constitucions i els costumaris. En aquests textos normatius, es regulen amb precisió la pregària, la litúrgia i la dieta; s'hi especifiquen els drets i els deures alimentaris dels membres de la comunitat. Dels nombrosos codis que es van redactar al segle XII només ens han arribat uns quants, ja que la majoria es van perdre arran de la desamortització liberal. Els més coneguts són el de la Seu d'Urgell,³⁸ de 1161, el de la catedral Lleida,³⁹ de 1168, i el de la col·legiata de Sant Pere d'Àger,⁴⁰ de 1174.

Les tres normatives presenten paral·lelismes notables. Dedicuen una atenció preferent a la carn. Davant la impossibilitat de prescindir d'aquesta prestigiada vianda, els compiladors es van

38. Arxiu Capitular d'Urgell, perg. 987; C. BARAUT (ed.), «Els documents dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 10 (Seu d'Urgell, 1990-1991), p. 78-80.

39. Arxiu Capitular de Lleida, Llibre Vert, f. 20v; J. VILLANUEVA, (ed.), *Viage literario a las iglesias de España*, xvi, Madrid, 1851, p. 259-261.

40. F. FITÉ (ed.), *Reculls d'Història de la Vall d'Àger*, Àger, 1985, p. 264-265.

limitar a regular-ne amb precisió el consum, circumscriuint-lo a quatre jornades setmanals, a la Seu d'Urgell, i a tres, a Lleida i Àger. La presència de la carn s'intensifica als àpats extraordinaris, d'acord amb el grau de solemnitat, qualitativament, a la Seu d'Urgell,⁴¹ i quantitativament, a Lleida⁴² i Àger.⁴³

Les col·lacions dels dies d'abstinència es basaven en els ous i el formatge. Els llegums, les hortalisses i l'oli eren considerats aliments de mortificació, i només apareixien a taula en les jornades penitencials. Per tal com el calendari litúrgic imposava a tots els creients un elevat nombre de dies de dejuni i abstinència, que els clergues havien de complir, per a exemple dels seglars, amb escrupulosa exactitud, el component vegetal del sistema era, tanmateix, força alt. Els canonges, encara que no els concedissin cap valor gastronòmic, menjaven més faves, cigrons, cebes, cols i altres verdures que els membres de l'aristocràcia, el règim dels quals era força menys equilibrat.

Quin paper tenien les espècies en el sistema alimentari canonical? De les tres constitucions esmentades sembla desprendre's que els condiments fins ocupaven en la dieta dels canonges una posició força més perifèrica que en la dels nobles. Als refetors dels capítols, els assaonants orientals no figuraven pas entre els ingredients ordinaris dels menús, només hi apareixien unes quantes vegades a l'any, quan s'hi servien àpats especials. El pebre, a la Seu d'Urgell, s'utilitzava sols per a fer més atractives les col·lacions durant les èpoques penitencials prolongades; per a millorar, durant la quaresma i l'advent, el sabor i la flaire dels llegums i de l'oli.⁴⁴ Les carns i el llard, per la seva qualitat intrínseca, no necessitaven, doncs, condiments. Els plats de les jornades de mortificació setmanals també es milloraven, a Lleida, amb algun adob; la vaguetat amb què s'esmenta indueix a pensar, tanmateix, que es tractaria de les assequibles herbes aromàtiques autòctones. La principal via d'integració de les espècies al règim alimentari canonical no eren pas els potatges o les menestres sinó el piment —en llatí, *pigmentum*—, una beguda molt apreciada per la clerecia.

Amb el nom de *pigmentum* es designava, a l'edat mitjana, una beguda dolça —composta de vi, espècies, mel o sucre— que se servia a les taules dels estaments privilegiats per tancar els àpats festius. El seu consum, als refectoris canònics catalans, està documentat des de la darrerria del segle XI. El gruix dels condiments exòtics penetraven al Principat per Barcelona, és

41. On el compiladors van graduar amb més precisió la naturalesa de les carns que la magnitud de les racions. A la base de l'escala gastronòmica apareix el moltó i la vaca, varietats aptes només per als dies normals; ocupa el segon nivell el pernil, que es reserva per als diumenges i les festivitats secundàries; el cim correspon a la carn fresca de porc i a la fina de vaca, amb què hom celebrava, respectivament, Nadal i Pasqua, les dues grans solemnitats del calendari litúrgic.

42. Al refetor capitular de la qual se servien dos tipus de carn, els dies ordinaris, els diumenges i les festivitats secundàries, i tres, en les grans solemnitats.

43. On els canonges tenien dret a un tipus de carn, les jornades normals i les festivitats secundàries, i a dos, en les grans solemnitats.

44. «In Adventu quidem et Quadragesima, cibi cum bono oleo et pipere, ita quod tercius cibus sit faba fracta vel siceres, dentur», C. BARAUT, *Documents dels anys 1151-1190*, p. 79.

lògic, doncs, que el capítol de la Ciutat Comtal fos el primer a descobrir les excel·lències d'aquesta preparació hipercalòrica, d'origen medicinal. Pere Umbert, el 1098, es va comprometre, a canvi d'una donació no especificada, a oferir anualment *pigmentum* i neules al capítol de la Seu de Barcelona, el dia de l'Ascensió.⁴⁵ El piment es degué convertir, durant el segle XII, en un component poc menys que obligat dels banquetes, per tal com els canonges barcelonins l'exigien sovint als beneficiaris dels seus establiments i concessions emfitèutiques, així com en sentències arbitrals. El bisbe i el capítol van cedir, el 1112, unes terres a Mir Seniofred, canonge, qui es va comprometre a entregar-los cada any, per l'Ascensió, piment i neules.⁴⁶ Els pescadors de Barcelona, arran d'una redempció negociada dels arrerats del delme del peix, són obligats, el 1171, a entregar anualment per Nadal, Pasqua i Pentecosta un quarter —3,792 litres—⁴⁷ de piment i deu neules per cada barca.

Quina era, aleshores, la composició del piment? Coneixem diverses receptes d'aquesta beguda, però totes corresponen a la baixa edat mitjana. La majoria ens han arribat precisament en codis d'arxius capitulars⁴⁸ i monacals.⁴⁹ La fórmula més coneguda és, sens dubte, la que Arnau de Vilanova va incloure al *Regiment de sanitat a Jaume II*, un tractat de dietètica escrit a Barcelona cap a 1305:⁵⁰

De bona canyela, una unça; gíngebre blanc, mige unça; de roses vermeyles, de giroffle, de sàndel vermeyl, de cascun dues dracmes; de pèls d'espigua[nard], una dracme. De tot açò faça hom pólvora qui bast a .XXX. liures de vi, e meta.y hom mell o sucre aytant com mester n'i age a encorporar les pólvores, e al més basta.y una quarta de mel escumada, ho miya liure de sucre dissolta ab .I. poc de vi; emperò més se conserva ab mel, e més de temps.

És probable que al segle XII, quan l'oferta d'espècies era força més limitada, la fórmula fos quelcom més lleugera, que el contingut d'aromatitzants orientals quedés circumscrit al pebre⁵¹ o, com a màxim, a una combinació de pebre i canyella.⁵² Arnau de Vilanova, a l'obra ja esmentada, lloa les virtuts dietètiques del piment, una beguda que, per la seva naturalesa càlida, atem-

45. «Et donet nobis prenomiatus Petrus Umberti anuatim, in sollempnitate Ascensionis Domini, refectionem pigmenti et nebularum» (Arxiu Capítular de Barcelona —d'ara endavant, ACB—, Liber Antiquitatum, —d'ara endavant, LA—, IV, f. 71r. J. BALARI, *Orígenes històrics de Catalunya*, II, p. 629).

46. ACB, LA, III, f. 55r. J. BALARI, *Orígenes històrics de Catalunya*, II, p. 629.

47. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos i mesures catalans*, p. 208 i 221.

48. De Barcelona, Tarragona i Girona.

49. De Banyoles i Poblet.

50. M. BATLLORI (ed.), *Obres catalanes. II: Escrits mèdics*, Barcelona, 1947, p. 187.

51. Al segle XIV, la comunitat monàstica de Sant Esteve de Banyoles elaborava el seu piment afegint només pebre al vi: P. VILA, «El piment, una beguda confegida a la catedral de Girona durant el segle XIV», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL (Girona, 1999), p. 89.

52. Com a Cluny i als monasteris del seu orde: veg. *infra*, nota 70.

pera l'estómac i facilita, a l'hivern, la digestió. Suggereix que s'acompanyi amb neules, la viscositat de les quals, tot retenint-lo al càrdia, n'incrementava els efectes beneficiosos.⁵³

Per a poder preparar el piment, tasca delicada que corresponia al refetorer, les canòniques deurién efectuar, doncs, compres periòdiques d'espècies. Al segle XII, els capítols catedralicis i les col·legiates —com els membres de la família reial i de la noblesa— havien establert uns vincles força estrets amb els especiers locals.

3.4. *Els monjos*

Les espècies, al segle XII, eren conegudes i apreciades també a molts de monestirs. El descobriment dels assaonants orientals per part dels monjos és indisociable del procés de relaxació ascètica que van experimentar, a l'alta edat mitjana, moltes comunitats. Entre els monjos, la permissivitat alimentària, ben documentada, no va assolir, tanmateix, pel fet de viure aïllats de la societat laica i de no disposar de béns propis, unes cotes parangonables amb la dels canonges regulars o del clergat secular.

El creixement, des de mitjan segle XI, de l'economia occidental va afectar també la dinàmica interna de les abadies benedictines, les rendes de les quals van experimentar una alça espectacular durant l'etapa central de l'edat mitjana. El maneig de diners va esdevenir una pràctica corrent entre els membres de les grans comunitats. Les donacions *post obitum*, les almoines, els delmes de les esglésies pròpies i una gestió acurada del patrimoni constituïen la base en què es basava, de 1050 ençà, la prosperitat dels principals monestirs. Com a conseqüència de l'agregació continuada de recursos, els cenobis, sense que els seus membres abandonessin individualment l'esperit de pobresa que dimanava de la majoria de les regles, es van enriquir. Aquest procés va despertar prest recels en un sector de la societat; un canonge francès, davant la quantitat de cavallers que prenien l'hàbit, va comentar amb sorna: «Fit monachus miles, sed fit de pauper dives».⁵⁴

L'expansió del patrimoni obligà els monjos a dedicar una part creixent del seu temps a les tasques administratives. La mateixa dispersió de les terres provocava, d'altra banda, l'escamp progressiu de les comunitats, alguns membres de les quals són enviats, sols o en petits grups, a llunyans priorats per supervisar-hi el treball dels pagesos i exigir-los les rendes. Aquestes noves feines restaven temps i energies a la pregària, afavorien la inobservança de la regla i facilitaven l'adopció de comportaments laics entre els ascetes. El cas més evident d'aquesta dinàmica és el de Cluny.

L'orde clunicenc va néixer, el 909, com un moviment de redreçament de la vida monàstica,

53. *Escrits mèdics*, p. 186.

54. J. LECLERC, «La crise du monachisme aux XIe et XIIe siècles», *Aux sources de la spiritualité occidentales*, París, 1964, p. 179.

com un intent de retorn a les idees formulades, un segle abans, per Benet d'Aniana per a contenir la degradació moral a la majoria dels monestirs de l'Imperi carolingi. La disciplina interna, el nivell d'exigència moral, la frugalitat del sistema alimentari i la independència respecte als poders seculars van conferir prest un gran prestigi a la nova comunitat.⁵⁵ Alguns monestirs no van trigar a establir vincles jurídics de dependència amb l'abadia borgonyona. Aquests lligams implicaven per a les filials el pagament d'un cens recognitiu a la institució mare, que es reservava el dret de supervisar-hi l'elecció d'abat o de prior.⁵⁶ El 937, més de disset monestirs s'havien integrat ja al naixent orde cluniacenc. Reis, bisbes i senyors s'afanyaven aleshores a instaurar el model borgonyó als cenobis de les circumscripcions respectives.

Al començament del segle xi, l'esperit cluniacenc va arribar als Pirineus; l'abat Odiló va establir contactes, cap a 1008, amb la comunitat de Ripoll i amb Sanç el Major de Navarra, que va afavorir la introducció de la reforma a Sant Joan de la Penya.⁵⁷ Per aquesta mateixa època, la influència de Cluny va prosperar també al comtat de Tolosa, on el 1032 i el 1035 les comunitats de Muret i Saverdun es van integrar a l'orde, respectivament. Aquest desplegament geogràfic obeïa a un projecte d'implantació al llarg dels principals eixos de comunicacions de l'època. S'estava delineant una via de connexió amb la península Ibèrica, equivalent a la que, pel Jura i els Alps, conduïa a Itàlia. La ràpida expansió territorial i el suport explícit de la Santa Seu van induir a Odiló a compilar els costums de Cluny, els reglaments pels quals es regirien totes les cases de l'orde.

El prestigi de Cluny va assolir el cim a la segona meitat del segle xi, sota l'abadiat d'Hug I de Semur, que va aconseguir el control d'alguns importants monestirs del Midi, com Moissac, Sant Salvador de Figeac, Sant Orens d'Auc i Santa Fe de Morlaas.⁵⁸ L'expansió, al sud de les Corberes, va avançar, emperò, a un ritme força més lent, ja que hi va col·lidir amb importants federacions monàstiques, organitzades tant per comunitats locals —Ripoll i Sant Miquel de Cuixà— com estrangeres —Sant Víctor de Marsella i Sant Ponç de Thomières.⁵⁹ Els entrebancs reiterats expliquen l'actitud recelosa de l'equip d'Hug I envers algunes iniciatives de la noblesa catalana. Arnau Mir de Tost, el 1066, va oferir a Cluny, a títol de priorat, la seva fundació de Sant Pere d'Àger. Poc després, Mir Geribert va sol·licitar la tramesa de monjos per a instal·lar-los al castell fronterer de Roda de Berà. La comunitat borgonyona va rebutjar ambdues propostes;⁶⁰ per

55. C. H. LAWRENCE, *El monacato medieval. Formas de vida religiosa en la Europa occidental durante la Edad Media*, Madrid, 1999, p. 117-131.

56. G. DE VALOUS, *Le monachisme clunisien des origines au XVe siècle*, París, 1970, II, p. 19.

57. M. PACAUT, *L'Ordre de Cluny (909-1789)*, París, 1986, p. 119-120.

58. G. DE VALOUS, *Monachisme clunisien*, II, p. 167-168.

59. La difícil implantació de la reforma cluniacenc a les comtats catalans ha estat analitzada per M. MUNDÓ a «Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIIe siècle», *Annales du Midi*, LXXV (Tolosa, 1963), p. 551-573.

60. A. LINAGE, *Los orígenes del monacato benedictino en la Península Ibérica*, Lleó, 1973, II, p. 883.

aquest motiu les seves possessions territorials a Catalunya són força minses: unes cases a Barcelona, el castell de Roda de Berà, els priorats de Clarà i Corbera, i el monestir de Sant Pere de Casserres.⁶¹

Força més importants van ser, en canvi, les comunitats que es van integrar a l'orde cluniacenc per la via intermèdia de l'abadia de Moissac: Bernat II de Besalú, el 1078, va entregar al monestir esmentat els cenobis de Sant Pere de Camprodon, Santa Maria d'Arles del Tec i Sant Pau de Vallosa. Aquesta opció del comte podria ser deguda als vincles familiars que l'unien a l'abat Hunaud de Moissac i al seu afany per crear lligams que afavorissin els seus interessos al Midi.⁶² Al segle XII, quan el prestigi de Cluny començava a declinar, no es registren noves donacions a Catalunya.

Totes les comunitats integrades a l'orde cluniacenc formaven un mateix cos místic, cohesionat per un mateix model de perfecció i uns costums compartits. Els abats de Cluny procuraven que entre la casa mare i les filials no mediessin diferències importants en les condicions de vida dels monjos. Malgrat que el nivell de consum efectiu de cada cenobi devia dependre de la magnitud de les seves rendes, hom pot considerar que les comunitats catalanes de l'orde van intentar, en la mesura de les possibilitats respectives, seguir les directrius emanades de Cluny. Per tal com hom no disposa encara d'informació específica del funcionament intern de les comunitats catalanes de l'orde, s'intentarà reconstruir el comportament alimentari dels seus membres a partir de la normativa vigent a Cluny.

El prestigi de l'espiritualitat cluniacena, al segle XI, va provocar una expansió ininterropuda del patrimoni i un creixement ràpid dels ingressos en metàl·lic. A mesura que s'incrementaven les almoines i els donatius dels laics, els censos dels cenobis vinculats i els donatius periòdics dels sobirans i dels senyors, l'orde esdevenia, tanmateix, més atractiva per als membres de l'alta aristocràcia. Contingents importants de cabalers van prendre l'hàbit negre, bastants d'ells induïts per les famílies, sense afany de perfecció espiritual, cosa que explica que, un cop al claustre, es mostressin poc disposats a canviar els seus costums originaris. L'enriquiment i la ingerència de l'aristocràcia van desencadenar a les abadies i als priorats cluniacencs canvis interns, que els costums d'Ulric,⁶³ redactats cap a 1080, reflectien ja clarament.

Durant la segona meitat del segle XI, als cenobis de l'orde les tasques mecàniques es reduïen, el treball intel·lectual perdia nivell i la dieta guanyava en quantitat i qualitat.⁶⁴ Com a contra-

61. J. AINAUD, «Moissac et les monastères catalans, de la fin du Xe au début du XIIe siècle», *Annales du Midi*, LXXV (Tolosa, 1963), p. 546-549.

62. J. AINAUD, «Moissac...», p. 545. A. LINAGE, *Origines del monacato benedictino*, II, p. 884.

63. «Antiquiores consuetudines Cluniacensis monasterii», *Patrologiae cursus completus. Series latina*, CXLIX, París, 1882, col. 633-778.

64. Hom pot trobar una anàlisi detinguda d'aquests canvis a A. RIERA MELIS, «Alimentació i ascetisme a Europa occidental en el segle XII. El model cluniacenc», *l Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó. Edat Mitjana*, Lleida, 1995, I, p. 39-105.

partida d'aquestes millores en les condicions de vida, la pregària i la litúrgia es van ampliar considerablement, fins a ocupar gairebé tota la jornada del monjo.

Quin règim seguien els cluniacencs a la darrerria del segle XI? El que havia establert Benet d'Aniana,⁶⁵ el 817, a la capitular *De monachis*, amillorat. Els monjos, que en les jornades normals efectuaven dos àpats, rebien diàriament una lliura de pa blanc i una aimina de vi. El dinar, que se servia a l'hora sexta, constava de dos plats calents, l'un de llegums i l'altre de verdures, cuinats amb llard, i d'un suplement, el *general* o la pitaça. El *general* —que se servia en un plat per cada monjo, els dimarts, dijous, dissabtes i diumenges— consistia en cinc ous o una racció de formatge cuit. Integraven la pitaça —que se subministrava en un plat per a cada dos comensals, els tres dies restants— quatre ous o una quantitat determinada de formatge cru o cuit. El diumenge i el dijous, el peix, si se n'havia pogut trobar a preu convenient, substituïa els ous i el formatge al *general*. El sopar, molt més frugal que el dinar, estava constituït per les restes del pa i del vi que havien sobrat a cada comensal al migdia i per fruita del temps o oblees.⁶⁶

Els dies de magre —força nombrosos— se suprimia el sopar i es retardava el dinar de sexta a nona, sense modificar-ne, emperò, la composició. Durant la quaresma i les quatre tèmposes, en canvi, el rigor s'accentuava: els llegums i les verdures es cuinaven amb oli.

Les sovintejades restriccions alimentàries es rescabaven periòdicament amb alguns àpats extraordinaris. Una vegada a l'any, el dia de sant Benet, se servien simultàniament el *general* i la pitaça. En les grans festivitats del calendari litúrgic, el potatge quotidià de llegums era substituït per plats força més atractius, per «sepis aut flandonibus»,⁶⁷ i els comensals rebien, a més del pa ordinari, una coca d'ous. Les faves tendres amb pebre, alabades per Ulric als seus costums, devien constituir, durant la primavera, un altre component dels àpats extraordinaris.⁶⁸ El diumenge de quinquagèsima —a les portes de les restriccions quaresmals— els monjos celebraven una mena de carnestoltes amb un sopar especial, que girava entorn dels ous amb pebre, una de les troballes de la refinada cuina cluniacenca.⁶⁹

Als àpats extraordinaris els corresponia, com és lògic, bevendes especials, el vi amb mel i el piment, la fórmula del qual, a Cluny, incloïa, a més dels dos components de la beguda anterior, el pebre i la canyella.⁷⁰ La comunitat, com els canonges regulars, apreciava molt aquesta bevenda, per tal com la consumia no sols les grans festivitats, sinó en moltes altres ocasions per cele-

65. Les innovacions alimentàries del qual han estat analitzades per A. RIERA MELIS, «Alimentació i ascetisme a l'alta edat mitjana. Gènesi de la "dietètica" monàstica benedictina (540-820)», *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any mil*, Barcelona, 1999, p. 158-167.

66. A. RIERA MELIS, «Alimentació i ascetisme en el segle XII...», p. 54-56.

67. UDALRICUS, «Consuetudines cluniacenses», col. 761.

68. «Nam ipsae quoque fabae, quando sunt ita novellae, pro quibusdam deliciis cum pipere condiuntur» (UDALRICUS, «Consuetudines cluniacenses», col. 730).

69. «In Quinquagesima [...] post vespas, ad coenam, de ipsis ovis coctis in pipere habemus generale» (UDALRICUS, «Consuetudines cluniacenses», col. 696).

70. G. DE VALOUS, *Le monachisme clunisien*, I, p. 259.

brar tota mena d'esdeveniments favorables, com la renovació dels càrrecs o el retorn d'un membre després d'un llarg viatge.⁷¹ Als cenobis cluniacencs, hom conferia una gran importància al piment, com es desprèn de tres fets: la seva preparació competia al custodi del vi, que sol·licitava els ingredients al majordom i supervisava la mòlta i la mescla de les espècies;⁷² es beneïa per separat de la resta dels aliments, al toc de campana, al refetor,⁷³ i se servia en unes copes especials, diferents a les que s'empraven per al vi.⁷⁴

La cuina cluniacenca, sàvia i refinada, necessitava un ampli conjunt de condiments, entre els quals preponderaven les plantes aromàtiques occidentals. L'hort proporcionava de forma continuada julivert, menta, sàlvia, mostassa, cerfull, fonoll i ruda. La comunitat no es conformava, emperò, amb aquests assaonants populars, ja que els complementava amb algunes espècies, com el pebre i la canyella.

El sistema alimentari descrit per Ulric va ser ben prest considerat pels monjos d'extracció nobiliària —cada cop més nombrosos— excessivament sobri. Des de la darrerria del segle XI, nous corrents ascètics, de caràcter rigorista, propugnaven, en canvi, una reforma profunda de la vida monàstica, predicaven un retorn a la pobresa i a la frugalitat inicials, i defensaven un trencament total amb els costums i l'escala de valors de la noblesa feudal. Aquestes idees van suscitar, a Cluny, l'entusiasme d'un petit col·lectiu i l'animadversió de la majoria de la comunitat. L'enfrontament intern, que va assolir el cim durant l'abadiat de Ponç de Melgueil, es va tancar amb el triomf dels conservadors, dels contraris a la nova espiritualitat. Durant el primer quart del segle XII, el sistema alimentari dels monjos negres va continuar aproximant-se al dels senyors. La secularització gradual de la dieta dels cluniacencs decebia, tanmateix, el sector més inquiet de la societat i elevava el to de les crítiques formulades pels cistercencs i pels altres detractors del «vell» monacat.

Els partidaris del retorn a les fonts recriminaven als monjos negres, més que no pas el consum de carn, la magnitud de les racions i, sobretot, l'ús sistemàtic de condiments per a estimular l'apetència i intensificar els plaers de la taula. Especialment dura és la descripció que Bernat de Claravall fa el 1125 a l'*Apologia ad Guillelmum abatem* del comportament dels cluniacencs al refetor:⁷⁵

Interim autem fercula ferculis apponuntur, et pro solis carnibus, a quibus abstinetur, grandia piscium corpora duplicantur. Cumque prioribus fueris satiatius, si secundos attigeris, videberis tibi necdum gustasse pisces. Tanta quippe accuratione et arte coquorum cuncta appa-

71. A. RIERA MELIS, «Alimentació i ascetisme al segle XII...», p. 58.

72. «Quando pigmentum fratres habere debent, ipse (custos vini) quae ad hoc necessaria sunt, a camerario quae-rit et recipit, speciesque singulas ipse conteri et commisceri facit» (UDALRICUS, «Consuetudines cluniacenses», col. 762).

73. UDALRICUS, «Consuetudines cluniacenses», col. 763.

74. UDALRICUS, «Consuetudines cluniacenses», col. 763.

75. *Obras completas de San Bernardo*, I, Madrid, 1993, p. 278-280.

rantur, quatenus, quatuor aut quinque ferculis devoratis, prima non impediunt novissima, nec satietas minuatur appetitum. Palatum quippe, dum novellis seducitur condimentis, paulatim dissuescere cognita, et ad succos extraneos, veluti adhuc ieiunium, avide renovatur in desideria [...] Quia enim puras, ut eas natura creavit, epulas fastidimus, dum alia aliis multifarie permiscuntur, et spreto naturalibus, quos Deus indidit rebus, quibusdam adulterinis gula provocatur saporibus, transitur nimirum meta necessitatis, sed necdum delectatio superatur [...] Quale est autem illud, quod nonnulla monasteria ex more observare dicuntur, in magnis videlicet festis, vina delibuta melle, pigmentorum respersa pulveribus, in conventu bibere? Numquid et hoc fieri dicemus propter infirmitatem stomachi? Ego vero ad nihil aliud valere video, nisi ut vel amplius bibatur, vel delectabilius.

La finalitat polèmica d'aquest text⁷⁶ en desaconsella, emperò, una lectura literal i exigeix, per tal de calibrar-ne el grau de fiabilitat, confrontar-lo amb altres coetanis i amb les nombroses rèpliques que va suscitar, especialment amb la de Pere el Venerable, abat de Cluny.⁷⁷

Les crítiques dels detractors del règim alimentari cluniacenc, malgrat les exageracions, tenien una base real, com es desprèn del canvi d'actitud del mateix Pere el Venerable al capdavant de l'orde. Elegit per la majoria conservadora, l'abat, després d'uns anys de continuïsmen, es va veure obligat a modificar-ne els plantejaments. Una gestió poc acurada del patrimoni, els excessos constructius d'alguns abats, com Hug I de Semur, el consumisme creixent de la comunitat i la caiguda gradual, arran de la pèrdua de prestigi moral, de les almoines i dels donatius, desestabilitzaren les finances de l'abadia des de la segona dècada del segle XII. Les dificultats econòmiques no van trigar a repercutir sobre el sistema alimentari: el pa, el vi i els altres components de la dieta es van degradar qualitativament i quantitativa, i van provocar les queixes dels monjos.⁷⁸

Una anàlisi profunda de la situació va moure l'equip de Pere el Venerable a emprendre un conjunt de reformes encaminades a sanejar el pressupost de l'abadia, mitjançant una retallada de les despeses, una explotació més racional del patrimoni i l'increment del treball manual dels membres de la comunitat. L'objectiu de la reforma no consistia a seguir els cistercencs pel camí de l'austeritat, sinó a suprimir sols els excessos de luxe que desprestigiaven els monjos negres.

76. Que ha estat avaluat de manera bastant diversa pels historiadors, per tal com mentre que uns l'han considerat «una obra mestra del pamflet», d'altres l'han qualificat de «diatriba» o de «sàtira», la finalitat de la qual no seria cap altra que obtenir el bé. Una lectura ponderada palesa que Bernat de Claravall, un intel·lectual apassionat, no sempre aconseguia modular el seu gran talent (I. ARANGUREN, «Introducción a la *Apología ad Guillelmum abbatem*», *Obras completas de San Bernardo*, I, p. 249).

77. Tasca iniciada per A. WILMAR a «Une riposte de l'ancien monachisme au manifeste de saint Bernard», *Revue Bénédictine*, XLVI (Maredsous, 1934), p. 309-344.

78. Que declaren, cap a 1125, consumir diàriament «panis parvus, niger, furfureus; vinum maxime aquatum, insipidum et vere villum», A. BERNARD i A. BRUEL, *Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny*, v, núm. 4132; cit. G. DUBY, «Le budget de l'abbaye de Cluny entre 1080 et 1155: Économie domaniale et économie monétaire», *Seigneurs et paysans. Hommes et structures du Moyen Age* (II), París, 1988, p. 159, nota 52.

Una primera redacció del pla de redreçament va ser sotmesa, el 13 de març de 1132, a la consideració d'una assemblea general d'abats i priors de l'orde convocada expressament a Cluny. La reunió, integrada per 1.412 delegats, es va desenvolupar amb incidents, atès que un ampli sector dels participants va rebutjar la proposta. Després d'un considerable treball de persuasió, el front reformista va aconseguir, emperò, imposar a la congregació una bona part del seu programa, que es va promulgar en forma d'estatuts.⁷⁹

El nou reglament conté un seguit de normes relatives al règim alimentari de les comunitats. Es recorda que el consum de qualsevol mena de carn és prohibit als monjos sans.⁸⁰ Es va estendre la renúncia al llard a tots els divendres de l'any i, fins i tot, als dies festius de l'advent, excepte el primer diumenge; durant aquests dies, els monjos, a més, havien de fer sols un àpat.⁸¹ Es van recuperar, quan queien en diumenge, els dejunis corresponents a les vigílies de les grans festivitats litúrgiques, que es van traslladar al dissabte anterior.⁸² Es va prohibir el consum de piment, que va ser substituït per vi amb mel, sense espècies.⁸³ Com a compensació per aquestes renúncies alimentàries es va incrementar la quantitat i la qualitat del pa quotidià,⁸⁴ es va confirmar el dret d'efectuar una beguda de vi després de nona,⁸⁵ i es va garantir la presència del peix i del formatge al *general*.⁸⁶

Les disposicions referents a l'alimentació palesen l'abast de les mesures de renovació moral i de sanejament econòmic imposades al segon terç del segle XII per l'equip de Pere el Venerable a les comunitats de l'orde cluniacenc. Els seus redactors només pretenien adaptar el calendari de les jornades penitencials al de les restants congregacions monàstiques coetànies, potenciar els elements bàsics de la dieta, prescindir dels condiments orientals i eradicar algunes pràctiques poc compatibles amb la dignitat dels monjos i el prestigi de l'orde, que les dificultats econòmiques havien introduït recentment al refectori. Per què el piment, tan apreciat i consumit a les canòniques, no es considerava adient per als cluniacencs? Les espècies reunien dos inconvenients importants: eren cares i incrementaven les qualitats del vi, una beguda només tole-

79. «Statuta congregationis Cluniacensis», *Patrologiae Latina*, CLXXXIX, París, 1890, col. 1023-1048.

80. «Statuta congregationis Cluniacensis», col. 1029.

81. «Statuta congregationis Cluniacensis», col. 1028 i 1030.

82. «Statuta congregationis Cluniacensis», col. 1029.

83. «Statutum est ut ab omni mellis ac specierum cum vino confectione, quod vulgari nomine pigmentum vocatur, coena Domini tantum excepta, qua die mel absque speciebus vino mistum antiquitas permisit, omnes Cluniacensis ordinis fratres abstineant» («Statuta congregationis Cluniacensis», col. 1029).

84. PETRUS VENERABILIS, «Dispositio rei familiaris Cluniacensis», *Patrologiae Latina*, CLXXXIX, col. 150.

85. «Statuta congregationis Cluniacensis», col. 1033-1034.

86. «Dispositio rei familiaris», col. 1052.

87. «Quod juxta haec verba si vinum omnino monachorum non est, quia tamen, fragiliores primis monachis posteriores fuerunt, vix indultum est, qua auctoritate, quave ratione, transmarina vel Orientalis species magno labore quaesita, multo pretio empta, vino pauperum et abstinentium monachorum postmodum admista est?» («Statuta congregationis Cluniacensis», col. 1029).

rada als ascetes.⁸⁷ Els monjos no havien de fer la més mínima concessió al pecat capital de la gula ni estaven obligats a mantenir el rang mitjançant el consum de productes selectes.

Les mesures adoptades durant l'abadiat de Pere el Venerable no van aconseguir, tanmateix, recuperar l'entusiasme i el dinamisme inicials, ni van ser prou radicals per a suscitar l'interès del conjunt de la societat. Les propostes moderades de l'orde cluniacenc només van complaure els magnats, que continuaven considerant-lo un bon destí per a una part dels seus nombrosos cabalers. Els sectors avançats de la societat, decebuts per la manca d'autoexigència dels monjos negres, es van orientar, en canvi, cap als cistercencs, cartoixans, premostratesos i camaldulencs, que practicaven un ascetisme força més rigorós i rupturista. La deserció dels inquiets va restar força a l'orde i el va sumir, cap a 1200, en l'estancament. La indisciplina alimentària i la relaxació moral van reparèixer a les comunitats cluniacenes, per tal com l'abad Hug V va haver de recordar a la congregació que el consum de carn no constituïa pas un dret adquirit per als monjos, que els priors només estaven facultats per a incloure-la en la dieta en la mesura que els ho permetessin els recursos disponibles, i que, en cap cas, podria aparèixer a taula els dimecres i els dissabtes.⁸⁸ Si cinquanta anys després dels estatuts de Pere el Venerable la carn ja s'havia reintegrat al règim cluniacenc, què hauria passat mentrestant amb les espècies? És probable, malgrat el silenci de les fonts documentals, que els condiments orientals, al començament del segle XIII, tornessin a potenciar, les jornades festives, el sabor i la fragància dels plats i de les begudes als refetors de les abadies i dels priorats més solvents de l'orde. La situació no devia ser, aleshores, gaire diferent en molts altres cenobis benedictins, on no havien arrelat tampoc les noves idees ascètiques.

Fins a quin punt aquesta dinàmica alimentària és aplicable a les comunitats catalanes? Encara que totes estiguessin sotmeses a la mateixa normativa, algunes degueren poder disfrutar de l'abundós i divers règim alimentari descrit per Ulric i Pere el Venerable; altres es van haver de conformar, en canvi, amb dietes quelcom més minses i estretes. La documentació disponible no ens permet distingir entre els monestirs on les espècies es van combinar amb el vi, els ous, les faves tendres i, fins i tot, la carn, d'aquells que només van poder condimentar els àpats amb les herbes del propi hort. És probable que Sant Pere de Camprodon i Santa Maria d'Arles de Tec figuressin al primer grup i la resta de les comunitats, al segon. En ambdós casos, tanmateix, la dieta va ser més forta i àmplia que la dissenyada pels teòrics del *nou* monacat.

Cistercencs, cartoixans, premostratesos i camaldulencs, per a construir la seva pròpia identitat ascètica, van utilitzar, entre altres recursos, l'alimentació. Per emfasitzar la ruptura amb els

88. «Volentes autem quorumdam qui in cellis consistunt insolatiam refrenare, qui diebus certis, quasi ex debito, carnes exigunt comedendas, priorum comittimus dispositioni, sicut honestum fuerit, et facultatem habuerint eis ex charitate esum carnum indulgere. Alioquin generalibus suis, vel his que sibi apponuntur, eos precipimus esse contentos. Nec volumus ut quarta feria et sabbato, preter omnino debiles et egrotos, et in generalibus infirmariis, carnibus quis utantur, cum videamus his diebus etiam seculare abstinere», G. CHAVRIN (ed.), *Status, Chapitres Généraux et Visites de l'Ordre de Cluny*, París, 1965, p. 45.

estaments privilegiats seculars i el seu allunyament del vell monacat, reivindicaven una dieta escassa i una cuina senzilla, vegetariana, que respectés el sabor natural d'una estreta gamma d'aliments pobres: les verdures, els llegums, els cereals secundaris i el vi. Els condiments no tenien, doncs, cabuda en el seu règim.⁸⁹ Les herbes de l'hort es devien utilitzar gairebé exclusivament en la cuina de la infermeria, com a medicines. La penetració dels cistercencs en les diòcesis catalanes no va trobar cap mena de dificultat important i el seu nivell d'arrelament, durant la segona meitat del segle XII, va ser força superior al que van assolir els cluniacencs a la seva època de més prestigi. Les abadies de Poblet i Santes Creus, pel fet de desenvolupar una intensa activitat colonitzadora, van gaudir del suport dels poders polítics.⁹⁰

3.5. *Els camperols*

Reconstruir els règims alimentaris dels pagesos i dels petits propietaris rurals del segle XII constitueix una tasca força més complicada que la d'establir i analitzar les dietes dels nobles, els canonges o els monjos. L'historiador, pel fet de no disposar de fonts comptables ni normatives, ha de recollir sistemàticament i utilitzar els vestigis informatius dispersos per una àmplia gamma de documents, com els registres de drets emfitèutics, els contractes agraris amb censos en espècie, els inventaris, els testaments, els banquets funeraris i les *alialae*. L'arqueologia pot aportar també informació molt valuosa sobre els usos alimentaris camperols. La població rural, d'altra banda, havia començat un procés de jerarquització interna que va repercutir, també, a la taula. La dieta ordinària dels pagesos benestants devia ser bastant més abundant i variada que la dels pobres.

Els pagesos —que amb el seu treball garantien l'alimentació dels poderosos, del clergat i de la població urbana— es veien obligats a renunciar als aliments més valuosos que produïen; el seu règim es basava en els comestibles que els senyors no els sostreïen, en concepte de censos, o que no trobaven sortida als mercats rurals i urbans. Com la resta de la societat secular, desitjaven disposar de carn fresca, de pa blanc de forment i de vi dolç; però s'havien de conformar amb la fogassa fosca de mestall, el vi bast i de poca graduació, i el potatge o la minestra, dos plats els ingredients bàsics dels quals eren els llegums, les verdures i els cereals secundaris.⁹¹ Per atenuar la monotonia de la dieta, les dones rurals milloraven el sabor i la flaire dels seus plats amb plantes aromàtiques conreades al petit hort familiar o de recol·lecció. Les virtuts *gastronòmiques* de la ceba, l'all, el julivert, la farigola, el marduix, l'alfàbrega, la menta, el llorer, el fonoll i la sàlvia, ja eren ben conegudes pels camperols.

89. A. RIERA MELIS, *Senyors, monjos i pagesos*, p. 20-23.

90. M. COCHERIL, «L'implantation des abbayes cisterciennes dans la Péninsule Ibérique», *Anuario de Estudios Medievales*, 1 (Barcelona, 1964), p. 235.

91. Per a una anàlisi més acurada dels sistemes alimentaris camperols del segle XII, veg. A. RIERA MELIS, *Senyors, monjos i pagesos*, p. 23-28.

Encara que mercaders professionals al segle XII asseguraven la redistribució de les espècies per les àrees rurals, la quantia dels preus en restringia al màxim, quan no en vetava, la integració als sistemes alimentaris camperols. Les capes intermèdies rurals només devien utilitzar el pebre com a conservant, per a elaborar embotits. Entre les famílies pageses benestants, els assaonants orientals van assumir, a més, una segona funció: millorar les qualitats organolèptiques d'alguns plats festius. En el millor dels casos, les dones camperoles devien utilitzar, doncs, les espècies com a condiments extraordinaris, per a preparar receptes especials, que només es consumien eventualment als banquets.

Unes quantes vegades a l'any, coincidint amb les grans festivitats del calendari litúrgic o amb el final de les diverses tasques rurals, les famílies pageses milloraven la dieta. La composició d'aquests àpats extraordinaris no devia ser gaire diferent a les dels àgapes funeraris i de les *alialae*, que han quedat reflectides als testaments i a les compravendes, respectivament.

Els banquets funeraris constituïen, a l'etapa central de l'edat mitjana, un costum molt estès entre totes les capes socials. L'objectiu d'aquest àgape ritual —en què participaven, a més dels parents i amics del finat, els clergues i els pobres que havien participat a les exèquies— consistia a restablir la cohesió de la comunitat familiar després de l'òbit d'un dels seus membres. La precaució de bastants de pagesos, que consignaven en el testament els aliments per al convit, ens ha permès conèixer-ne la composició. El pa, el vi i la carn constituïen els elements bàsics dels àpats funeraris. Dels pocs que ens han arribat,⁹² en cap no hi figuren, emperò, les espècies. L'absència podria ser deguda al fet que tots corresponen a pagesos pobres.

L'*aliala*, una institució aragonesa⁹³ sense equivalent conegut a Catalunya, consistia en un àpat ofert pel comprador al venedor i als testimonis per a tancar una transacció immobiliària. Els comensals no contractants donaven fe i aprovaven l'operació, que adquiria, amb aquesta cerimònia, caràcter definitiu. Els components primordials de les *alialae* eren idèntics als dels àgapes funeraris. Com ha demostrat Ángel Sesma,⁹⁴ la carn guisada desplaçava, en aquests àpats rituals, els potatges i les minestres quotidianes. Els plats s'assaonaven sovint amb condiments pobres, amb alls o cebes, però, en alguns casos, s'arribava a utilitzar el pebre:⁹⁵

[1179] Aliala: arienzata de frumento, III galletas de vino, XII dineratas de pisce, dinerata de pipere et III dineratas de ovos et II libras casei.

92. Analitzats per J. BALARI, *Orígenes de Cataluña*, II, p. 642-643; M. RIU, *Alguns costums funeraris de l'edat mitjana a Catalunya*, Barcelona, 1983, i L. TO, «Evolució dels ritus funeraris a través dels testaments (segles X-XII)», *Lambard*, 3 (Barcelona, 1983-1985), p. 85-86.

93. Reexaminada recentment per C. LALIENA a «Sicut ritum est in terra aragonensis», *I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, II, Lleida, 1995, p. 665-691.

94. «Aproximación al estudio del régimen alimentario del reino de Aragón en los siglos XI y XII», *Homenaje a don José María Lacarra y de Miguel en su jubilación del profesorado*, II, Saragossa, 1977, p. 55-78.

95. A. MARTIN DUQUE, *Colección Diplomática de San Victorián*, Universitat de Saragossa, núm. 387, tesi doctoral inèdita; cit. A. SESMA, «Régimen alimentario de Aragón», p. 77.

[1187] Et est illa aliala V almudes de pan et VIII dineros de vino et in carne, X dineros, et piper, I dinero.⁹⁶

[1192] Aliala: in pane, VIII denarios, vino, VII denarios, carne, XII dineros, et piper et caseum.⁹⁷

[1192] Aliala: per panem, II diners, carne, V diners, et piper et caseum.⁹⁸

[Segle XII] Aliala: uno agno, aroba de pan, II galetas de vino, un diner per pimenta, un almod d'abellanas.⁹⁹

Les *alialae* que contenen condiments orientals pertanyen totes, emperò, a la segona meitat del segle XII. Si a Aragó, terra interior, alguns camperols benestants podien oferir eventualment als seus veïns i amics plats assaonats amb un xic de pebre, no sembla arriscat suposar que els seus homòlegs catalans, millor connectats amb les places importadores, també es podrien permetre, de tant en tant, alegrar els banquets amb aromatitzants exòtics.

4. Les causes d'un prestigi socialment difós

Durant el segle XII, a l'època de les croades, la penetració comercial als grans emporis de Llevant —principals centres reexportadors d'espècies— va desencadenar a les ciutats litorals de la Mediterrània occidental, tot començant per les italianes, un creixement econòmic accelerat i sense precedents.¹⁰⁰ És evident, doncs, que el consum dels assaonants orientals no constituïa una moda passatgera, sinó que responia a una demanda real, a unes exigències profundament arrelades en la societat de l'època.¹⁰¹ Per a comprendre aquest fenomen cal tenir en compte diversos factors estretament interrelacionats.

Les espècies eren apreciades, en primer lloc, per les seves qualitats organolèptiques, perquè milloraven el sabor i la fragància de tota mena d'aliments, des de les gustoses carns dels banquets festius a les insulses verdures de les col·lacions penitencials. Els condiments orientals s'adaptaven bé a una *cultura gastronòmica* que no apreciava els sabors simples, *purs, nets*.¹⁰²

96. A. DURAN, *Colección Diplomática de la Catedral de Huesca*, I, Saragossa, 1965, núm. 424; cit. A. SESMA, «Régimen alimentario de Aragón», p. 77.

97. A. UBIETO, «Documentos para el estudio de la Numismática navarro-aragonesa medieval», *Cesaraugusta*, I, (Saragossa, 1951), núm. 18; cit. A. SESMA, «Régimen alimentario de Aragón», p. 78.

98. A. DURAN, *Colección documental de la Catedral de Huesca*, I, núm. 471; cit. A. SESMA, «Régimen alimentario de Aragón», p. 78.

99. AHN, *Cartulario de Santa Cristina de Somport*, f. 12r; cit. A. SESMA, «Régimen alimentario de Aragón», p. 78.

100. Veg. *supra*, nota 4.

101. M. MONTANARI, *L'alimentazione contadina nell'alto Medioevo*, Nàpols, 1979, p. 407.

102. M. MONTANARI, *L'alimentazione contadina...*, p. 408.

Els assaonants exòtics, d'altra banda, eren molt útils, per les seves propietats antisèptiques, per a conservar determinats aliments i escalonar-ne el consum en el temps. Les carns embotides es conservaven més temps i en millors condicions si s'hi afegia, a més de sal, algun condiment oriental, com el pebre.

Al prestigi de les espècies van contribuir també de forma destacada els metges, que els van atribuir nombroses virtuts terapèutiques. L'ensenyament de la medicina va experimentar, durant el segle XII, una important renovació, procés en què va excel·lir l'Escola de Salern. El darrer representant d'aquest important focus cultural, Ursus, va reinterpretar, cap a 1150, al seu tractat *De com-mixtionibus elementorum libellus*,¹⁰³ la teoria clàssica dels quatre elements i dels quatre humors. Segons aquesta tesi, el cos humà era integrat per quatre components primaris, irreductibles i comuns a la resta de la natura —l'aigua, l'aire, la terra i el foc— i per quatre fluids bàsics —la sang, la flegma, la bilis groga i la bilis negra. De la proposta esmentada, el salernità —com els seus il·lustres predecessors grecs i llatins— va deduir que la salut era el resultat de l'equilibri dels quatre elements i dels quatre humors; per això els aliments, integrats pels mateixos principis que els del cos humà, podien contribuir tant a conservar-ne l'equilibri com a corregir-ne el desequilibri.

Si la salut depèn, en gran part, d'una alimentació adequada, la dietètica és una branca essencial de la medicina. No resulta, doncs, estrany que una de les herències més apreciada de l'Escola sigui precisament el *Regimen sanitatis Salernitanum*,¹⁰⁴ un conjunt de normes, consells, indicacions i propostes que només ens han arribat, tanmateix, en una compilació molt tardana i força heterogènia, tant des del punt de vista tècnic com l'estilístic. Els condiments orientals apareixen sovint a l'obra, que els confereix sistemàticament efectes positius: una de les salses més saludables és la que es prepara amb pebre, sàlvia, sal, all, vi i julivert.¹⁰⁵ Per tal com l'Escola va sorgir en una zona d'intensa activitat comercial i entre els seus primers clients degueren haver molts homes de negocis locals i de la veïna Amalfi, seria interessant poder calibrar —com ha suggerit Massimo Montanari—¹⁰⁶ fins a quin punt les opinions dels metges estaven condicionades pels interessos mercantils.

Al segle XII, l'espècie més coneguda i apreciada era el pebre. El prestigi li venia de lluny. Galè el va qualificar de condiment càlid, apte per a organismes refredats o debilitats, i li va atribuir efectes afrodisíacs,¹⁰⁷ propietats que va conservar entre els musulmans. L'Escola de Salern en va elevar les qualitats terapèutiques, tot considerant-lo un antifebril i un antitussigen: «El pebre negre, sencer o mòlt, dissol les flegmes, ajuda l'estómac en la digestió. El pebre blanc és bo: alleuja la tos violenta, apaga els dolors d'una febre ardent i allunya el cruel calfred».¹⁰⁸

103. W. STÜRNER (ed.), Stuttgart, 1976.

104. Pisa, 1484. Hi ha nombroses reedicions i traduccions a les principals llengües europees.

105. *Regimen sanitatis Salerni*, Roma, 1963², p. 72. L. FIRPO (cur.), *Medicina medievale. Testi dell'Alto Medioevo*, Torí, 1972, p. 88.

106. M. MONTANARI, *L'alimentazione contadina...*, p. 408.

107. P. DELAVEAU, *Les épices...*, p. 115-117.

108. *Regimen sanitatis Salerni*, Roma, p. 176. L. FIRPO (cur.), *Medicina medievale...*, p. 177.

La segona espècie recomanada pels metges salernitants era el clavell. El seu consum convé a totes les vísceres, facilita la digestió, reté l'intestí, incrementa, combinat amb llet fresca de vaca, l'ardor genèsic i reforça la memòria.¹⁰⁹

Et ferme cunctis valet interioribus haustum [...]
Vim digestivam mire juvat, abstinet alvum
Accendit venerem, si drachmae podere tritum
Potatum fuerit cum vaccae lectis recenti
Vim memorem cerebri confortat saepius haustum.

La defensa dels valors dietètics i terapèutics de les espècies no queda circumscrit, tanmateix, al cercle de Salern; la compartien altres metges i intel·lectuals de cultura i procedència molt diversa. Simeó Seth, vers el 1075, ja va analitzar, a *De alimentorum facultatibus*, un tractat de dietètica dedicat a l'emperador Miguel VII Ducas, els efectes positius del gíngebre, la canyella, el clavell, la nou moscada, el pebre, l'àloe, la càmfora i l'almesc.¹¹⁰ El prestigiós metge jueu Maimònides, autor d'un altre *règim de sanitat*,¹¹¹ lloava el safrà, ja que, consumit en petites dosis, estimulava l'apetència.¹¹²

Els centres més renovadors de la medicina, tant a la cristiandat com a l'islam, compartien, doncs, la idea que consumir espècies amb regularitat i en quantitats reduïdes afavoria la salut i evitava la malaltia. En la farmacopea de l'època, el pebre, el clavell, la canyella o el gíngebre eren utilitzats, a més, com a *simples* en la preparació de molts de medicaments. Aquestes idees, àmpliament difoses arreu d'Occident, degueren circular, si més no parcialment, per Catalunya. A Barcelona, Montpeller i Tortosa, els comerciants i les embarcacions de les quals s'introduïen, a la segona meitat del segle XII, als emporis d'al-Andalus, el Magreb i Síria, devien arribar simultàniament les influències dels centres culturals islàmics i del focus salernità. Hom ha de deduir del silenci de les fonts actualment conegudes que Ramon Berenguer IV, Alfons el Trobador o Pere el Catòlic no estaven informats dels corrents mèdics més innovadors de l'època? És verosimil suposar que els governants dels territoris compresos entre Niça i Tortosa van confiar la seva salut a professionals amb una preparació obsoleta? Ignorarien completament els estaments privilegiats de Catalunya i el Baix Lluenguadoc les teories dietètiques que, des del començament del segle XII, s'ensenyaven a l'Escola de Montpeller?

109. P. DELAVEAU, *Les épices...*, p. 170.

110. W. HEYD, *Commerce du Levant*, I, p. 52, nota 2. G. SARTON, *Introduction to the History of Science*, Washington, I, 1927, p. 771.

111. Del qual Lola FERRER ha publicat una traducció recent al castellà: *Maimónides, Obras médicas*, I, Còrdova, 1991, p. 41-105.

112. P. DELAVEAU, *Les épices...*, p. 180.

Durant l'alta edat mitjana, el tancament a la navegació cristiana dels mars situats a l'est de Colzum (Suez) i la ruptura parcial en la transmissió dels textos clàssics havien contribuït, d'altra banda, a incrementar el misteri i l'exotisme que envoltava les espècies, productes d'alta qualitat provinents d'unes terres remotes i fantàstiques. Per als occidentals, l'oceà Índic havia esdevingut un *mare clausum*, un horitzó oníric, un receptacle de somnis, mites i legendes.¹¹³ L'Índia s'havia convertit en una terra màgica, pròdiga en riqueses i éssers monstruosos, situada a les portes del paradís, d'on provenien productes tan preciosos com les espècies i les perles.¹¹⁴

Els excessos de les descripcions fantàstiques de l'Orient Llunyà —gairebé incompatibles amb una antropologia fonamentada en el Gènesi— havien acabat provocant, tanmateix, l'aparició d'un segon corrent interpretatiu que, d'acord amb uns plantejaments més *racionals*, maldava per domesticar les meravelles de l'Índia. La nova línia de treball havia engendrat, durant la primera fase de l'alta edat mitjana, el *somni catòlic* de l'oceà Índic. Les seves violentes tempestes no haurien impedit als apòstols Mateu, Tomàs i Bartomeu de difondre l'Evangelí per les seves ribes. A l'Índostà, comunitats de creients aïllades devien esperar entrar en contacte amb els seus germans de l'Occident. El somni cristià va generar, durant el segle x, un projecte encara més ambiciós i atractiu: trobar la via d'accés al paradís terrenal. La cristiandat de l'any 1000 el situava a les fronteres de l'Índia, on devien néixer els quatre rius paradisiacs, que identificava amb el Tigris, l'Éufrates, el Ganges i el Nil.¹¹⁵

Aquestes eren les visions que hom tenia, a l'Occident, de l'Orient Llunyà al començament del segle XII, quan, arran del complex fenomen de les croades, es va afermar la penetració de les flotes i dels mercaders llatins en els principals emporis de Llevant. Les milícies franques van aconseguir, en pocs anys, fer-se amb el control de tots els ports de Síria i de Palestina, des d'Alexandreta fins a Ascaló, i obrir, fins i tot, un cuny al mar Roig, per Aqaba. Des d'aquests enclavaments, situats en la línia d'articulació de l'Orient Llunyà amb la Mediterrània, els homes de negocis i els missioners occidentals, remuntant les rutes caravaneres, van penetrar als territoris islàmics. Els mercaders italians van arribar, a la recerca d'espècies i d'altres articles de luxe, fins a Damasc i Alep. Els missioners es van endinsar profundament al Pròxim Orient, tot buscant la via d'accés a les comunitats cristianes de l'Índia. L'atractiu d'aquesta terra llunyana es va incrementar encara més amb l'aparició de l'enigmàtica figura del preste Joan, que, el 1164, hauria enviat una carta a l'emperador bizantí Manuel Comnè proposant-li un atac conjunt contra els musulmans per a consolidar el domini cristià a Jerusalem.¹¹⁶ El personatge va despertar un gran interès en les altes jerarquies eclesiàstiques. Alexandre III va enviar el seu metge Felip amb una carta per a «Ihoanni, illustri et magnifico Indorum regi»;¹¹⁷ l'ambaixada no va assolir, emperò, el seu destí.

113. J. LE GOFF, «L'Occident Médiéval et l'Océan Indien: un horizon onirique», *Un autre Moyen Âge*, París, 1999, p. 271.

114. J. LE GOFF, «L'Occident Médiéval...», p. 274-275.

115. J. LE GOFF, «L'Occident Médiéval...», p. 282-283.

116. J. GIL, *En demanda del Gran Kan. Viajes a Mongolia en el siglo XIII*, Madrid, 1993, p. 28-31.

117. J. DE PLAN CARPIN, *Histoire des Mongols*, J. BECQUET i L. HAMBIS (ed.), París, 1965, p. 153-154.

Aquests viatges mercantils i missionals van ampliar considerablement, durant el segle XII, l'horitzó geogràfic de l'home occidental, però no van aconseguir desmuntar el mite hindú ni atenuar l'exotisme i l'encant dels productes que arribaven de l'Àsia meridional. Per què l'oceà Índic va continuar essent per als llatins l'antitesi de la Mediterrània, un àmbit d'irracionalitat i d'incultura? Per què l'Índia no va deixar de ser concebuda com una terra pròdiga en recursos econòmics i poblada d'éssers fantàstics i d'homes incapaços de manejar un llenguatge articulat i intel·ligible?

Els navegants i els mercaders occidentals, malgrat la conquesta franca de l'enclavament portuari d'Aqaba, no van poder penetrar a l'oceà Índic, que va continuar sent un àmbit reservat als àrabs, als perses, als hindús i als xinesos. Els pocs occidentals que van aconseguir arribar a l'Índia ho van fer en incursions individuals i per rutes terrestres; mai per mar, des de Colzum o Aqaba. Els tabús psicològics van condicionar fortament, d'altra banda, les descripcions d'aquests pioners: la por a descórrer el vel protector d'un lucratiu secret comercial, en el cas dels mercaders, o el desinterès per les realitats geogràfiques o econòmiques, entre els missioners.¹¹⁸

Com a conseqüència de la interacció d'aquests tres factors, l'Orient Llunyà, al segle XII, va continuar sent —com molt bé ha assenyalat J. Le Goff—¹¹⁹ «un horitzó semirreal, semifantàstic, semicomercial, semimental, lligat a l'estructura mateixa del comerç d'Occident, importador de productes preciosos remots». Per als consumidors habituals, l'origen llunyà, gairebé ignot, de les espècies, que justificava els alts preus a què es venien, constituïa un autèntic valor afegit. Per a les capes baixes de la societat, malgrat que només els poguessin incloure eventualment en els seus banquetes, uns productes que milloraven el gust i la fragància dels aliments, que eren sans i curaven les malalties, no podien venir sinó del paradís terrenal. Per tal com bona part de les espècies arribaven a Occident des d'Alexandria, la imaginació popular va identificar un dels quatre rius paradisiàcs, el Geó, amb el Nil. Al començament del segle XIII, es deia que les espècies creixien als marges de l'alt Nil, queien directament de les branques dels arbres al riu, que les conduïa fins a les regions del Baix Egipte, on els pescadors les extreïen de l'aigua amb les xarxes. Joinville, el 1309, després de l'expugnació del darrer enclavament cristià a Palestina, va prestigiar aquesta llegenda, incloent-la a l'*Histoire de saint Louis*. Arran del desembarcament de la milícia cristiana, va enumerar les mercaderies de luxe que hom podia comprar a Egipte: la canyella, el clavell, el ruibarbre, l'àloe. El cronista no va desapropiar l'avinentsa per a criticar que aquests productes, que no implicaven altre esforç que la mera recol·lecció, es venguessin tan cars a Occident, com a conseqüència del desmesurat afany de lucre dels mercaders.¹²⁰

Per als col·lectius solvents, els alts preus prestigïaven les espècies perquè les convertien en un article de luxe i en restringien socialment l'abast. El consum sovintejat de condiments orientals era un bon indicador de rang, un senyal de distinció, de saber gastronòmic. Aquesta aura d'exotisme i d'exclusivitat que envoltava les espècies explica, en part, que els grups dominants,

118. J. LE GOFF, *L'Occident Médiéval...*, p. 272.

119. J. LE GOFF, *L'Occident Médiéval...*, p. 280.

120. W. HEYD, *Commerce du Levant*, I, p. 383.

els àrbitres de l'elegància, imposessin com a paradigma del bon gust els sabors i les fragàncies fortes.

5. Conclusions

Les espècies, al segle XII, van ser conegudes i apreciades a Catalunya per un sector considerable de la societat, força més ampli que el que hom creia fins fa pocs anys. Tant la demanda com l'oferta d'aquest producte es van incrementar a mesura que les flotes cristianes recuperaven el control naval de la Mediterrània, lentament però continuada.

L'oferta, tanmateix, va experimentar canvis importants respecte a l'antiguitat: es va restringir qualitativament i va créixer en quantitat. Els únics condiments orientals que apareixen esmentats específicament a la documentació catalana de l'època són el pebre i la canyella, per tal com el safrà i el comí ja estaven aclimatats aleshores a la Mediterrània occidental. No sembla probable que, al segle XII, el terme *piper* abastés encara, com durant l'alta edat mitjana, tots els assaonants exòtics,¹²¹ per tal com els textos dietètics coetanis mencionen el clavell i el gíngebre.

Diversos estaments, a més de la noblesa, van consignar recursos a l'adquisició d'uns condiments fins que intensificaven els plaers de la taula, afavorien la salut i allunyaven la malaltia. La jerarquia social es manifestava més en el ritme que no pas en la diversitat del consum. Tots afegien als seus àpats pebre; només a les cuines dels palaus reials i dels principals monestirs i canòniques sembla que també es va emprar sovint la canyella. El clavell i el gíngebre encara devien tenir un ús quasi exclusivament farmacològic. La quantitat d'espècies utilitzada variava, en canvi, segons el nivell de recursos econòmics de cada estament.

Els membres de la família reial i de l'alta noblesa alegraven diàriament, fins i tot en les jornades penitencials, els àpats amb adobs orientals, que combinaven amb una àmplia gamma d'aliments, com la carn, el peix, els ous i el formatge.

Als cenobis que es regien per la normativa cluniacenca i disposaven de rendes suficients, els monjos, excepte durant un curt període de redreçament de la disciplina alimentària, al segon terç del segle XII, es reconfortaven amb espècies un cop a la setmana com a mínim. Als refetors dels capítols i de les col·legiades, els condiments exòtics apareixien unes quantes vegades cada mes. Entre els eclesiàstics, la principal via d'integració de les espècies a la dieta era la copa, no pas el plat.

Els pagesos benestants només podien consumir assaonants exòtics eventualment, no periòdicament, amb motiu d'un esdeveniment important, com les grans festivitats, el final de les

121. «Quae quidem piperis raritas ac pretium fecit, ut deinceps pro quibusvis aromaticis speciebus haec vox usurpata sit» (DU CANGE, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, VI, Graz, 1954², p. 329).

messes, les noces, els funerals, els bateigs i els traspessos d'immobles. Les espècies, per a la resta de la societat, constituïen un desig arrelat però pràcticament impossible de satisfer.

Els condiments orientals, a l'etapa central de l'edat mitjana, van desenvolupar, doncs, un paper social i cultural important. Ja no es pot afirmar —com encara feien alguns historiadors d'Europa de l'Est als anys seixanta— que «les espècies interessin a la història del comerç, pels seus alts preus; però no a la història de la cuina, per tal com el conjunt de la població no les va consumir en absolut».¹²² Conclusions d'aquesta mena palesen —com ha assenyalat Massimo Montanari—¹²³ una sobreavaluació dels fenòmens econòmics i un menyspreu de la realitat —més profunda— de les estructures socials, dels sistemes de valors i de les representacions mentals, aspectes que condicionen els règims alimentaris, en la mesura que aquests constitueixen un producte cultural i no són un mer resultat del nivell de renda dels qui els creen.

122. A. WYCZANSKI, «La consommation alimentaire en Pologne au XVIe siècle», a J. J. HÉRMARDINQUER (ed.), *Pour une histoire de l'alimentation*, París, 1970, p. 45.

123. M. MONTANARI, *L'alimentazione contadina...*, 1979, p. 408, nota 106.

AQUESTA OBRA S'HA ACABAT D'IMPRIMIR
A L'OBRA DOR DE LIMPERGRAF, SL
A BARBERÀ DEL VALLÈS
EL DIA 1 DE JULIOL DE 2003

INSTITUT
D'ESTUDIS
CATALANS